ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՏ
Հայ Երգի Արահետներով

www.naregatsi.org

HAGOP H. ASADOURIAN

WITH KOMITAS VARTABED

THROUGH ARMENIAN SONG

An artistic evaluation of his multi-faceted accomplishments in the collection, reconstruction and exponens of Armenian sacred and folk music.

Also, selective highlights of his life, his ordainement to priesthood, and his studies in Etchmiadzin and, later, in Germany, up to his final departure from Etchmiadzin to Constantinople.

Library of Congress Catalog Card Number 94-94143

All rights reserved.
First Published By the Author, 1994

Second Published By:

NAREGATSI ART INSTITUTE

NAREGATSI ART INSTITUTE
1 Wall Street Suite 7A, Fort Lee NJ 07073
www.naregatsi.org

Cover design, typesetting and printing by:
SIPAN PRINTING Co. P.O.Box: 90401, Beirut, Lebanon

www.naregatsi.org

ՅԱԿՈԲ Յ. ԱՍԱՏՈՒՐԵՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՏ

Հայ Երգի Արաշեւտներով

ՁՕՆ

Երախտապարտ սիրոյ
ԵՌԱՄԵԾԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
Ծննդեան 125-ամեակին առիթով

Բ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Նախաձեռնութեամբ
ՆԱՐԵԿԱՑԻ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
Հեղինակին ծննդեան 100-ամեակին առիթով

ՆԱՐԵԿԱՑԻ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

www.naregatsi.org

Այս հատորով կը կատարուի գեղարուեստական արժեւորում մը Կոմիտաս Վարդապետի հայ գեղջուկ ու կրօնական երգերու բնագաւառէն ներս կատարած բազմակողմանի աշխատանքին: Կը տրուի նաեւ վերլուծական ակնարկ մը անոր կեանքին քի՛չ անդրադարձուած որոշ դրուագներուն, Էջմիածնի ուսանողութեան շրջանէն մինչեւ Գերմանիա եւ մինչեւ իր վերջնական մեկնումը Էջմիածինէն դէպի Պոլիս:

Կողքին, ու բաժանումներու սկզբնատառերուն համար գործածուած են մեր վաղեմի բարեկամ՝ հանգուցեալ Մինաս Մինասեանի տառերը: Ինչպէս նաեւ, տեղ տեղ՝ անոր գծանկարները եւ նախշազարդերը:

www.naregatsi.org

Եւ մեզանից այդ ընդունիր
Երախտիքի այս խաչքա՛րը,
Այս խաչքարը՝ քո՛ բաց հերկի։

Դու մեր կարոտ ու մեր մորմոք,
Մեր տաղի քուրմ,
Մեր խաղի մոգ,
Մեր մշտահունչ ու մշտարթուն,
Անլռելի զանգակատուն...

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ

www.naregatsi.org

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ

ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ ՏԻԱՐ ՅԱԿՈԲ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆԻՆ
ՀԱՐԱԶԱՏ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՅ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ
ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻԱԾՆԻ
ՈՂՋՈՅՆ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ

Յոյժ մխիթարական է Մեզի համար հաստատել, որ Դուք, որպէս երկարամեայ գրական մշակ եւ որպէս ազգային-հասարակական անձնուէր գործիչ, անսպառ եռանդով ծառայած էք մեր ժողովուրդին, Ձեր անձնաւորութիւնը բնորոշող ձեռնհասութեամբ ու բարեխղճութեամբ:

Մեզի քաջ ծանօթ էք յիսնամեայ Ձեր գրական բեղուն վաստակով: Զուգահեռ Ձեր գործունէութեան, Դուք նպաստած էք ամերիկահայ եկեղեցական կեանքի պայծառութեան, Ձեր հոգատար ծառայութիւններով, յատկապէս հոգեւոր երաժշտութեան բարձր մակարդակի վրայ:

Ի գնահատումն Ձեր այս վաստակին սրտանց կ'ողջունենք Ձեր բազմարդիւն գործունէութեան ոսկեայ յոբելեանը եւ ընդառաջելով Միացեալ Նահանգներու Հայոց Արեւելեան Թեմի բարեխնամ առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկեանի միջնորդութեան, այսու Մեր կոնդակաւ Ձեզի կը շնորհենք «Սուրբ ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ» շքանշանը, մաղթելով, որ զայն կրէք Ձեր ազնիւ կուրծքին վրայ արդար հպարտանքով եւ վերանորոգեալ ուժերով շարունակէք Ձեր բեղուն գործունէութիւնը:

Մնամք աղօթող Ձեր արեւշատութեան եւ ընտանեկան երջանկութեան համար:

«Ողջ լերուք զօրացեալ Սուրբ Հոգւով եւ յաւէտ օրհնեալ ի Տեառն է եւ ի Մէնջ». ամէն:

ՎԱԶԳԷՆ Ա.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

[Հայրապետական կնիք]

Տուաւ կոնդակս ի 26 Մարտի
1984 Փրկչական ամի,
եւ ի թուականիս Հայոց ՌՆԼԳ
ի մայրաքաղաքս Սրբոյ Էջմիածնի
Համր. 1243

www.naregatsi.org

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

«Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ Երգը» հատորս (1962) վաղուց սպառած էր: 1969-ին, Կոմիտասի ծննդեան հարիւրամեակին առիթով ստեղծուած ժողովրդային խանդավառութիւնը հայրենիքէն Սփիւռք, առիթ մը եղաւ որպէսզի կարգ մը բարեկամներ թելադրէին ինծի աւելոր վերհրատարակումը պատկերատիպի եղանակով:

Գաղափարը արտամօտ էր ու գործնական: Սակայն, առաջին հատորին տպագրութենէն ասդին ես ունեցեր էի զանազան ելոյթներ Երեւանի, Պէյրութի, Նիւ Եորքի ու Պոսթընի մէջ, ինչպէս եւ հայրենիքէն Սփիւռք՝ զանազան հանդէսներու մէջ գրուած յօդուածներ: Նոր տպագրութեան մը պարագային անոնց ամէնը մաս կազմելու էին հատորին: Մանաւանդ որ Կոմիտասի շուրջ բաւական թիւով նոր հրատարակութիւններ երեւցեր էին 1940-ական թուականներէն ասդին՝ երբ սկսաւ գրուիլ իմ առաջին հատորը կազմող յօդուածները: Ու եղեր էին, Կոմիտասի նորայայտ արխիւային նիւթերէն քաղուած նոր յայտնութիւններ, ինծի առիթ տալով նո՛ր պրպտումներու: Արդիւնքը ներկայ հատորն է ուրեմն, առաջինին աւելի քան կրկին ծաւալովը:

Հին հատորով երեւցած կարգ մը յօդուածներ ունեցան, հոս, թեթեւ հպումներ ու յաւելումներ: Յետոյ, նիւթի հետեւողականութիւնը քիչ թէ շատ պահելու մտահոգութեամբ, հին հատորի յօդուածներուն շարքը խախտուելով հոս դասաւորուեցան խառն կերպով, ըստ յարմարութեան:

Կ'ուզէի նշել նաեւ ուրիշ կէտ մը:

Գրական հատորներէս մէկուն մէջ ես ըսեր եմ թէ իւրաքանչիւր հատոր մեր իրականութեան մէջ ունի իր լինելութեան առանձին ճակատագիրը, եւ

www.naregatsi.org

կարդացուելու է միշտ նկատի ունենալով գրութեան ժամանակն ու միջավայրը: Որովհետեւ օրուան մթնոլորտն է յաճախ, որ գրողի գրչին կը պարտադրէ նիւթին ձեւաւորումը: Կարելի չէ, օրինակ, «Վարժապետին Աղջիկը» այսօր կարդալ առաջնորդուելով ընկերային բարքերու ու բարոյականի մերօրեայ ըմբռնումներով: Արդար գնահատականի մը համար պէտք է փոխադրուիլ գրեթէ դար մը ե՛տ, ու նկատի ունենալ ա՛յն օրերու ընկերային պայմանները՝ երբ հատորը կը գրուէր:

Որոշ չափով մը նոյնն է պարագան ե՛ւ այս հատորին: Հոս մէկտեղուած յօդուածները գրուեցան իրարմէ տասնամեակներ բաժնուող հեռաւորութիւններու վրայ, եւ հետեւաբար իւրաքանչիւր գրութիւն որոշ չափերով կը կրէ ի՛ր ժամանակին կնիքը: Անոնցմէ ոմանց գրութեան շրջանին ոչ միայն օգտագործելի աղբիւրներ քիչ էին, ու եղածներն ալ դժուարամատչելի, այլ՝ աշխարհասփիւռ գաղութները կ'ապրէին կազմաւորման այնպիսի աղմկոտ շրջան մը, ուր մարդիկ իրենց հոգիներուն մէջ վէճ ունէին իրենց դառն երէկին ու անորոշ այս օրին հետ: Շրջան, ուր նորաբոյս գրիչներ, լեցուած, նոյնպէս, անանուն ու անհասցէ դառնութիւններով ու կիրքով, բռնուեր էին հին դէմքեր վարկաբեկելու եւ ազգային հին արժէքներ ուրանալու վարակիչ տենդերէ:

Ահա այդպիսի պղտոր շրջանին էր, որ օր մըն ալ մեր շուրջը հրապարակ իջան «երաժշտագիտական» յաւակնութիւններ սնուցանող կարգ մը մարդեր, որոնք այդ նոյն օրերուն Ամերիկա ժամանած Գրիգոր Սիւնիի անունը պանծացնելու շիլ հաշիւներով, սկսան Վիլ Ժիւիֆի քաւարանի տարաբախտ հիւանդը նսեմացնելու անազնիւ փորձի մը: Եւ դեռ, այդ նոյն օրերուն, պատուելիի կին երգչուհի մը, Նիւ Եորքէն, թուրք գրագիտուհի՝ Խալիտէ Էտիպ Հանըմը մեծարող Քանատացիներու մէկ հանդէսին հրաւէրը ընդունելով, միեւնոյն բեմէն կ'երգէր կոմիտասեան երգեր: Ա՛յն գրողին եւ ջարդարար Մուսթաֆա Քէմալի ա՛յն հոմանուհիին ի պատիւ, որ ատենին փորձեր էր Կոմիտասը «թուրք» հռչակել:

Անիշխանականութեան շարունակուող այդ պղտոր մթնոլորտին մէջ, տոքթորայի տիտղոսով համալսարանական հայ մըն ալ՝ Յակոբ Պօղոսեան, Հայ Երաժշտութեան Հոգեբանական Գիծերը ներկայացնել փորձող յօդուածաշարքով մը, 1956 թուականի Պայքար օրաթերթի Մարտի թիւերուն մէջ խոնարհաբար կը «խոստովանէր» թէ «հակառակ մեր երաժշտասէր ժողովուրդ մը ըլլալուն, հայ երաժշտութեան մեծագոյն մասը միօրինակութիւններ եւ ընդօրինակութիւններ են (ընդգծումները յօդուածագրին), որոնք կը կրեն ազդեցութիւնը արաբական, յունական եւ թրքական եղանակներուն եւ որոնցմէ շատերն ալ նախնական եւ անարուեստ են... Նկատելի յատկանիշ մ'ալ սա է թէ առհասարակ հայ երգերու եւ շարականներու թօնը միօրինակ է եւ ելեւէջները չափազանց միօրինակ կրկնումներ են: Անոնց վրայ չի

www.naregatsi.org

տեսնուիր ամերիկեան կայտառ եւ ոստոստուն ոգին, այլ ծանր արաբական կրկնումներ կը լեցուին ծայրէ ի ծայր»:

Կարդա՛ այս «հոգեբանական գիծերը» եւ մի՛ գայթակղիր:

1913 թուականներուն, բանասէր ու բառարանագիր Տոքթ. Յ. Թիրեաքեան խանը ու անկէ առաջ Սերովբէ քահանայ Պուրմաեանը եւս արծարծեր էին այս նոյն հարցը, եւ արտայայտեր միեւնոյն միտքերը՝ ինչպէս Պայքարի յօդուածագիրը: Այն առիթով Կոմիտասը տուած էր խայթող պատասխան մը Պոլսոյ Ազատամարտին մէջ: Կը խորհէի, եւ կը յուսայի, թէ 1913-էն 43 տարիներ ետք այլեւս մարդիկ (մանաւանդ բժիշկներ) համոզուած պիտի ըլլային թէ առա՛նց «ընդօրինակած» ըլլալու «արաբական, յունական եւ թրքական եղանակներէ», մե՛նք եւս, այսինքն՝ «Հայն ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն»: Մա՛նաւանդ, այո՛, Կոմիտասի վերոյիշեալ յօդուածէն ու Կոմիտասէն 43 տարիներ յետոյ:

Հոս յիշելու եմ նաեւ, որ գաղութները, այդ շրջանին, 95 տոկոսով կազմուած հայրենի ներքին գաւառներէն արտահանուած բնակչութեան մնացորդներէն՝ անոնցմէ շատերուն համար Կոմիտասը տակաւին մեծ անծանօթ մըն էր:

Ուրեմն, անտէր օրերու այդպիսի խառնաշփոթ շրջանին էր ահա, որ Ամերիկահայ Առաջնորդարանի պաշտօնաթերթ՝ «Հայաստանեայց Եկեղեցի» ամսագրի խմբագիր Զգօն վարդապետ Յակոբեանէն (յետագային եպիսկոպոս) հրաւէր կը ստանայի գրելու հանգամանաւոր պատասխան մը անանուն այդ բոլոր հասցէներուն: Այդ հրաւէրով սկսուած առաջին յօդուածը խթան հանդիսացաւ ինծի, որպէսզի այնուհետեւ շարունակէի սկսուած աշխատանքը: Մանաւանդ երբ ան գնահատուեցաւ Նիւ Եորքի մտաւորական շրջանակէն, ու մանաւանդ՝ մի՛շտ սիրելի Միհրան Թումաճանէն:

Թուեցի այս բոլորը, որպէսզի ներկայ օրերու ընթերցողը արժանօրէն գնահատելու համար հատորը կազմող զանազան յօդուածները, ինք եւս փոխադրուի երբեմն կիսադարէն աւելի է՛տ, երբ ա՞յնքան տարբեր էր զանոնք ձեւաւորող մթնոլորտը: Եւ երբ, անգլուխ մնացած Սփիւռքէն յետոյ, հայրենի մասնագէտներու գրիչները այն օրերու երկաթէ վարագոյրին ետին կա՛մ կաշկանդուած էին գրաքննութենէ, եւ կամ ազգային ամէն արժէք «հոկտեմբերեան աւելով արխիւ նետելու» հովերուն դէմ կը ստիպուէին լռել:

Այս հատորը, ուրեմն, սկզբնապէս իբրեւ յղացում հեռաւոր օրերու այդ շրջանէն, եւ իբրեւ շարունակական երախտիքի գործ հայ երգի սիրահար երգիչի մը ու գրողի մը խորունկ սիրոյն Կոմիտասի հանդէպ՝ թող ներուի իրեն ըսել՝ թէ իր օրին հանդիսացաւ, եթէ ո՛չ ամբողջ Սփիւռքին՝ բայց գոնէ Նոր Աշխարհի այս ափերուն՝ ճամբա՛յ բացող առաջին հատորը, նուիրուած

www.naregatsi.org

եռամեծար Վարդապետի յիշատակին ու վաստակին: Ամբողջապէս սիրոյ գործ մը՝ որուն հեղինակը չի կրնար պարծիլ երաժշտագիտական բարձր տիտղոսներով, ու չի սեուցաներ զուտ մասնագիտական հատոր մը տուած ըլլալու յաւակնութիւնը: Այս հատորը, Կոմիտասը ճանչնալու եւ հայ երգը հասկնալու որոնումներու ճամբուս, այո՛, սիրոյ գո՛րծ մըն է յաւէտ, արդիւնք՝ հոգեկան ներքին իմքնեկ բխումներու:

* * *

Հոս կ'ուզէի մասնաւոր սիրով մը յիշել անունը իմ երկարամեայ պատուական բարեկամիս՝ գրագէտ Անդրանիկ Լ. Փոլատեանի, որ քանի մը յօդուածներս կարդալու առիթով չխնայեց իր գրական-գեղագիտական թելադրութիւնները:

Կ'ուզէի նաեւ յայտնել թէ հատորիս մէջ գործածուած կարգ մը մէջբերումներէն անոնք որոնց աղբիւրները գրութեան ընթացքին չեն յիշատակուած, քաղուած են առաւելապէս հայրենական մամուլէն ուր, դժբախտաբար, նոյնպէս չէ յիշատակուած որեւէ աղբիւր:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

1990

www.naregatsi.org

ԳԻՐՔ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՏ

Կոմիտասեան Արուեստին Էութիւնը
Եւ
Գնահատութիւն Մը Իր Գործին

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

(առաջին հատորին յառաջաբանը)

Այս գիրքը կազմուած է առաւելաբար 1940-էն 1959-ի շրջանին գրուած եւ հոս ու հոն յոյս տեսած առանձին յօդուածներէ: Եթէ տեղ-տեղ նկատելի ըլլայ միտքերու որոշ կրկնութիւն, (թէեւ աշխատեցաւ վերցնել՝ ուր որ կարելի էր), պատճառը վերագրելի է անջատաբար ու իրարմէ տարբեր ժամանակաշրջաններով գրուած ըլլալու այդ հանգամանքին: Սփիւռքի մեր կոտորակուած ժամերը որեւէ ատենն ձեռնտու չեն եղած հետեւողական աշխատանքի:

Մեր սկզբնական բաղձանքն էր՝ պատրաստել Կոմիտաս Վարդապետի կեանքն ու գործը ներկայացնող ամբողջական հատոր մը, մատչելի ժողովուրդի լայն խաւերուն: Սակայն, մեր ժլատ միջավայրին մէջ ու երաշտ պայմաններուն տակ, Կոմիտասեան արխիւներէ հեռու, եւ հեռո՛ւ Մխիթարեան կամ Սաղիմական կեդրոններու մատենադարանային դիւրութիւններէն, կամ գոնէ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին նմանող կեդրոնէ մը, եւ մանաւանդ այս նիւթին առընչութեամբ 30 էջնոց գրոյկ մը ձեռք անցընելու համար ուղի՛ղ երեք տարիներու յուսալից փորձերէ յետոյ՝ ցաւո՛վ համոզուեցանք թէ անկարելի եւ անիմաստ առաջադրութիւն մըն էր մերինը:

Ուրեմն, համապարփակ գործ մը չէ՛ այս հատորը, թէեւ սոյն յօդուածներով շօշափուած նիւթերը, աւելի սպառիչ կերպով, պիտի մաս կազմէին առաջադրուած գործին: Ասոնք գրուեցան առաւելապէս, Կոմիտասի մասին այս ու այն կողմ ցուցաբերուած անտեղի եւ անիրաւ հոյչքներու դէմ արդար գայրոյթէ մը մղուած: Եւ կարգ մը բարեկամներու թելադրութեամբ ալ

www.naregatsi.org

առաջին հատորի մը մէջ կ'ամփոփենք բոլոր աշոնց համար՝ որ մեզի պէս հետաքրքիր են Կոմիտասեան երգի թաքուն գեղեցկութիւններուն թափանցելու եւ արուեստագէտ Կոմիտասը ճանչնալու՝ թերեւս տարբե՛ր տեսակիւններէ:

Կոմիտասը կը պատկանի այլեւս պատմութեան:

Իր հսկայ վաստակը անբաժան մասն է մեր մշակոյթին:

Եթէ ուզուի մեծութեան չափանիշ մը, ճշդելու համար Կոմիտասի տեղը հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ, կը բաւէ յիշատակել միայն այն երեւոյթը, թէ մինչեւ հիմա իրմէ զատ չեղա՛ւ ուրիշ հայ մը, որուն դժբախտ աճիւնները արտասահմանէն Մայր Երկրի գիրկը փոխադրուելու եզակի բախտին արժանանային: Իր գործունէութեան սկզբնական շրջանին իր դէմ արձակուած կարգ մը անիմաստ վայոցներու լռելէն յետոյ, ժամանակակից մեր պատմութեան դէմքերէն ամէնէն անվիճելի մեծութիւնը, եւ մեր ժողովուրդին տարանջատուած *բոլո՛ր* խաւերէն ալ հաւասարապէս սիրուած եւ անվերապահօրէն ընդունուած միա՛կ ազգային դէմքը եղաւ, ի վերջոյ հանդիսանալով նոյնիսկ՝ իր մասին ամէնէն շատ գրուած ու խօսուած մարդը: Անցած կէս դարու գրագէտներէն չեմ կարծեր որ մնաց մէկը, որ գիրք մը, բերթուած մը, յօդուած մը, կամ գոնէ բանի մը հիացիկ տողեր գրած չըլլայ այս հանճարեղ մարդուն եւ մեծ հայուն մասին՝ որ իբրեւ երեւոյթ եկաւ, գործեց ու անցաւ:

Հայաստանը, այսօր, ո՛չ միայն մասունքի պէս կը հաւաքէ ու կը պահէ անոր արխիւը, ո՛չ միայն բազմաթիւ ազգագրական, վերլուծական, գնահատական, վիպական ու բանաստեղծական հատորներ նուիրեց այս անմահ հայուն կեանքին, գործին ու յիշատակին, այլ դեռ կը շարունակէ յօրինումը անոր դիմագիծը ամբողջացնող ուրիշ երկերու:

Ժլատ սփիւռքէն՝ ուզեցինք մե՛նք ալ, ամենախոնարհ սիրով, այս հատորը խառնել անոնց վաստակին:

Նիւ Եորք, 20 *Մայիս* 1962

www.naregatsi.org

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

(Ա. հատորի)

Հաճոյքով կը հրատարակենք այս գրութիւնը՝ որ ներածականն է այն կուռ ուսումնասիրութեան զոր ծանօթ երգիչ-բանաստեղծ Ցակոբ Ասատուրեան ներկայացուց 1956 Փետրուարին, Կոմիտասի ծուիրուած հանդիսութեան երեկոյին:

Ծ. Խ.

Կոմիտաս Վարդապետի յիշատակը յարգելու այս գեղեցիկ միտքը առիթն ստեղծեց որ այս գիշեր Կոմիտասի մեղի կտակած ձայներու արձագանգին քիչ մը աւելի մտերմօրէն, քիչ մը աւելի հասկացողութեամբ փորձենք ականջալուր ըլլալ: Ես, որ խօսքէն աւելի երգի՛ն կը հաւատամ, մանաւանդ Կոմիտասեան Հայ Երգին, կ՛ուզէի ձեզի ներկայանալ դասախօսէ մը աւելի երգիչի՛ իմ հանգամանքովս:

Որովհետեւ, մարդը, որուն յիշատակը մեր սրտին ու հոգիին մէջ յաւերժացնելու պէ՛տք ունինք միշտ՝ արդարեւ ամենամեծ երգը, ամէնէն սրտագրաւ երաժշտութիւնն իւ՛րն է: Եւ ինչպէս որ Մեսրոպի անունը յաւերժօրէն կապուած կը մնայ հայ գիրերուն, ինչպէս որ Վարդանը հայ խղճի եւ հոգիի ազատութեան մեր երկնակամարին սաւառնող արծի՛ւն է, այնպէս ալ Կոմիտաս անունը այլեւս մեր լեզուին ու հոգիներուն խորը կը դառնայ հայ երգին ու հայ մտերմիկ ապրումներուն ձա՛յնը տիրական: Այդ ձայնով է որ մենք ազգովին ինքնաճանաչութեան անօրինակ ցնցում մը ապրեցանք

www.naregatsi.org

1900-ական թուականներուն: Իր մահովը՝ այլեւս ապագային փոխանցուած, այլեւս յաւիտենութեան կառչող այդ նո՛յն ձայնի արձագանգո՛վն է կրկին՝ որ կուրծքերը յաճախ կ'ալեկոծին Մայր Երկրէն մինչեւ Սփիւռքի տարահալած սա ափերը, գրեթէ հայ ամէն մէկ բանաստեղծի տալու ներչնչումի աննման սարսուռներ՝ սա վերջին տասնամեակին:

* * *

Կարելի չէ երեւակայել, որ դարերու ընթացքին զարգացուցած մեր այնքան գնահատելի ազգային մշակոյթի հունին մէջ ունեցած չըլլանք նաեւ երաժշտական ա՛լ գնահատելի երես մը: Այն ազգը որուն ծոցէն ծնան մեր ազգային եկեղեցին, մեր ոսկեդարու գրականութիւնը եւ ոսկեդարը կանխող Գողթան երգիչները՝ չէր կրնար ունեցած չըլլալ նաեւ հայ ինքնուրոյն երաժշտութիւն: Առանց երգի՝ մեր պատմութեան մէջ ակնարկուած այդ Գողթան երդիչներն ունենալ ինքնին անհեթեթ բան մը պիտի ըլլար:

Դառն է սակայն պրպտել մեր պատմութեան չարաւոտ շրջանները, ուր, մէկը միւսին յաջորդող արշաւանքի եւ աւերի չարիքները իրարու վրայ կը բարդուին: Մեր սերունդը անձնապէ՛ս ապրեցաւ աւերի այդ շրջաններէն դառնագոյնը՝ որ 1915 կը կոչուի: Մեզմէ հազարաւորներ գիտե՛ն թէ եկեղեցական ու արուեստի ի՛նչ անօթներ, մշակոյթի եւ աւանդութեանց ի՛նչ թողօններ, քանի՛ հարիւրաւոր հին պատմական ձեռագիրներ ի սպառ կորսուեցան:

Մշակութային մեր հետքերը մեր հարազատ հողերէն իսկ ջնջելու դիւային մտադրութեամբ, թուրք անունին տակ ծուարած պատմութեան ամէնէն կատաղի ասպետը կործանումի, դեռ 1940-ական թուականներուն իսկ չվարանեցաւ, չամչցա՛ւ, Սերաստիոյ, Մալաթիոյ եւ ուրիշ վայրերու դարաւոր ու ամրակուռ եկեղեցիները, այլապէս անկարող քանդելու՝ պայթուցիկներո՛վ օդը հանել: Որպէսզի, բռնագաղթի ենթարկուած մեր ժողովուրդին մշակութային հետքերուն հետ՝ այդ հողերէն սրբուէ՛ր նաեւ պատմական անուրանալի հետքը Սեննեքերիմ արքային:

Հինէն մինչեւ մեր օրերը, աւերի համայնական այդ դէզերուն տակ մնաց արգասիքը ահագին մշակութային ժառանգութեանց: Եւ ամէնէն չատ տուժողը աւերի ընդհանուր այս պատկերին մէջ, կը խորհիմ թէ հայ երաժշտութիւնը եղաւ: Որովհետեւ, հակառակ այս վերիվայրումներուն, մեր հին մատենագրութենէն դեռ տասնեակ հազարներով ձեռագիրներ ունինք պահուած՝ Երեւան, Երուսաղէմ, Վենետիկ եւ այլուր: Իսկ իբրեւ ճարտարապետութեան նմոյշ, Անիի եկեղեցիները եթէ բոլորովին կանգուն չմնացին, մնացի՛ն գոնէ կիսաւեր վիճակի մէջ, որոշ մասերով անխաթար, նկատելի՝ իրենց ոճով ու կառոյցի նիստով, որպէսզի կիսաւեր այս մնացորդացէն, յետագային, կարելի ըլլար թուղթի վրայ վերականգնել իրենց

www.naregatsi.org

անցեալ փառքի ամբողջ պերճութեամբ — Թորամանեանի մը հանճարովը եւ կամ Ֆէթվաճեանի մը պաստառովը:

Դժբախտաբար, այդ նոյն գմբէթներուն տակ մխացող խունկի քուլաներուն հետ մեծ մասով օ՛դը ցնդեցաւ, իբրեւ ազգային բնորոշուող այն երաժշտութիւնը՝ որ մե՛րն էր: Երգը գաղթեց հայ մարդուն հետ երկրէ երկիր, Թուրքիոյ հալածական խորերէն մինչեւ հեռաւոր Բոլոնիա ու Կալկաթա: Ու տեղական կլիմայի ազդեցութեան տակ, իր երանգը սկսաւ բերնէ բերան տժգունիլ եւ աղօտանալ, իր ընտանի չեչտէն հեռանալով՝ տեղական յորձանուտին մէջ եղափոխուիլ: Դարերու ընթացքին գզգզուած քիչ-քիչ, անճանաչելի ցնցոտիներո՛վ միայն մեզի հասաւ: Գիրէն ու մատենագրութենէն, քարայրներու եւ հեռաւոր թաքստոցներու մէջ, աւանդապաշտ մամիկի մը պատահական ձեռքով իսկ չա՛տ բան փրկուեցաւ, բայց երգէն՝ դժբախտաբար չա՛տ քիչ, եւ ան ալ միմի՛այն հայ գեղջուկին չնորհիւ:

Անոր պահեստի աղքատիկ մառանները հանդիսացան, ու յամառ նուիրումով ալ զայն պահպանեցին՝ առաւելապէս Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներուն խորերը ապաստանած գիւղաւաններն ու մեկուսի խրճիթները — աշխարհ մոռցած ու իրենց կարգին աշխարհէն մոռցուած անկիւններ ասոնք՝ Վանայ Մովուն ծփանքին անձնատուր եւ կամ Սասմայ Մոերու կիսանկախ բոյնին մէջ ծուարուն: Բնագաւառին մէջ իր հողին եւ իր աւանդութիւններուն կառչող-մնացող չինականն էր, որ իր բացառիկ մեկուսացման չնորհիւ, կրցաւ երգը իր շրթներուն վրայ անաղարտ պահել եւ չինել նորերը՝ հինին աւանդութեանը կոթնած:

Միւս կողմէ, սակայն, գեղջուկ ժողովրդական երգին աննման, եկեղեցական մեր երաժշտութիւնը, ցանուցրիւ ժողովուրդին հաւաքական արտայայտութեան իբրեւ միջնորդ, եւ մանաւանդ՝ կրօնական ծիսակատարութիւններու մէջ իբրեւ ամէնօրեայ գործածութեան առարկայ, առանց կայուն խարիսխի մը, սկսաւ չատ արագօրէն տժգունիլ, ամէն կողմէ իր վրայ խուժող տեղական ազդեցութիւններով: Ինչպէս յայտնի է, անիկա ենթակայ էր առօրեայ երգեցողութեան հին ու նոր բերաններու եւ կամայական տիրացուներու կողմէ՝ որոնց ականջը, ի վնաս տոհմիկ ձայներու, յաճախ շարքիններով էր առլցուն: Առեւտրական ու չուկայիկ աղաներու աչքին իյնալու անձնական հաշիւներով, այս տիրացուները միամտօրէն եկեղեցիէն ներս կը մուծէին այդ շարքիականութիւնը: Այսպիսով խաթարուած եղանակները, ուրեմն, ժամուորներու հայեցի ականջը թունաւորող առաջին ազդակները կը հանդիսանային, մանաւանդ Պոլսոյ շրջանակին մէջ:

Այդ ժամուորներէն չատեր, զարիպ մարդիկ, երաժշտական այդ ձեւերը իբրեւ նորոյթ առնել «երկիր» տանելով, ամէնուրեք պատճառ կ՛ըլլային անբաղձալի ու խառնափնթոր վիճակի մը ստեղծման:

www.naregatsi.org

Իր անկախութիւնը կորսնցուցած մեր ժողովուրդին անգլուխ եւ անիշխանական օրերու այդ վիճակը, ակամայ, իր ներքին կեանքին ու տոհմիկ սրբազան երաժշտութեան պիտի փոխանցուէր: Մինչեւ Կոմիտասի մը յայտնութիւնը, մինչեւ ցորենը որոմէն զատելու անոր դժուարին աշխատանքներուն պտղաւորիլը:

Զուգահեռը, զոր քիչ վերը գծեցինք, Կոմիտասը նմանցնելով Ս. Մեսրոպի, քմահաճ փորձ մը չէր բնաւ. որովհետեւ, երկուքին ալ կատարած գործը հաւասարապէս մեծ է եւ գրեթէ նոյնանման:

Մեսրոպ եւ Կոմիտաս մեր պատմութեան թատերաբեմին վրայ յայտնուեցան ժամանակով տարբեր՝ բայց խորքին մէջ նոյնքան ճգնաժամային ու բախտորոշ օրերու մէջ, երբ, իբրեւ ժողովուրդ մեր ազգային գոյութիւնը վտանգող մահագուշակ չարժումներ, մեր չուրջի օդակը նեղցնելու վրայ էին: Պարագաները բոլորիս ալ ծանօթ են արդէն ու չեն կարօտիր բացատրութեան: Կարեւորն այն է, որ իրենց կրօնական եւ քաղաքական նեղ ըմբռնումներով մեզ օղակող Բիւզանդիոնն ու Պարսկաստանը իրենց միջեւ կռուախնձոր դարձուցած էին մեր երկիրն ու ժողովուրդը: Մեր ազգային գոյատեւման միակ խարիսխը, ուրեմն, կը մնար փոխադրել ոգեկան ու բարոյական կայքերու:

Մաշտոցով ստեղծուած այբուբենը ահա ա՛յդ գետինն էր որ պատրաստեց: Մեր ժողովուրդը ազատելով աստրերէն եւ յունարէն լեզուներու կապանքէն եւ իր հնադարեան մշակութային ուրո՛յն արժէքներուն գիրկը վերադարձնելով, Մեսրոպ անոր հոգին փրկեց:

Իր առաքելութեան մէջ Մեսրոպ իրեն թիկունք ունէր կաթողիկոսն ու թագաւորը, եւ աստոնց միջոցաւ, բնականաբար, արքայական գանձը: Աստոնց հոգին ալ հաւասարապէս կարեւոր ազդակներ էին իր առաքելութիւնը պտղաւորող, թէեւ մենք սովոր ենք չեչտը դնելու ա՛ռհասարակ Սահակի եւ Վռամշապուհի բարոյական օժանդակութեան վրայ, անտեսելով կամ երկրորդական սեպելով Գանձին օժանդակութիւնը — ճամբորդական երկար ծախքերէն սկսած մինչեւ դպրոցներու հիմնումը, աշակերտներու պատրաստութիւնը եւ թարգմանական գործերու կատարումը՝ գործակիցներու օժանդակութեամբ: Բարոյական-նիւթական այս հովանաւորութիւնը տեւեց գրեթէ կէս դար, մինչեւ Մեսրոպի խոր ծերութիւնն ու մահը:

Ասոր դէմ՝ ի՞նչ էր Կոմիտասի ժամանակը:

Օսմանցիներու եւ Ցարիզմի միջեւ քաղաքական նո՛յն կռուախնձորն էր մեր ժողովուրդը, կը տիրէին նոյն մտահոգիչ պայմանները՝ մեր ազգային-եկեղեցական գոյատեւման սպառնացող: Երկու իշխանութեանց տակ՝ նո՛յն ոստիկանական սեղմումները, ֆիզիքական ու բարոյական ջարդ՝ զանազան ձեւերով, մշակութային ամէն չարժում խամրեցնող խի՛ստ գրաքննութիւն:

www.naregatsi.org

Այսպիսի աղջամղջային անորոշ պահու մըն էր ահա, որ ժխորին մէջէն յանկարծ լսելի եղաւ Կոմիտասեան ներդաշնակութիւնը, որ չմորած ժողովուրդին նիրհող զգայնութենէն բարձրանալով՝ ետ, անոր հոգիի՛ն մէջ կը ծաւալէր: Հեռաւոր արձագանգներու պէս քարէ քար զարնուելով փչրուելու, կորսուելու դատապարտուած ձայնե՛ր էին անոնք, որ սակայն օդին մէջ բռնեց ու կեցուց Կոմիտաս՝ իբրեւ ժողովուրդի մը սրտագրաւ ապրումները լուսագրող ձայնե՛ր Հոգիի: Այնպէս՝ ինչպէս որ Մեսրոպ ալ, գրերու գիւտէն առաջ գոյութիւն ունեցող որոշ մշակութային արժէքները փրկեց ու ժողովուրդին վերադարձուց:

Ջուգահեռը հոս կը փոխուի դժբախտաբար:

Կոմիտասը իրեն թեւ ու թիկունք եղող ո՛չ բարոյական կռնակ ուներ ո՛չ ալ արքայական գանձ, որոնցմով կարենար, ուրիշ չատ բաներու հետ, անկատար մնացած իր կեանքին գոնէ մէ՛կ երազը՝ ազգային երաժշտանոցը հիմնել: Ինքնաբոյս իբրեւ ծիլ՝ հայ կեանքին մէջ մտաւ բոլորովին անաղմուկ, գրեթէ դիպուածո՛վ, եւ առանձին կաղնիանալէ յետոյ այդպէս ալ մնաց՝ իր մենաւոր բարձունքէն դարերո՛ւն նայելու...

Մեսրոպի վայելած կէս դար մը խաղաղ գործունէութեան դէմ՝ Կոմիտաս ունեցաւ հազի՛ւ 20 փոթորկոտ տարիներ: Իրեն ո՛չ միայն ղացուեցաւ երաժշտանոց մը հիմնելու եւ աշակերտներ հասցնելու միջոցն ու բախտը, այլ չտրուեցաւ իսկ՝ իր բազմաբեղուն պրպտումներուն արդիւնքն եղող երաժշտական միտքերը համադրելով, իր սկսա՛ծն ամբողջացնել: Մարդ պարզապէս կը հիանայ՝ որ այս բոլոր խոչընդոտներով հանդերձ, յաջողեցաւ ան կատարել կոթողական գործ մը: Ու մարդ կը փչաքաղուի՛ յետոյ, մտածելով թէ... եթէ նախասահմանեալ Կոմիտասը յայտնուած չըլլար 1915–էն առաջ, ի՛նչ գոյն կ՛ունենար այսօր հայ երգը: Կամ կ՛ունենա՞ր որեւէ գոյն...

Վերջին պահն էր, ճակատագրական վերջին պահը, որպէսզի մեր ժողովուրդին աչխարհի չորս հովերուն յանձնուելէն առաջ, անոր չրթներէն թեւածող դարաւոր երգերը անեղծ կերպով թուղթի՛ն յանձնուէին: Ճակատագրական քսա՛ն տարի: 1915–էն ասդին, ո՛չ աւանդութիւն մնաց, ո՛չ վանք եւ ուխտագնացութիւն, ո՛չ իր հողին կառչած դարաւոր գիւղացիութիւն եւ կամ, իր մանտր տներն ու ոսկէ սներն հանդիսացող աւանդապաչտ մայրութիւն՝ որոնց բոլորէն կարելի ըլլար տող առ տող հաւաքել ու մէկտեղել այն բոլորը՝ որ Կոմիտասին տրուեցաւ փրկել, բաղդատել, զտել, վերականգնել ու դարերուն յանձնել:

Ո՛չ միայն այդքան: Ուզենք ընդունիլ կամ ոչ, Կոմիտասի անձնական-ստեղծագործական ճաչակէն ե՛ւս միչտ բան մը փոխանցուեցաւ հաւաքուած այդ երգերուն, գեղչուկին երգը բարձրացնելով իր նախնականութենէն

www.naregatsi.org

դէպի արուեստի մշակուած ոլորտները: Այնպէս՝ ինչպէս Մեսրոպ, խօսուած անգիր լեզուն բարձրացուց գրական անօրինակ գեղեցկութիւններու:

Ա՛յս է ահա Կոմիտասը՝ կորսուելու դատապարտուած ազգային երգարուեստի մը իբրեւ գիւտարար ու փրկիչ, եւ ա՛յս՝ զուգահեռը Մեսրոպի եւ Կոմիտասի սրտագրաւ հոգեկցութեան:

Մեսրոպ եւ Կոմիտաս նոյն մշակոյթին երկու գագաթներն են, հին դարերը նորին ագուցող երկու հզօր չղթաներ:

«Հայաստանի Կոչնակ», 24 Նոյեմբեր 1956

Ծնթ.– Այս գրութիւնը անգլերէն թարգմանութեամբ երեւցած է ամերիկեան "Performing Arts Revue"-ին (թիւ 1, 1971) մէջ: Ինչպէս եւ հայերէն ու անգլերէն՝ Կոմիտասի ծննդեան հարիւրամեակին առիթով Նիւ Եորքի Առաջնորդարանի կողմէ 1969-ին հրատարակուած՝ երկլեզու «Կոմիտաս Վարդապետ» հատորին մէջ:

www.naregatsi.org

Ի՞ՆՉ Է ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Երաժշտութիւնը աւելի բարձր յայտնութիւն է, քան փիլիսոփայութիւնը:

Պէթհովէն

Մարդու համար չկայ աւելի ճշմարիտ ճշմարտութիւն, քան այն՝ որ կը ստացուի երաժշտութենէն:

Ռապըրդ Պրաունինկ

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

Ի՞ՆՉ Է ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ընթերցողին հետ Կոմիտասի աչխարհը մտնելէ առաջ, թերեւս տեղին է հարց տալու, թէ ի՛նչ է երաժչտութիւնը:

Ցաւիտենական հարցում՝ որ յաւիտենապէս ալ չէ ունեցած, ու երբեք պիտի չունենայ, ամէն մարդու բաւարարող վերջնական պատասխան մը: Որովհետեւ բնութեան մէջ ամէնէն անձնական, ու միաժամանակ ամէնէն անանձնական բարդ երեւոյթն է երաժչտութիւնը: Ան չի յարմարիր ո՛չ թուաբանական կանոններու եւ ոչ ալ տրամաբանութեան ընդհանուր ըմբռնումներու: Իւրաքանչիւր ունկնդիր զայն կ՛ընկալէ ու կը մեկնաբանէ լոկ իր ներքին լարերու զգայականութեան տուեալներովը, հիմնուելով միմիայն իր անձնական տպաւորութիւններուն ու ճաչակին վրայ:

Օգտուելով, ընթերցումներէ եւ երաժչտական կատարումներու յաճախակի ունկնդրութիւններէ, եւ յենելով մեր փորձառութիւններուն վրայ, մենք ալ պիտի փորձենք տալ մեր սահմանումը՝ թէ ի՞նչ է երաժչտութիւնը:

* * *

Երաժչտութիւնը ձայներու արուեստն է:

Երաժչտական ձայնը կամ հնչիւնը պարզ աղմուկէն կը տարբերի իր հաճելի ողորկութեամբ, իր կարգաւոր չափականութիւնով ու կշռոյթով: Ըստ Թովմաս Քարլայլի՝ երաժչտութիւնը հրեչտակներու լեզուն է:

Արուեստի ճիւղերուն մէջ երաժչտութիւնը կամ երգը, ապահովաբար բանաւոր մարդուն ստեղծագործական առաջին արտայայտութիւնն է: Միա՛կը նաեւ, որ իր սիեղերական լեզուովը կը պատկանի թէ՛ մարդուն եւ թէ՛ անասունին ու թռչունին:

www.naregatsi.org

Երաժշտութեան ամէնէն հիմնական տարերքը, ձայնէն յետոյ, չափի զգացումն ու կշռոյթն է: Կշռոյթի բացառիկ մէկ օրինակը մարդուս իր մարմնին մէջ է: Առողջ սիրտի ու առողջ բազկերակի մը տրոփումները, իրենց զմայլելի համաչափութեամբ ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ չափի աղբիւր:

Բոլոր արուեստները, ինքնարտայայտութեան ձգտող ներքին մղումներ են, ընդօծին: Իրարմէ կը տարբերին մի՛այն իրենց արտայայտութեան եղանակովը, յղացուած միտք մը կամ զգացում մը պարզելու համար իրենց գործածած տարբեր ատաղձներովը: Նկարիչը, օրինակ, իր մտայղացումը կ՛արտայայտէ ներկի գոյներով, վրձինի գիծերով: Արձանագործը՝ կաւով, մարմարով, պղինձով: Գրողը՝ գիր ու բառով: Ճարտարապետը՝ քարով, չաղախով:

Երաժշտութիւնը, սակայն, արուեստի այդ միւս ճիւղերէն տարբեր՝ ինքնաբա՛ւ արուեստ մըն է: Առաջին մարդը, երգելու համար, պէտք չէ՛ ունեցած արտաքին նիւթերու օժանդակութեան, այս պարագային՝ երաժշտական գործիքի: Ան իր երգը յօրինած ու երգած է ի՛ր իսկ բնատուր ձայնին գործածութեամբը:

Եւ ուրեմն երաժշտութիւնը գլխովին կը տարբերի արուեստի միւս ճիւղերէն անով որ՝

Երաժշտութիւնը –

ա.— Ճարտարապետութեան պէս՝ ակնահաճոյ գիծերով երկինք բարձրացող չօշափելի կառոյց ու կամար չէ: Արձանագործութեան նման չօշափելի կաւ ու մարմար չէ:

բ.— Նկարչութեան պէս՝ չի՛ հետաքրքրուիր նիւթական թանձր գոյներով, թուղթ ու պատառի վրայ մերկ աչքին պարզուող կերպարներով ու մնայուն տեսարաններով:

գ.— Գրականութեան պէս՝ ընթերցողին միտքին պայմանաւոր կերպով չի՛ կապուիր գրողին բառերովը պատկերուող որոշակի իրերու եւ որոշ հասկացողութեանց: Գրող մը, իր միտքը պարզելու համար, ստիպուած է գործածել հարիւրաւոր բառեր, որոնք ամէն լեզուի մէջ ալ մէկիմաստ են, ու կը բնորոշեն միշտ միեւնոյն նիւթական կամ գաղափարական առարկաներն ու պատկերները: Օրինակ, աթոռ կամ չէէր, իրիկուն կամ իվընինկ՝ թէ հայուն եւ թէ ամերիկացիին ուղեղին անջատարար՝ բայց միշտ՝ կը գծեն միեւնոյն առարկան — չորս ոտքով աթոռ մը, կը նշեն՝ օրուան միեւնոյն մթնցող ժամերը: Բառերը տարբեր՝ բայց իմաստը կը մնայ նոյնը:

Տարբե՛ր է երաժշտութիւնը:

Առանց լեզուներու յատուկ բնորոշ տարբերութիւններուն, եւ առանց ժողովուրդներու միջեւ ստեղծուած լեզուական խրամատի արգելքին՝ երաժշտութիւնը ունի իր սեղերական յատուկ լեզուն: Անոր «բառերը» մատ-

www.naregatsi.org

չելի են բոլորին, հասկնալի ամբողջ մարդկային ընտանիքին: Համայնական արուեստ՝ որ որոշ չափով մը նոյնիսկ հասկնալի է անասունին: (Այս մասին դեռ քիչ յետոյ): Արդարեւ ողջ բնութիւնը ինքնին ընդարձակ երաժշտանոց մըն է, որուն հսկայ երգեհոնը գիշեր-ցերեկ երաժշտութիւն կ'աղայ չնչող ամէն արարածի համար անխտիր:

Բնութեան այդ երաժշտութիւնը փոխանցուած է նոյնիսկ լեզուներուն: Երաժշտութիւն կայ, ինչպէս մեր մարմնին՝ նոյնպէս եւ մեր գործածած լեզուին ու բառերուն մէջ: Երգի մը բառերը, օրինակ, իրենց իմաստէն ու գծած պատկերներէն բացի, ունին նաեւ ներքին երաժշտութիւն: Բանաստեղծութիւնը, ջրդեղուած՝ խորհուրդի կայծերովը, չափի ու յանգաւորման գրական արտայայտութիւնն է (կամ, է՛ր գոնէ, դեռ մինչեւ երէկ...): Մեծարենցեան եւ Տէրեանական քերթուածները, հիւսուած ընտրովի բառերով, գեղեցկացած մտահաճոյ պատկերներու հարազատութեամբ՝ ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ գեղեցկութիւն որոնող գերզգայուն հոգիներու երաժշտութիւնը, անոնց լռելեայն, ներքին ապրումներուն թիւ պատարագը:

Սակայն, կայ դեռ հիմնական տարբերութիւն մը նաեւ բանաստեղծութեան ու երաժշտութեան միջեւ: Բանաստեղծութիւնը հասկցուելու ու վայելքի վերածուելու համար մինչդեռ նախ անցնելու է ընթերցողի միտքի բովէն՝ երաժշտութիւնը ուղղակի կը խրուի, կը փոխանցուի մեր զգայարանքներուն, առանց ուղեղի օժանդակութեան, առանց վերծանումի հարկադրանքին:

Ասով հանդերձ ամէն մարդու չէ՛ տրուած հաւասար չափով թափանցել անոր խորքին: Ամէն ունկնդիր չի կրնար նոյն երաժշտական կտորը ընկալել միեւնոյն տպաւորութեամբ: Որովհետեւ, տարածական արուեստի առարկաներուն պէս իր աչքին առջեւ չունի՛ զինք առաջնորդող ֆիզիքական որեւէ առարկայ ու նմոյշ:

Եւ մինչ, զարգացած համալսարանականն ու անգրագէտ հովիւը նոյն նկարին մէջ կը տեսնեն նո՛յն գոյներն ու նո՛յն տեսարանները, նո՛յն Սասունցին իր սուրով ու նժոյգով, նոյն էջմիածինը իր գմբէթներով ու խաչ՛ով՝ երաժշտութեան ունկնդիրը առաջնորդուելիք որեւէ տեսանելի կամ չօշափելի բան չունի իր աչքին առջեւ: Իւրաքանչիւր ունկնդիր, օդին մէջ թեւածող ձայներէն ի՛նք է որ պիտի կազմէ իր նկարը, իր արձանը, իր կաթողիկէն: Երաժշտական փորձառութիւնը, սիրոյ ու հաւատքի պէս, զուտ ներանձնական փորձառութիւն մըն է: Եւ առ այդ անկարելի է որ նոյն երգը կամ համանուագը հնչէ միակերպ ամէն ականջի, կամ նոյն խումբի մարդոց բոլորին կողմէ ընկալուի զգացումի միեւնոյն աստիճանով: Վաանզի ամէն մարդ ունի տպաւորուելու իր ուրոյն զգայարանքը, լսելու իր առանձին ականջը: Նոյնիսկ միեւնոյն երգէն կամ համանուագէն իր ստացած երէկուան տպաւորութիւնը այսօր նոյնը չէ անպայման: Այդ միեւնոյն երա-

www.naregatsi.org

ժչտութիւնը կրնայ, վաղը, մեր մէջ արթնցնել բոլորովին տարբեր զգացումներ, առաջացնել ապրումի բոլորովին այլ հոսանքներ: Որովհետեւ, եթէ մեզի թուի թէ երաժշտական կտոր մը որոշակի բան մըն է որ կ'արտայայտէ՝ «ատիկա միայն մտացածին խաբկանք է, (illusion), ո՛չ իրողութիւն», կ'ըսէ Իկոր Սթրավինսքի իր կենսագրութեան մէջ տեղ մը:

Ուրեմն կը հետեւի թէ երաժշտութիւնը, հակառակ տիեզերական լեզու մը ըլլալու հանգամանքին, միաժամանակ նոյնիմաստ ալ չէ՛ ամէ՛ն ականջի եւ ամէ՛ն տրամադրութեան համար: Նոյնիմաստ չըլլալէ բացի, անոր մեր մէջ առաջացուցած հոսանքը, նաեւ, յարափոփոխ է, կախուած՝ պահէն ու մեր տրամադրութենէն: Իսկ այդ պահերը, յաճախ, չեն կրկնուիր միեւնոյն տարազով: Եղանակ մը, որ հարեւտորի մեր ոտքերը երկ ոտքի հանեց, կրնայ ուրիշ օր, մահուան տխուր առիթով մը, մեր աչքերէն արցունք խլել՝ չափի ու մատուցման ձեւի դոյզն փոփոխութիւններով: Ես ունէի բարեկամ մը, որ Աղջի Նարօ, Նարօ Ջանի երեք բառերուն վրայ յարմարցուած դիպուկ եղանակով մը, կը ստեղծէր հինգ տարբեր տրամադրութիւններ՝ զուարճութեան, տխրութեան, սիրոյ, ատելութեան ու կարօտի: Զգացումի հինգ տարբեր ալիք՝ նոյն բառերով ու եղանակով:

Այս բազմաբնոյթ յատկութիւնը կը պատկանի միմիայն երաժշտութեան: Միւս արուեստները չունին զայն: Հոն, ուր միւս արուեստագէտները ստիպուած են սահմանափակուիլ իրենց գործածած բառին կամ նիւթին թոյլատրած տարողութեան սահմանին մէջ, գծելով որոշակի պատկերներ, կամ արթնցնելով որոշակի զգացումներ՝ երաժշտութիւնը, իր խորքով ու իր տիեզերական լեզուովը, կը ստեղծէ ապրումի յարափոփոխ վիճակներ: Եւ ա՛յս է պատճառը, որ իրարմէ բոլորովին տարբեր առիթներով, հոգեկան կազդոյրի համար մենք յաճախ կը դիմենք միեւնոյն երգին կամ համանուագին, որովհետեւ, մեր փոփոխուող տրամադրութեան հետ համընթաց, երաժշտութիւնը կը յարմարի ամէն ժամանակի ու ամէն քմայքի:

Եւ մինչդեռ չմաշող, չյոգնող հաճոյքով է որ միեւնոյն երգը, համանուագը, հանդէսներու բեմէն թէ տուներու մէջ մենք կրնանք յաւելեալ հաճոյքով ունկնդրել կրկին ու կրկին անգամ՝ քանի՞ հոգի սակայն կը կարդայ, կրնա՛յ կարդալ ամէնէ՛ն յաջողած վէպն իսկ մէկէ՛ աւելի անգամներ. ու հաւասար չափով ալ ըմբոշխնել զայն: Այո, տարբեր է երաժշտութեան հմայքը: Ան ո՛չ միայն մշտանորոգ է ու չի յոգնեցներ, այլ իր դասական, ժողովրդական, աչուղական ամէն բնոյթի եղանակներով՝ դիւրութեամբ մատչելի է թէ՛ մշակուած միտքին, թէ՛ վայրենիին եւ թէ անաւունին:

Հիմա չեմ յիշեր թէ իր գործերէն որ մէկուն մէջ է, ուր Շէյքսպիր կ'ըսէ թէ՝ չկայ արարած՝ որ չի զգածուի երաժշտութենէ: Քուռակն իսկ, թմբուկի մը զարկերը իմանալուն ականջները վեր կը լարէ: Որեւէ՛ մարդ, որ չի զգածուիր երաժշտութենէ քուռակէ մը աւելի ցած մէկն է... կ'եզրակացնէ:

www.naregatsi.org

Իսկ, իր «Վենետիկի Վաճառականը» թատերախաղին մէջ ալ, ան նոյնիսկ չ'ընդունիր մեր մոլորակին վրայ գոյութիւնը երաժշտութենէ չ'զգացուող արարածի: Եւ, ծայրայեղ կիրքով է կարծես, որ կ'ըսէ թէ աշխարհի մէջ «չկայ մէկը, որ որքա՛ն ալ անբան, որքա՛ն ալ կատաղի կամ խստասիրտ, որուն չազդէ երաժշտութիւնը ու չփոխէ անոր բնութիւնը գո՛նէ մէկ վայրկեան: ... Մարդ մը, որ իր մէջ չունի երաժշտութիւն, ու չի յուզուիր եւ զգացուիր ներդաշնակ ձայներու ունկնդրութենէն՝ այդպիսին ատակ է մատնութեան, խարդախութեան, յափշտակութեան: Անոր հոգին մռայլ է՝ ինչպէս գիշեր եւ իր սէրերը սեւ՝ Երիբէի(*) նման: Զգուշացէք ատանկներէն»:

Ահա այս բացառիկ յատկութիւններուն համար է, որ երաժշտութիւնը մարդկային բոլոր զգացումներուն համապարփակ արտայայտիչը կը հանդիսանայ, մարդուն բացատրելով միչտ անբացատրելին:

Ի՛նչ որ հասարակ ժամուորը չէ կրցած հասկնալ ընթերցումներէ կամ քարոզներէ, օրինակ, երաժշտութեան ընդհանրական լեզուն բացատրած է զայն հոգիին թափանցող իր ներգործութեամբը: Այս է պատճառն ալ, որ եկեղեցիի, մեհեանի ու մզկիթի ծէսերէն չարունակ անբաժան եղած է երաժշտութիւնը: Իրրեւ աղբիւր յափշտակութեան՝ ան կրցած է հոգեպէս վերացնել ժամուորը պատարագի կամ չարականի հոգեպարար եղանակներովը, հաղորդակից դարձնելով զայն կրօնական խորհուրդին:

«Հայոց Եկեղեցին» հատորին մէջ Օրմանեանը կ'ըսէ թէ «ամէն մի հաւատալիք, իրեն անթափանցելի գաղտնիքներովը կամ խորհուրդներովը, մարդկային իմացականութեան համար մտաւորական ծանրութիւն մըն է» (էջ 138): Երաժշտութեան դերը, իւրաքանչիւր անհատին մատչելի ու մեկնաբանելի ձեւով մը այդ ծանրութիւնը բառնալուն, թեթեւցնելո՛ւն մէջ է նաեւ:

Արուեստներուն մէջ չկայ ճիւղ մը՝ գրականութիւն, քանդակ, նկար եւայլն, որ գործածուած չըլլայ պաշտամունքի տուներուն մէջ: Սակայն երաժշտութեան դերը եղած է միչտ տիրական: Երաժշտութեան ներգործութիւնը, մանկութենէ մինչեւ ծերութիւն, մարդու հոգիին վրայ եղած է ամէնէն մնայունը: Արդարեւ, մենք չենք կրնար նկարէ մը, արձանէ մը կամ չէնքէ մը ստացուած մեր նոյնիսկ ամէնէ՛ն ուժեղ տպաւորութիւնները, միեւնոյն յատկութեամբ, մեզի հետ երկրէ երկիր պտըտցնել: Երգը, սակայն, անգամ մը հոսելէ ետք ականջէն հոգիին՝ գրեթէ ամբողջ կեանք մը կը մնայ հոն մխրճուած: Եւ գրեթէ անաղարտ: Երբ, անդին, միւս բոլոր տպաւորութիւնները կա՛մ չափազանց աղօտած են, եւ կամ բոլորովին

(*) Երիբէ անունն է այն երկրամասին, որ ըստ դիցաբանութեան կ'իյնայ տեղ մը՝ երկինքի արբայութեան ու դժոխքի միջեւ:

www.naregatsi.org

ընդուած մեր յիշողութենէն։ Անապատին մէջ իրենց անունն ու ինքնութիւնը մոռցած զաւակներ, յաճախ վերադարձան իրենց հարազատ մայրերուն՝ հին օրօրի մը միջնորդութեամբը։

Իր այս անբացատրելի յատկութեան համար է, որ երաժշտութիւնը, միւս բոլոր արուեստներէն վեր, կը դասուի՝ մարդկային հոգիին բարձրագոյն արտայայտութիւնը։

Երաժշտութիւնը արուեստներու արուեստն է, յաւիտենական ու անժամանակ։

1970

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԳԸ

Չեմ գիտեր թէ դուք, Հայերդ, իր լրիւ մեծութեան մէջ կ'ըմբռնէ՞ք Կոմիտասի գլուխ հանած աշխատանքը: Թոյլ տուր որ կասկածիմ, երբ աչքի առաջ ունիմ սփիւռքի որոշ երաժիշտներուն վերաբերումը Վարպետին նկատմամբ: Աներեւակայելիօրէն դժուարին ձեռնարկ մըն էր Կոմիտասի ստանձնածը: Անհուն համբերութեան, քաջութեան, սիրոյ գործ: Գիտունի, հանճարի գործ:

Լիւք Անտրէ Մարսէլ
[Զրոյց Կ. Փոլատեանի հետ,
«Սփիւռք», Պէյրութ 22-9-1968]

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

(մահուան տասնամեակին առթիւ)

Կոմիտաս Վարդապետի դիրքը հայ երաժշտութեան մէջ այնքան մեծ է ու տիրական՝ որ ակնածանքով ու վարանումո՛վ միայն կը մօտենայ մարդ անոր պատուանդանին, նոյնիսկ գնահատական մի քանի համեստ տողեր նուիրելու համար: Եւ մենք ասիկա կ՚ընենք միայն՝ նախ խմբագրական պահանջի մը գոհացում տալու համար, եւ երկրորդ, գոհացում տալու նաեւ ներքին հոգեկան պահանջի մը՝ որ պարտքի հանգամանք է ստացեր մեր մէջ, Վարդապետին արուեստին հանդէպ մեր ունեցած խոր սէրէն եւ հեռաւոր կերպով այդ արուեստին հուրէն կրակուած ըլլալու երախտապիտութենէ մը, առանց այլապէս զինք անձամբ ճանչցած ըլլալու: Այդ սէրը իրեն հանդէպ կը խոչորնայ ա՛յն չափով որ մարդ կրնայ եւ կ՚ուզէ հասկնալ Կոմիտասը իր բազմապիսի կարողութեանց եւ ստեղծագործող հանճարին խորութեանը մէջ:

Բայց միջանկեալ կերպով աւելցնենք թէ սոյն գրութիւնը պատրաստելու յանձնառու եղանք առանց այլապէս հոս ու հոն անիմաստ ու նաեւ անհաճոյ վէճերու միջամուխ ըլլալ ուզելու: Մեր հաստատ համոզումն է թէ մէկը գնահատելու համար (եւ ան ալ պարզ սիրողներու կողմէ) ուրիշ մը ստորագնահատելը պայման չէ: Որովհետեւ, մեր հաւատքն է նաեւ թէ արուեստի մարզին մէջ որեւէ ճշմարիտ արուեստագէտ իւրայատուկ եւ ինքնատիպ տեղ մը ունի, եւ թէ՝ ամէն արուեստագէտ ոյն տեղը չունի անպայման:

ՄՆԹ. Խօսուած՝ Կոմիտասի մահուան տասնամեակին առիթով Նիւ Եորքի Հ.Բ.Ը. Միութեան Տիկնանց Կրթական Յանձնախումբին կողմէ կազմակերպուած հանդէսին, Փետրուար, 1946:

www.naregatsi.org

Կոմիտասի մասին խօսելով, եթէ այսօր մեր մէջ ան ամէնէն աւելի լայն ժողովրդականութիւն կը վայելէ, եթէ մեր մեծագոյն երգահաւաքն ու ազգային երաժշտագէտը ճանչցուած է՝ այդ բոլորը չահած է ան իր հանճարին ինքնատպութեան ուժովը, ամբողջ ժողովուրդի մը ջերմ խանդաղատանքին ու անկաշառ սիրոյն առարկան դառնալով:

Քիչ վերը ըսինք՝ բազմապիսի կարողութիւն — որովհետեւ Կոմիտասի մեծութիւնը կարելի չէ վեր առնել միմիայն իր երգահաւաքի կամ նոյնիսկ երաժշտագէտի հանգամանքովը, թէեւ ասոնք ալ ինքնին պատկառելի մեծութիւններ են: Անիկա, ըլլալով չատ հմուտ երաժիշտ՝ եւրոպական առումով, եղա՛ծ է նաեւ ազգագիր, բանաստեղծ, անզուգական հայ-երգիչ, ուսուցիչ, եւ մանաւանդ առաքեալ՝ բառին ամբողջական իմաստով: Ի մի բան՝ ան մեզի համար գրեթէ երաժշտական համալսարան մը եղած է, նախախնամութենէն ղրկուած:

Ճիշդ՛է թէ իրմէ առաջ եւ իրեն ժամանակակից եղան ուրիշներ, որ թեթեւ չափով մը արդէն այդ նոյն ճամբան բռներ էին իբր երգահաւաք: Բայց Կոմիտաս առաջինն էր որ իր սուր հոտառութեամբ եւ անսխալելի բնազդով, հիմնականօրէն հետեւեցաւ հայ տոհմիկ ձայներու բուն իսկ ակերուն՝ կիրքի հասնող նուիրումով մը: Գիւղէ գիւղ, արտէ արտ եւ ասողէ ասող՝ չատ անգամ քարի մը չուքին եւ կամ տանիքի մը վրայ գաղտնի կկզած՝ ան սեւագրեց չատ մը տարբեր փոփոխակները նոյն գեղջուկ երգերուն. յետոյ զտեց ու կերպաւորեց, երբեմն նոյն երգին տարբեր տողերը տարբեր տեղերէ իրարու բերած, իրարու կցած: Եւ այսպէս մեզի տուաւ «Կալի Երգ»ի պէս հրաշալիքներ: Այս կերպով, ան ո՛չ միայն այս երգերը կորուստէ փրկեց, այլ փրկեց նաեւ շարֆիական թունաւոր ու այլասերած օ՛դ չնչող հոգիով աղքատ սերո՛ւնդ մը, զայն իր մոռցած ու անտեսած հարստութեան իրաւատէրը դարձնելով:

Ոչ միայն այդչափ: 1910-էն ետք, պոլսական գրական կեդրոնէն ծաղկող գրական-գեղարուեստական չարժումի իբր զօրաւոր սիւներէն մին, եւ իբր անոր յաւելեալ բայց էական մէկ մասը՝ Կոմիտաս այդ զարթօնքի չարժման արժանաւոր ու կարեւոր լրացուցիչներէն եղաւ: Այժմ դժուար է որոշել թէ ո՛վ որու պարտաւոր է աւելիով: Կոմիտասը այդ գեղարուեստի չարժումին պատրաստած հողը իբր օգտագործո՞ղ պիտի ընդունիլ, թէ ոչ իբրեւ այդ չարժման առաւել եւս տիրական զարկ տուող մէկը, իր բերած նոր ու կչռաւոր չունչովը: Որովհետեւ, նոյնպէս դժուար է երեւակայել թէ, այն օրուան հայ գրագէտը կամ բանաստեղծը, որ քանի-քանի անգամներ լուռ վերացումով ունկնդրեց «Տէր Ողորմեա»յի մը պաղատանքը եւ կամ «Կռունկ»ի մը բզկտող կանչը Վարդապետին իսկ բերնէն, որ իր երեւակայութեան աչքերով ականատես եղաւ «Սիփանայ Քաջեր»ու թաւալգլոր ընթացքին նմանը չտեսնուած խումբերէ, կը կրկնեմ՝ դժուար է երեւակայել թէ այդ տպաւորութեամբ եւ յուզումով ան տուն չգնաց եւ չտուաւ իր լաւագոյն

www.naregatsi.org

գրական տողերը, ներչնչուած՝ այդ թարմ ու երկնառաք ձայներու մինչեւ հոգիին խորը իջնող սարսուռէն:

* * *

Թերեւս ճիշդ ըլլար ըսելը թէ երգահաւաքի հանգամանքէն է որ ծնունդ առին Կոմիտասի մէջ ազգագրութիւնն ու բանաստեղծութիւնը, թէեւ արդէն հոգւով բանաստեղծ ըլլար ան: Որովհետեւ, իբր խղճամիտ հաւաքող եւ իբր ստեղծագործ տաղանդ՝ ան չէր կրնար գոհանալ միմիայն հում ատաղձովը իր հաւաքած երգերուն՝ որոնք յաճախ խճողուած կ'ըլլային, իբր բերնէ բերան փոխանցուած երգեր, բազմաթիւ օտարամուտ բառերով ու անհարազատ տարազով: Իրեն կը մնար, ուրեմն, բաղդատել, զտել ու ահագին յոգնութենէ ետք բիւրեղացնել բոլոր այդ գեղջուկ բանահիւսութիւնները եւ Սուրբ Մեսրոպի մը տեսիլքով ու մտառութեամբ, իրենց վերջնական ձեւին մէջ կտակել իր ժողովուրդին:

Պահ մը մոռցէք եղանակը իր դասաւորած այդ երգերուն: Բարձրաձայն կարդացէք միայն բանաստեղծութիւնը անոնց եւ տեսէք թէ չեչտի ու կէտադրութեան, բառերու հարազատութեան եւ իմաստի ու պատկերի ամբողջականութեան ի՛նչպիսի երաժշտական համադրութիւն, ի՛նչպիսի ողորկութիւն կայ: Ասիկա վստահաբար դիպուածով չէ եղած, տրուած ըլլալով որ՝ ժողովուրդին կողմէ աւանդուած որեւէ պատմութիւն եւ մանաւանդ բանահիւսութիւն՝ միշտ ենթակայ է թէ՛ աղճատման եւ թէ քմահաճ ձեւափոխման: Ուրեմն ահա հո՛ս է որ Կոմիտաս ի յայտ կը բերէ իր հանճարին լոյսը իբրեւ խորապէս բանաստեղծ՝ զտելով ու յաճախ կերտելով ամբողջ տողեր:

Իսկ երբ բառերու հարազատութիւն կ'ըսենք եւ կ'ընդգծենք՝ հոս ի մտի ունինք իր հմուտ ազգագրի խոր ճանաչողութիւնը: Այդ ճանաչողութիւնը ամբողջական ու արդիւնաւոր ըլլալու համար, իր մէջ կ'առնէ պատմութիւն, միջավայր, տարազ, աւանդութիւն եւ հաւատալիքներ. այս բոլորը՝ բառերուն ու բանաստեղծութեան առընչութեամբ: Ահա՛, ատորեւ, տուն մը մէջբերում իր հաւաքած մէկ երգէն որ իր մէջ կը պարունակէ վերեւ յիշուած բոլոր ատորոգելիները:

Թագուորի մէր, դո՛ւս արի,
Տես, ֆե ինչե՛ր եմ բերել.
Թագուորի մէր, դո՛ւս արի
Ֆե բակ ալո՛ղ եմ բերել:

Ջենք ըսեր, թէ այս տողերուն գիւտն ու յղկումը իրե՛նն են. չենք գիտեր. բայց գիտենք ու մանաւանդ կրնանք տեսնել թէ այս եւ ատոր նման բազմաթիւ տողերու մէջէն բոլոր պատկերները լրիւ վերցնելով եղանակն ու չեչտը իրենց բնական տեղը նստեցնել — միայն իրեն պէս բազմակողմանի տաղանդի մը գործը կրնար ըլլալ:

www.naregatsi.org

Եղա՞ծը — հարսանիք մըն է գաւառի մէկ անկիւնը: Ահա ամբողջ գիւղը որ, իբր հարսնեւոր, ժամէն ելած եկեր փեսին մօր դուռը կը ծեծէ աղմկոտ, «Թագւորի մէր»ոջ ցոյց տալու համար թէ հարս մը բերեր է իրեն: Բառերու տարազէն ու թոնէն յայտնի է թէ պսակը եղեր ու լրացեր է արդէն, եւ ուրեմն հարսնեւորները այլեւս քակեր են իրենց լեզուին ծաղրածու կապը եւ հարսնցուին ու իր պարագաներուն հանդէպ յարգալիր ըլլալու մտահոգութենէն ազատ՝ հարսը հիմա կը ներկայացնեն իբր «բակ աւլող», «տախտ մաքրող», «գլուխ տմպող» եւն.:

* * *

1914-ին Պոլիս տպագրուած Նաւասարդ տարեգրքին մէջ Վարդապետը ունի չափազանց չահեկան ուսումնասիրութիւն մը «Լօռու Գութաններգը» (Վարդաբլուր գիւղի ոճով) նիւթին չուրջ: Այս, եւ ասոր նման ուրիշ ուսումնասիրութեանց ընթերցումը չատերու համար երաժշտական լաւագոյն դասընթացքի մը համազօր է, եւ կրնայ գէթ մեր երգերը գնահատելու համար մօտեցման ձեւ մը թելադրել ընթերցողին: Ան կը ներկայացնէ բանաստեղծութիւնը: Ցետոյ յարակցաբար կը ստուգաբանէ բառերն ու բառերուն չարժումները, ձայնաւորներու եւ բաղաձայններու նչումով: Վերջապէս կ'անցնի երգին բուն իսկ չէնքին՝ եղանակի, ձայնաչարի, բանաստեղծութեան եւ տաղաչափութեան ստորաբաժանումներով, կու տայ երգին ոճն ու ոգին, եւ կը պատրաստէ նաեւ ցուցատախտակը անոր կառուցուածքին, կիրարկուած ձայնամիջոցներու ցանկովը մէկտեղ: Ասոնց բոլորը մեծաւ մասամբ թեքնիքական լուծումներ են անչուշտ, բայց բանաստեղծութեան եւ լեզուական կանոնի վերաբերող մասերէն. բայց մարդ պարզապէս կը հիանայ թէ ո՛րպիսի մանրակրկիտ տարրալուծման կ'ենթարկէ եղանակը, ո՛րպիսի հեղինակաւոր օրէնքներ կը գծէ մեր մանուկ երաժշտութեան համար: Այն ատեն միայն կ'ըմբռնենք թէ ինչո՛ւ եւ ի՛նչպէս Կոմիտասի հաւաքած երգերը բոլորովին զերծ են նոյնիսկ օտարամուտ մէկ ստորակէտէ: Ու կը զգայ մարդ՝ Կոմիտասի տիրական մեծութիւնը երգի մեր աշխարհէն ներս:

Ասկէ դուրս Կոմիտաս ունի նաեւ կարգ մը չափազանց չահեկան ուսումնասիրութիւններ,— գրախօսական, դասախօսութեանց սղումներ եւ տեսակցութիւն՝ մեր եկեղեցական եւ ժողովրդական երաժշտութեանց չուրջ: Անոնք ատենին երեւցած են Արարատի (1894-7), Մշակի (1905), Անահիտի (1907), Թատրոն եւ Երաժշտութիւն հանդէսի (Պաքու, 1910), Ազատամարտի (1913), Ամէնուն Տարեցոյցի (Թէոդիկ, 1928), եւ ուրիշ կարգ մը ֆրանսական եւ գերմանական հանդէսներու մէջ, ինչպէս նաեւ Սիոնի եւ Բ. չրջանի Անահիտներու մէջ արտատպուած: Այս բոլորը նիւթ կը կազմեն հետաքրքիր ընթերցանութեան:

www.naregatsi.org

Հայաստանի ներկայ կառավարութիւնը ծափահարելի միտքն ունեցած է այս յօդուածներուն գրեթէ բոլորը առանձին հատորով մը լոյս ընծայելու 1941-ին, Ռ. Թէրլէմէզեանի խմբագրութեամբ. այսպէս, գէթ կարելի չափով համաձրելով ինչ որ արդէն տարաբախտ Վարդապետը ինք ի մտի ունէր ընել աւելի խնամուած եւ ծանրակչիռ աշխատասիրութեամբ մը:

Ուրեմն, երգին եղանակը ճչդել, զտելէ առաջ, հարկաւոր էր միշտ անոր հիմը կազմող՝ բառն ու բանահիւսութիւնը ճչդել, որպէսզի ամբողջական կառուցուածքը խարխուլ չըլլար, չկաղար: Եւ այս բոլորը խղճմտօրէն ընելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ այն բոլոր մասնայատկութիւնները որ Կոմիտասինն էին: Նուազ կարողութեան տէր մէկը դժուար թէ իր ատենին կարենար բանալ մեր երաժշտութեան մէջ փառքի այն ճամբան՝ որ անվիճելիօրէն իրե՛նն եղաւ:

Ահա թէ, 1898-ին իսկ, Մ. Եկմալեանի «Երգեցողութիւնք Ս. Պատարագի» գրքին չուրջ իր մանրակրկիտ մէկ գրախօսականով ի՛նչ կ՚ըսէ եղանակներու բարեփոխութեան օրէնքին մասին. «...Բարեփոխութիւնը, տրամաբանական օրէնքով, ամէն եղանակի, երգի մէջ պէտք է կատարուի: Բարեփոխել նշանակում է՝ աւելորդ գեղգեղանքները, խաղեր, դարձուածքները եւայլն, որոնք հակառակ են մեր ազգային եւ եկեղեցական երաժշտութեան ոգուն, պէտք է զտուին, մաքրուին. չպէտք է դաշնակը խանգարել, այլ պարզել, ոչ թէ նոր եղանակ ստեղծել, այլ եղանակը կանոնաւորել իւր ոգու համաձայն...» (Արարատ, 1898):

Իր բոլոր պրպտումները, ահա, մեր ազգային «ոգուն» համաձայն ընթանալու այս մեկնակէտը ունեցած են սկիզբէն մինչեւ վերջը:

Առոր լաւագոյն ապացոյցներէն մէկն ալ արական ձայներու համար դաշնաւորած իր եռաձայն Պատարագն է: Այն լայն չունչով ու յարաճուն թափով որ Վարդապետը կը զարգացնէ աստիճանաբար՝ Պատարագը կը դառնայ Հենալի հոյակապ Մեսիան յիշեցնող տեսակ մը ազգային սրբազան օպերա: Ինչպէս իր բոլոր գործերուն մէջ՝ Կոմիտասը հոս եւս, չատ լաւ գիտէ թափանցել Պատարագի բովանդակութեան ներքին իմաստին, անոր խորհրդաչատ տոամին, ու իր ընտրած օժանդակ ձայները կ՚ընթանան միշտ ա՛յդ ոգիով: Իբրեւ պարզագոյն օրինակ՝ առնենք Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցեալ գրեթէ նախնական միալար եղանակը: Կոմիտաս անկէ կը բխեցնէ ա՛յնպիսի ներքին չարժումներ, որ պարզ մեղեդին, ուժովնալով ու զարգանալով, կը վերածուի քրիստոնէական սիրոյ յաղթական քայլերգի: Քայլերգ, ուր մայր եղանակը մինչդեռ գնայուն կերպով կը բարձրանայ սանդուխ առ սանդուխ, անդին, առաջին թէնորները, օդաւակաչ ձայներու երկար ու գրեթէ անչարժ գիծերով, անհամեմատօրէն կ՚ուժովցնեն մայր եղանակը, երգը բարձրացնելով, կարծես, մինչեւ երկինքի դռները: Կոմիտասը, իր դաշնաւորման արուեստին մոգական ուժովը հասարակ ժամուրն իսկ կը փոխադրէ՝ իր մահկանացուի անձէն վեր՝ քրիստոնէական սիրոյ

www.naregatsi.org

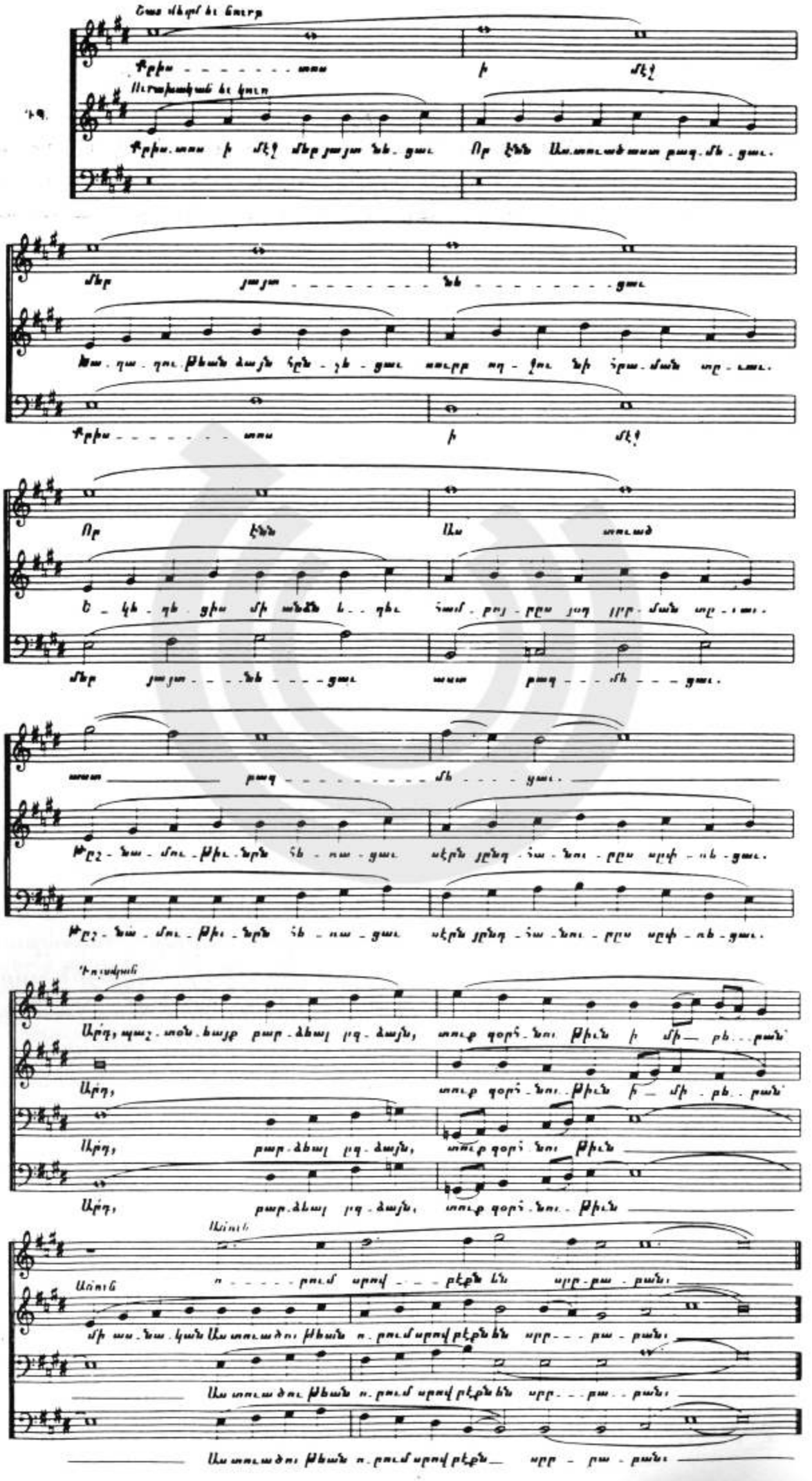

www.naregatsi.org

յայտնութեան աշխարհը: Իր մշակումով, ժողովրդական պարզ եղանակը կը բարձրանայ դասականի եզրերը:

Ամբողջական գնահատութեան մը համար պէտք է ունկնդրել Պատարագին՝ Կոմիտասեան պատարագին մանաւանդ՝ իր վերեւ ակնարկուած գրախօսականին մէջ երեւցող ճչդումներու լոյսին տակ: Կարդալէ յետոյ պէտք է նաեւ փոխադրուիլ աննախապաշար ու ընկալուչ տրամադրութիւններու եւ ունկնդրել զայն իբրեւ զուտ երաժշտական ստեղծագործութիւն, իբրեւ ազգային օփերա: Որպէսզի, կրօնա-ծիսական հանգամանքէն վեր կարելի ըլլայ զգալ անոր երաժշտական խորքը: Պատարագը, մեր եկեղեցական հայրերուն կողմէ դարերով մշակուած ու անպայման սնած հեթանոսական երգի ու ծէսի Վարդավառեան տարրերով՝ հայ մշակոյթի ոգեղինացած մէկ կոթողն է արդարեւ:

Բայց, ո՛չ միայն Պատարագը: Մեր տաղերն ու չարականները, արդարեւ մեր ամբողջ սրբազան երաժշտութիւնը, խնամոտ ու ճաշակաւոր երգեցողութեամբ՝ ժամուորը վերացնող ու անոր հոգին բաւարարող, պայծառացնող նո՛յնքան հրաշալի երաժշտական գործեր են: Անչուշտ չենք կրնար մոռնալ նաեւ այս մեղեդիներէն ոմանց պատմակա՛ն տարողութիւնը: «Հրաշափառ Աստուած» մը, օրինակ, իր բացման հանդիսաւոր ու վեհ եղանակովը մի՛այն մեղեդի չէ: Զայն լաւագոյն կերպով ըմբռնելու եւ արժանօրէն գնահատելու համար, պէտք է ետ երթալ մինչեւ հազար հինգ հարիւր տարի, ու տեսնել... մեծաչուք ու յամրընթաց քայլերով դէպի երդմնական տաճար առաջնորդուող, դէպի ազգային ու եկեղեցական ուխտադիր ծառայութեան խորան բարձրացող թագաւորներու, իշխաններու ու կաթողիկոսներու չքերթը այդ մեղեդիի չեչտերուն ու դիւթանքին տակ, Անիի մայր եկեղեցւոյ մէջ խռնուած բազմութիւններու հիացական նայուածքին հետ: Մեր պատմութենէն ու մեր ժողովուրդի էութենէն բխած աւանդակիր պոռթկումներ են մեղեդիներէն չատեր: Անոնց եղանակներու պարզութեան մէջ իսկ, իմաստէն բացի կայ նաեւ ա՛յնպիսի թափանցող անկեղծութիւն ու հոգեւինութիւն որոնք չեն վրիպած նոյնիսկ օտար երաժշտագէտներէ որոնք թերեւս աւելի լա՛ւ գիտեն գնահատել պարզ եղանակներու մեծ արժանիքը: Ասոնցմէ է՝ Լուի Լալուա խմբագիրը Mercure Musical ֆրանսական հանդէսին, որուն յօդուածներէն մէկուն թարգմանութիւնը կ'երեւի Արշակ Զօպանեանի Անահիտ թիւ 1–2, 1907 թիւին մէջ:

Ահա հատուած մը անկէ.

«Հայոց եկեղեցական երգերը... ոչինչ ունին այն քիչ մը վախկոտ յարգանքէն, որ մեր գրիգորեան երգեցողութիւնը կապուած կը պահէ նոյնիսկ իր յոյսի ու վստահութեան պահերուն մէջ. ատոնք զեղումներ են հոգիի մը, որ ինքզինքը ամբողջովին կը բանայ իր Աստուծոյն եւ անոր կը յանձնէ, սիրոյ խոյանքի մը մէջ, իր բոլոր մտածումներն ու իր կեանքը ամբողջ. անոնց մէջ թրթռալը կը զգացուի հրավառ ու միստիքական հաւատքի մը,

www.naregatsi.org

որ առանց ճիգի կը հասնի յափչտակութեան կատարներուն, որոնց, մեր Արեւմուտքին մէջ, սակաւաթիւ ընտրեալներ միայն կրցած են բարձրանալ: ...Կոմիտաս Վարդապետը... Տիրամայրին մէջ բարձրացաւ յուզմունքի այնպիսի նեղրուժութեան մը, որ գրեթէ արցունք բերելու աստիճանին կը հասնէր...»:

Հակառակ ներկայի փոխուած «սոցիալական» պայմաններուն, սխա՛լ է եւ մեղանչո՛ւմ՝ ըսել թէ հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը «մեր վերակառուցուող կեանքում արդէն ոչ մի անելիք չունէր եւ Հոկտեմբերեան աւելով արխիւ» նետուելու էր...(Սպ. Մելիքեան, «Ուրուագիծ Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան»): Անչուշտ, դիւրին է նետելը, դիւրի՛ն է դարաւոր չէնքեր քանդելը: Շինե՛լն է դժուար: Նկատի ունենալով Պախի, Հենտլի, Կունոյի, Վերտիի, Ռախմանինոֆի եւ ուրիշներու հրաշալի մաղթանուագները (oratorio) ու նոյն սեռի երկերը, արխիւ կամ զամբիւղ նետելու տեղ ինչո՞ւ չօգտագործել այդ անգնահատելի հարստութիւնը «մեր վերակառուցուող կեանքում»: Արդարեւ, այդ պատմական «աւանդին վայել պարտ ու պատշաճ ակնածութիւնն ու հաւատարմութիւնը («Կոմիտաս», էջ 152) երբ արժանապէս հիմնաւորուի մեր գիտակցութեան մէջ, ու մանաւանդ տաղանդաւոր Մելիքեաններու կողմէ անտեսուելով անոր կրօնական հանգամանքը երբ ընդունուի իբրեւ նո՛յնքան ժողովրդային ստեղծագործութիւն որքան գեղջուկ երգը՝ ա՛յն ատեն, աւելով արխիւ նետելու փոխարէն, ա՛նպայման ան պիտի դրուէր ամենաբարձր պատուանդանի վրայ որպէս անսպառ աղբիւր երաժշտական ներշնչումի ու օգտագործման:

Այս փոքր չեղումէն յետոյ կրկին վերադառնալով Վարդապետին, արդէն ուրիչ էջերու մէջ կը յիշուի թէ Կոմիտասի երաժշտական ուսումը, էջմիածնի խնկաբոյր մթնոլորտէն սկսած, իր լրիւ հասունութեան կը հասնի Վակնէրի խստապահանջ երկրին՝ Գերմանիոյ մէջ: Կարծես, ասոր մէջ եւս կայ նախախնամութեան ձեռքը: Որովհետեւ, եւրոպական բարձրօրէն զարգացած երաժշտական արուեստին իր զգայարանքներուն տիրապետելէն առաջ՝ արուեստագէտի իր զգայուն հոգին էջմիածնի կամարներուն տակ արդէն մեծ չափով խմորուած էր հա՛յ երգին ճաչակովը: Եւրոպական բարձր

www.naregatsi.org

երաժշտութեան ենթարկուելէ, եւ անոր ծառախիտ թաւուտքին մէջ մտնելէ առաջ, ներզօր մղում մը արդէն զինք տարած ձգած էր աղքատ՝ բայց եւ հարազատ իր մայրենի ձայներուն գիրկը: Այնպէս որ, Գերմանիա ստացած իր ուսումը իր ձեռքին մէջ լոկ գործիք մը դարձաւ հայ երգի արձանիկները կռելու նուիրման մէջ:

Բայց այս չէր ամբողջը: Եւրոպական երաժշտութեան հիմնական օրէնքները անգամ մը իւրացնելէ ետք, ան մտաւ մեզի դրացի հին ժողովուրդներու երաժշտական անդաստանէն ալ ներս, եւ հնձեց որեւէ բերք որ ճամբուն կ'իյնար: Ան հաւաքեց ու ձայնագրեց հարիւրաւոր օտար երգեր: Ուսումնասիրեց քիւրտին, պարսիկին, թուրքին, արաբին, ասորիին եւ հին բիւզանդացիին երաժշտութիւնը, որպէսզի իր ժողովուրդին հարազատ ստեղծագործութիւնները օտարամուտ տարրերէն զտելու ի վիճակի ըլլար:

«Առանձնապէս ուսումնասիրութեանս առարկան եղել են», կ'ըսէ, «հին հայ խազերը, որոնց մասին, ի միջի այլ ստիպողական եւ մասնագիտութեանս վերաբերեալ պարապմանց, քսան տարուայ ընթացքում հազիւ կարողացել եմ՝ բաւականաչափ նիւթեր հաւաքելով, դասաւորելով, մի որոշ գաղափար կազմել՝ թէ ի՛նչ ծագում, զարգացում, անկում են ունեցել. հազիւ, որովհետեւ ե՛ւ հաւաքողը, ե՛ւ ստուգողը, ե՛ւ ուսումնասիրողը միայնակս եմ եղել: ...Այսպիսի աշխատանքներն անթերի եւ խղճմտօրէն կատարելու համար, մէկ մարդու կեանքը հերիք չէ»: («Կոմիտաս», էջ 46):

Մանաւանդ, աւելցնենք, որ մեր մէջ իրմէ առաջ ո՛չ երաժշտական պատմութիւն գոյութիւն ունէր, ո՛չ մասնագիտական ուսումնասիրութիւն եւ ոչ ալ կազմակերպուած աշխատանք:

Այդ հսկայական աշխատանքին հետ կապուող սրտմաշուքն էր գուցէ, որ վերջ ի վերջոյ զգետնեց զինք ֆիզիքապէս: Բայց այդ էր նաեւ իր փառքին մեծագոյն դափնիներէն մին, իբր հայ երաժշտութեան ազատարար ու առաքեալ:

Կային, ու տակաւին մինչեւ այսօր կա՛ն այլապէս տաղանդաւոր երգահաններ որոնք չկրցան իրենց արուեստը ազատել արեւելեան կլկլացնող զարդոլորումներէն: Կրնայ ըլլալ որ չատ մը հայ ականջներու հեչտ հնչեն այդ զարդերը: Վեց հարիւր տարուան գերութիւն ու ենթակայութիւն լա՛ւ որ աւելի գէշը չեն ըրած արդէն: Բայց, իբր էապէս հանճարեղ ու գիտակից հոգի՝ Կոմիտասն էր, որ վրէժխնդիր ոգւով վտարեց այդ զարդերը մեր երաժշտական հորիզոնէն եւ, ժամանակին ու հովերուն բերած արտաքին խաւերէն մաքրելով, Անիի տաճարներուն պէս դուրս բերաւ իսկական կառուցուածքը մեր երգին: Եւ այսպէս, ան դարձաւ, նաեւ արժանաւոր առաջաւորը ներկայ Հայաստանի երաժշտագէտներուն, որոնք իրենց գնահատելի եւ եռանդուն գործունէութեամբ, ո՛չ միայն Կոմիտասը պանծացուցին, առաջին իսկ հերթին վերահրատարակելով անոր երգերը եւ ուսումնասիրութիւնները, հապա նաեւ ընդլայնեցին այն ճամբան՝ որուն բացումը արժանաւորէն Կոմիտասինն էր:

www.naregatsi.org

Ուսումնասիրեցէ՛ք Կոմիտասի հաւաքած եւ վերջնական ձեւի բերած երգերէն ո՛րեւէ մէկը, — «Կռունկ», «Անտունի», «Պինկէօլ», — եւ տեսէք թէ ո՛րքան վճիտ ու յստակ է ոճը, նկարագրի ի՛նչ վեհութիւն եւ ինքնատպութիւն կան անոնց մէջ, թէ անոնք ո՛րքան տարբեր են արեւելեան ու մեզի դրացի ժողովուրդներու ստեղծագործութիւններէն: Ու կրկին, տեսէք թէ բառերու եւ իմաստի պահանջին համեմատ չեչտաւորումի ի՛նչ կենդանի եւ ճշգրիտ օրէնք մը մուծեր է անոնց մէջ. բոլորովին տարբեր՝ եւրոպական կանոնաւոր ու թուաբանական ճշգրիտ եւ միօրինակ ստորաբաժանումներու յանգած կանոններէն: Կչռականութեան օրէնքին այս գիւտը խո՛րապէս կը հիմնաւորէ հայկական ըսուած ոճը մեր ժողովրդական երգերուն մէջ, եւ հիմը կը դնէ ապագայ հայկական ձեւով երաժշտական ստեղծագործութեանց օրէնքին: Ուրիշ խօսքով, Կոմիտասը գիտականօրէն կը հիմնաւորէ եւ մարմին կու տայ ստեղծագործութեան մը՝ որ զայն ստեղծագործող ժողովուրդին մէջ ընդոծին էր. չեչտ ու կչիռ իրենց բնական տեղը կը գտնէին պարզապէս երաժշտական բնազդի մը ներքին պահանջո՛վը միայն, եւ ուր՝ տաղաչափական գիրքի արուեստ տե՛ղ չուներ: Կոմիտասի՛ն կը վիճակուէր զայն գտնելու լուսաբանել իր երաժշտական հասկացողութեամբ ու թեքնիքով: Առաջինը՝ գէթ ժողովուրդին ալ հասկնալի ձեւով երաժշտասէրներու մտքին ու ականջին մէջ հիմնաւորող:

Մեր այս շարք մը արտայայտութեանց իբր հաստատում հոս կարելի է վկայութեան կանչել Փրոֆ. Հարթմանի պէս հեղինակաւոր օտար մը, որ Կոմիտասը ըստ արժանւոյն ուսումնասիրելէ ետք կը յանգի սա եզրակացութեան թէ. «Հայ ժողովրդական երգը յանձին Կոմիտասի գտեր է իր ամենացայտուն վարպետը: Ան ուսանելի է չատ տեսակէտով: Հայ երաժշտութեան զարգացման նախանձախնդիր ամէն ոք նախ պէտք է լիովին ուսումնասիրէ եւ հասկնայ Կոմիտասը եւ ապա միայն սկսի ստեղծագործել»:

Կոմիտասի յաջորդներէն եւ տաղանդաւոր Մելիքեաններէն կարելի է յիշել Սպիրիդոնը, որ կը յարէ. «Կոմիտասը փաստօրէն առաջին երաժիշտն է, որը լինելով արեւելքցի, սինթեզի խնդրում բռնում է ուղիղ եւ ինքնուրոյն ճանապարհ»:

Եւ դեռ կարելի է մէջբերում մը ընել Ռուբէն Թէրլէմէզեանէն. «Կոմիտասը մեր նորագոյն երաժշտութեան ամենախոշոր դէմքն է: Նրա անունը կապուած է մեր ժողովրդական երաժշտութեան հետ ո՛չ միայն իբրեւ ստեղծագործողի, ներդաշնակողի, այլեւ նոյն այդ երգերը լուսաբանողի, մեկնաբանողի»:

«Հայ երաժշտութիւնը դարերէ ու դարերէ եկած», կ՚ըսէ Շ. Ռ. Պէրպէրեան, «Կոմիտաս Վարդապետին չնորհիւ, մէկ ոստումով՝ երաժշտական արուեստի բնաչրջութեան յառաջացած գծին վրայ տեղ կը գտնէր»:

Ու կ՚ըսէ Ս. Գասպարեան, Գրական Թերթի մէջ. «Կոմիտասը հանդիսանում է հայկական բազմաճայն խմբական երաժշտութեան, պոլիֆոնիզմի

www.naregatsi.org

դեռ եւս չգերազանցուած բարձր գագաթը: Նա 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբի հայկական երաժշտական նոր դպրոցի ստեղծողն ու հիմնադիրն է... »:

Կարելի է տակաւին երկարել չարքը այս մէջբերումներուն, բայց բերուածներն ալ հերիք են: Մանաւանդ, որ ժողովուրդը, արդէն առանց երաժշտագէտ ըլլալու, իր մնայուն համոզումը գոյացուցեր է հանճարեղ Վարդապետին մասին:

Կոմիտասի կատարած գործը, իբր առաքեալ, կերպով մը զուգորդուած է իր ձայնին՝ որ ապահովաբար «այս աշխարհէն չէր», եւ խումբ վարելու իր արուեստին հետ:

Կոմիտաս ո՛չ միայն օժտուած էր հայ երգը պրպտելու եւ վերարտադրելու բացառիկ հանճարով, այլեւ զայն արտայայտելու նոյնքան բացառիկ ձայնով մը: Ձայն՝ որ իր էութեան խորերէն կու գար, հսկայ լերան մը մութ ու խորհրդաւոր կողերէն բխող պաղ ջուրի երակին պէս արծաթափայլ, ու կ'երթար յուզելու իրեն ունկնդրող բազմահազար հոգիները: Ձայն՝ որ համակ անկեղծութիւն եւ ապրում էր, որ կը թուի թէ մեր դարաւոր պատմութեան եւ աւանդութեանց իբր դաչնաւոր համաձրութիւն, բիւրեղացումն ի՛սկ էր անոնց բոլորին: Ուրիշ ի՞նչպէս կարելի է բացատրել այդ ձայնը՝ երբ Կոմիտասի մասին գրող ու խօսողներ, գրեթէ միահամուռ, բոլորն ալ նոյն հիացումով եւ նոյն յուզումով կ'արտայայտուին: Ահա անոնցմէ մէկուն վկայութիւնը.

«Իր համերգներուն, երբ իր խումբերու երգերէն եօք կ'անցնէր դաշնամուրին առջեւ ու կ'երգէր ինքն իսկ՝ իր խումբերն ու խմբերգներն ա՛լ կը մոռցնէր: ...Գեղեցիկ ձայներ չատ եղած են ու կան, իրենինէն աւելի գեղեցիկներն ալ՝ ապահովաբար չատ: Բայց իրեն պէս երգիչներ չատ քիչ եկած են աշխարհ ու պիտի գան: Անչուշտ աքանչելի կերպով կը բարձրանար, կը տարածուէր, կը տիրակալէր իր ձայնը անհատնում չունչէ մը բռնուած, տարուած: ...Ձայն մը չէր այդ, հոգի մըն էր»: (Շ. Պէրպէրեան, Սիոն, էջ 27, 1936):

Ուրիշ վկայութիւն: «Կոմիտաս արտակարգ երգիչ էր, Հայ Երգին մեր օրով մեծագոյն արտայայտիչը: Անոնց համար որ գինք չեն լսած, որեւէ նկարագրութիւն գաղափար չի կրնար տալ անոր երգեցողական հանճարին վրայ: ...Օ՛հ իր Տիրամա՛յրը, իր Տէր Ողորմեա՛ն... Աչեն Ծովը, Սայլն Ալլը, աստուածային էջեր մեր հին քերթուածեան՝ աստուածային երաժշտութեամբ մը լուսաւորուած, Աստուծմէ ուղղակի ներշնչուած երգիչէ մը հոգեղայլայլուած... Գեղարուեստական չատ քիչ զգայնութիւն կը յիշեմ կրած ըլլալ կեանքիս մէջ — ուր սակայն չատ մեծ արուեստագէտներ լսած ըլլալու բախտն ունեցած եմ — այնքան բարձրօրէն յուզիչ՝ որքան այդ միստիկ տաղերու Կոմիտասեան երգեցողութեան պահուն զգացուած հոգեկան անհուն ու ցաւագինօրէն երանաւէտ սարսուռը: Անհնար էր չարտասուել:

www.naregatsi.org

Եւ ես Փարիզի եկեղեցւոյն մէջ տեսեր եմ Նոյնիսկ Մանթաչեանի, Համբարձում Մելիքեանի պէս ղրական մտքով ու հուժկու կազմով մարդիկ որ զայն լսելու ատեն կու լային»։ (Ա. Զօպանեան, Անահիտ, 1931, թիւ 1–2)։

Արտասուողները միայն մերինները չէին սակայն։ Օր. Մարգարիտ Բաբայեան Նաւասարդ տարեգրքին մէջ (1914) կը պատմէ թէ անգամ մը Վարդապետին հետ միասին կարճ արձակուրդի մը կ'երթան Անգլիոյ հարաւը գտնուող փոքր կղզի մը։ Տեղական անչուք պանդոկի մը մէջ իջեւանելէ ետք, Կոմիտաս չուտով կ'ընտելանայ քովի սրահներէն մէկուն մէջ գտնուող հին դաշնակի մը դեղնոտած ստեղնաշարին։ Սկովտիացի վաճառական մը եւ իր Իրլանտացի տիկինը, որ չուտով պիտի մեկնէին պանդոկէն, կը խնդրեն Վարդապետէն որ իրենց հայերէն երգի մը ճաշակը տայ։ Կոմիտաս կը մոռնայ Անգլիան ու անոր ցուրտ ու խոնաւ կլիման, կը մոռնայ նոյնիսկ թէ պանդոկի մը ընդունարանին մէջ է, ու հոգւով կ'երթայ ու կը մտնէ հեռաւոր ղարիպի մը մութ խցիկը եւ անոր միայնակ հոգիին թախիծը իր իսկ չունչին խառնած կը սկսի երգել «Կռունկ»ը, մեր ժողովրդական ստեղծագործութեան՝ ո՛րեւէ ժողովուրդի ստեղծագործութեան՝ ամէնէ՛ն հրաշալի երգերէն մին։ Ան կ'երգէ վերացած, իր չեչտերը վեց հարիւր տարիներու հայ պանդուխտ հոգուն դառնութեամբը օծուն։ Երգը չըրացած, Իրլանտացի տիկինը, որ մէկ բառ հայերէն չէր գիտեր եւ սակայն անկիւնը սեղմուած ակ ու ականջ էր կտրեր, կը փղձկի յանկարծ։ Այդ միջոցին, տիկնոջ ամուսինը Օր. Բաբայեանին մօտենալով կ'ըսէ.

«Այս ի՞նչ արիք կնոջս։ Տասը տարիէ ամուսնացած ենք, կնոջս այս վիճակին մէջ չեմ տեսել...»։

«Այս ի՞նչ երաժշտութիւն էր որ ամբողջ էութիւնս տակն ու վրայ արաւ։ Երբեք չպիտի մոռանամ»։ Կ'աւելցնէ տիկինը, հեկեկալէն։

Իսկ Տիգրան Ալեքսանեան արուեստագէտը կ'ըսէ. «Աչխարհի առաջին երգիչն է այս մարդը, այս տեսակ երգիչ ես դեռ չեմ լսած, կենդանի նուագարան մըն է» (Տես Անահիտ)։

Ահա թէ որքան խորունկ ու անկեղծ էին Կոմիտասի ձայնն ու արուեստը։

Ըսինք թէ Կոմիտասի կատարած գործը իրը առաքեալ գուգորդուած էր, իր ձայնին, խմբավարի իր արուեստին հետ։ Այս մասին կրկին խօսք տանք Շ. Պէրպէրեանին՝ որ գինք ամէնէն լաւ ճանչցող եւ իր արուեստը ձեռնհասօրէն վերլուծողներէն մին եղած է։ Կ'ըսէ Պէրպէրեան. «Իր սորվեցնելու եւ վարելու կերպը գիտենք որ ապչեցուցիչ էր։ ...Իր ձեռքերէն ...իր դէմքէն, իր ամբողջ անձէն անսասելի ելեկտրականութիւն մը, մոգականութիւն մը, ներոյժ դիւթութիւն մը կ'երթար երգիչներուն, վեր հանելու անոնց հոգիները եւ ձայները, անոնցմէ ու անոնցմով հաղորդուելու համար յետոյ ունկնդրող բազմութիւններուն ու երաժշտական հոգեկանութեան անդիմադրելի ու երբեմն ամեհի ալիքներուն մէջ առնելու եւ բարձրացնելու հա-

www.naregatsi.org

մար զանոնք: ...Վարդապետը անկասկած մեր ժամանակի առաջնակարգ եւ բացառիկ երաժշտական ղեկավարներու դիծին վրայ կու գար» (Սիոն, ժ. տարի, թիւ 1.— Ակնարկուած սոյն յօդուածը յետոյ Պուքրէշի մէջ լոյս տեսած է նաեւ առանձին գրքոյկի ձեւով):

Այսպէս, մեր երգը մեզի սիրցնելէ, մեր մէջ անոր կաղապարը դրոշմելէ եւ զայն հիմնաւորելէ ետք, կամ միաժամանակ, ան մեզ երգել ու լսել ալ սորվեցուց: Մագնիսի մը պէս իրեն քաշած է, ու դեռ կը քաշէ բոլոր անհանգիստ սրտերը — անոնք՝ որոնց հոգին հայրենի տարերու արձագանգովն է խռովեր, որոնց աչքին մէջ Վարդավառի հին գոյները կը խայտան, կռապաշտ օրերու գոյներ, եւ որոնց մէջ ցեղը կը խարխափէ իր փառքին եւ հնագոյն աւանդութեան մէջ աքօղուած: Եւ էջմիածնէն Պոլիս ու Եգիպտոս, եւ անկէ դէպի եւրոպական մայրաքաղաքներ, ան բաշխե՛ց Հայ Երգը, պարզեց Հայ Հոգին իր իսկական յատակութեամբ եւ անպարագրելի չքեղութեամբ, մերթ իր բերնով, մերթ ալ հայ մանուկներու եւ պատանիներու բերնով — իր հոգիին ու արուեստին անսահման հուրովը նախ կրակելով իր իսկ աչակերտները եւ ապա ունկնդիր հանդիսականները: Իր ձայնը, իր էութեան խորերէն փրթող եւ դէպի մեզ արձագանգող՝ ցեղին Ձայնն իսկ էր, ցեղին վճիտ սիրոյն, անցեալ յուսախաբութեանց, ներկայ ցաւերուն եւ ապագայ յոյսերուն հաւաքական արտայայտութիւնը՝ իբր լիակատար յայտնութիւն եւ մարմնաւորում:

Իր համբաւին հետ ճամբորդեցին նաեւ բոլոր այն երգերը զորս ինք լոյս աշխարհ բերաւ: Ճամբորդեցին աքսորեալին ու փախստականին հետ, սիրաւոր զարիպին ու վիրաւոր անտունիին հետ, իր պարզունակ հոգիին ջերմութեամբն ու յաճախակի յուզուող փոթորիկովը խառնելով անոնց հայրենաբաղձ սրտերը: Ճամբորդեցին, մանաւանդ, իր աչակերտ առաքեալներուն հետքով: Աչակերտներ՝ որ Աւետարանի խօսքը տառացիօրէն իւրացուցած՝ ամէն բան թողուցին ու «տիրոջ» ետեւէն գացին: Գնաց նաեւ ժողովուրդը: Եւ այդ օրերէն ի վեր, ինքնամոռաց երջանկութեամբ մը իր հաւաքական ստեղծագործութիւնն եղող այս բոլոր երգերը Կոմիտասին վերագրեց իբր հա՛յր անոնց, (ո՛չ իբր կնքահայր) եւ զանոնք կոչեց «Կոմիտասեան Երգեր»: Ժողովրդական այս անկեղծ ինքնազեղումէն ետք, Կոմիտասի մեծութիւնը յատկանշող ուրիշ որեւէ փաստ փնտռել արդէն աւելորդ պիտի ըլլար: Այդ մեծութիւնը, նոյնիսկ իր օրով արդէն առաւ քալեց աշխարհի ամէն կողմը: Հայ երգին հմայքը իր նուրբ չրթներէն զուլալ աղբերակի մը պէս թափեցաւ, նախ իր անմիջական աչակերտներուն սրտին խորը, եւ անոնք ալ, իրենց կարգին, տարին զայն ամէնո՛ւր որ գիրենք բախտը նետեց: Անոնք հրկիզուած էին Վարդապետին հուրովը, կլանուած անոր հոգիին խոր ու խոժոռ ջուրերէն՝ որ տարբե՛ր ջուր էր:

«Հայաստանեայց Եկեղեցի», *Մարտ* 1946

www.naregatsi.org

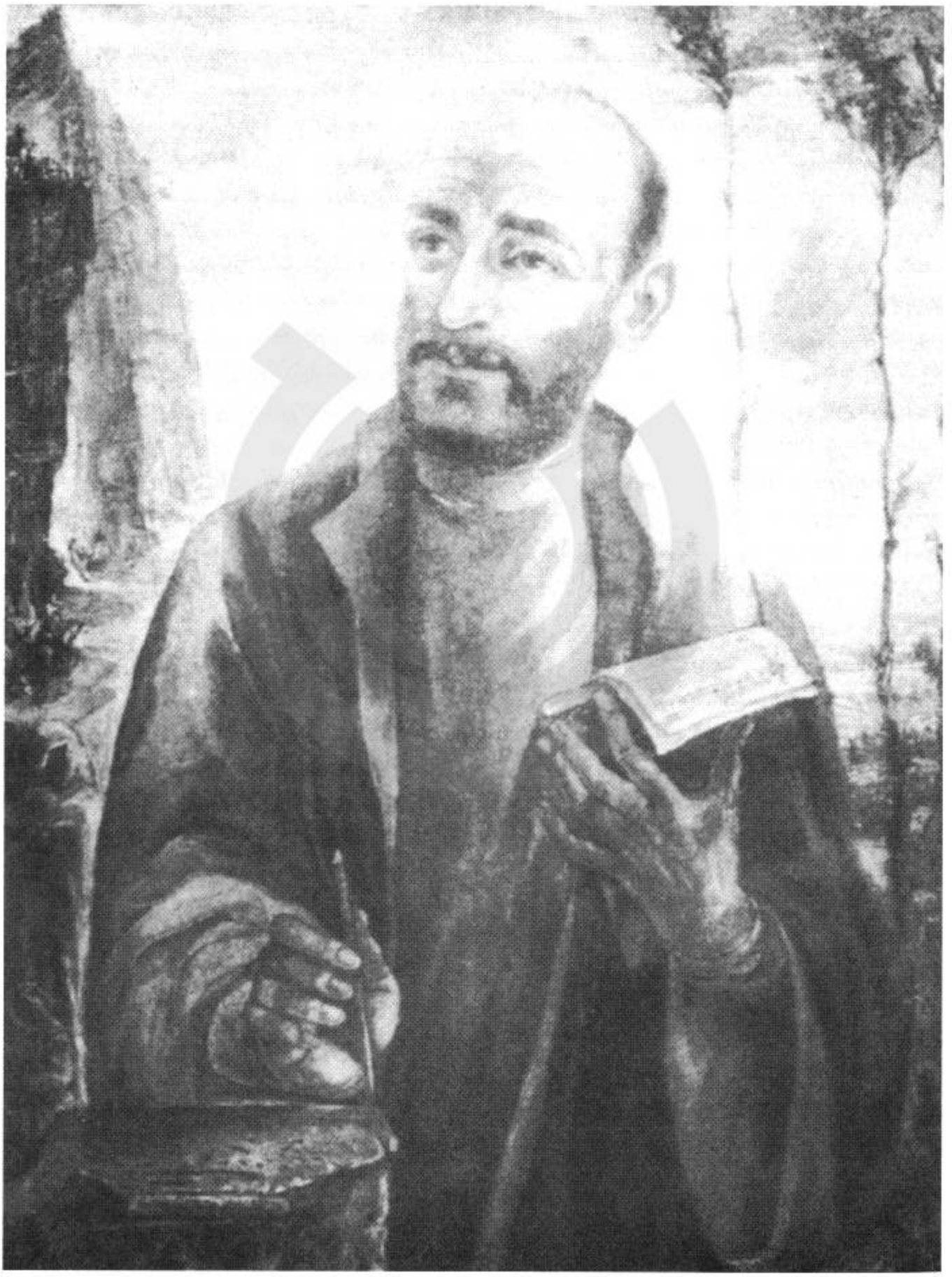

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Գործ՝ Երուանդ Քոչարի

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍԵԱՆ ԵՐԳԻՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգ մը կը ստեղծագործէ երաժշտութիւնը, իսկ երաժշտագէտը միայն կարգի կը բերէ զայն:

Միքայէլ Կլինքա

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍԵԱՆ ԵՐԳԻՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Իր գործունէութեան բեղուն չրջանը չ'անցնիր քսան տարին: Այդ բաղդատաբար կարճ չրջանին գլուխ հանած բազմապիսի գործերու չարքին Կոմիտասը, իր հաւաքած գեղջուկ «հում» երգերէն կազմած է 35 մեներգ ու 46 խմբերգ, գումար՝ 81 կազմուած երգ: Այս երգերը ողնասիւնն են Կոմիտասի երգագրական վաստակին: Ժողովուրդը առհասարակ Կոմիտասը կը ճանչնայ ա՛յդ երգերով: Հետագայ էջերով այդ երգերէն որոչ թիւ մը քրքրելով պիտի փորձենք պարզել ներքին ծալքերը անոնց կազմութեան:

Նախորդ ընդարձակ գրութիւնով մը ես չանացի ցոյց տալ գեղջուկ անտաչ երգերը օտար ազդեցութիւններէ զտել կոկելու Կոմիտասի լեզուական ճաշակը: Այդ նոյն ձեւով ալ այժմ կարելի է մօտենալ երգերէն ոմանց երաժշտութեան կազմութեանը, կամ աւելի ճիշդ՝ անոնց վերակազմութեանը, տեսնելու համար թէ ի՛նչ փուլերէ անցած են ու մէկ երգ կազմելու համար Վարդապետը քանի՛ անջատ երգեր միաձուլած է մէկ երգի մէջ: Ասոր բանալին պիտի փնտռել Կոմիտասի «Ազգագրական» երկու ժողովածուներուն մէջ, հրատարակուած Երեւան, 1931 եւ 1950 թուականներուն:

Անոնք որ տեսած ու սերտած են այդ ժողովածուներէն գոնէ մէկը, պիտի վկայեն թէ հոն երեւցող «երգ» կոչուածներէն չատերը հազիւ քանի մը տողէ, իսկ երբեմն՝ հազիւ քանի մը բառերէ կը բաղկանան: Օրինակ մը.

Գընտով, թոփերով աղջիկ:

Ահաւասիկ երգ՝ երեք բառերով:

www.naregatsi.org

Թերեւս, մէկ ծաղիկով գարուն գա՛յ, սակայն երեք բառերով ե՞րգ՝ դժուար թէ կազմուի: Ուրեմն կարելի է միայն ենթադրել թէ երանելի երգագիրին ստեղծագործական կարողութիւնը հազիւ այդքան էր: Կամ գիւղացիի իր ժուժկալ հոգին կրցեր է բաւարարուիլ այդքանով, եւ յաջողեր է պատկերել գուցէ գիրուկ աղջիկ մը՝ որ գունտ կլոր էր, մսոտ թոփերով էր, որ հաւանաբար արեւէն այրած կարմրուկ թուշեր ուներ:

Ահա եւ եղանա՛կը երգին.

Եղանակ՝ որ չատ կը նմանի «Ամպել ա ձուն չի գալի» երգին:

Ահա ուրի՛չ երկտող մը (Ա. գիրք, երգ 12) դեռ ուրի՛չ երգի նմանութիւնով.

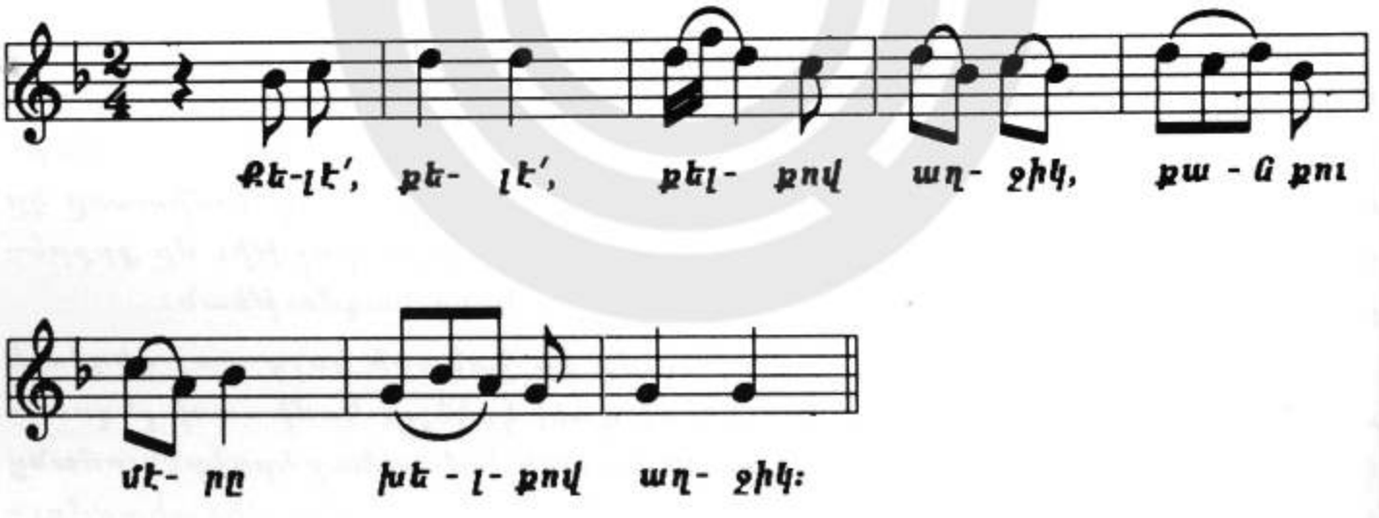

Ինչպէս հաւանաբար նկատեցիք՝ կը թուի թէ այս երկտողին հեղինակը կը սիրէ աղջիկ մը՝ որուն մայրը հաչտ աչքով չի նայիր սիրահար զոյգին վրայ, պատճառ տալով տղուն՝ որ աղջիկը մօրմէն աւելի իմաստուն գտնէ.— Քանի որ մէրը խելօվ աղջիկ:

Ահա եւ ուրիշ երգ. (Ա. գիրք, երգ 226)

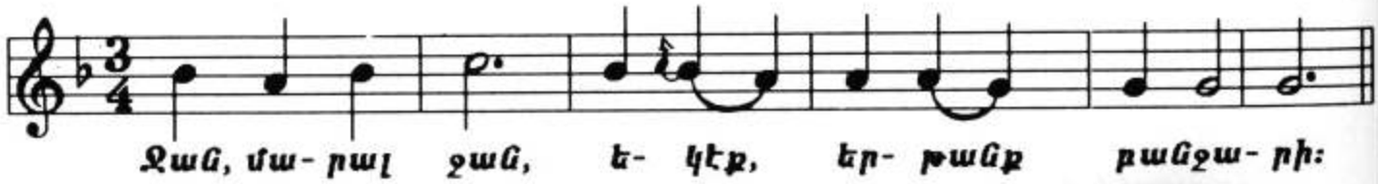

www.naregatsi.org

Եղանակի չա՛տ հանդիսաւոր բացումէ մը ետք, ամբողջ եղածը... բանջար քաղելու մասին գրուած տափակ տող մըն է հազիւ: Եւ սակայն, գիւղի պարզունակ առօրեային ու գիւղացիի հոգեբանութեան ծանօթ մէկուն համար, այս տողերը կրնան պատկերել աղջիկ մը կամ մանչ մը, որ բանջար քաղելու պատրուակ մը ստեղծելով, կ՚ուզէ... պարտէզ իջնել ու թերեւս պատահաբար հոն տեսնել իր ջան մարալ ջանը: Փոքրիկ առօրեայ, փոքրիկ իղձեր, պարզունակ կեանքի մանրանկար էջեր, ասոնք:

Ուրի՛չ մը.

«Քա, Ցանա, Ցանի ջան,
Քա, Ցանա, Ցանի ջան»:

Ժողովածուին մէջ իբրեւ երգ տեղ գտած ու թուագրուած այս մէկը բառ ըսուելիք բա՛ռ իսկ չունի, պիտի հետեւցուի:

Եղանակին ծանօթանալէ ետք սակայն, անկէ պիտի սկսի յորդիլ, գէթ ինծի համար յորդեցաւ՝ որը հոգիի մը ներքին զգացումը արտայայտող տխուր սրտազեղումը, ու տողը պիտի վերածուի՝ իր «Նանի ջան»ի՛ն ուղղուած սրտառուչ կանչի մը, պարզելով, անիմաստ թուացող բառերուն ետին թաքնուած՝ որբի մը անմխիթար վիճակը:

Ջեմ գիտեր թէ այս եղանակին մէջ դուք ալ զգացի՞ք արցունքը տողին: Բոլորդ գիտէք, թէ ի՛նչ ըսել է մնալ որբ, անտիրական, ու փողոցներու քար անտարբերութեան դէմ ստիպուիլ մուրալ՝ հացի չափ կարեւոր՝ պճեղ մը մայրական տաքուկ սիրտ: Այդպիսի ընկճուած վիճակ մը պէտք ունի՞ բառերու, երբ հոգին է, որ կու լայ երգին եղանակի՛ն մէջ: Արդարեւ, այս Ցանի ջանը իր եղածովը մանրանկար ողբերգութիւն մըն է:

Գրեթէ վերի եղանակին պէս է հետեւեալ երկտողն ա՛լ, որուն բառերը, սակայն, կը մատնեն այս անգամ անձնական վիշտի բոլորովին տարբեր տրամադրութիւն (Ա. գիրք, երգ 23):

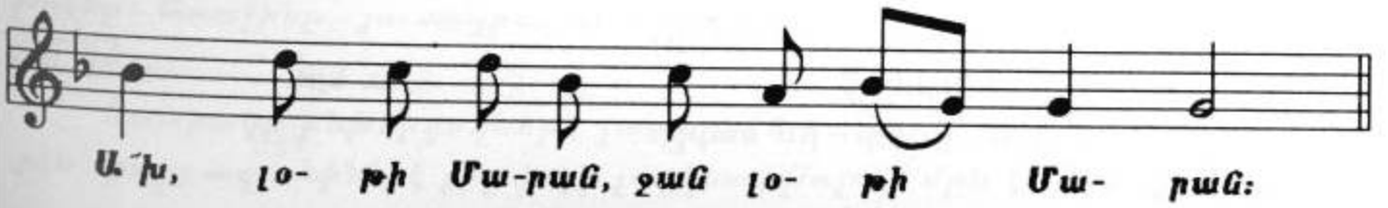

www.naregatsi.org

Այս երգի հեղինակին բողոքը կը թուի ըլլալ անմերձենալիութի՛ւնը իր սիրած աղջկան՝ Մարանին: Երեւի Մարանը մերժած է իր սէրը եւ այդ իսկ պատճառով կ՛որակուի «լօթի Մարան», այսինքն՝ հասարա՛կ, ո՛չ աղուոր:

Սոյն պատառիկները կրնան ուրիշներ ալ տարբե՛ր ձեւերով մեկնաբանել: Կարեւորը, այս պարագային, Կոմիտասի երգագրական արուեստի թաքուն ծալքերը բանալու փորձն է յաւէտ: Իրեն հասած երգերը մեծ մասով ամբողջական երգեր չեն եղած ա՛յն ձեւով որ ի՛նք փոխանցած է մեզի: Վերոյիշեալ միատող, երկտող եւայլն կարճաչունչ պատառիկները կցորդելո՛վ է յաճախ, որ ան կազմած է իր երգերը: Այլապէս, «Ազգագրական ժողովածու»ներուն մէջ երեւցած չատ «երգեր», առանձնաբար, իբրեւ երգ չո՛ւնչ չունին: Հազիւ սկսած՝ կը վերջանան: Երբեք յագուրդ չեն տար մեր երգասիրական ախորժակին ու պահանջին: Գեղջուկի մը պարզունակ հոգին ու ժուժկալ պահանջները թերեւս գոհացնեն, բայց, գիւղական անճոռնի սահմանները՛ն դուրս ելլելէ ետք կը դադրին ունենալէ մեր զգացումները բաւարարող գեղարուեստական տեւողութիւն: Կրնա՛ն ըլլալ բացառութիւններ: Սակայն այս երգերուն մեծագոյն մասը կարճաչունչ է:

Ի՞նչ եղած է Կոմիտասի դերը այս երգերու կազմութեան մէջ:

Առնենք, օրինակ, Քելէր ցոլէր *երգը որ նախապէս կոչուած է նաեւ* Հովուերգ:

Այս երգը կազմուած է երկու անջատ երգերէ – Քելէր ցոլէր եւ Սարի Սովոր: Առաջինը, հանդիսաւոր բացումով մը մեզի կը ներկայացնէ արեւին տակ աննպատակ կերպով դեգերող անփոյթ տղայ մը: Երկրորդը՝ Սարի Սովորը կանչ մը, հրաւէր մըն է տղուն որպէսզի «չող արեգակը» թողած իրե՛ն գայ: Այսօր, իբրեւ առանձին երգ գայն թուղթի վրայ տեսնողին համար, անկարելի պիտի ըլլար մտածել իսկ, թէ Կոմիտասը կազմած է գայն երկու անջատ երգեր զիրար կցելով:

Առաջին «երգ»ով պատկերը գծել ու մթնոլորտը ստեղծելէ ետք, ան կը բերէ միւս «երգ»ը եւ զոյգ առուներու նման զիրար խառնելով կը կազմէ իմաստի, պատկերի եւ գործողութեան այնպիսի բանաստեղծական ամբողջութիւն մը, որ այնուհետեւ դժուար է առանձնաբար ընդունիլ: Միաձուլումը ո՛չ միայն բանաստեղծութիւնը կ՛ուժովցնէ ու անոր հորիզոնը կ՛ընդարձակէ, այլ երաժշտական նախադասութիւնն իսկ, աստիճանական զարգացումով մը «եկ տղայ» վերջի՛ն բառերուն վրայ հանգչելով, կը գտնէ իր տրամաբանական լուծումը:

Ահա երգը.

Քելէր, ցոլէր՝ իմ եարը,
Արեւի տակին — ա. երգ
Քելէր, ցոլէր՝ իմ եարը:

www.naregatsi.org

Սարի սովոր,
Մեն մենաւոր,
Շէկ տղայ,
Շո՛ղ արեգակ,
Թո՛ղ արեգակ,
Է՛կ, տղայ:

բ. երգ

Զափազանց հատաքրքրական է նաեւ Գարուն երգը որ բոլորիդ ծանօթ է առաւելապէս սկիզբի առաջին տողովը — Արօրն ասաց տատրակ հաւքուն: «Ազգագրական Ժողովածու»ին մէջ այս երգին եղանակը հազիւ երկու երաժշտական տող է, բաժնուած՝ երեք նախադասութեան: Այսպէս.

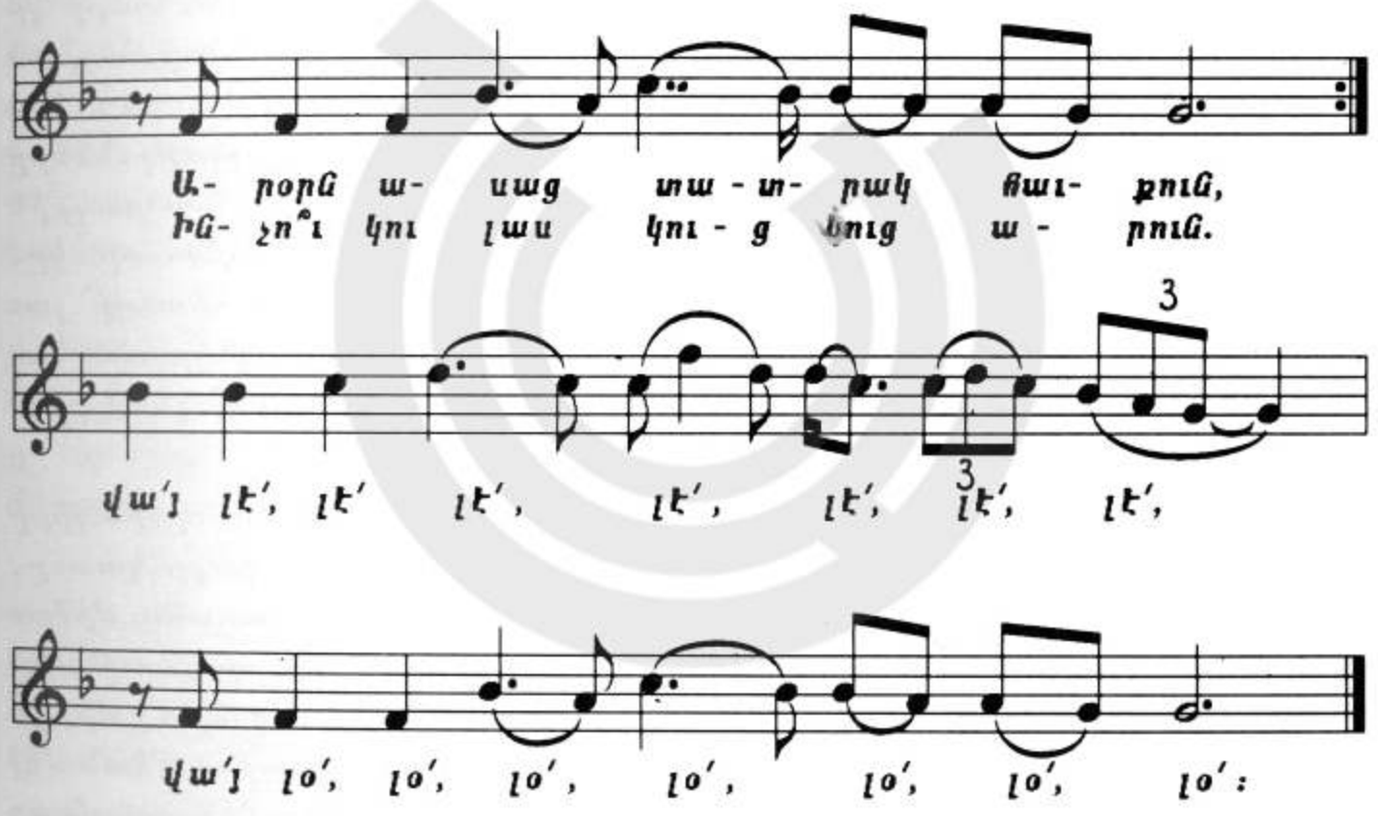

Կոմիտասը, առնելով այս եղանակը, ու իր տրամադրութեան տակ եղող բանաստեղծութեան իմաստին ու բառերու արժէքին համեմատ զայն ետ ու առաջ չարժելով, մէկն ու միւսը կրկնելով, բայց երբե՛ք իր կողմէ դուրսէն ձայն աւելցնելով՝ կը կազմէ անհաւատալիօրէն երկարաչունչ երգ մը, երկուքի դէմ՝ 27 երաժշտական եւ 33 բանաստեղծական տողերով:

Այս երգը ժողովրդային առակ մըն է, բնութիւնը նկարագրող զմայլելի քնարերգութիւն մը միաժամանակ, ուր հարց-պատասխանի ձեւով կը ներկայացուի արօրին ու տատրակին միջեւ տեղի ունեցող միամիտ խօսակցութիւնը: Առաջինը՝ յուսադրող ու սրտապնդող, իսկ երկրորդը՝ յուսահատ, խե՛ղճ:

Տատրակը ընթերցողներէ չատերուն ծանօթ՝ աղաւնիներու ընտանիքէն՝ բայց աղաւնիներէ քիչ փոքր լռակեաց թռչուն մըն է, տխուր մնչիւնով:

www.naregatsi.org

Իսկ արօրը, Արշակ Զօպանեանի միջոցաւ Կոմիտասէն բերուած վկայութեան մը համաձայն(*), «Հայաստանի մեծ ու ուժեղ թռչուն մըն է,— ինչպէս կ'ըսէր ինծի Կոմիտաս Վարդապետ,— որ կը տեսնուի թէ՛ ցամաքի եւ թէ՛ ծովու վրայ. ժողովրդական ուրիչ երգի մը մէջ (զոր նոյնպէս Կոմիտաս Վարդապետ հրատարակած է) կը գտնենք այդ թռչունին մասնական նկարագրութիւնը (վիզը երկայն, կուրծքը սեւ):

«Ծովու հաւիքմ կէր, աննըման էր արօր,
Վըզիկն էրկէն էր, սրտիկ սեւաւոր»:

Այլաբանօրէն վերառնելով սակայն՝ «Գարուն» երգը կը ներկայացնէ, կը խորհիմ, հայ գիւղացիին տխուր հոգեվիճակը, երբ, ան, օր ու տարի կը հեծէ բնութեան հասցուցած չարիքներուն եւ կամ բռնութեան պարտադրած դժուարութիւններու լուծին տակ: Երկու թռչուններուն միջեւ տեղի ունեցող հարց-պատասխաններով կը պարզուի՝ գիւղին բարի սովորութիւնները յարգող, ու նեղ օրերուն իրարու ցաւը բաժնող՝ հողի մարդոց նկարագրին այլասիրական գիծը: Արօրը, իբրեւ բարի դրացի, կը սրտապնդէ տատրակը, որ չվհատի: Շուտով «կու գայ բարի գարուն»ը ու գարնան հետ ալ՝ լաւ օրեր: Կը փարատի մռայլը ձմեռին, «Դո՛ւռ կը բացուի խեղճիկներուն» համար: Եւ այնատեն, «ես քեզ կ'առնեմ իմ թեւերուն», այսինքն կ'օգնեմ քեզ՝ որպէսզի մեր բոլորին ցաւը տանք հարաւի քամիներուն ...:

Կոմիտասը ուրեմն տեսնելով քերթուածին մէջ խտացուած նկարագիրի գիծերը հայ գեղջուկին, կ'առնէ այս գողտրիկ եղանակին փոքր կտաւը, կ'ընդլայնէ զայն բառերէն բխող իմաստին համեմատ, եւ առա՛նց միջամտելու եղանակի ներքին կառոյցին, ու առա՛նց խախտելու պարզութիւնը անոր, կը կազմէ իր երգը: Այս ընդլայնումը յագուրդ կու տայ ո՛չ միայն մեր լսողութեան, այլեւ առիթ կ'ընծայէ որպէսզի մեր զգայնութեան մէջ տեղաւորուի բանաստեղծութենէն ծորող գթասիրական ազնիւ տրամադրութիւնները:

Առնենք, յետոյ, «Միրանի Ծառ»ը, որուն կազմութիւնը աւելի բարդ է: Ան կազմուած է երեք երգերէ եւ մէկ երգի ալ երկու փոփոխականներէն (Տե՛ս «Ազգագրական Ժողովածու»ի Ա. հատոր, երգեր 7, 8, 9, 10):

Այս եղանակները, դարձեալ, ետ ու առաջ քչելով ու եղանակի մէջէն կրկնութիւններ բխեցնելով, Կոմիտասը, նախամտածուած ծրագիրի մը վրայ կը յաջողի ամբողջացնել երգը այնպէս՝ ինչպէս գրագէտը, որոշ գործողութիւններու գեղարուեստական չարահիւսութեամբ պիտի կերտէր

(*) «Ընդարձակ Տարեցոյց» Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի, 1932, կազմեց Թորոս Ազատեան (էջ 138/140):

www.naregatsi.org

չէնքը նորավէպին: Երեք երգերը ու փոփոխակները օրկանապէս միաձուլուելով ու զիրար ամբողջացնելով կը կազմեն հիանալիօրէն լայնաչունչ ստեղծագործութիւն մը:

Գրելով այս երգի մասին, Շահվերդեանը կ'ըսէ թէ՝ «ամբողջապէս վերցրած՝ ստեղծագործութիւնը յափշտակում է խորապէս անձնական, արտառուչ լիրիզմի (ճնարականութեան, Ց.Ա.) եւ էպիկական (դիւցազներգական, Ց.Ա.) վեհութեան, փիլիսոփայական ընդհանրացման արտակարգ ուժեղ զուգակցումով:» («Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան Ակնարկներ», էջ 476):

Այս զուգակցումով կազմուած երգը, արդարեւ, իր ուժեղ ալիքաւորումներով կը փոխադրէ մեզ հայրենական պարտէզ մը՝ դիտել տալու համար չարքերը «Միրանի Ծառ»երու եւ ունկնդրել տալու սօսափիւնը հովի չունչէն խշրտացող տերեւներու: Եւ արդէն, դաշնակի ընկերակցութեան բաժինը, երգիչէն իսկ առաջ մեզի կը բերէ չրշիւնը տերեւներուն ու հեւքը հովին, ու երգի ընթացքին ալ աստիճանաբար զարգանալով կը դառնայ ամբողջութեամբ խռովք ու փոթորիկ՝ իրա՛ր տալով ճղները ծիրանի, ալեկոծելով հոգիները տխրազգաց:

Այս կէտին թող ներուի ինծի ըսել թէ, երգիչ ու դաշնակահար ո՛րքան լաւ հասկացողութեամբ մերձենան այս երգին՝ այնքան աւելի կը խորունկնայ երգը, այնքան աւելի կը խորանայ կարօտի ու վիշտի պոռթկացող կանչը՝ որ երգին մէջ է: Այս երգը, անձնական վիշտէ վեր՝ հաւաքական վիշտի մխացող բուրվառ մըն է:

Հանդէսներու բեմերէն զայն լսել լիանալէ յետոյ, ունկնդիրը երբեք պիտի չանդրադառնայ այն բոլոր դժուարութիւններուն, այն տաժանելի աշխատանքին՝ որով հարիւրաւոր քառեակներու ու հազարաւոր պատառիկներու մէջէն զատուած, զտուած եւ սիրով ու համբերութեամբ ծննդագործուած է այս երգը: Խօսելով «Միրանի Ծառ»ի զուտ երաժշտական կառոյցի ու մշակման մասին, Շահվերդեանը, դարձեալ, կ'ըսէ թէ «որքան էլ համեստ երեւայ այդ ժանրը, Կոմիտասը հայ երաժշտութիւնը դուրս է բերում ստեղծագործական առաջաւոր դիրքեր, այն դարձնում է ժամանակակից երաժշտական արուեստում եղած ամենապրոգրէսիվ չարժման օրգանական մասը»:

Բայց, Կոմիտասեան երգի կազմութեան մասին հոս մէջբերուած օրինակներով պատկերը պիտի չամբողջանար՝ առանց քրքրելու Հոռովելներո՛ւն հոյակապ կազմութիւնը:

1964

(«Շիրակ», թիւ 1, 1973)

www.naregatsi.org

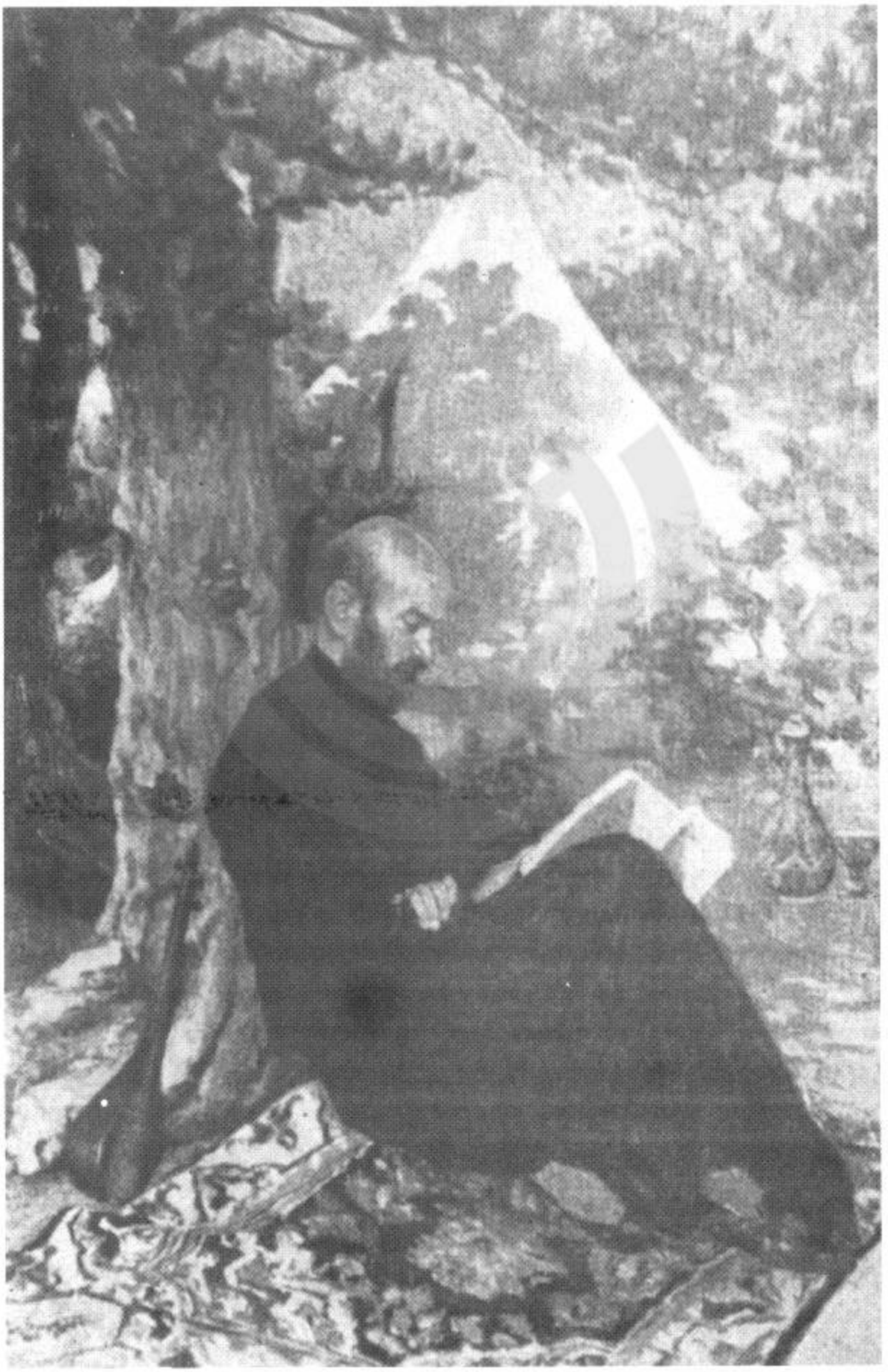

«ԿՈՄԻՏԱՍ», Փ. Պ. Թէրլէմէզեան

www.naregatsi.org

ՀՈՒՈՎԵԼՆԵՐԸ

Պէթհովէնի Իններորդ Համանուագին վերջամասը՝ այսինքն երգանուագը կամ քորալ-ը ունկնդրած ատեն, ես յաճախ խաբկանքը ունեցած եմ փոխադրուելու... Կոմիտասեան Հոռովելներուն:

Յակոբ Յ. Ասատուրեան
«Սովետական Արուեստ» թիւ 10, 1969

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՀՈՌՈՎԵԼՆԵՐԸ

Բոլոր երգերէն աւելի թերեւս հողի երգերուն, ու մանաւանդ իր Հոռովելներուն կազմութեան մէջ է, որ Կոմիտասը կը գերազանցէ ինքզինքը: Տառացիօրէն, սարէն ու ձորէն որսացուած անկապ ձայներու, պարզ բացագանչութիւններու մէկտեղումովն է, որ ան կը կազմէ իր այս հոյակապ երգերը: Հոռովելները ո՛չ միայն անկիւնաքարերն են հայ գեղջուկ կեանքին արտայայտութիւն տուող իր երգարուեստի չէնքին, ո՛չ միայն աշխատունակ, հաւատաւոր ու խաղաղասէր ժողովուրդի մը իսկական դիմագիծը կը վերբերեն, այլ կը հանդիսանան նաեւ գափնեպսակը Կոմիտասի երաժշտական, բանասիրական, մեկնաբանական բազմածիր արուեստին:

Ի՛նչ է անոնց իմաստը չինականի կեանքին մէջ, եւ ի՛նչ է եղած հողին ներգործօն ուժը մեր ժողովուրդի նկարագրին վրայ: Իսկ, ո՛րքան խոր ըմբռնումով ու ջերմեռանդութեամբ մօտեցած է Կոմիտասը այս արժէքներուն:

* * *

Առհասարակ հոռովել կը կոչենք այն երգերը որոնք կ՛առընչուին հողը հերկելու ու վարուցանի աշխատանքին: Կոմիտասը զանոնք կը տեղաւորէ Բնութեան Երգեր ենթաբաժինի մը տակ ու կ՛ըսէ թէ ասոնք «ամենագունազեղներն ու հետաքրքիրներն են» մեր ժողովրդական երգերուն, ու իրենց մէջ կ՛առնեն «գութանի, վար ու ցանքի, սայլի, ջութի, կալի, հունձքի, քաղհանի երգերը»(«Կոմիտաս», էջ 12):

Ասոնց ամէնէն նշանաւորները, անտարակոյս, այսպէս կոչուած՝ Լօռու Գութաներգն ու Կալի երգն են: Ամէնէն նշանաւորները՝ եւ նաեւ դժուարագոյնները իր կազմած երգերուն, ինչպէս եւ ամէնէ՛ն քիչ կատարուածները Սփիւռքի մէջ:

www.naregatsi.org

Եթէ Կոմիտասեան միւս երգերը կազմուած են յաճախ քանի մը փոքրաչունչ երգերու կցորդումով, հոռովելները, բազմաթիւ պատառիկներու եւ անիմաստ թուացող կանչերու գեղարուեստական մէկտեղումով կազմուած բարդ խճանկարներ են: Սարէն ձորէն հաւաքուած պատառիկներն այս, լայն պաստառի մը վրայ խաչբառերու պէս իրարու բերուելով, աստիճանաբար կը սկսին իմաստաւորուիլ ու կազմել երգին ամբողջութիւնը: Իւրաքանչիւր հոռովել, գրեթէ քանի մը բնորոշ բառերու չուրջ դարձող ու աչխատանքի որոչ պահեր թելադրող վիճակ մըն է, հողագործին հազագէն փրթող անկապակից զեղումներ՝ որոնք, ժամանակի ընթացքին հնչափոխուելով ու քանի մը բառերու կամ ձայնանմանութիւններու մէջ սղուելով, մտեր են երգին մէջ ու կազմեր երգը:

Կոմիտասի բացատրութեամբ՝ ho առաւելը, օրինակ, իր գործածութեան ընթացքին փոխուելով, եղեր է՝ ho աւելի, յետոյ տակաւին աստիճանաբար աւելի սղուելով ու խտանալով, հանգչեր է՝ hoլէլի վրայ – հօ՛առաւել... հօլէ՛լ...: Գութանի ճռնչոցը իր մօտաւոր արտայայտութիւնը գտեր է ճըլվըստի մը մէջ: Իսկ գոմէշի փռնչոցը դարձեր է պռերէ՛, եւայլն: Կազմուած այս բոլոր բառերն ու բացագանչութիւնները յետոյ ետ ու առաջ չարայարուելով ու կրկնուելով կազմեր են այսպէս գութաներգերուն պատկերաւոր կառոյցը: Եւ սակայն, իրենց նախնական վիճակին մէջ ամբողջական երգեր ըլլալէ աւելի եղանակաւոր փչրանքներ էին հազիւ: Հաւաքուեցան զանազան գաւառներէ, ընդօրինակուեցան տարբեր կատարողներէ, եւ յետոյ իրարու մօտ բերուելով ու անցնելով կարգի ու ռիթմի աստիճանաչափերէն, միաձուլուեցան Կոմիտասեան արուեստի խստապահանջ բովին մէջ, ու վերջապէս կազմեցին ամբողջութիւնը հոռովելին:

Այս երգերու կազմութեան մօտաւորագոյն պատկերը ես ուզած եմ տեսնել լուսաբացի թռչուններուն ճռուողիւնին մէջ: Ամէն թուփէ ու ճիւղէ լսուող բազմաբերան ճռուողիւններ, ձայնական տարբեր գոյներով եւ ելեւէջներով իրարու միախառնուած կը ստեղծեն գեղեցիկ ամբողջութիւն մը, կամ եթէ կարելի է ըսել՝ գեղեցիկ... աններդաչնակութիւն մը՝ որ բնութեան զարթօնքը աւետող գերագոյն երաժչտութիւնն է արդարեւ:

Հոռովելները կազմուած են ահա ա՛յդպիսի անջատ ձայներէ, աններդաչնակութիւններէ:

Թռչուններու տեղ երեւակայեցէք՝ դաշտերու լա՛յն տարածութեան մը վրայ հեռուէ հեռու տեսնել՝ տասնեակներով լծուորներ, իւրաքանչիւրը առանձնաբար քաչելով արօրի իր գիծը: Երեւակայեցէք՝ լծկան անասուններու հետ եղբայրացած իւրաքանչիւր լծուորի կոկորդէն լսել առանձին ձայներ ու բացագանչութիւններ, յար եւ նման թռչուններու խառն ճռուողիւնին: Մէկը՝ ուղղութիւն տալով մարալ գոմէշին, միւսը՝ սեւօ եզը սաստելով, եւ դեռ մէկալը խրախուսելով իր ծիրանը: Եւ յետոյ երեւա-

www.naregatsi.org

կայեցէք այս խառնակ ձայներէն միջոցին մէջ ձեւ առացող հոռովելները՝ որոնք կը պարտինք բացառաբար Կոմիտաս «վհուկ»ի արուեստին:

Քանի՛ անդրադառնանք այս երգերու կազմութեան պարագաներուն, ու յետոյ լսենք ձայնական փշուրներէ կազմուած ամբողջութիւնը երգին՝ ա՛յնքան աւելի կը խորանայ մեր մէջ հիացումը, ու ա՛յնքան աւելի կը համոզուինք թէ, միւս բոլորէն աւելի՝ հոռովելները Կոմիտասի անձնական ստեղծագործութիւններն են: Չե՛ն կրնար տարբեր ըլլալ: Ամէնէն աւելի ա՛յս երգերուն մէջ է որ ցայտուն կերպով երեւան կուգան կոմիտասեան արուեստին բոլոր երեսները իրենց երաժշտական, գիտական, ազգագրական, հոգեբանական, պատմա-բանասիրական, փիլիսոփայական ու կատարողական եւայլն բազմաշնորհ կողմերովը:

Եւ թէեւ ասկէ առաջ ուրիշ առիթով մը անդրադարձած եմ Նաւասարդ տարեգիրքի մէջ երեւցող Վարդապետին մէկ խոր ուսումնասիրութեան՝ Լոռու Գութաներգի մասին, սակայն, հոռովելներու առընչութեամբ անտեղի չեմ գտներ դարձեալ յիշել զայն յետագային ստացուած նոր նիւթերու լոյսին տակ: 1965-ին Երեւան հրատարակուած «Կոմիտաս» երկերու Բ. հատորին մէջ, խմբագիր Ռոբերդ Աթայեանը, օգտուելով կոմիտասեան արխիւի մէջ յայտնաբերուած տեղեկութիւններէ, ցոյց կու տայ թէ, հոռովել երգի որոշ փոփոխակները գրի առնուած են հաւանաբար անցեալ դարաշրջանի վերջերը: Սակայն, որպէս խմբերգ առաջին անգամ ան կ'երեւնայ Յովհ. Այվազովսքիի յիշատակին նուիրուած «Գեղարուեստական Ալպոմ»ին մէջ՝ 1902-ին: Այնուհետեւ, Կոմիտասը շարունակած է երգել, կամ երգել տալ զայն որոշ մասերովը իբրեւ մեներգ՝ մինչեւ 1906-ի Փարիզեան երգահանդէսը, ուր, երգը աստիճանաբար ճոխացուելով դրուած է աւելի լայն պաստառի վրայ, մեներգի բաժիններով մէկտեղ:

Նկատելով իր թուղթերուն մէջ մատիտով «աւերուած» ու վերափոխուած տարբեր գրառումները, մենք կրնանք միայն երեւակայել թէ որքան երկար աշխատած է Կոմիտասը հոռովելներու վրայ: Լոռու Գութաներգը, օրինակ, «որու յայտնաբերումն ու գրի առնուելն իրաւամբ համարւում է պատմա-մշակութային խոշոր յայտնագործութիւն... զբաղեցրել է» եւ Կոմիտասի ուշադրութիւնը գրաւեր, երկար ատեն: «Կոմիտասը, մինչ այդ յայտնաբերուած հայ եւ համաշխարհային երաժշտական ֆոլքլորը հարստացրել է բացառիկ նշանաւոր մի նմուշով: ...Մի խոշոր քայլով առաջ է մղել հայ եւ համաշխարհային ֆոլքլորագիտութիւնը...» (նոյն տեղ):

Նուազ դժուար գործ ու սխրագործութիւն չէ նաեւ գրառումն ու ամբողջացումը Կալի Երգին:

Այս երգին մէջ երեւութապէս օգտագործուած են չորս առանձին երգեր.— Արի, արի քե մատաղ, Հաշանը դարման արա, Հօյ արա հզօ ջան եւ Հօյնյ, հօյնյ: Սակայն, դարձեալ, դիւրին չէ եղած զանոնք մէկ ամբողջական երգի վերածելը: Կատարուած է բարդ աշխատանք, հասնելու համար

www.naregatsi.org

վերջնական ձեւին: Իրմէ մնացած սեւագրութիւններէն յայտնի են կալի Երգի եօթը տարբեր փորձեր, չորս տարբեր երգերու միակցման եօթը տարբեր ձեւեր: Շարունակական անխոնջ մշակումներ կատարուած են՝ մինչեւ իր գեղագիտական ճաշակին գոհացում գտնելը: Արական ու իգական ձայներու իրարու միջեւ ունեցած փոխյարաբերութիւնները, մէկ եղանակէն միւսին փոխանցման ձայնական չարժումները, իր ականջին խորթ հնչող բառերու փոփոխութիւնը՝ չարունակաբար նկատի առնուած են: Արի, արի fե դուրբան սկզբնական վարիանդին դուրբան բառը, օրինակ, երեւութապէս չէ սիրած, եւ երգին վերջացած ձեւին մէջ մենք այդ բառը կը տեսնենք փոխուած մատաղի, Արի, արի fե մատաղ:

Այսպիսի բծախնդիր մօտեցումներով երգը կազմել դաչնաւորելը ո՛րքան դժուար՝ սակայն դժուարագոյնը, դեռ, երգը կազմելու համար նախ զայն լիովին հասկնալ, վերծանելն է: Կարեւոր ճանչնալն է նկարագիրն ու հոգեբանութիւնը հողագործին, բնաւորութիւնը կենդանիին, հողին, բնութեան, ու յետոյ այդ ընդհանուր փորձառութիւններէն ստացուած աննիւթական տարրերը երաժշտականօրէն փոխանցելն է երգին: Ա՛յս է դժուարագոյնը:

Իսկ ի՛նչ է ենթահողը կալի ու վարուցանի երգերուն:

Նոր սերունդը, կամ, մէկ երկու սերունդ յետոյ մեր բոլո՛ր սերունդները այս մեքենականացած դարուն, այլեւս պիտի չգիտնան՝ թէ ի՛նչպէս, չինականը վերջին աքլորականչէն առաջ ճամբայ ելած կ՛ուղղուի դէպի հեռաւոր արտերը, լծուելու համար իր օրուայ աշխատանքին: Ճամբուն վրայ գիւղի գլխան աղբիւրէն ափ մը ջուրով երեսը լուալէ, եւ ժամուն առջեւէն անցած ատեն ալ իր դէմքը խաչակնքելէ ետք, ա՛րտ կը հասնի ան, ողջ ճամբու ընթացքին իր բերնին մէջ որոճալով լոյսի եւ բերկրանքի հնաւուրց մեղեդին.— Առաւօտ լուսոյ, արեգական արդար, առ իս լո՛յս ծագեա:

Արտ հասնելուն, պահ մը, իր եզները եգիպտական չաստուածներու պէս վեհ կանգնեցուցած խոփին առաջ, իր աչքերովը կը չափէ անծայր սահմանները արտին, կը նայի՛, բլուրին ետեւէն, հեռուն, յուշիկ նուշիկ ծորող առտուայ լոյսերուն, յետոյ կը դիտէ արեւի առաջին շողերէն հալիլը չուրջի ստուերներուն: Իր մէջ, յայնժամ, կ՛արթննան զգացումներ անհուն խաղաղութեան, թաւչային բարութեան ու բերկրանքի: Որոնք բոլոր միացած իրարու՝ կը գրկեն զինք, կը պարուրեն իր էութիւնը, ու կը մղեն զինք ձա՛յն խառնելու դաշտերու մէջ արթնցող բնութեան հսկայ երգեհոնին — Չօ՛, լուսը լուսացաւ, աղօթրաւն բացուաւ, փա՛ռք fեզ, Տէ՛ր, Բարիւն շատացաւ, մեր ժամը լցուաւ...

Լցուաւ ու լեցուեցաւ, արդարեւ, չինականին ողջ էութիւնը՝ ջինջ առաւօտէն բխող բարութեան ու բերկրանքի մաքո՛ւր, հոգեպարա՛ր ալիքաւորումներովը: Գիրքի ու գրքային ծանօթութիւններու անտեղեակ իր հոգիին բախող այդ ալիքները, բնութեան իրեն պարգեւած տաղաչա-

www.naregatsi.org

փուքեան չեչտերովը իր մէջ վերածուեցան՝ անգիր քերթուածի, հոգերուխ երաժշտութեան ձայնարկութիւններու, ու վերածուեցան... հոռովելի: Վերածուեցան՝ նորածագ արեւին հետ կեանքի զարթօնքը փառաբանող ու հալալ աշխատանքը դրուատող ներբողալիր տաղերգութեան.

Ակօսն ոսկի է,
Մաճկալ խօսքի է:

Ա՛յս է պահը եւ այս՝ «խօսքը» գութանին, խօսուած ըլլայ այն Լոռիի մէջ՝ թէ Մշոյ դաշտերուն: Հարուստ պատկերներու ու խոր ապրումի չղթայ՝ ուր առաւօտեան մթնշաղին մէջէն մարդ ու կենդանի միասին կը քաշեն գիծը իրենց ակօսին ու առօրեային, եւ, արշալոյսի սկիհին մէջ ալ միասին կը թափեն սերմերը քրտինքի, գուրգուրանքի, յոյսի ու անբաժանելի եղբայրակցութեան՝ աբեր ջանի:

Հողի երգերը հայ աշխատունակ մարդու ամէնէն սրտագրաւ կանչերն են, անոր հոգին իր դարաւոր հողին կապող ամենախօսուն վկաները: Այդ հանգամանքով ալ, իրաւամբ, կը հանդիսանան հայ գեղջուկին «բազմադարեան կեանքի գեղարուեստական տարեգրութիւնը», ինչպէս դիտել կու տայ Վարդապետը: Հազարամեակներ հաչուող մեր պատմութեան ահա ա՛յս պահերն են, որ Կոմիտասը կը բռնէ կը կենսաւորէ ու տեսանելի կը դարձնէ մեզի իր այս աննման հոռովելներովը:

Բնական է որ նոյն տարեգրութեան մաս կազմէին նաեւ քնարական ապրումներու եզրեր հասնող կոմիտասեան միւս հոդի երգերն ա՛լ: Քանի մը խիտ տողերով ու պարզ գոյներով անոնք կը վրձինեն լիակատար պատկերներ գիշերային կապոյտ երկինքի, (լուսնակն անուշ), եւ գիւղին պարզկայ գիշերին մէջ անուշ hուն մտած չինականի: Կը քամեն բալասան ունկնդիրի էութեանը մէջ, ու անոր միտքի պաստառին վրայ կը գծեն մանրամասնութիւններ՝ երգի բառերէն ձեւաւորուող հեռուի անտես իրերուն:

Հողի երգերով ստեղծուած պատկերներն ու տրամադրութիւնները ա՛յնքան կենդանի են ու հաղորդական, որ զանոնք լսած պահերուն մենք կը տեսնենք Կոմիտասը նստած՝ լայնատարած դաշտը հսկող հողաբլուրի մը գագաթին, դիտելով եռուզեռը աշխատանքի, լսելով ամէն կողմէ փրթող սրտաբուխ ձայները, ու չափելով կչռոյթը պահին: Ցետոյ պահը բռնած ու փոխանցած թուղթի պատառիկներուն՝ տուն կ'երթայ թղթիկները իրարու քով բերելու ու կազմելու իր հոռովելները, մեր եւ թերեւս նաեւ աշխարհի իրականութեան մէջ մինչ այդ իրենց նախընթա՛ցը չունեցող՝ երաժշտական լայնաչունչ կտաւներու:

Դժուա՛ր թէ հոռովելները կազմուած ըլլան լոկ որոշ չրջանի մը մէջ կամ որոշ օր մը: Եթէ ո՛րեւէ գեղջուկ երգ ժողովրդական ստեղծագործութիւն է՝ հոռովելները, անտարակոյս, այդպէս են բառին ամենալա՛յն առումովը: Կարելի չէ զանոնք կապել չրջաններու եւ տարեթիւերու: Լոռու Գութաներգը, օրինակ, ունի նախնականութիւն բուրող ձայնաչարի ա՛յնպիսի

www.naregatsi.org

ելեւէջ, որ իր սկզբնաւորութիւնը կ'երթայ, կարծես, մինչեւ հեթանոսական օրեր: Երգ, որ իւրաքանչիւր դարէ ու շրջանէ բա'ն մը առնել աւելնալով հանդերձ, իր էական գիծերովը յամառեր է մնալ նախնական, անուղղայ: Կոմիտասի մեծութեան գրաւականներէն մէկն ալ ի յայտ կու գայ այս երգի պարագային՝ ուր չինականին չունչը պահուած է անաղարտ, կառուցուածքի ընթացքին կատարուած անխուսափելի հպումներով հանդերձ:

Ուրիշ պարագայ:

Մեր ժողովրդական ու կրօնական երգերը, ըստ Կոմիտասի, սերտ խնամութիւն ունին իրար հետ: Այս խնամութիւնը զգալի է ամէնէն աւելի հոռովելներուն մէջ ո'չ միայն եղանակի ու ձայնական գոյներու նմանողութիւնով, այլ իրենց ծիսականութեամբ նաեւ: Անոնք ըլլային, կարծես, բացօթեայ պատարագ: Ինչպէս պատարագի արարողութեան՝ նոյնպէս եւ հոռովելին մէջ կայ վեհութիւն, մէջընդմէջ յաջորդող ձայներու փոխասացութիւն, հերկելու ու վարուցանի ձէս, հովի քչոց, ճնճղուկներու ծնծղայ, թարմ հողի խունկ ու բուրվառ: Առնց բոլորին կեդրոնը անդաստան դարձող պատարագիչը՝ լծուո'րն է, որ աշխարհին հետ հաչտ, ու սիրտը զեղուն եղբայրութեան զգացումներով նո'յնիսկ իր անլեզու լծկանին հանդէպ՝ իր գոհաբանութեան սրտագին խօսքը կը խառնէ բնութեան ձայներուն: Անկե'ղծ է այդ խօսքը: Պա'հն է, որ զայն կը բխեցնէ ինքնաբերաբար:

Հոռովելներու էական գիծը լաւատեսութիւնն է: Առհասարակ ա'յդ է, որ ամէնէն առաջ կը զգանք հողի այս երգերուն մէջ: Անոնց հիմնական գիծը լաւատես կեանքի մը փիլիսոփայութիւնն է: Ձայնի հանդարտ՝ բայց առոյգ ելեւէջներ, երկար չունչ, վեհութիւն սփռող ու խաղաղութեան զգացումներ արթնցնող խորութիւն՝ լայն յատկանիշներն են այս երգերուն: Ինչ խօսք, որ այդ խորութիւնը կու գայ դարաւոր հողէն ու պատմութենէն: Ամբողջ սերունդնե'ր են կապուած այդ հողին, անոր սարերուն, ջուրին, եզերքներուն, ու բնական յաջորդականութեամբ մը ապրած՝ նոյն փորձառութիւնները, կազմած նոյն փիլիսոփայութիւնը կեանքի: Արդարեւ, իւրաքանչիւր լծուոր կանուխէ'ն զգացած է իր մէջ կազմուիլը հողի սէրին, հողէն ստացուած հոգիի խնծիղին: Իր մէջ նոյնիսկ ընդոծին է այդ սէրը, ժառանգական: Իր առաջի'ն սէրն է հողը: Մեղուին մեղր չինելու բնազդին պէս գաղտնի՝ այդ սէրը ծորոսկած է իր մէջ ծնա'ծ օրէն: Առանց հողի, անխոր՝ի'սխ է կեանքը անոր համար:

Ուրեմն, չինականի ոգորումներուն ու փորձառութեան իրրեւ անկեղծ արտայայտութիւն, հողի երգերը բառ ըլլալէ աւելի չօշափելի զգացում են, երգ ու երաժշտութենէ աւելի իր հողին հետ նոյնացած կեանքի մը հոլովոյթը արտայայտող ձայնարկութի'ւն, որոնք իր մէջ կ'արթնցնեն բարութեան ու անյիշաչարութեան զգացումներ: Կոմիտաս-եան ճչգրիտ բնորոշումով, «չինականը բնութեան գրկում, բնութիւնը չինականի սրտում վերստին ու միաժամանակ ծնունդ» կ'առնեն հողի այս երգերով:

www.naregatsi.org

Կոմիտաս՝ Պերլին ուսանողութեան շրջանին

Այս առընչութեամբ կը փորձուիմ հոս փակագիծ մը բանալ իմ անձնական փորձառութիւններէն (թերեւս ուրիշներու համար՝ արտակարգ) կէտի մը վրայ, որպէսզի յետոյ ըսելիքներս եզրափակեմ այդ փորձառութեան լոյսին տակ։

Պէթհովէնի Իններորդ Համաձուագին վերջամասը՝ այսինքն երգանուագը կամ fօրալը ունկնդրած ատեն, ես յաճախ խարկանքը ունեցած եմ փոխադրուելու... կոմիտասեան հոռովելներուն։ Եղանակի կամ կառոյցի նմանութեան գիծով չէ անշուշտ այդպիսի փոխադրութիւնը։ Ուրի՛շ է ակը իմ տպաւորութիւններուս։

Կոթողային Իններորդի իրրեւ հիմք կը գործածուի պատարագի խորհուրդը։ Անոր բնաբանը կը հանդիսանայ Սէրը։ Մարդիկ ո՛ւր ալ ըլլան եւ ի՛նչ գոյնի ալ պատկանին իրարու օղակուած են արտաքին ու ներքին կապերով, եղբայրակցութեամբ։ Առ այդ, կը գովաբանուի մարդկային եղբայրակցութեան գաղափարականը՝ որ իր լաւագոյն արտայայտութիւնը կը գտնէ fօրալին մէջ, օգտագործելով Շիլլէրի «Գեղօն Ցնծութեան» բանաստեղծութեան հետեւեալ տողերը։ (Բանաստեղծութիւնը գերմաներէնէ անգլերէնի թարգմանած է Լուիզ Ընդերմայըր, իսկ անկէ ալ քաղուածաբար կու տամ հոս հայերէն թարգմանութիւնը)։

«Օ՛, բերկրութիւն, աղբի՛ւր յոյսի անմահական,
Դո՛ւստր Եղիւսեան,
Մենք, բոցավառ, կու գանք դէպի
Շեմո՛ւտը խորաններուդ լուսաճաճանչ։
Մարդիկ համայն եղբայրներ են
Քու ծոցիդ մէջ ու թեւերուդ։
Բերկրանքով է, որ կ'արբենան
Բոլոր, բոլո՛ր Աստուածային արարածներն,
Ըմպելով, յար, լիապարգեւ կուրծքէն հողին...»

Այս պոէմայով քերթողը կը տաղերգէ «անմահական լոյս»ին պարգեւած հոգեպարար ցնծութիւնը՝ զոր հողին լիապարգեւ ու լիառատ կուրծքէն կ'ըմպեն անխտի՛ր Աստուծոյ բոլո՛ր արարածները, եւ այդ ցնծութեամբ ալ տիեզերական համբոյրի մէջ կ'եղբայրանան աշխարհի բոլոր մարդերը։

www.naregatsi.org

Ահա այս խորհուրդներով, ու կեանքի փիլիսոփայութեան լաւատեսական այս գիծով է, որ Իններորդը, լայն պաստառի վրայ քայլ առ քայլ բարձրանալով ու տարածուելով, եզրափակող վերջամասին մէջ երգչախումբի ու նուագախումբի միացեալ հեղեղային պոռթկումներովը կը վերածուի՝ գոհաբանական հզօր ու ցնցող օրհներգութեան մը: Հանդիսանալով մարդկային ստեղծագործ միտքի ու հոգիի գերերջանիկ ապրումներու ամէնէ՛ն ուժեղ արտայայտութիւններէն մէկը: Տալով մարդուն արարչագործութեան ամենաբարձր ոլորտները թեւածող երաժշտական հզօրագոյն թռիչքներէն մէկը:

Վերադառնալով այժմ մեր երգերուն, բառի ու զգացումի նմանութեան որպիսի՛ ակնբախ գիծեր, նա՛եւ հոռովելներուն մէջ: Հոգեբանական այդ միեւնոյն եզրերով չե՞ն ընթանար միթէ մեր հոռովելները ե՛ւս՝ ինչպէս Շիլլէրի գեղօնը:

Հոռովելին մէջ ա՛լ կայ կեանքի նոյն պայծառ փիլիսոփայութիւնը ինչպէս Շիլլէրի գեղօնին մէջ: Կայ, ապրելու «ցնծութեան» նոյն խնծիղը: Եւ կայ, տիեզերական եղբայրակցութեան միեւնոյն բարի տրամադրութիւնները հանդէպ մարդուն, հողին, անասունի՛ն նոյնիսկ: Ամբողջութեամբ հո՛ն են Շիլլէրի կողմէ արտայայտուած գրեթէ բոլոր կրօնա-գոհաբանական իղձերը եւ նոյն արբշռանքը հանդէպ Արարիչին.— «Օրհնեալ է Աստուած, լուսը լուսացաւ, բարին շատացաւ, մեր ժամը լցուաւ...» եւն: Հոս նկատելի չէ՞ արդեօք հանգիստութիւնը բանաստեղծին ու չինականին մաքուր ապրումներուն:

Արդ, եղբայրակցութեան գաղափարականը եթէ Պէթհովէնի Իններորդ Համանուագով կը թեւածէ հսկայական բարձունքներ, համեմատութեան եզրերը մի՛չտ յարգելով հանդերձ՝ նուա՞զ խորութիւններ կը չափեն Կոմիտասի հոռովելները իրենց ներքին բովանդակութեամբ: Նախնական ու անարուեստ թուացող հայ չինականին տողերը Շիլլէրէն իսկ առաջ չե՞ն յագեցուած կեանքի նոյնանման խորհուրդներով: Իսկ, եթէ Պէթհովէնը լա՛յն պաստառով մը կը վրձինէ համամարդկային խորունկ յոյզեր, Կոմիտասը եւս, իր հրաշալի պատկերացումներով չի՞ տար միթէ հայ չինականին կեանքի փորձառութենէն բխող համարժէք յայտնութիւններ, չինականին մէջ աւանդաբար խմորուած փիլիսոփայութեան մը հիմնական գիծերովը:

Պէթհովէնը տեղ մը կ'ըսէ թէ «երաժշտութիւնը աւելի բարձր յայտնութիւն է քան փիլիսոփայութիւնը»:

Եթէ այդպէս է, եւ ես կը հաւատամ թէ է՛, կոմիտասեան հոռովելները, հայերէն գիրքերու եւ մագաղաթներու գրաւոր կալուածէն վե՛ր մնացած «աւելի՛ բարձր յայտնութիւններն» են հայ հոգիին ու անոր դարաւոր պատմութեան:

Գեղջուկ երգերով զբաղող իր բոլոր նախորդներէն աւելի Կոմիտա՛ն է, գրեթէ առաջինը, որ կը զգայ ու կը տեսնէ հոռովելներէն բխող համա-

www.naregatsi.org

մարդկային այդ յայտնութիւնները: Առաջինը, որ կը գիտակցի անոնցմէ ծորող ազգային գաղափարական արժէքներուն, եթէ ուզէք՝ սոցիալական խմորումներով յագեցած անոնց ընկերային խորքին: Այդպէս, որովհետեւ Վարդապետը լա՛ւ կը ճանչնայ հոգովել ստեղծագործող չինականի ապրումներուն ակնաղբիւրը:

«Չինականը այն կախարդ վարպետն է», կ՚ըսէ ան, «որ կարդում է հարազատօրէն բնութիւնը, ստեղծում է բազմաբեղուն մտքեր, նոցա փչում է իր հզօր ու պարզ չունչը, դրոշմում է իր բնաւորութեան էականով՝ ներքին ու արտաքին լրիւ կեանքով եւ կնքում է բառերով ու եղանակով իր հարազատ զաւակը՝ գութաներգը» (Նաւասարդ Տարեգիրք, 1914, էջ 336): Ճետոյ, այս հարազատ զաւակ երգերուն Կոմիտասը, տակաւին, փչելով իր արուեստին նո՛յնքան հզօր ու պարզ չունչը, ու դրոշմելով զանոնք իր ստեղծագործ հանճարին էատարրերովը՝ ան իր ժողովուրդին կը վերընծայաբերէ տիեզերական սիրով յագեցած գութաներգը, կամ, հոգովելը:

Դարավերջի, կամ թերեւս այս դարաակիզբի մեր ազգային ու գրական կեանքէն ներս մե՛ծ է եղած ցնցող ու զգաստացնող ուժը Կոմիտասեան երգերուն: Ո՛ր է դրոշմը որ անոնք դրին մեր մշակութային կեանքի ուղղութեան ու եւրոպականացումի ուղին բռնած մեր քաղքենիութեան նկարագրին վրայ:

Հին իմաստասէրներէն մէկը անգամ մը ըսած է թէ՝ տուէ՛ք ինծի իրաւունքը գրելու ժողովուրդի մը երգերը, իսկ ո՛վ ուզէ թող ան գրէ անոր օրէնքները:

Աննման Կոմիտասը ահա ա՛յդ է որ ըրաւ,— ամբո՛ղջ ժողովուրդի մը ապրումները խմորող ե՛րգ գրեց ու յանձնեց յետագայ սերունդներուն: Անոր մեծութեան չափանիշն է սերունդէ սերունդ փոխանցուող թաքուն ո՛ւժը այդ երգերուն:

1968

«Սովետական Արուեստ», թիւ 10, 1969

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍԵԱՆ ԵՐԳԻՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Կամենում ես ճանաչել ազգի հոգին, կարդա՛ նրա երգերը:

Րաֆֆի

Ճշմարիտ ազգայնական երաժշտագիրը (composer) իր տուընէն ներս կը ներկայացնէ աշխարհը, մինչ արտաքին աշխարհի մէջ ան ներկայացուցիչն է իր ազգի առանձնայատուկ հանճարին:

Փօլ Հէնրի Լէնկ

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍԵԱՆ ԵՐԳԻՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Կոմիտասեան երգը իր օրին հնչեց ա՛յնպիսի բացառիկ թարմութեամբ, ժողովուրդի զգացումներուն հետ նոյնացաւ ա՛յնքան արագ, եւ մինչեւ այսօր ալ ան մեր ականջին կը չարունակէ հնչել ա՛յնպիսի եզակի մտերմութեամբ մը՝ որ այդ բոլորը իբրեւ բնական երեւոյթ ընդունելով այլեւս չենք իսկ անդրադառնար, թէ իր պարզ հանդերձանքին տակ այնքան մտերիմ թուող անոր երգը ներքին ո՛րպիսի բարդութիւններով է սքողուած: Թէ՝ չորս տրոհականոց միամիտ երգի մը չափին ու կառոյցին բարդ թնճուկը քակելն ու կարգաւորելը քանի ժամեր ու քանի անքուն գիշերներ է արժած իր հանճարեղ վերակառուցողին: Որովհետեւ, պէտք է ընդունիլ թէ ամէն երգի մէջ ալ երաժշտական մեծ կամ փոքր բարդութիւններ միշտ կան, որոնց ուղիղ լուծումը եւ հարազատ մեկնաբանումը, զուտ երաժշտական հմտութիւն ու ճաշակ պահանջելէ զատ, ժողովրդական երգի պարագային կը պահանջէ նաեւ բերնէ բերան փոխանցուած, փոփոխուած կամ աղճատուած տողերու թերիներէն ծնունդ առնող բանահիւսութեան բարդութիւնները վերծանելու նո՛յնքան խոր հմտութիւն ու համբերութիւն: Եւ որովհետեւ յաջող երգը կրնայ մի՛միայն առողջ ու հաստատուն հիման մը՝ այսինքն, երգը իմաստաւորող բանաստեղծութեան մը վրա՛յ նախ բարձրանալ, ուրեմն տուեալ երգին բառն ու բանահիւսութիւնն ալ կը դառնան հիմնական ազդակներ՝ երգը երգ չինող:

Ժողովրդական լայն խաւերուն համար երգին վերաբերեալ ներքին այս նրբութիւններն ու դժուարութիւնները առհասարակ անծանօթ ըլլալով, բնական է որ Կոմիտասով մեզի փոխանցուած այս երգերը ան եղածովը ընդունի իբրեւ ժողովրդային ստեղծագործութիւն: Ենթադրելով, ան-

www.naregatsi.org

չուշտ, թէ Կոմիտասին աշխատանքը պարփակուած էր երգին եղանակները կարգաւորելուն մէջ միայն, ո՛չ բանահիւսութեան:

Բայց, նախ քան ատոր անցնիլը, հարց է թէ ո՞ւրկէ եւ ի՞նչպէս ծագում կ'առնեն ակնարկուած բարդութիւնները ու թերիները երգի մը բանահիւսութեան մէջ: Ի՞նչ է մեր երգերուն պատմութիւնը:

* * *

Գեղջուկ երգը, իբրեւ զանազան գիւղերու եւ զանազան չրջանի ու ժամանակի ծնունդ՝ չատ յաճախ խճողուած է խառնածին օտար բառերով եւ անհարազատ ոճերով: Ցայտնի է, թէ օտար այդ ազդեցութիւնները եկեր են առաւելաբար Թուրքերէն, պարսկերէն, արաբերէն եւ դրացի ուրիչ լեզուներէ՝ իբրեւ անուղղակի տուրքը՝ երգին ծնունդ առած տեղին ու հոն տիրող դրօչին:

Առանց հեռուները երթալու, խառնածին լինելութեան խօսուն փաստեր են Աբովեանի դիտումնաւոր կերպով դրած գաւառաբարբառէն մինչեւ Տիգրանակերտի, Ֆեսապի, Հաճընի — յիշելու համար մէկ քանիները — եւ բազմաթիւ ուրիչ գիւղերու խայտաճամուկ գաւառաբարբառները, մինչեւ Կոմիտասի ազգագրական ժողովածուներու մէջ մէկտեղուած այլազան նմոյշները երգի: Խօսուն փաստեր են նոյնիսկ, եւ մանաւանդ Սայեաթ Նովայի պէս գերզգայուն սրտի մը զեղումները, որ Հալէպէն մինչեւ Թիֆլիս ամէն ժողովրդի լեզուական արուեստին ու դարձուածքներուն կը դարպասէ՝ իր մայրենի լեզուին՝ հայերէնին գրեթէ հաւասար չափով մը:

Միւս կողմէ սակայն, եթէ պահ մը մոռնանք ու անտեսենք իսկ գեղջուկ երգի բանահիւսութեան վիճակուած այդ կլիմայական բախտը, եւ մոռնանք, թէ մեկուսացած հայ գիւղերու առանձնութենէն անոնք երբեք հանդիպած չրլլան օտար բառերու եւ բարքերու ազդեցութեան՝ դեռ եւս կարելի չէ անտեսել ե՛րկրորդ եւ ուրի՛չ իրողութիւն մը, թէ գեղջուկ ամէն մէկ երգ, վերջապէս, արուեստով կազմուած ու լրացուած մաքուր գործ չէր — այն ողորկ ձեւով՝ որ Կոմիտաս ներկայացուց մեզի:

Գեղջուկ երգը դարերու խաժամուժին մէջ յօրինուեցաւ կա՛մ գիւղացի պարզ հոգիէ մը, կամ պատահական գուսանէ մը, եւ կամ յածերգակ աչուղէ մը՝ որոնց բոլորն ալ առհասարակ զուրկ էին գրական ըմբռնումներէ, եւ որոնք կը գրէին ու միաժամանակ կ'երգէին ապրումի առհաւական եւ ընդօծին չնորհովը միայն:

Իսկ անոնք, որ վանք տեսեր եւ դպրութիւն ունեցեր էին, չատ քիչ բացառութեամբ, եւ գրեթէ մինչեւ 19-րդ դարու կէսերը, գրեցին միմիայն գրաբարով՝ եւ ան ալ միայն կրօնա-բարոյական նիւթերու չուրջ: «Վասնզի, գրական որեւէ յաւակնութիւն՝ գրաբարին մատուցուած մեծարանքով կրնար արդարանալ գրողներու մտայնութեան մէջ (Եղիչէ Արք. Դուրեան, «Քանի մը նկատողութիւններ հայ աչուղութեան վրայ», Կոչնակ, Յունուար

www.naregatsi.org

2, 1926)։ Այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ զարգացող աշխարհիկ երգը, բնականաբար, մեծ մասով պիտի գրուած ըլլար վերեւ մատնանշուած աշխարհիկ մարդոց կողմէ եւ անոնց գիտցած ու գործածած պարզ՝ այլ խառնածին լեզուով։ Նոյնիսկ, կարծրացած մտայնութեան այդ պատմական միջավայրի՛ն պիտի վերագրել մեր լեզուին մէջ երկար ատեն միաժամանակ գործածուած գրաբար եւ աշխարհաբար զոյգ ձեւերու համընթացութիւնը։ Գրաբարը՝ յամառօրէն, իբրեւ գիրի եւ բարձր դպրութեան լեզու, իսկ աշխարհաբարն ալ՝ աշխարհիկ կեանքի արտայայտիչ, ռամիկ մարդոց գործածական լեզուն։ Եւ, գերակայութեան այդ տարբերուող զգացումներով ալ, գրաբարեան բարձրաչունչ յատկանութեամբ գրուած երգերը մեր լեզուին մէջ հինէն ի վեր կը յիշուին որպէս տաղ, բան՝ որ առժամանակ եկեղեցին բոլորովին իւրացուցեր է։ «Տաղերու բովանդակութիւնը պատկերացնում է պարզ կամ այլաբանօրէն Քրիստոսի տնօրինութիւններն եւ սրբերի կեանքի, նահատակութեան որեւէ նշանաւոր եւ ազդեցիկ րոպէ» («Կոմիտաս», էջ 106)։ Իսկ այն երգերը որ գրուեր են գրական յատկանութենէ բոլորովին հեռու, գեղջուկ,պարզ, ոչ-դպրոցական հոգիներու կողմէ՝ կը յիշատակուին որպէս խաղ, որ «նշանակում է աշխարհիկ երգ, լինի աշուղական թէ ժողովրդական, բաղդատութեամբ գրական եւ կրօնական երգի, որ կոչւում է տաղ» (Մ. Աբեղեան, «Ժողովրդական Խաղեր», Էջմիածին 1905, էջ 4)։

Ուրեմն, իր լայն ու գործնական առումով, քանի որ դպրութիւն ունեցողներու կողմէ գրաբար գրուած ծանրընթաց երգերը իբրեւ տաղ կը մեծարուէին, պէտք է արդէն հետեւցնել թէ խաղերու հեղինակութիւնը պիտի մնար անուս եւ անգրագէտ ժողովուրդին. խաղը պիտի ըլլար, անտարակոյս, ինչ որ հասարակ իր խաղ անունը կը թելադրէ եւ ինչ որ ժողովուրդի մտքին ալ մէջ տեղ բռներ է արդէն որպէս խաղ-ու-պարի, զուարթ պարեղանակի արտայայտութիւն։

Ժամանակի ընթացքին, սակայն, կը թուի թէ, խաղ բառը ռամիկ եւ անգրագէտ ժողովուրդին կողմէ ստեղծագործուած աշխարհաբար որեւէ միտքի եւ երգի եւս արտայայտիչը դառնալով՝ գեղջուկի բառարանին մէջ սկսեր է ստանալ իմաստի ընդլայնում մը, սկսեր է աստիճանաբար ճանչցուիլ որպէս ընդհանուր ժողովրդական երգ, աշխարհաբարով յօրինուած անգիր ո՛րեւէ բանահիւսութիւն։ Եւ որ, իր հերթին, սկզբնական շրջանին իր խաղ-ու-պարի զուարթ սահմաններէն չեղելով, դարաւոր արտաքին կեղեքումներու ծանր բեռան տակ, բնական ընթացքով զացեր ինկեր է գեղջուկ մարդու պարզ հոգին ալեկոծող տխուր նիւթերու, տխուր առօրեային մէջ եւս։ Եւ ծանրաբարոյ տաղերու «յատկանութիւն»ը չվիրաւորելու փութկոտութեամբ՝ անոնցմէ անդին քաչուեր ու դարձեր է, ժողովուրդին փոքր աշխարհիկը միայն դարպասող՝ պարզ, կարճ եւ անպաճոյճ ժողովրդական աշխարհիկ երգ, գեղջուկ երգ, գեղջուկ բանահիւսութիւն։

www.naregatsi.org

Տաղը, այնուհետեւ, իբրեւ արուեստով մշակուած բարձր սեռի գրականութիւն՝ եկեղեցիին ու վանականին մնայուն մտահոգներուն մէջ է անցեր, մինչ անգիր ու աստանդական այն միւսները, խաղերը, բերնէ բերան ու տեղէ տեղ դարձեր են ամէն գեղջուկ հոգիի անձնական ու պարագայական ապրումներուն եզական արտայայտիչը, ժողովրդական խոնարհ խաւերու համայնական բազկերակին զարկը:

Անձնականանալու եւ բերնէ բերան անգիր չրջելու այդ մտերմիկ հանգամանքով ալ անոնք ենթարկուեր են ամէն գաւառի եւ ամէն անհատի խառն ազդեցութեանց: Եւ այդպէս, առաջ եկեր են ժողովրդական երգերու բանահիւսութեան մէջ նկատուող խառնածին փոփոխակներու ծննդեան պարագաները:

Մեկնելով, ուրեմն, գեղջուկ երգի ծագման այս տուեալներէն, դիւրին է հետեւցնել թէ ինչպէս, կարինէն մինչեւ Կոտայք, իւրաքանչիւր երգ տարբեր ոճ եւ տարբերուող երաժշտական միջավայր ունի: Ունի՛, մանաւանդ, երեւութապէս անարուեստ ու միամիտ կարծուած տողերով արտայայտուող եւ դարերու ընթացքին ժողովուրդի հաւաքական մտքին ու լեզուին մէջ խտացած իմաստի խորութիւն, ու տեղ-տեղ, ամենաբարձր պարզութեան հասնող վճիտ այնպիսի ոճ՝ որ գեղջուկ բազմատեսակ երգերու որեւէ վերակառուցում, առանց անոնց իւրաքանչիւրի պատկերաւոր իմաստին եւ լեզուական ներքուածքներուն թափանցելու, շատ հեշտութեամբ պիտի կրնար աւերիչ հանգամանք ստանալ:

Եւ իբրեւ նախընթաց, այսօր մեր երգը իջած կամ գոնէ մնացած պիտի ըլլար՝ հազարամեայ Արաբին ու Պարսիկին միալար ու միօրինակ «ղազի»ներու տաղտկալի չարքին հաւասար գիծի մը վրայ:

Ո՞ւր է գաղտնիքը մեր զգացումներուն հետ նոյնացող կոմիտասեան երգի մտերմութեան:

Կոմիտաս, իբրեւ գերազանցօրէն տաղանդաւոր երաժշտագէտ, եւ նոյն ատեն իբրեւ ծայրայեղօրէն բծախնդիր արհեստաւոր, ժողովրդական երգի բազմակոծ քառեակները եղածին պէս ընդունելու տեղ, կաղ կամ չեղած քառեակներու վրայ վերարտադրելիք երգի իր չէնքը եղածին պէս կառուցանելու փոխարէն՝ նախ գացեր սերտեր է հին մատենագրութենէն մեզի հասած գուսանական երգերու բնոյթը, ընդունելով ասոնք իբրեւ արմատ ժողովրդական բանհիւսութեան մէջ գործածուած ոճին: Եւ ատկէ մեկնելով ան կատարեր է իր վիրաբուժական գործողութիւնները:

Արդարեւ, Մանուկ Աբեղեանի հետ բոլորովին պատահականօրէն չէ՛ որ ան գնաց ինկաւ Հազար ու Մի Խաղերու թնճուկին մէջ՝ իր առաքելութեան գրեթէ առաջին իսկ օրերուն: Երգի բնագաւառէն Աբեղեանի հետ միասին խարխափելով, անոնք ծանօթացան ու միասին սերտեցին գեղջուկ երգին

www.naregatsi.org

կազմաբանութիւնը, ընտելացան անոր իւրաքանչիւր երակի առողջ կամ խաթարուած զարկին, ու մտերմացան եօթնասաեղեան հայ գիւղերէն իրենց հասնող, գիւղացնաց աչակերտներու կողմէ տառացիօրէն իրենց սեղանին վրայ թափուող բանահիւսութեան բազմալար ջիղերուն ու ցանցին:

«Ժողովրդական եղանակները սերտ առընչութիւն եւ բնական կապ ունին տեղական պայմանների հետ, որոնք ծնում են միջավայրի յատուկ ոճեր. ուստի մի երաժշտական միտք այլեւայլ տեղերում ստանում է տեսակ-տեսակ բնորոշ արտայայտութիւն: (Այս) տեղական եղանակներից ծագում են երաժշտական գաւառական բարբառներ, որոնք ա՛յնքան որոշ են որ գիւղացին ջոկում է միշտ մէկը միւսից՝ աշխարհագրական անուններով» («Կոմիտաս», էջ 26):

Շիտակ է թէ գիւղացին «ջոկում» էր իր շրջանի եղանակներն ու անոնց հետ ճամբորդող տարբեր «գաւառական բարբառները»: Բայց շրջանը ընդարձակուելով երբ սկսէր իր մէջ ընդգրկել հայկական բարձրավանդակէն հնչող ամբողջական հայերգութեան մը երանգակի եւ բառերու միացեալ ու վիրաւոր խառնուրդը՝ այն ատեն ո՞ր մէկ գիւղացին պիտի կրնար հեշտութեամբ «ջոկել» զանոնք: Բացի այն նախկին թրքախօս եզական «գիւղացի»էն որ Կոմիտաս անունին մէջ մարմնաւորուած, եւ այդ անունէն ծորող հանճարին ու գիտութեան հմայքովը, վայրի մեղուներու բազմաբզզիւն ու մոլորուն տարմերը, օդէն, արուեստի իր փեթակին մէջ հաւաքելով, եւ պարսերը իրարմէն «ջոկել» զանազանելով՝ անզուգական կարգաւորութեամբ մը օր մը եա մեզի յանձնէր Աբեղեանի հետ:

Կոմիտասի մնայուն եւ չատ արդարացի զանգատն էր, թէ իր ամէն կարգի դժուարին հետազօտութեանց մէջ դատապարտուած էր տեւականօրէն առանձի՛նն գործել:

Մինչդեռ, «եւրոպական որեւէ ազգի երաժշտութեան պատմութիւնն ուսումնասիրելու համար՝ հարիւրաւոր մասնագէտներ են աշխատել... տանեակ ընկերութիւններ են օժանդակել եւ հարիւրաւոր հատորներ են հրատարակուել» («Կոմիտաս», էջ 48), մեր երգերու պարագային, սակայն, «ե՛ւ հաւաքողը, ե՛ւ սաուգողը, ե՛ւ ուսումնասիրողը միայնակս եմ եղել» («Կոմիտաս», էջ 46):

Ուրեմն բարեբախտութիւն մը պիտի սեպել Մանուկ Աբեղեանի նման ձեռնհաս բանասէրի մը մուտքը կոմիտասեան երգի գէթ բանահիւսութիւնը միասին վերականգնելու բնագաւառէն ներս: Իրենց այս գործակցութիւնը եղած է յոյժ բեղմնաւոր, ո՛չ այնքան քանակի՝ որքան որակի տեսակէտէն, քանի որ անոնք միասնաբար խմբագրած են «Հազար Ու Մի Խաղ» երգարաններու հազիւ թէ փոքր երկու «յիսնեակ»ները (Երկու հատոր՝ որոնց միայն առաջին յիսնեակին մեքենագրուած մէկ ընդօրինակութիւնը տեսնելու բախտաւորութիւնն ենք ունեցած): Հակառակ, սակայն, այդ երգարաններու վտիտ կազմին, անոնք եղած են հսկայական աշխատանք եւ մեծ

www.naregatsi.org

համոզիչն պահանջող գործեր, ու կը հանդիսանան ժողովրդական երգերու միակ եւ անդրանիկ գանձարանը որ մեր մէջ դարձակէտ մը ստեղծեց: Եւ ուր, առաջին անգամն ըլլալով, գեղջուկ երգի բանահիւսութիւնը հիմնականօրէն կը ստուգաբանուի, կը վերակառուցուի եւ արուեստի իր չիտակ հունին մէջ կը դրուի: Մինչ այդ եղած հաւաքածոները առհասարակ ազգագրական ամէն կարգի նիւթերու, կամ, այսպէս կոչուած humոյթներու պարզ մէկտեղումներ էին՝ որոնք գիտական ու քննական բաղդատութեանց բովէն անցնելով չէի'ն երբեք խմբագրուած: Խմբագրութիւն՝ որ հասարակ հաւաքումի, մէկտեղումի խնդիր չէ՛ միայն:

«Հազար Ու Մի Խաղ» երգարանի առաջին յիսնեակի հրատարակութենէն տարի մը յետոյ, իր լոյս ընծայած մէկ ուսումնասիրութեան ընթացքին («Ժողովրդական Խաղեր», Էջմիածին, 1905), Աբեղեան կ'ընէ սոյն երգարանի պատրաստութեան ու կազմութեան պատմականը եւ կը չեչտէ անոր հետ կապուած աշխատանքին ծանրութիւնը:

«Չորս տարի առաջ Կոմիտաս Վարդապետի հետ միտք ունեցանք ժողովրդական երգարան հրատարակելու՝ սկսելով ժողովրդական երգերից: Սկզբում կարծում էինք դա մի թեթեւ բան է. հարկաւոր է միայն երգերի պատրաստի նիւթից օգտուելով չարել տներ: Բայց երկու ամիս չանցած տեսանք, որ այդպիսի երգարանը ոչ մի արժէք չի ունենալ: Դա նոյն հում նիւթը կը լինէր ինչ որ կայ մեր ժողովածուների մէջ: Փորձով համոզուեցանք, որ նախ քան երգարան խմբագրելը հարկաւոր էր մի ծանր աշխատանք կատարել: Նախ պէտք էր յանձն առնել բանասիրական ծանր աշխատանքը... որ դեռ կատարուած չէ(ր) մեր երգերի վերաբերմամբ: Եւ մենք երկու տարի պարապեցինք այդ գործով. նախ քան երգեր խմբագրելը, մեր ձեռի տակ ունեցած բազմաթիւ ու բազմազան խաղերի եւ ուրիշ երգերի վարիանդները բաղդատեցինք, որպէսզի խմբագրութեան ժամանակ կարողանանք որոշել աղճատուած ու անիմաստ երգերը եւ օգտուենք միայն ընտիրներից: Ուրիշ խօսքով, որպէսզի ժողովրդական երգերն ազնուացնենք ժողովրդականի սահմաններում» (էջ 105):

«Ազնուացնելու» այդ պահանջը կը ծնէր անկէ, որ ամէն գեղջուկ երգ, նկատեցինք արդէն, անպայման գեղարուեստական ներկայանալի կառոյց չունէր: Իր այլապէս աղուոր միջուկին հետ, յաճախ, տեղական կամ անձնական անազնիւ իմաստներ ու լեզուական խաթարուած ձեւեր եւս տանելով, իսկական քառեակը, իմաստի եւ ձեւի տեսակէտէն, չատ անգամ ենթարկուած կ'ըլլար տարօրինակ չարափոխութեանց: Այս սայթաքումները ճշդելը կամ իրենց կողմէ ուղղելը, ուրեմն, հրամայական պահանջ մը պիտի դառնար երգարանի հեղինակներուն, պարզ անոր համար որ՝ «ժողովրդական երգերը լի են կոպտութիւններով, քանի որ ժողովուրդը ինք բիրտ է: Ինչի՞ նման կը լինի, եթէ այդ բիրտ ու տգեղ բանները, որովհետեւ ժողովրդական են... (եղածին պէս նորէն) յետ դարձուին ժողովրդին» (էջ 107):

www.naregatsi.org

(ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՁԵՌԱԳԻՐԸ)

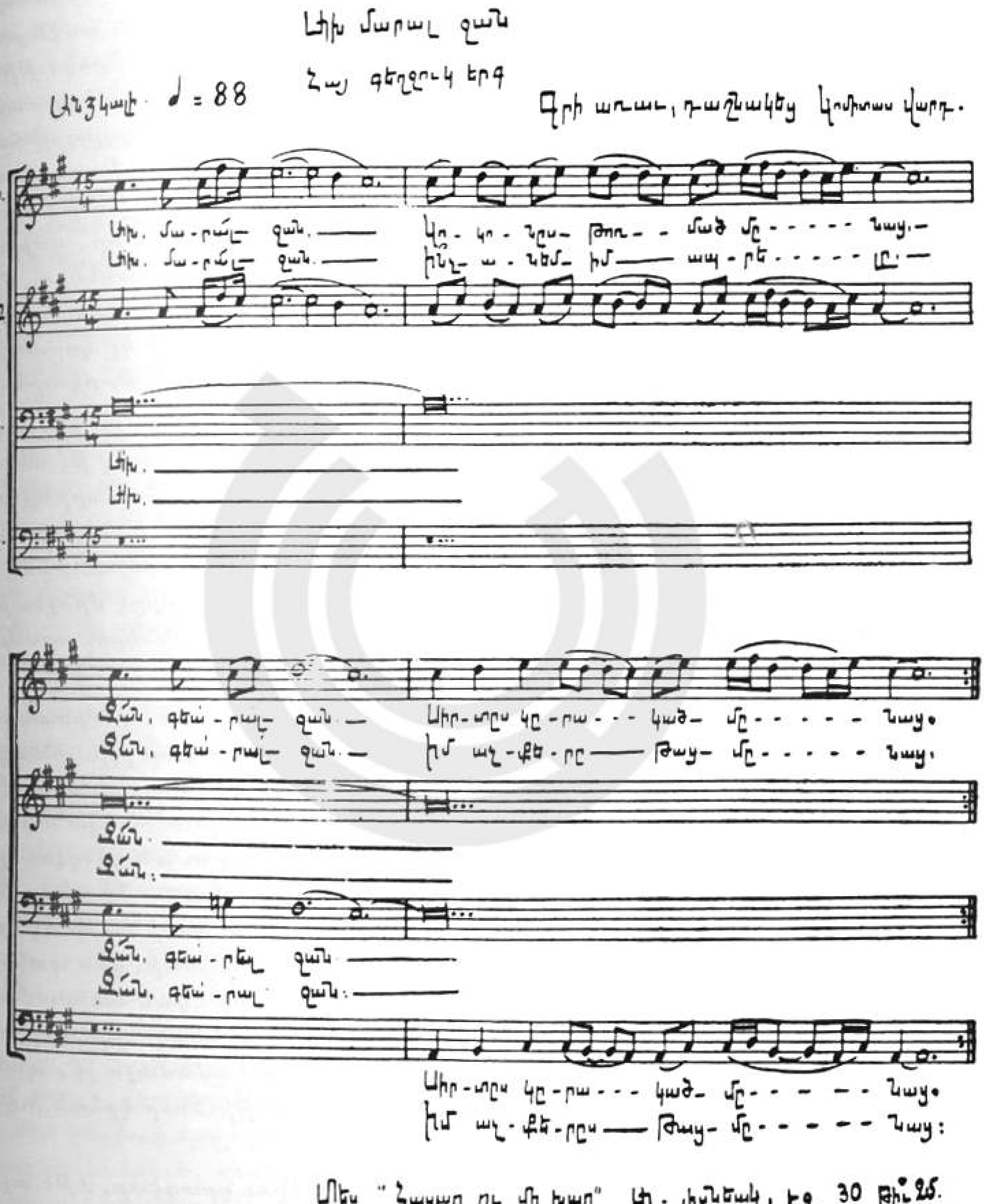

«Նոտագրութեան մէջ մաքրասէր էր, գրում էր գեղեցիկ, իր իսկ տողած թղթերի վրայ, այնպէս որ նրա ձեռագրերից կարելի էր ուղղակի կլիշէ պատրաստել» (Գարեգին Լեւոնեան, տես Կոմիտաս ժող. Երեւան 1930, էջ 78)։

(Արտատպուած «Բազմավէպ»ի 1936-ի թիւ 1-2-էն)։

www.naregatsi.org

Ժողովրդի հասցէին նետուած բիրտ ու կոպիտ ածականներու ճեռնոցը, ապահովաբար, այսօր հասարակ ժողովուրդը ամէն բանէ վեր եւ ամէն բանի տէր դաւանող կարգ մը զգայնութիւններ վիրաւորէ: Սակայն, իրողութիւնն ալ իրողութիւն ըլլալէ չի դադրիր բնաւ, թէ՝ ստեղծագործական կալուածին մէջ արուեստի բարձր ներշնչումը առաջին եւ էական տարրն ըլլալով հանդերձ՝ նուազ կարեւոր չեն նաեւ լեզուական եւ արուեստագիտական այն միւս տարրերը, որ ներշնչումը մարմնաւորելով, զայն արուեստի բարձրորակ գործի մը պիտի վերածեն: Այս վերջին տարրերն են որ, դժբախտաբար, յաճախ կը պակսին կարգ մը անուս գեղջուկ երգահաններու մէջ, եւ Աբեղեանի ակնարկութիւնը պէտք է այս անկիւնէն դիտուի: Կա՛մ կը պակսին եւ կա՛մ, բերնէ բերան փոխանցուած ատեն, երբեմն կը կորսուին, կը չարափոխուին ու անճնական ապրումներու քմայքին կ'ենթարկուին:

Նոյն տեսակէտն ունի նաեւ եղիչէ Դուրեան Սրբազանը, իր քիչ առաջ յիշուած տեսութեան մէջ, «միանգամ ընդմիշտ յայտարարելով թէ անհատական եւ ո՛չ հաւաքական ներշնչումներու արդիւնք կը համարինք այն կարգի երգերը, որոնց մէջ քիչ թէ շատ չափ ու կշիռ՝ արուեստ եւ իմաստ չեն պակսիր· եւ կ'ուզենք զգուշանալ գրական ժողովրդապաշտութենէ մը (Տեմոլաթրի), որ զգայնոտ զօրութիւններ չռայլելով՝ կը սիրէ մինչեւ իսկ բանաստեղծի հանճարով ձրիաբար օժտել խումբ մը չինականներու այս կամ այն հատուածը»:

Առանց ուրեմն խմբագրական խղճամիտ աշխատանքի, կոմիտասեան երգերը իրենց գեղարուեստական կառոյցով անկարելի է որ ըլլային այն՝ ինչ որ են այսօր: Որովհետեւ, եթէ ճիշդ է թէ ամէնէն վաւերական գրագէտներն իսկ դեռ մեր օրով պէտք ունին յաճախ «խմբագրուելու»՝ հապա ո՛րքան խղճամիտ սրբագրութեան պիտի կարօտէին այդ պարզ ու անգրագէտ «չինականներու» խառն երգերը: Որքա՛ն՝ երբ Սողոմոն Իմաստունի «Երգ Երգոց»էն իսկ, «որ այլաբանական մեկնութեամբ մը Քրիստոսի եւ իր եկեղեցիին միաւորումը փառաբանող գերազանց երգը կը նկատուի, չեն պակսիր կնոջական լանջքի, պորտի եւ այլ մասերու նկարագրական մանրամասնութիւններ (Դ.5, Ե.3), որոնց եթէ իրապաշտական նշանակութիւն մը տալ ուզուի, ինչ որ եկեղեցական Վարդապետութեան համաձայն չէ, պատկառանքի եւ պարկեշտութեան հակառակ բացատրութիւններ կրնան ի վեր հանուիլ»: (Եղիչէ Արք· Դուրեան, անդ):

Արդ, Սողոմոն Իմաստունէն մինչեւ մեր օրերու գրագէտը, եթէ այսպէս պէտք ունենան գրական խմբագրութեան՝ չատ զարմանալի պիտի ըլլար եթէ մեր ժողովրդական-աչուղական երգերն ալ, իբրեւ ժառանգորդ «Երգ Երգոց»ի հեթանոս աւանդութեանց, եւ իբրեւ աչխարհիկ ապրումներու եւ մարդկայնական տարբերուող զգացումներու հաւաքական խառնարան՝ «պատկառանքի եւ պարկեշտութեան հակառակ» արտայայտութիւններով եւ «կոպտութիւններով» թափանցուած տողեր չունենային իրենց մէջ:

www.naregatsi.org

Զարմանալի պիտի ըլլար մանաւանդ՝ երբ մեզ չրջապատող եւ դարերով մեր վրայ իշխող ղրացի ժողովուրդներու մարմնատեսչիկ երգերը, դեռ մինչեւ այսօր, մերինէն տասնապատիկ աւելի չափով լեցո՛ւն են «լանչքի» եւ «պորտի» բամբարակ ակնարկութիւններով։

Ի՞նչ էր Կոմիտաս–Աբեղեանի ըրածը եւ ի՞նչ ձեւով գործեցին անոնք։

«Հազար Ու Մի Խաղ» երգարանի հեղինակները, իրենց միասնաբար ստորագրած «Մանօթութեան» տակ կ՚ըսեն թէ՝ «Ձեռի տակ ունեցած լինելով մօտ 25 հազար քառատողերի ժողովածու, ինչպէս եւ ուրիշ երգերի վարիանտներ, բաղդատել ենք նոյն երգերի վարիանտները եւ վերցրել մեր կարծիքով ընտիր համարուած ձեւերը։ Եթէ թուրքերէն բառերի տեղ հայերէն գտել ենք, հայերէնն ենք պահած, բայց եւ այնպէս դեռ յաճախ մնում են թուրքերէն բառեր, մանաւանդ յանգերի մէջ»։

Այժմ, երեւակայութեամբ ջանացէք մտովի հաւաքել 25 հազար քառեակներու թուղթերուն խայտաճամուկ դէզը ու, երեւակայութեամբ, փորձեցէք խառնակ այդ դէզերէն բազմաթիւ երգի փոփոխակներ՝ անհամար երկտող, եռատող եւ քառատող անջատ կտորներ՝ իրարմէ զանազանելու, եւ մէկը միւսից ջոկելու, եւ իրարու հետ բաղդատելու յոգնաչխատ գործին լծուիլ — եւ տեսէք թէ նոյնիսկ այդ երեւակայական գործողութենէն որքա՛ն պիտի յոգնիք։

Այն ատեն միայն կարելի պիտի ըլլայ ըմբռնել թէ ինչու, բազմաթիւ գեղեցկութեանց չարքին, կոմիտասեան երգը, իբրեւ յատկանիշ, լեզուական կառոյցի բացառիկ գեղեցկութիւնն ունի։ Շատ քի՛չ անգամ, եւ ան ալ մեծ դժկամութեամբ է որ Կոմիտաս–Աբեղեան կը հիւրասիրեն օտար բառեր, միա՛յն հոն՝ ուր պատկերաւոր օտար բառը կամ արդէ՛ն հայացած է ժողովրդի լեզուին վրայ եւ կամ հայերէնի չի փոխադրուիր առանց ուրիշ գեղեցկութիւններ խախտելու։ Իւրաքանչիւր կոմիտասեան երգի տուն այնուհետեւ կարելի է նկատել իբրեւ արուեստի առանձին մարգարիտ մը, առանց երբեք զգալու գեղջուկ բանահիւսութեան անգիր հանգամանքը եւ տարիներու անոր անխարիսխ ծփանքը միջավայրի մը մէջ, որ տեսանք՝ գլխովին ներհակ էր հայեցի որեւէ արժէքի անաղարտ պահպանման։ Ասոնցմէ առաջ, կամ յետոյ, դեռ չեղա՛ն ուրիշ երաժիշտ–բանասէրներ, որ կարենային հասնիլ մեր գեղջուկ երգի բանահիւսութեան արուեստին այն բարձրօրէն պարզ նրբութիւններուն, որոնցմով կոմիտասեան երգը կը բնորոշուի իր մաքուր եւ զուտ հայեցիութեամբ։ Արդարեւ, չափազանց մեծ է եղած Կոմիտաս–Աբեղեան միացեալ գործակցութեան արժէքը կոմիտասեան երգի բանահիւսութեան վերաբերող այսօրուան ողորկութեան մէջ։

Միշտ անկեալ հարցում մը, սակայն, այս կէտէն մեր մտքին առաջ կը ցցուի.— ի՞նչ է եղած արդեօք Կոմիտաս–Աբեղեան գործակցութեան մէջ իւրաքանչիւր ընկերոջ բերած բաժինը։

www.naregatsi.org

Որովհետեւ Արեղեանը կը վայելէ այսօր մեծահմուտ բանասէրի անվիճելի համբաւը՝ բնական է որ չատեր առաջին հերթին իրե՛ն տալ ուզէին «Հազար Ու Մի Խաղ»երու ճամբով կոմիտասեան երգի ա՛յս ձեւ վերակառուցման բարձրագոյն նիւը: Մանաւանդ որ՝ սոյն միտքը կը թելադրէ ո՛չ միայն Արեղեանի բանասիրական գործերուն յետագայ կոթողական երախտիքը՝ այլեւ նոյն ինքն յարգելի բանասէրէն գրի առնուած յուշագրութեան մը անորոշ ու երկդիմի մէկ նախադասութի՛ւնը, որով, գուցէ առանց մտադրութեան, Կոմիտասի բերած բաժինն ու անոր բանասիրական մարզին մէջ ցուցաբերած կարողութիւնները մթնշաղի կը դրուին:

«Հազար Ու Մի Խաղ» երգարանի պատրաստութեան հետ առընչուող իրենց միացեալ աշխատանքի մասին յուշագրելով, երգարանի տպագրութենէն չուրջ քառորդ դար յետոյ, Արեղեան կ'ըսէ. «Կոմիտասը չատ չէր հետաքրքրւում քառատողերը բաղդատելու բանասիրական աշխատանքով, բայց մեծ սիրով կատարում էր նա այդ գործը» («Իմ Մանօթութիւնները Կոմիտասի Հետ» «Երկեր» Է., 1975, էջ 436):

Վերեւի նախադասութեան ընթերցումը, թէ «բանասիրական աշխատանքով (Կոմիտաս) չատ չէր հետաքրքրւում», ինքնին գուցէ թելադրէր բանասիրութեամբ չհետաքրքրուելու եւ ուրեմն այդ ճիւղին անատակ, կամ չատ չատ անոր մէջ թերեւս սահմանափակ կարողութիւն մը ունեցած ըլլալու տարտամ ու չփոթ միտք մը Կոմիտասի մասին՝ անտեղի չենք գտներ նման մտքեր կանխելու յոյսով քանի մը խօսք ըսել:

Նախ հարց է թէ «քառատողերը բաղդատելու բանասիրական աշխատանքով» չհետաքրքրուող Կոմիտասը ի՞նչպէս «մեծ սիրով» կրնար անհետաքրքրական այդ գործը կատարել: Կոմիտասի անձն ու բծախնդիր արուեստագէտի իր գործերն ուսումնասիրողին համար դժուար է իրար հերքող այդպիսի մտքերու հետ հաշտուիլ: Ի՞նչ է, ուրեմն, երջանկայիշատակ գործակիցի մը մասին մեծանուն բանասէրին ըրած յայտարարութեան տուն տուող միտքը:

Տրամաբանական առաջին մեկնութիւն մը որ կարելի ըլլար այս հեռաւորութենէն բանաձեւել՝ այն է թէ Կոմիտաս, քալ գիտնալով երաժշտական մարզին մէջ իր ունեցած առաւելութիւնը Արեղեանի վրայ, ինչպէս եւ յարգելով բանասիրական ճիւղին մէջ անո՛ր ունեցած առանձնայատկութիւնները ու վստահելիութիւնը՝ պարզապէս յարմար դատած կրնայ ըլլալ իրենցմէ իւրաքանչիւրին ժամանակը առաւելագոյն չափով օգտագործել իւրաքանչիւրին պատկանող տարբե՛ր մարզերուն մէջ, որպէսզի իր ուժերը խնայէր ուրի՛շ ճիւղերու համար: Եւ, արդէն Կոմիտասի մնայուն ու չատ արդարացի գանգատն էր, թէ ամէն բան ստիպուած էր ինքը առանձինն ընել, ինչպէս արդէն յիշուեցաւ: Ուստի իր այդ ձեւ մօտեցումը եւ Արեղեանի հետ

www.naregatsi.org

աշխատանքի բաժանում մը, չհետաքրքրելու երեւոյթ եւ կամ ձեռնհասութեան պակաս չէր կրնար ըլլալ:

Կամ, իբրեւ երկրորդ վարկած, Արեղեանի ակնարկութիւնը կրնայ չատ չատ առընչուիլ Կոմիտասին սկզբնական շրջանի որոնումներուն հետ միայն, երբ, որպէս նորեկ երգի աշխարհէն ներս, Կոմիտասի առաջին մտահոգութիւնը պիտի ըլլար առհասարակ երգի երաժշտական կառոյցը· եթէեն չուտով անդրադառնալու համար թէ գեղջուկ երգին մէջ բառ ու եղանակ անբաժան լրացուցիչներ էին իրարու, «երկուորեակ քոյրեր», եւ որ կարելի չէր մէկով հետաքրքրուիլ եւ անտեսել միւսը: Որովհետեւ մեր երգերու «եղանակները այն յատկանշական երեւոյթն են ներկայացնում, որ ե՛ւ ձայնը, ե՛ւ խօսքը, կամ ուրիշ բառերով՝ ե՛ւ երաժշտութիւնը ե՛ւ բանաստեղծութիւնը միաժամանակ եւ միեւնոյն աճման ստեղծագործութեան կնիքն են կրում» («Հայ ժողովրդական եւ եկեղեցական երգեր», Կոմիտաս, էջ 10): Կրնա՞ր, ինք եւս, ուրիշ ճամբայ բռնել՝ քան միաժամանակ երկուքով հետաքրքրուիլ:

Վերի տեսութիւնը դեռ 1905-ին իսկ պարզելէ յետոյ, մենք կը գտնենք թէ, չուրջ տաս տարի ետք, 1914-ի Նաւասարդին մէջ ստորագրած իր արտաքոյ կարգի խորաթափանց մէկ յօդուածով, ան մեզ կը ներկայանայ որպէս հոգովելներու բառական ու բանաստեղծական կառոյցով ա՛յնքան հետաքրքրուող բանասէր՝ ո՛րքան եւ երաժշտագէտ տեսաբան: Կ'ակնարկենք Լօռու Գութաներգը յօդուածին, ուր հնչափոխութեան օրէնքներու գլխապտոյտ պատճառող սպառիչ ուսումնասիրութեամբ՝ հոգովելներու «անիմաստ» բացագանչութիւններէն դուրս բերուող բառերը, Վարդապետին բացատրութեամբ նոր ձայն ու նոր իմաստ կը ստանան: Եւ ուր, ստուգաբանուող գութաներգին պատմական դիմագիծը, անգերազանցելի ճեռնհասութեամբ մը կը վերակառուցուի՝ միայն փորձուած բանասէրի յատուկ ճարտար եւ տրամաբանական ու համոզկեր ընթացքով: Ջսիրուած աշխատանքի մը մէջ կարելի պիտի չըլլար գտնել արտակարգ խորութեան հասնող այնպիսի համոզիչ՝ որուն նմանը թերեւս չատ քի՛չ ունի նոյնիսկ միջազգային երաժշտագիտական գրականութիւնը: Եւ, առանց խորախոր հետաքրքրութեան, կարելի պիտի չըլլա՛ր, դարձեալ, յօդուածին երաժշտական ուսումնասիրութենէն դուրս՝ գործին բանասիրական երեսներուն մէջ ցուցաբերել ա՛յնքան համապարփակ վերլուծական համոզիչ, բառերու եւ մութ իմաստի առընչութեամբ առաջ քչուող այնքան անառարկելի վերծանում:

Ինչպէս որ Տեպիւսի ատենին ըսեր էր՝ թէ «Անտունի» երգին դաշնաւորումը ինքնին հերի՛ք պիտի ըլլար որ Կոմիտասը համարուէր մեծ երաժիշտ՝ այնպէս ալ՝ Լօռու Գութաներգով յայտնուող երաժշտա-բանասիրական երկճիւղ ու կոթողական ուսումնասիրութեան մը գոյութեան գալը միայն՝ հերի՛ք պիտի ըլլար որ Կոմիտասի բանասիրական հետաքրքրութեան

www.naregatsi.org

կամ կարողութեան մասին վաստակաւոր Աբեղեանի ըրած այդ դատումը (1900-ական թուականներուն պատկանող՝) լո՛կ ժամանակաւոր հանգամանք ստանար: Եւ չատ հաւանաբար այդպէս ալ էր:

Լօռու Գութաւներգէն զատ կայ նաեւ 1915-ի Թէոդիկի տարեցոյցին մէջ Վարդապետին ստորագրած «Բժշկութիւն երաժշտութեամբ» յօդուածը, որ թերեւս նուազ չափով բանասիրական՝ բայց եւ այնպէս իր գործին վերաբերեալ յարակից ամէն նիւթի մէջ մխրճուող անձանձիր փնտռողի եւ ուսումնասիրողի կոմիտասեան նկարագիրն ու հետաքրքրութիւնը կ'ընդգծէ:

Արդ, Աբեղեանին թողլով բանասիրական մարզին մէջ իրեն պատկանող կարեւոր տեղը, եւ մանաւորելով մեր խօսքը Կոմիտասին՝ պէտք է ուրեմն ըսել՝ թէ Կոմիտաս առանձնապէս ի յայտ բերաւ ո՛չ նուազ բարձր ճաշակ, եւ բանասիրական ո՛չ նուազ կարողութիւն՝ ա՛յնքան եղանակին՝ որքան եւ իր վերականգնած երգին բառն ու քառեակը բուժելուն մէջ: Իր արուեստի համապարփակ ցանցին մէջ երբե՛ք նուազ ակնբախ չէ՝ երաժշտագիտութեան, ազգային գրականութեան պատմութեան, լեզուաբանութեան, քերթողութեան, տաղաչափութեան եւ այլ մարզերու չարքին՝ երեւան եկող կարկառուն գիծը ե՛ւ բանասիրութեան:

Եւ հոս պէտք է յարել, թէ Կոմիտաս-արուեստագէտը առեղծուածային կերպով ագահ հակապատկերն է՝ ա՛յնքան առեղծուածային կերպով ժուժկալ Կոմիտաս-մարդուն:

Որովհետեւ, մինչդեռ Կոմիտաս-մարդը, չափազանցութեան հասնող ժուժկալութեամբ մը յաճախ կրնար միայն կէս հացով ու գաւաթ մը սուրճով բաւարարուիլ, եւ գիշերներն ալ չոր տախտակի վրայ եւ մէկ սաւանի տակ քնանալով գոհանալ, Կոմիտաս-արուեստագէտը, սակայն, տարօրինակ կերպով անժուժկալ եւ ագահ էր՝ ամէն բանի մէջ կատարելութեան ձգտող կիրքով ու պահանջկոտ ոգիով մը: Պահանջկոտ, անզիջող ոգի՝ որ զինք իր նախկին ուսուցչին՝ Մակար Եկմալեանի իսկ դէմ կը հանէր դեռ 1898-ին (Տե՛ս Երգեցողութիւն Ս. Պատարագի յօդուածը):

Արդ, ա՛յսպիսի զօրեղ խառնուածքով արուեստագէտ մը, ի՛նչպէս ընդունիլ որ իր վերականգնելու ձեռնարկած երգերուն եղանակները անգոհացուցիչ քառեակներու վրայ կերտել արտօնէր ինքնիրեն: Առա՛նց անձնապէս նախ չօշափելու եւ «ջոկել»ու, առա՛նց նախապէս չնչելու իւրաքանչիւր երգի իւրաքանչիւր բառ եւ զգացում, որ ըստ եղանակի հոսանքին ու չեչտին անոնց այլապէս աղաւաղուած, խաթարուած քառեակները պիտի ըսել ուզէին՝ Կոմիտաս ո՛րեւէ երգի վերականգնումին պիտի չձեռնարկէր արդարեւ: Իր բոլոր գործերն ու գրածները բացառաբար խօսուն վկաներն են իր արուեստին բոլո՛ր մարզերուն մէջ ալ խստապահանջ կատարելութեան ձգտող այս նոյն Կոմիտաս-արուեստագէտին:

www.naregatsi.org

Իր մէջ կատարելութեան ձգտող անժուժկալ պահա՛նջն էր անտարակոյս, եւ հայ գեղջուկ երաժշտութիւնը հայ լեզուին հնչաւորութենէն բխեցնելու խոր գիտակցութի՛ւնը, որ մեր ժողովրդական երգերէն դուրս՝ քչեցին տարին զինք մինչեւ իսկ Թուրքին, քիւրտին, պարսիկին, վրացիին երգարուեստէն ներս: Որպէսզի, բաղդատական գետնի մը վրայ օտար ոտնձգութիւններէն զտուած ու զանազանուած հայ երգը բիւրեղանար իր ինքնուրոյն պատուանդանին վրայ: Որպէսզի, բաց ճակատով ու զօրաւոր համոզումներով կարենար այնուհետեւ աներկիւղ յայտարարել թէ «հայ լեզուն ունի իր յատուկ հնչաւորութիւնը, ուրեմն ե՛ւ համապատասխանող երաժշտութիւնը» («Կոմիտաս», էջ 49): Մինչեւ որ, անանուն գիւղացուն ստեղծագործած Թոյլ կտորներն իսկ, Կոմիտասեան նոր հուրով ու աւիշով զեղուն՝ երթային լեցուելու «գեղջուկ» երգին հաւաքական բուրվառը. անկէ մխալու համար Կոմիտասի իրենց ընծայաբերած արուեստին բազմաբոյր խունկովը: Մեր երկնակամարին վրայ այնուհետեւ, եւ յաւէ՛րժօրէն, թեւածելու համար Կոմիտասի հագուեցուցած իրենց չնորհալի հանդերձանքովը:

Այլապէս անկարելի է ընդունիլ որ, առանց կարեւոր վերհպումներու, ո՛րեւէ երկրի ո՛րեւէ անուա եւ խոնարհ ժողովուրդ, ինչպէս մերինն էր, այսքան անհունօրէն բարձր որակի երաժշտութեան մը ծնունդ տուած ըլլար իր հաւաքական խառն ստեղծագործութեամբ՝ ուր բառ եւ բանահիւսութիւն այնքան վարպետօրէն իրար գտնէին, այնքան անբաժանելիօրէն իրարու ագուցուէին:

Ուրեմն, պէտք չէ ստորագնահատել Կոմիտասեան երգի բանահիւսութիւնը վերակառուցանելուն մէջ Կոմիտասի յայտնաբերած անզուգական կարողութիւնը՝ իր արուեստին վերաբերող միւս բոլո՛ր երեսներուն հետ:

* * *

Տասնիններորդ դարու վերջին քառորդէն սկսելով, բազմաթիւ հայ գիւղերէ Կոմիտասի ձեռքով հաւաքուած, ու մեծ մասով իր մահէն յետոյ միայն մէկտեղուած քանի մը հարիւր հում եւ անմշակ երգեր կան՝ որ ներկայ հայ կառավարութեան ջանքերով «Կոմիտաս Ազգագրական Ժողովածու»ներու երկու հատորներուն մէջ ամփոփուած են: Հրապարակի վրայ վաղուց ի վեր կա՛ն նաեւ Կոմիտասի կողմէ մշակուած եւ իւ՛ր ձեռքով ալ տպագրութեան յանձնուած երգի միւս ծանօթ տեսրակները: «Ժողովածու»ներու մէջ երեւցող երգերէն ոմանք, կը գտնենք որ նախատիպե՛րն են ետիէն խմբագրուած եւ լրացուած միեւնոյն երգերուն: Ուրեմն, Թողլով երգին երաժշտական մասը, եւ վեր առնելով միայն բառն ու բանահիւսութիւնը՝ կը գտնենք նաեւ որ հում եւ լրացուած երգերու քառեակներուն միջեւ կատարուող բաղդատութիւն մը, հետաքրքիր ընթերցողին առաջ տարօրինակ անակնկալներու դուռը կը բանայ, եւ ուրիշ ո՛րեւէ բանէ աւելի նժարին ծանր կողմը կը դնէ Կոմիտաս-Աբեղեանի տարած աշխատութեան

www.naregatsi.org

բացառիկ ճարտարութեանը վրայ: Որովհետեւ, առաջին հերթին իսկ, «Ժողովածու»ներու մէջ երեւցող հում երգերը մինչդեռ նկատելի կը դառնան իրենց լեզուական ու տաղաչափական վիրաւոր կոչկոռներովը՝ լրացուած կամ խմբագրուած այն միւսները սակայն, մարդու քիմքն ու հոգին հաւասարապէս փայփայող լեզուական անստգիւտ համեմներով եփուն, եւ կոմիտասեան երգարուեստի չափական նրբութիւններով ոստոստուն՝ մեզի կը յայտնուին որպէս ժողովրդական բանահիւսութեան անստգիւտ մարգարիտներ: Ու քանի որ լրացուած այդ երգերու մէկ մե՛ծ մասին բանահիւսութիւնը կը գտնենք արդէն «Հազար Ու Մի Խաղ» տետրի առաջին յիսնեակին մէջ, բնականաբար անոնց յղկումը Կոմիտաս-Աբեղեանի միացեալ աշխատութեան իբրեւ հաւասար արգասիք պիտի ընդունիլ:

Ասկէ մեկնելով ու միանգամ ընդմիշտ զոյգ աշխատակցութեան իբրեւ միացեալ արդիւնք ընդունելով կոմիտասեան երգերու բանահիւսութեան վերաբերեալ ամէն գեղեցկութիւն՝ այժմ տեսնենք թէ որո՛նք էին այն հում եւ «բիրտ» կո՛չուած ժողովրդական խաղերէն ոմանք՝ որ յետոյ իրենց ճամբան գտեր են կոմիտասեան լրացած տետրակներու չնորհազարդ էջերէն ներս:

* * *

Բոլորս ալ չատ լսեր ենք «Գարուն Ա» տխրաբոյր երգը, որուն քառեակը իր նախնական ձեւին մէջ պիտի թուէր ո՛չ միայն իմաստէ զուրկ՝ այլ նոյնիսկ անհեթեթ: «Կոմիտաս, Երկերի Ժողովածու»ի Բ. հատորին մէջ (էջ 29), 1891-ին ժողովրդի բերնէն Վարդապետին արտագրած քառեակը հետեւեալն է.

Գարուն ա ձուն ա էկել,
Վայ լէ լէ, լէ լէ լէ, լէ լէ լէ, լէ լէ,
Ետրըս ինձնից ա սառել
Ախ, մեռնի վայ, այ եար,
Սապըպի բալէն:

Մինչդեռ, լրացուած, ու եռքէն մեզի փոխանցուած իր ձեւը ա՛յս է.

Գարուն ա ձուն ա արել
Վայ լէ լէ, վայ լէ լէ, վայ լէ լէ, լէ լէ,
Իմ եարն ինձնից ա սառել.
Ա՛խ չորնայ, վախ, այ եար,
Ձար մարդու լեզուն:

Նախ պիտի նկատել որ քառեակը իր առաջին ձեւովը չունի այն գեղեցկութիւնը որ երկրորդին մէջ կը նկատուի: Առաջին տողին մէջ էկել բառը արել փոխուելով՝ գեղեցիկ յանգաւորում ստացեր է սառել հետ:

www.naregatsi.org

Ակէ զատ, ա(րել) ձայնաւորի բաց թօնին վրայ յամեցող ձայն մը երգիչին համար շա՛տ աւելի հեշտ եւ լսողին համար ալ նո՛յնքան հեշտալուր կը դառնայ՝ քան թէ եւ կի (էկել) միացեալ սեղմումներով կաշկանդուած կոկորդային հնչիւնը: Իսկ, աւելի նկատելի փոփոխութիւնը կը գտնենք երրորդ եւ չորրորդ տողերուն մէջ՝ ուր ոչ միայն թրքերէն բառը (սապըպի բալէն, պատճառ եղողին զաւակը) կ'արտաքսուի, այլեւ քառեակին իմաստը թէ՛ կը փոխուի եւ թէ՛ տունը սոյն փոփոխութեամբ կ'ուժովնայ: Առաջին ձեւին մէջ երգիչին անէծքը սապըպի անմեղ բալային վրայ թափուելով՝ կը չեղչէր իր բուն նպատակէն՝ որ չար մարդու չորնալիք լեզո՛ւն է անտարակոյս, այդ մարդը զաւակ ուններայ կամ ոչ:

Բայց հոդ չի լրանար: Պիտի հարցուի նաեւ թէ ի՞նչ տեսակ երգ է, ո՞ր պիսի բնազանցութիւն՝ որ նոր կեանքի փթթումի գարնան աղուոր եղանակին մէջ այսպէս ձիւն կը տեղացնէ: Կ'ըլլա՞յ:

Ա՛հ, սակայն չորնալիք չար լեզուներու պատճառաւ եարին իրմէ սառեցուած սիրահար սրտի մը փեռեկտող կա՛նչն է երգը· գարուն հասակին մէջ իր երիտասարդ սրտին վրայ տեղացող ձո՛ւնը եարոջմէ հոսող ցո՛ւրտ անտարբերութեան: Ահա թէ ի՛նչպէս գարուն ատեն սրտաբեկ մեր էութեան մէջ կը ձիւնէ ընդերկար, տխրօրէն:

Իբրեւ ժողովրդական ստեղծագործութիւն, տարակոյս չկայ թէ այս երգը հազուագիւտ մարգարիտ մըն է ինքնին: Սակայն, այս պարագային, մեզի համար կարեւորը՝ գեղջուկ երգի ընդհանուր մթնոլորտը հասկնալու եւ զայն ուղիղ մեկնաբանելու Կոմիտասի տիրական արուեստն է առաւելապէս, երգին այլապէս սառած կամ քողարկուած իմաստին խորունկ ջուրերէն ներս՝ անոր խիզախ մխրճո՛ւմն է որ մեզ կ'առինքնէ: Եւ կամ՝ այդ մեկնաբանութեան անփոխարինելի նպա՛ստը, տուեալ քառեակի մը ուղի՛ղ վերակազմութեան կամ ուղի՛ղ խմբագրութեան առաջնորդող: Իր համոզումն է թէ «մի երգի, մի եղանակի մէջ պէտք է տեսնել նախ չարժողութիւն», որ «համապատասխան» ըլլայ «ներքին աշխարհի չարժողութեան, այսինքն զգացումների եւ յոյզերի»:

Եւ տրուած ըլլալով որ գեղջուկ երգը ծնունդն իսկ է բնական «այն միջավայրին, ուր ապրում, զգում եւ արտադրում է մի ժողովուրդ», եւ որու հիւսած երգերուն ա՛յնքան խազային որքան բանաստեղծական բովանդակութիւնը «կախուած է ժողովրդի կեանքի պայմաններից» («Կոմիտաս», էջ 10–12), եւ որ՝ կեանքի բոլո՛ր տեսանելի ու թաքուն ծալքերուն, պայմաններուն, ինքը ա՛յնքան լրիւ կերպով քաջատեղեակ է՝ բնականաբար, ուրեմն, մեծ ճեռնհասութեամբ է որ Կոմիտաս կը մտնէ հայ գիւղացիի ապրումներուն ու հոգիին խորը: Հեշտութե՛մբ է որ ան կը ներթափանցէ անոր բարքին ու գործածած բառերուն ծուծին: Որպէսզի, տրուած երգին քողարկուած կամ խաթարուած իմաստը կարենայ այնուհետեւ ա՛յնպէս մը քակել, լեզուական թերիները կարենայ ա՛յնպիսի ճարտարութեամբ մը բուժել՝ որ

www.naregatsi.org

լսողի ականջին գեղջուկ երգը երբեք չկորանցնէ իր բնականութիւնը: Որպէսզի, «բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը, (որ) իբր երկուորեակ քոյրեր բխում են անսպառ կերպով ժողովրդի մտքից ու սրտից, բնազդաբար եւ առանց կանխակալ նախապատրաստութիւն ունենալու»՝ («Կոմիտաս», էջ 24) երբեք իրենց բնական գոյներէն չժժգունին, եւ կոմիտասեան արուեստի հուրով մկրտուելով հանդերձ արուեստունակ չըլլա՛ն:

Խուզարկելու, մեկնաբանելու եւ վերակառուցանելու այս մտածուած ձեւը Կոմիտասի գործերուն մէջ կը յայտնուի իր վերակազմած եւ ուսուցած ամէն մէկ երգին առիթով. ու մենք կրնանք այդ ճամբով ալ փորձել հետեւիլ իր գործելու եղանակին, տեսնելու համար թէ որպիսի՛ զմայլելի արուեստի հպումներով կը բուժուին երգին վիրաւոր կամ պակասաւոր բանահիւսութիւնը, թէ ինչպէս վերականգնելու այդ աշխատանքը պայմանաւորուած ու կապուած է միշտ առաջադրեալ նիւթը նախ սերտել ու լիովին հասկնալուն հետ, յետոյ անոնցմէ կազմելու համար մտային դիմագիծ մը, եթէ կ'ուզէք՝ ուրուագիծ-յատակագիծ մը՝ որ իր հիմնական գիծերով համապատասխան ըլլար արուեստի այդ գործը ստեղծող մթնոլորտին եւ ժողովրդական ըմբռնումներուն ու բարբառին էութեան:

Արդ, «Ազգագրական Ժողովածու»ի Բ. հատորին մէջ, լուսանցքի վրայ նօթագրուած մենք կը հանդիպինք քանի մը անմեղ ծանօթութիւններու, որոնք Վարդապետին աշխատելու ձեւն ու անոր ստեղծագործելու եղանակը կը մատնեն:

Իրմէ արտագրուած երգի մը քառեակը կայ 123-րդ էջին վրայ, որուն յետոյ չհաւնելով՝ վրայէն գիծ է քաշեր մատիտով: Քառեակը՝ (Երգ՝ թիւ 26).

Գութանը հոլա, հոլա
Ալի հագնողն ա ֆոլա.
Ֆանի լոթութիւն անես
Ֆեզի առնողն ո՞վ ա:

Մատիտով ջնջուած այս քառեակը մօտաւորապէս այսպիսի իմաստ ունի: — Գութանը հոլա, հոլա, բացագանչութիւն՝ որ հաւանաբար ho արա, ե՛լ, հոլել ձեւի սղումներէն առաջ է եկած եւ գութանը քչելու մտքով գործածուած: Ալի հագնողը, թրքերէն իմաստով՝ պայծառ-կարմիր հագնողը ֆոլա է, այսինքն էօլէ, գերի, սպասաւոր: Այդպիսի ֆոլա վիճակով երբ լոթութիւն ալ կ'ընես՝ (արաբերէն բառ, որով ըսել կ'ուզէ՝ երբ անկարգութիւն, անառակութիւն կ'ընես) ալ ֆեզի առնողն ո՞վ ա, քեզ ո՞վ պիտի առնել ուզէ:

Չհաւնուած այս օտարաբոյր քառեակը, ինչպէս գիտենք, «Հաբրբան» գուգերգին չորրորդ տունն է, որ յետոյ լրացուած ձեւին մէջ ցուցաբերած

www.naregatsi.org

իր հայեցի տարազով եւ խորունկ ու խայթող զաւեշտով, վերինէն բոլորովին տարբեր իմաստ կը ստանայ, եւ նախատական ըլլալու տեղ՝ կը դառնայ, այս անգամ, սիրելութեամբ գեղուն քառեակ մը:

Գութանդ հոյա՛, հոյա՛,
Գութանիդ տակը fոյ ա.
Քանի գժուբիւն աննս,
Քեզի առնողը տոյ ա:

Երեւութապէս մեծ փոփոխութիւն մը չէ կատարուածը: Բայց տեսէք թէ այս մշակուած կամ խմբագրուած քառեակին իմաստը ուրեր կը հասնի: — Գութանըդ հոյա՛, հոյա՛, Գութանիդ տակը fոյ ա. այսինքն թէ՝ գութանիդ տակը անմշակ ու խոպան անտառ է, կամ՝ սէգի գուղձերով է լեցուն (որովհետեւ, երեւի, խելքդ ուրիչի՛ է, գործիդ վրայ չէ): Արդ, քանի (առանկ) գժուբիւն աննս՝ քեզի առնողը, ամուսնացողը, տոյ ա – երկայն ու բարակ կոթով սնամէջ դդո՛ւմ է... եւ կամ անչափահաս մանուկ է:

Ահա թէ ընտրուած քառեակը, եւ կամ թերեւս հպանցուած տունը երգին ո՛րքան մաքրուեցաւ եւ ո՛րքան գեղեցկացաւ եւ մանաւանդ ո՛րքան խորացաւ իր միամիտ թուացող հանդերձանքին ու խայթող զաւեշտին մէջ:

Բայց ահա ուրիշ քառեակ մը, որ նոյն «Հաբբրան» երգին մաս կը կազմէ: Եւ ահա ուրի՛շ ծանօթութիւն: (Երգ 35):

Սիրել իմ սէրն երեսին,
Ըռեհան թերն երեսին.
Լէ, լէ, լէ, լէ, լէ:
Ով իմ սիրածն սիրի՝
Աստուծոյ կրակն երեսին:

Այս քառեակին տակ Կոմիտաս կ'ըսէ թէ՝ «Այս երգը երկու եղանակ ունի. առաջին՝ Շիրակի եղանակն է, երկրորդը՝ Իգտիրի: Ձափը բոլորովին համապատասխան, եղանակը՝ այլ: Խօսքերի զանազանութիւն քիչ է, միայն բարբառն է փոխուում: Մենք գերադասեցինք Արարատեան բարբառը»:

Ծոգնութիւն չճանչցող հետաքրքիր Կոմիտասի փնտռելու եւ բաղդատելու յամառ կամքին ու կորովին ուրիշ մէկ խօսուն վկան է այս յայտարարութիւնը:

Սակայն, բանէն դուրս կու գայ որ գերադասուած այս քառեակին իսկ բարբառն անգոհացուցիչ ըլլալով, յետագային, մաքրուելով, այս կամ այն ձեւով ա՛յս եւս կը հագուի Կոմիտասեան հայեցի տարազ: Այսպէս.

www.naregatsi.org

Սիրել եմ սէրն երեսին,
Անթառամ թերն երեսին,
Ով իմ սիրածն ինձ չի տա՝
Աստրծու կերն երեսին:

Ուրեմն՝ անթառամ, *փոխանակ* ըոեհաւն *ոամիկ եւ օտար ձեւին:* Անթառամ թերն երեսին – *անթառամ ծաղկի թերթը՝ հարսանեկան չղարչը երեսին: Ցետոյ,* Ով իմ սիրածն սիրի *տափակ բացատրութեամբ, աղջկան կողմէ* անհաւատարմութի՛ւն *թելադրող պատկերին տեղ, ան կը զետեղէ* Ով իմ սիրածն ինձ չի տա *տողով յայտնուող աւելի անմեղ, եւ գիւղի բարքերուն ալ համապատասխանող աւելի պատչաճ բացատրութիւն մը՝ ուր ծնո՛ղք միայն կրնային* սիրածը *սիրածին չտալ: Իսկ,* Աստրծու կերն երեսին *վերջին տողին մէջ, կերը գործածուած է՝ ուտող, հիւծող վէրքի, կեղի իմաստով, իբրեւ անէծք:*

Ահա այսպիսի հատ ու կտոր վիրաւոր քառեակներէ է որ Կոմիտաս-Աբեղեան կազմած են «Հաբրբան» զուգերգին ութ տուները: Խնդիր է սակայն թէ այդ ութ տուները իրենց հասա՞ծ էին արդեօք իբրեւ մէկ երգ՝ այն ամբողջացած ձեւով որ անոնք մեզի կտակեցին զայն:

Ապահովաբար ո՛չ:

Գեղջկական մեր բազմաթիւ երգերը, տեղէ տեղ եւ զգացումէ զգացում՝ յաճախ կազմուեր են բոլորովին անջատ քառեակներու «յարադրութեամբ, այսինքն անկախ փոքրիկ երգերը աւելի կամ պակաս իմաստալից կերպով» իրարու կցելու ժողովրդական սովորութեամբ (էջ 77, «Ժողովրդական Խաղեր»): Եւ որպէսզի «անկախ խաղերից կազմուած երգերի մէջ տների ընտրութիւնն այնպէս լինի արած, որ ամբողջ երգը քիչ ու չատ ընդհանուր կապակցութիւն ունենայ եւ իմաստալից բան դառնայ» (էջ 106)՝ ուրեմն՝ «մենք աշխատել ենք», կ'ըսէ Աբեղեան, «յաջորդ տների ընտրութիւնն (...օգտուելով խաղերի այն վարիանտներից, որոնք յարմարւում են մտքին) այնպէս անել, որ բոլորը միասին, որքան կարելի է, մի ամբողջութիւն կազմեն եւ յարմար լինին եղանակին եւ կրկնակների իմաստին» (էջ 113):

Վերի տողերը կրնան լրիւ կերպով բացատրել կազմութեան ընդհանուր պարագաները բոլոր երգերուն, ինչպէս եւ «Հաբրբան» երգին:

Ճաշակի եւ մտային նրբութեան ուրիշ մէկ օրինակն է, նորէն, հետեւեալ քառեակին վրայ կատարած մատիտի իրենց խաղը: Երգը բոլորիդ ծանօթ է, բայց՝ նախ իր հում ձեւով (Երգ՝ 16):

Երկինքը ամպել էր,
Գետինը թաց էր.

www.naregatsi.org

Եարըս բընած էր,
Գիարտանը բաց էր:

Նո՛յն քառեակը՝ Կոմիտասի լրացած տետրակին մէջ.

Երկինքը ամպել է,
Գետինը թաց է.
Եարըս բընել է,
Երեսը բաց է:

կամ՝

Երկինքը ամպել է,
Ինչ աննուշ թօն է.
Գամ դռնէն անցնիմ՝
Հոգեակս հոն է:

Անշուշտ նկատեցինք թէ վերեւի քառեակի Ա. տունը իր առաջին ձեւին մէջ թուրքերէն բառ եւ թրքավարի բարք ունէր: Ուստի իր երկրորդ, լրացած ձեւին մէջ, գիարտանը բաց էր, *այսինքն՝* վիզը ծոցը բաց էր՝ *սեռային գոյն տուող անճոռնի բառը վտարելով, Կոմիտաս-Աբեղեան օժտեր են երգը հայ անմեղ գիւղացու* երեսը բաց է *մաքուր պատկերով: Իսկ երրորդ տողին մէջ ալ* եարըս բընած էր *արեւմտահայերէն վերջամուտ ձեւը* վերածելով եարըս բընել է *ձեւին՝ վերականգներ են նաեւ քառեակին բանաստեղծական ոտքը.*— ամպել է, *եւ ուրեմն՝* բնել է, *ոչ թէ* բնած էր: *Ինչպէս եւ՝* անուշ թօն է, *հոգեակս* հոն է:

Ահա ուրիշ ճաշակ ու նախընտրանք՝ եւ կամ թերեւս ուրիշ ճարտար հպումներ գրչի՝ որուն աչխատանքը հաւանօրէն միմիայն Կոմիտասին կը վերաբերի՝ քանի որ այս երգը «Հազար Ու Մի Խաղ»ի Ա. յիսնեակին մէջ չկայ (Երգ՝ 27):

Ջրդարով ջուր ա գալի,
Մի տեսէք ո՞ւր ա գալի.
Մահանա բեցին կ'անի՝
Եար տեսնելու ա գալի:

Լրացուած ձեւ՝

Էս առուն ջուր է գալի,
Մի տեսէք ո՞ւր է գալի.
Գալիս է, գալիս է, սէր անէ:
Քեզնի մահանա արել՝
Իր եարին հիւր է գալի՝
Գալիս է, գալիս է, սէր անէ:

www.naregatsi.org

Իմաստի տեսակէտով, երկու քառեակներն ալ գրեթէ նոյնն են: Սակայն, երկրորդ ձեւին բանաստեղծական կառոյցը աննշմարելի թեթեւ հպումով մը, իր մէջ կ'առնէ աչուղական ոճի գեղեցկութիւնը՝ երաժշտական նոյնահունչ բառերու իրերայաջորդութեամբ.— Ջո՛ւր է գալի – ո՞ւր է գալի – հի՛ւր է գալի: Մինչդեռ՝ առաջին ձեւին մէջ՝ Ջուր ա գալի, ո՞ւր ա գալի, ՏԵՍՆԵԼՈՒ ա գալի կաղ ձեւն ունէր:

Ասկէ զատ, վերջին ձեւին մէջ նկատելի է գալիս է, գալիս է կրկնակի մը յաւելումն ալ, որը սակայն յայտնի չէ թէ Վարդապետին կողմէ՞ աւելցուած է, թէ նոյն երգին ուրիշ փոփոխակէն է վերառնուած: Սակայն հոն է, եւ գեղեցիկ է:

* * *

Անչուշտ կարելի էր պրպտել չարքը ասոնց նման վերամշակուած կամ վերակառուցուած երգերու, որոնց բոլորին ալ բանահիւսութիւնը եթէ նոյնիսկ քիչ կամ չատ հպումներու ենթարկուած չըլլայ՝ գոնէ առնուազն ցոյց կու տայ ընտրութեան անոնց բարձր ճաշակը, Կոմիտաս–Աբեղեանի խմբագրական յոգնեցուցիչ աշխատանքին չափը: Ուստի, իրրեւ նմոյշ այսքանը բաւական համարելով, եւ մեր խօսքը նորէն մասնաւորելով Կոմիտասի առանձին գործին, այժմ անցնինք մեր նիւթին հետ սերտօրէն առընչուող, եւ Կոմիտասի կատարած գործին կշիռը աւելի եւս խորացնող երեք տողնոց երգի մը, որ իր չատ պարզ եւ քնքուշ եղանակին տակ՝ չունի, եղանակին գեղեցկութիւնը լսողին զգայնութեանը մէջ ընկղմող աւելի երկար բանահիւսութիւն.— չատ գեղեցիկ ու գողտրիկ եղանակ՝ բայց հազիւ երեք տող բառ՝ որուն սկսիլն ու վերջանալը մէկ կ'ըլլայ գրեթէ: Բայց, լաւ է որ այդպէս է: Որովհետեւ, այդ հանգամանքը պատճառ դարձեր է, որպէսզի Կոմիտաս, արտագրուած երգի լուսանցքին վրայ մեզի թողուր չատ կարճ՝ բայց յոյժ կարեւոր ծանօթութիւն մը – «կրկնակն ու բառերը հիւսել»:

Ահա՛ այդ երգը.

Մեր բամպակը, ձեր բամպակը,
Գիւղն ու բարին, եար, եար,
Սիրել եմ թազա Նուբարին, ջան, ջան:

Հոս՝ նախ փոքրիկ դիտողութիւն մը Նուբար բառին կամ անունին մասին: Ժողովածուի 66–րդ էջին վրայ, եղանակին տակ այս բառին Ն գիրը գլխագիր է, որով՝ Նուբար՝ անուն կ'ենթադրէ: Իսկ «Տեքստեր»ու բաժնին մէջ, էջ 131, նոյն բառը գրուած է հասարակ ն–ով: Այս վերջին պարագային, նուբար, որպէս պարզ բառ, ուրեմն գործածուած պիտի ըլլայ իրրեւ առաջին (թազա) բերքը բամպակին: Վերջին ձեւը թերեւս աւելի հաւանական եւ ճիշդ է:

www.naregatsi.org

Բառին ստուգումը անչուշտ ժողովածուն խմբագրողներու գործն է: Մեզի համար կարեւորը, այս երգի պարագային, լուսանցքի վրայ երեւցող տողն է,— այս երգին «կրկնակն ու բառերը հիւսել»:

Նախորդ էջերով պարզուած Կոմիտասի աշխատութեան եղանակէն, ու նաեւ, ժողովրդական երգի բանահիւսութեան ծագման ու փոխանցման վերաբերող քանի մը նշուած կէտերէն յետոյ, Վարդապետին այդ հակիրճ տողը մեր մտքին մէջ ուրիշ ենթադրութիւններու դուռ կը բանայ: Թէ՝ եթէ Կոմիտաս մտադիր էր, յետագային զայն լրացնելու ատեն, «մեր բամպակը, ձեր բամպակը» երգին համար կրկնակ ու բառեր ՀԻՒՍԵԼ, այս պարագան ինքնին որոշ գործունէութեան մը նախընթա՞ց կը մատնէ արդեօք: Այլ խօսքով իր լրացուցած կարգ մը այն միւս երգերուն առթիւ, պատահական հպումներէ ալ անդին անցնելով, գեղջուկ երգի պատմութեան հոսանքն ի վար Կոմիտաս արդեօք խառնա՞ծ է, ի՛ր իսկ կողմէ հիւսուած *ոչ միայն* կրկնակ *ու* բառեր՝ *այլեւ ամբողջական երգի* տուներ:

Այլապէս ո՞ւր պիտի տեղաւորել այս հիւսել *բայը եւ յետ մահու Կոմիտասի թուղթերուն մէջէն գտնուած աչուղական ձեւի բանաստեղծութեանց ինքնագիր փոքրիկ տրցակը (այն ալ մեծ մասով սիրային տողեր՝ կղերականի մը կողմէ գրուած), որոնք, միասին, մտքիդ մէջ բզզացող խորհուրդներու փեթակը կը խառնեն եւ մտքիդ անորոշ խորերէն ծագող այսօրինակ կասկածի մը գոյն ու երանգ կը հագուեցնեն: Կ'ընդունինք, թէ քմածին տեսակէտ մըն է ասիկա, բայց եւ ներելի կը գտնենք ազատ խորհրդածութեան այս բաւիղներուն մէջ իյնալով՝ երջանկայիշատակ Վարդապետի հաչուոյն գէթ պահիկ մը օրօրուիլ այս մտքով, միշտ նկատի ունենալով ստեղծագործող եւ հանճարեղ Կոմիտասէն մեզի թելադրուող անհուն կարելիութիւնները երգարուեստի ամէն մէկ մարզին մէջ:*

Ահա քանի մը ճաշակ Կոմիտասի գրած աչուղական ոճի կտորներէն՝ որոնք սակայն աչուղական ըլլալով հանդերձ՝ է՛ն նաեւ գրական արուեստով արտադրուած աղուոր, եւ յաճախ, սրամիտ եւ նրբամիտ կտորներ: Անոնք ամփոփուած ու հրատարակուած են 1939-ին, Պոլսոյ «Մշակոյթ» հրատարակչականին կողմէ, Թորոս Ազատեանի նախաբանով, «Քնարերգութիւններ» խորագրով գրքոյկի մը մէջ:

(էջ 24)
Ես ու դու սէ՛ր ենք,
Մէկ սրտի տէ՛ր ենք,
Նրոաձ ճիւղերով բոցուն,
Սիրոյ տաղերով արբուն:

(էջ 25)
Հոգիս եկաւ հովի պէս,
Սէրը սրտում ծովի պէս,
Ծոցիս վարդեր՝ ասաց. Տե՛ս,
Քեզ սիրելու եկայ ես:

www.naregatsi.org

Ինչպէս նկատելի է, սէր, սըրտի տէր, ցուռ, տաղ, հով, ծով, վարդ, ծոց եւն. ասոնք բոլորն ալ բառեր են, որոնք ժողովրդական-աչուղական բանահիւսութեան մտերմիկ մթնոլորտը կը ստեղծեն իրենց խաղաղ հոսանքով:

(էջ 27)
Հալուն-հալուն,
Սարին, ձորին խօսելէն,
Երես, երես,
Ֆարէն հողէն հոսելէն՝
Գարուն իջաւ մըխալով,
Առուն շիջաւ ծըխալով:

Ձմրան սառ-սառնամանիքէն յետոյ, արթնցող «սարին ձորին խօսելէն» լեռներէն «ծխալով» վար իջնող գարնան զմայլելի պատկեր՝ որ իր «Գարուն» խորագիրը լիովին կ'արդարացնէ:

Ահա եւ երկտուն «Աչուն Կեանք»ի վերջին տունը, որ իր քանի մը տողերուն մէջ կը խտացնէ կեանքի վայրէջքը, փոխաբերաբար գուցէ գաւազանին յենաւոր կքած ծերունիի մը՝ որ դէպի կեանքի մայրամուտը կը քալէ — մենաւոր, անմռունչ, խուլ եւ անտերունչ:

(էջ 29)
Լուռ, անտերունչ,
Խուլ, անմըռունչ՝
Զորով-փորով կեռ ծառեր,
Ծըռով-փըռով յեռ ֆարեր
Եւ յենաւոր՝
Սարի կողին,
Եւ մենաւոր:

Ահա եւ սոսկական քառեակ մը՝ «Սիրահասկ», որ չորս կարճ տողերով, կամ աւելի ճիշդ՝ ուղիղ 13 բառերով կրցած է Այվազովսկիի մը ծովը եւ Վարուժանի մը «Հասուն Արտ»ը ի մի բերելով՝ գիւղացիին սերմանած ծովածաւալ հա՛սկն ու ոսկի հասկին կապած անոր տալի՛քը՝ յո՛յսը պատկերել:

(էջ 32)
Ո՛վ է տեսել ծովի ծաւալ,
Հովի թաւալ.
Կամ՝ արտերում հասկի տալիք
Ոսկի ալիք:

Ստորեւ կ'ուզենք տալ ամբողջական կտոր մը, յատկանշական կառոյցով, որուն խորագիրն է «Աչուն Օր» եւ գրուած է 1905-ին:

www.naregatsi.org

(էջ 33)

Սեւուկ ամպեր վար եկաք
Օրաք, օրաք,
Սարի վերայ շար եկաք:
Ծագեց առաւօտ
Պաղեց, սառաւ օդ:

Գոռաց երկինք, բուք արաւ,
Հեւաց, հեւաց,
Մերուկ երկիր սուգ արաւ:
Ճաճեց հեռուն ամպ,
Երկիր գոռաց – բա՛մբ:

Բողբոջ արեւ շող կապեց,
Դողաց, սողաց,
Արիւն ամպից ջող կապեց:
Վառեց լերան լանջ,
Լերան ցաւատանջ:

Տեղաց անձրեւ մաղ տալով,
Մարմանդ, մարմանդ,
Ցոգնած տերեւ շաղ տալով:
Երկիր ջուն դրաւ,
Եւ թռչուն թըռաւ:

Ցուզուած առուն փախ տուաւ
Սողուն-սողուն,
Զորուն մըշուշ կախ տուաւ:
Ֆամին եյաւ վեր,
Արաւ տարուբեր:

Մոխիր ամպեր ժիր եկաք
Դալուկ-դալուկ,
Սարի վերայ ցիր եկաք:
Հալեց աշուն օր
Կեանքիս սեւակոր:

Արտագրուած այս կտորը իր յաջողագոյններէն չէ՛ անպայման: Սակայն, ինչպէս նկատելի է, կառոյցին յատկանշականութիւնը կը կայանայ հոն, որ կտորին ամբողջական իմաստը երեւութապէս խտացած է իւրաքանչիւր տան առաջին եւ երրորդ տողերուն՝ եւ կամ՝ վեց տուներու

www.naregatsi.org

երկվեցեակ տողերուն մէջ: Արդէն, ամէն երրորդ տողի վերջաւորութեան անվրէպ կերպով զետեղուած վերջակէտերն ալ այդ է որ կը թելադրեն: Մնացեալ տողերէն իւրաքանչիւր տան երկրորդ տողը, հետեւողաբար չատ մը ժողովրդական երգերու ոճին, կարելի է նկատել երաժշտական նախադասութեան մը կազմութեան օժանդակող սոսկական գարդ, օրաե-օրաե, հեւաց-հեւաց, մարմանդ-մարմանդ *եւայլն. իսկ չորրորդ եւ հինգերորդ տողերն ալ կարելի է վերառնել որպէս իւրաքանչիւր տան* կրկնակ: *Այս ակնարկուած* գարդերն *ու* կրկնակ *կոչուածները դուրս ձգելով, կ'ունենանք ժողովրդական երգի չատ մօտիկ բան մը, վեց ժուժկալ եւ խիտ երկտող-տուն* խաղ: *Այսպէս.*

Սեւուկ ամպեր վար եկաե,
Սարի վերայ շար եկաե:

Գոռաց երկինք, բուք արաւ,
Ծերուկ երկիր սուգ արաւ:

Բողբոջ արեւ շող կապեց,
Արիւե ամպից ֆօղ կապեց:

Տեղաց անձրեւ մաղ տալով,
Ցոգնած տերեւ շաղ տալով: *Եւայլն:*

Կազմուած այս կտորի վերջին երկտողին քով եթէ զետեղենք իր մշակած ժողովրդական երգերէն մէկուն հետեւեալ ծանօթ երկտողը՝

Անձրեւե եկաւ շաղալէե,
Ուռու տերեւ դողալէե.—

պիտի գտնենք՝ որ տարազով եւ իմաստով իրարու չա՛տ են նման ժողովրդականն ու կոմիտասեանը:

Իսկ նոյն ժողովրդական երգի չարունակութեան երրորդ եւ չորրորդ տողերուն քով՝

Հըրէս եկաւ իմ աղբէր՝
Ալ ձիե տակիե խաղալէե –

կրնանք զետեղել Կոմիտասի ուրիչ երկտողը (էջ 41).—

Դեղիե-կարմիր շաղալէե,
Ալիֆ-ալիֆ խաղալէե...

www.naregatsi.org

եւ կամ՝ (էջ 44)

Բարակ ուղին սողալով,
Ոտի տակին դողալով... *եւայլն*:

Ինչպէս ընթերցողին արդէն նկատելի է, կառոյցէն զատ՝ Կոմիտասի գործածած բազմաթիւ բառերուն երանգը *նոյնիսկ ժողովրդականի ոճին կը յարմարի.*— ժիր եկաւ, ցիր եկաւ. ուղին սողալով, տակին դողալով. շող կապեց, ֆօղ կապեց. մաղ տալով, շաղ տալով... *եւայլն*:

Ցատկանշական է նաեւ այն, թէ չուրջ 50 խորագիր կրող այս գրքոյկի մանրիկ քերթուածներու տրցակը Կոմիտասի թուղթերուն մէջ պահուեր է որպէս «Սեւագրութիւնք», չատերը մատիտով գրուած եւ յաճախ անկանոն տողերով ալ աջ ու ձախ սրբագրուած: Իսկ ուրիշներ՝ օր մը լրացուելու յոյսով մէկ կողմ դրուած եւ խնամոտ սրբագրութեան եւ կամ թերեւս զարգացման դեռ կարօտ: Առ այդ, այս «սեւագրութիւնները»ը կարելի է առաւելաբար ընդունիլ որպէս պատահական ներշնչումի կայծկլտուք, հաւանաբար գրուած տողընդմէջ՝ իր երաժշտա-բանասիրական տենդոտ աշխատութեան ընթացքին, յանկարծօրէն իր միտքը ծակող եւ յարակից նիւթերէ թելադրուող պարապ վախտի խաղալիկ: Այնպէս որ, առանց անոնց բոլորն ալ անպայման իբրեւ արուեստի լրացուած գործեր վերառնելու՝ կարելի է գոնէ ընդհանուրին մէջէն նկատել, «վարդի բոյրի գծիկէն՝ հովի բարակ տաւիղով» ընթացող ժողովրդական-գուսանական արուեստի անժխտելի չնորհը Կոմիտասի մէջ:

1900-ական թուականներուն, այսօրինակ գաղտնի գրականութիւն մշակող Կոմիտասը, նոյնիսկ ձախ ձեռքի գրչախաղերով, ահա թէ ո՛րքանով յաջողեր է իր քերթողական արուեստին ջուրերը՝ իր իսկ կողմէ մշակուող ժողովրդական երգերու բանահիւսութեան արուեստի առուին մէջ ձգել: Ահա եւ ինչու իր գրչէն բխած որոշ քառեակներ անձայն կերպով ժողովրդական երգ-բանահիւսութեան հունձքին մէջ ինկած ըլլալու կասկածը մեր մտքին մէջ պահ մը գոյն ու երանգ կը ստանայ՝ միշտ նկատի ունենալով, կրկնենք, ստեղծագործող եւ հանճարեղ ու անհանդարտ Կոմիտասէն մեզի թելադրուող անհուն կարելիութիւնները(*):

(*) Այս յօդուածը լրանալէն շուրջ վեց ամիս յետոյ, մեր ձեռքն անցաւ Ալեքս. Շահվերդեանի *«Հայ երաժշտութեան պատմութեան ակնարկներ»* արժէքաւոր գործը (Հայպետհրատ, 1956): Էջ 468-9-ի վրայ հետաքրքրութեամբ կարդացինք՝ մեր վերի կասկածները ուրիշ կերպով ընդգծող հետեւեալ տողերը՝ «Անտունի» երգին եղանակին մասին: Հարց կու տայ Շահվերդեան.

«Հանդիսանո՞ւմ է արդեօք «Անտունի» մեյոդիան ժողովրդական երկի գրառում, թէ՞ այն ստեղծել է Կոմիտասը՝ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործութեան խորապէս ըմբռնած օրէնքների հիման վրայ: Մենք չենք կարող հաստատ եւ որոշակի պատասխան տալ այս

www.naregatsi.org

* * *

Եզրափակելու համար ըսենք ուրեմն, թէ՝

ա.— Կոմիտասեան երգերուն ողորկութիւնը կը պարտինք այն հոգածու խմբագրութեան՝ որ կը սկսի «Հազար Ու Մի Խաղ» երգարաններով:

*Մեր նախապատերազմեան սերունդի առհասական ապրումներուն վրայ այդ երգերուն բերած անսովոր ներխուժումն ու թափը, այնպիսի ժամանակի մը եւ յեղափոխական յախուռն գործունէութեան եռեւեփող այնպիսի չրջանի մը՝ երբ բռնազբօսիկ ո՛րեւէ յանգաւորում, կարգ մը թխածոյ բառերու եւ ազգայնամոլ զգացումներու իրեն ընձեռած դիւրին անցագրովը կրնար, այնքան հեչտութեամբ, երգի մեր ընկալուչ մթնոլորտը ասպատակել, ու երբ, ազգային առողջ իղձերու արտայայտութեան, ազգը իր իրա՛ւ անցեալին կապող հարազատ ձայները լռեր էին ամէնուրեք՝ դժուա՛ր է երեւակայել կոմիտասեան երգերէն աւելի հարազատ ուրիշ ո՛րեւէ ձայն, որ կրնար, այն օրերուն յատուկ եռուզեռը փոթորկելով՝ ժողովուրդի նիրհող, անանուն իղձերուն ա՛յնքան խօսուն պատասխանն հանդիսանալ: Կտորբրդուճ տողերէ մէկտեղուած վիրաւոր քառեա՛կներ, ասոնք, որ սակայն, Կոմիտաս-Աբեղեան արուեստի դիւթաչխարհէն անցնելով, պիտի անմիջապէս մխրճուէին ժողովուրդի քաղքենիացող էութեան խորը, այդ էութիւնը խառնել, տակն ու վրայ ընելու սրբազան առաքելութեամբ: Վարուժանը, հաւանօրէն, կոմիտասեան երգի բանահիւսութենէն ստացաւ ներչնչումի իր մեծագոյն գրգիռը «Հացին Երգը» գրելու իր նախօրեակին. ինչպէս բիւրաւոր ուրիշ պարզ հոգիներ ստացան գրքի մէջ չանցած ուրի՛շ սարսուռներ՝ սրտերու եւ հոգիներու առանձնութեան մէջ միայն մեներգուած: Կարելի է նոյնիսկ միջանկեալ մը գծելով աւելցնել եւ այն՝ թէ այսօրուան Հայաստանի մէջ զարգացող երաժշտութեան անկիւնաքարը եթէ կոմիտասեան երաժշտութիւնն է՝ քիչ չէ նաեւ կոմիտասեան երգին բանահիւսութեան բերած ազդեցութիւնը հայաստանեան չատ մը գրողներու գրչին վրայ. մանաւանդ անոնց՝ որոնց մօտ ժողովրդական խաղերու երակը նկատելիօրէն բաբախուն է եւ նման՝ կոմիտասեան լրացած երգերուն:

հարցին:

«Մելոդիայի կազմութեան մէջ, նրա բազմապիսի արտայայտչութեան մէջ, անկասկած, տիրապետում են յատկապէս հայ գիւղացիութեան համար բնորոշ երաժշտական մտածողութեան սկզբունքները, որոնք իրենց հաստատումն են գտել Կոմիտասի գրի առած եւ մշակած հայ ժողովրդական-գիւղացիական բազմաթիւ երգերում: Բայց, ընդսմին, «Անտունի» երգի մելոդիան, իր ճեւի հարստութեամբ եւ բարդութեամբ, իր դիապազոնի անսովոր լայնութեամբ եւ լադի առաւելագոյն կերպով ստացուած, դինամիկ փոփոխականութեամբ պէտք է համարել ունիկում»: (Բացառութիւն, բացառիկ բան: Ց. Ա.):

www.naregatsi.org

բ.— Այդ աչխատանքին մէջ կարելի եւ ներելի չէ երբեք ստորագնահատել Կոմիտասի ցոյց տուած բանասիրական անվիճելի չնորհքը՝ Աբեղեանի հաւասար գծով:

Երգի բանահիւսութեան վերականգնումի բնագաւառէն ներս, անձնուէր այս զոյգ մշակներու իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը իրրեւ մէկ անձ եւ երկու բնութեան պէս բան մը ընդունելով կարելի չէ որոշել թէ ո՛ր մէկ «բնութիւն»ը միւսէն աւելի առաջ կու գայ, կամ ո՛ր մէկուն բաժինը աւելի տիրական հանգամանք կրնայ ունենալ:

Միայն սա չափը որոշ է, թէ հանդիպման բախտաւոր կէտի մը վրայ, ժողովրդեան նազելի կամ բիրտ խաղը պահ մը միասին վերականգնելու իրենց միացեալ ջանքերէն յետոյ՝ Աբեղեան դեռ երկարատեն չարունակեր է ընթանալ բանասիրութեան մէջ իր նախասիրած առանձին ճամբով: Այնուհետեւ, Կոմիտասին թողլով այդ խաղերու մշակուած մարմինին փչելու եւ զանոնք կենսաւորելու աւելի դժուարին՝ բայց առաւե՛լ սիրալի՝ յարութեան մը չունչը:

Եւ հակառակ անոր, որ իր սկսած գործն ու իր ընդարձակ ծրագիրները իրականացնելու եւ Աբեղեանի պէս իր մասնագիտութիւնները հասուն տարիքի բեղմնաւորութեան հասցնելու բախտը ըլլացուեցաւ Կոմիտասին, բայց դեռ, մանուկ հայ երաժշտութեան բերած իր հանճարին ենթադրեալ «քի՛չ»ն իսկ ա՛յնքան հիմնական եւ այնպիսի կոթողային հանգամանք ունի՝ որ այս հեռաւորութենէն այլեւս դժուար պիտի ըլլար գեղջուկ երգի բնագաւառէն ներս ժամանակակից ուրիշ ո՛րեւէ արժէք ընդունիլ: Եւ որովհետեւ նախնական խաղը, վերջին հաշուով, Կոմիտասո՛վ միայն երգի վերածուեցաւ, եւ Կոմիտասո՛վ ո՛րեւէ ժողովուրդի արուեստի հաւասար բարձունքներ ճախրեց՝ բնակա՛ն էր որ գեղջուկ այդ երգն ալ առանց այլեւայլի ամբողջապէս ի՛ր անունին կապուէր:

Ասոր համա՛ր է որ հիմա դժուար է մէկը միւսէն անջատել, այսինքն դժուա՛ր է երեւակայել գեղջուկ երգը առանց Կոմիտասի, կամ, Կոմիտասը առա՛նց գեղջուկ երգի:

Ասոր համար է նաեւ, որ ասոնց երկուքին եւս իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը մէկ անձ՝ եւ երկու բնութեան պէս բան մըն է կրկին: Եղանակ եւ չեչտ, անցնելով կոմիտասեան երգարուեստին պրիսմակէն, եւ բանահիւսութեան հետ զմայլելի ճարտարութեամբ մը ընդելուզուելով՝ կազմեր են գեղջուկ երգին հիմնական Մեծ Միաւորը:

Կոմիտասի էութիւնը, ուրեմն, խառնուած անանուն չինականի հոգիի ճայներուն՝ կազմեր է այդ Միաւորը:

Իր մեծ հանճարին կնիքը, այսպէս, ամբողջ ժողովուրդի մը երաժշտական բազկերակին վրայ զրոչմող այդ բարձունքէն՝ Կոմիտաս այլեւս չէ՛ զրաղած, չէ՛ զիջած զրաղիլ ո՛րեւէ երգով, (իր բոլո՛ր գործերը վկայ),

www.naregatsi.org

որուն բանաստեղծութիւնը, իրր նախապայման, ձեւով ու խորհով իր ճաշակը գոհացնելու չափ լրացած բանաստեղծութիւն չէր: Ասոր դատաւորը, տրամաբանօրէն, իրմէ զատ ուրիշ ո՛չ ոք կրնար ըլլալ: Որովհետեւ, եթէ պատահէր իսկ, որ Աբեղեան իր ճաշակին համեմատ խաղը լրացած սեպէր՝ դեռ վերջին խօսքը անպայման Կոմիտասի՛նը պիտի ըլլար, քանի որ ընդունուած սովորութիւն է, գրեթէ ամէնուրեք, թէ ո՛րեւէ երգահան կրնայ, նոյնիսկ մեծանուն հեղինակներու գործերէն, երգի անյարմար տողերը յապաւել եւ երգուելու անյարմար բառերը փոխել:

Ուրեմն, իր դատողութեամբ չլրացած բանաստեղծութեան մը վրայ Կոմիտաս կա՛մ չէ աշխատած, եւ կամ, հակառակ պարագային, բանահիւսութիւնը անպայման բուժած եւ բաղձացուած ձեւի մը բերած է (ի հարկին առանձինն իսկ կատարելով այդ աշխատանքը), որպէսզի, այնուհետեւ, երգի երաժշտական կառոյցը, բառերու չարադրութեան ու չեչտաւորման հիմնական օրէնքներուն համաձայն ամուր հիմերու վրայ բարձրանար: Իր խառնուածքը ասկէ պակաս բաներու թոյլատու չէ՛ր կրնար ըլլալ: Ուրիշ խօսքով, Կոմիտաս չէ՛ ընտրած ու մեզի չէ՛ տուած ո՛րեւէ գեղջուկ երգ, որուն երաժշտական ու բանաստեղծական զոյգ բաժինները արուեստի հաւասար գործեր չըլլային, ու երգը, միասին, չհասցնէին բծախնդիր արուեստագէտի իր ճաշակը գոհացնող ներքին հոգեպարար միասնութեան մը:

Ասիկա ամէնէն յատկանշական գիծն է ահա կոմիտասեան լրացած երգերուն, եւ անտարակոյս ասկէ է որ կը ծնի անոնց ակնարկուած ողորկութիւնը:

Ահա ասոնք են ամէնէն հիմնականները այն պատճառներուն, որոնցմով՝ կոմիտասեան երգ ըսուածը, (եղանակ ու բանահիւսութիւն միացած), մեր ժողովուրդի լայն խաւերուն մէջ հոմանիշ դարձաւ գեղջուկ երկի ամէնէն ազնիւ ձգտումներուն, անոր ամէնէն հարազատ արտայայտութեան:

Նիւ Եորք, Ապրիլ, 1954
«Պայքար», 25 Սեպտմ.–4 Հոկտմ. 1959

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՋԳԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Ամէն մարդ իր յիշողութենէն կը գանգատի,
բայց ո՛չ ոք՝ իր դատողութենէն:

[Անանուն]

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ

Կոմիտաս Վարդապետի հաւաքած երգերուն ընդհանուր թիւը, իր կենդանի մահացումէն՝ 1920-ական թուականներէն ասդին կարելի չեղաւ, եւ երեւութապէս երբե՛ք ալ կարելի պիտի չըլլայ ճշգրիտ ու վերջնական թիւերու կապել: Ըստ Կոմիտասի ժամանակակիցներուն, որոնցմէ շատեր այս կամ այն հանգամանքով մօտիկ եղած են իրեն, կամ նոյնիսկ աշխատած Վարդապետին հետ եւ առիթ ունեցած՝ անոր հաւաքած երգերուն զանազան տետրակները տեսնելու, կը հաւաստեն թէ այդ երգերուն թիւը կը հասնէր երեքէն չորս հազարի: Սակայն մեր մէջ կան այսօր տեսակէտներ, որոնք, տրուած այդ թիւերը կ'ընդունին որպէս չափազանցութիւն՝ առանց՝ իրենց կողմէ փաստացի տուեալներու: Դեռ անցեալ օրեր, Պէյրութի Սփիւռք շաբաթաթերթին մէջ անոր յարգելի խմբագիրին կողմէ զետեղուած ծանօթութիւն մը, Միհրան Թումաճանի «Հայրենի Երգ Ու Բան» հատորի մասին երեւցած մեր գրախօսականին առիթով, ահա այդպիսի միտք մը կը յայտնէր:

Պարբերութեան մը մէջ մենք ըսեր էինք, թէ «Թումաճանի հաւաքած մօտաւորապէս 1000 ժողովրդական երգերը զուտ իրրեւ քանակ, եւ առանց նկատի ունենալու անոնց որակական արժէքը, կը հաւասարի մինչեւ հիմա զանազան հեղինակներէ հաւաքուած ու հրատարակուած գրեթէ բոլորի գումարին: Ճիշդ է, թէ տարաբախտ Կոմիտասը իր կենդանութեան հաւաքած էր, ըստ վկայութիւններու, եռապատիկ աւելի թիւով երգեր քան Թումաճանը, սակայն, ինչպէս յայտնի է, անոր հաւաքածները իրեն հետ մեծ մասով զոհ գացին Եղեռնին»(*):

(*) *Սփիւռք*, Պէյրութ, 4 Մարտ, 1973:

www.naregatsi.org

Պատասխանելով այս վերջին նախադասութեան, մեր յօդուածի էջատակին գրուած ծանօթութեամբ մը խմբագիրը կը յարէ, թէ «ճիշդ չէ, Կոմիտասի հաւաքածները մեծագոյն մասով փրկուած են եւ 1951-ին Անթիլիասէն ղրկուեցան Հայաստան»:

Ըսել ուզելով, թէ սխա՛լ է հազարաւոր երգերու վարկածը եւ նաեւ, անշուշտ, անոնց կորսուած ըլլալու պարագաները: Ընթերցողին անուղղակիօրէն նո՛յնիսկ այն տպաւորութիւնը տալով, թէ այդ կորսուած կարծուածները ամբողջութեամբ 1951-ին ղրկուեցան Հայաստան: Եւ ուրեմն այդ հաշիւը փակուեցաւ: Գոնէ ա՛յս եղաւ իմ տպաւորութիւնս, կարդալով վերեւի տողերը:

Անթիլիասէն ղրկուածներուն մենք յետոյ առիթ կ'ունենանք անդրադառնալու, բայց ինծի թուեցաւ, թէ հայ արժէքներով ա՛յնքան խանդավառուող եւ անոնց վրայ գուրգուրացող վաստակաւոր գրագէտ-խմբագիրը, վերի տողերով կ'արժեզրկէր բոլո՛ր անցեալ վկայութիւնները կչիռք ունեցող մտաւորականներու: Ինչ որ գուցէ իր մտաղրութիւնը չէր եւ սխալ է: Սակայն, եթէ իսկ սխալ չէ, եւ եթէ իսկ պահ մը ընդունելի չըլլան այդ բոլոր վկայութիւնները, տակաւին, չա՞տ դժուար ու պատասխանատու հարց է, անսովոր պայմաններու տակ կորսուած, կամ նոյնիսկ լոկ «ենթադրաբա՛ր» կորսուած թուղթերու մասին վերջնական վճիռ տալը ուրի՛շ ենթադրութիւններով:

Լաւագոյն օրինակ մըն է Վարուժանի «Հացին Երգը» հատորին պարագան, որը, Եղեռնի կէս ճամբուն, վերջնական փճացումէ հազիւ թէ կրցաւ փրկուիլ հրաշազօր... կաչաղքի մազէ կամուրջովը: Եթէ չփրկուէր եւ եթէ հասած չըլլար յետնորդ սերունդներուն, այդ հատորի գոյութեան մասին հիմա հազար յօդուած ու հազար վկայութիւն անարժէք պիտի թուէր ինքնին: Եւ «Հացին Երգը», կոմիտասեան երգերու այսօրուան բախտին իյնալով պիտի նոյնպէս վերածուէր տխուր վարկածայնութեան:

Ինծի համար, գոնէ, կարելի չէր թեթեւ սիրտով փակուած նկատել «երեքէն չորս հազար» կոմիտասեան երգերուն հարցը՝ եթէ՛ իսկ որեւէ մարդու տրուած չըլլայ կորսուածը փրկել, եթէ իսկ անոնց կորուստը վերջնական ու անդարմանելի սեպուի: Պիտի չուզէի, որ այդ երգերուն երբեմնի գոյութիւնը գոնէ, ժամանակի ընթացքին միտքերու մէջ չվերածուէր վերջնական հաշուեփակի՝ Կոմիտասէն մեզի հասածը եւ մեր ձեռքին տակ եղածը միայն ընդունելով որպէս ամբողջութիւնը իր արդար վաստակին: Որպէսզի անոնց գոյութեան հաւանականութիւնը բոլորովին անգիտանալով, ակամայ չոտնակոխէինք արդարադատութեան զգացումը մեր մշակոյթի այս մեծ մշակին հանդէպ:

Այդ իսկ մտահոգութեամբ, սոյն յօդուածով մենք պիտի ջանանք քրքրել հաւանականութիւններու ղէզը առաւելապէս ղրակա՛ն ու տրամաբանակա՛ն մօտեցումով, եւ մեզի ցարդ յայտնի եղող բոլոր տուեալները

www.naregatsi.org

մէկտեղել համադրելով, պիտի փորձենք ներկայացնել ամբողջական մէկ պատկերը հարցին: Այս փորձով ա՛լ, դժբախտաբար, կարելի պիտի չըլլայ տալ վերջնական թիւեր, կամ յանգիլ վերջնական եզրակացութիւններու: Սակայն, գոնէ, հասարակ յայտարարի մը չրջագծին բերելով Վարդապետին ամբողջական վաստակին ընդհանուր կազմն ու նկարագիրը, թերեւս կարելի ըլլայ, այնուհետեւ, ընդունելի տրամաբանական գետին մը գտնել «երեքէն չորս հազար» երգերու կարելի գոյութեան մասին, եւ հետեւութիւնը, դարձեալ, թողուլ իւրաքանչիւր ընթերցողի իւ՛ր դատողութեան ու ապագայ պատմութեան:

Ի՞նչ են պարագաները, եւ ի՞նչ է պատկերը Կոմիտասէն ժառանգուած եւ «փրկուած» երգերուն:

* * *

«Կոմիտասեան երգին կազմութիւնը» խորագիրը կրող յօդուածի մը մէջ ես ըսեր էի, թէ «ըստ Ս. Գասպարեանի բաւական խղճամիտ մէկ ցուցակագրութեան» Կոմիտասի վաստակէն մեզի փոխանցուած է «հազիւ 471 երգ»: Ալեքսանդր Շահվերդեանը եւս, անկէ առաջ, այդ երգերուն թիւը կը յայտարարէր նոյնպէս, «500-էն ալ պակաս»: Տրուած այս թիւերը կ՛ընդգրկեն մինչեւ 1960 թուականը ձեռքի տակ եղող կոմիտասեան երգերուն մօտաւորագոյն թիւը: Բարերախտաբար, հետագայ յաւելումներով եւ 1970 թուականի նոր հաշուումներով, ներկայիս ձեռքի տակ եղող կոմիտասեան երգերուն «մինչեւ այժմ տպագրուած եւ անտիպ ձայնագրութիւնների թիւը նոր է միայն անցնում հազարից»(*):

Ուրեմն, 1918–1919 թուականներուն մեր ձեռքի տակ ունեցած չուրջ 81 կոմիտասեան երգերուն թիւը, մօտաւորապէս յիսուն տարիներու յամառ ու հետեւողական փնտռտուքներով, տաննապատիկ եւ աւելի բարձրացաւ: Անշուշտ միամտութիւն պիտի ըլլար յուսալ, որ ապագային եւս պիտի չարունակէ այդ թիւը նոյն համեմատութեամբ բարձրանալ: Սակայն ատիկա պատճառ մըն ալ պէտք չէ ըլլայ, որպէսզի Վարդապետին մեծ վաստակին համագումարը կամայականօրէն զեղչենք ու կապենք լոկ գտնուած ու կորուստէ փրկուած թիւերուն:

Արդ, վերադառնալով մեր առաջադրութեան, տեսնենք թէ «հազարաւոր» երգերու վարկածը իսկապէ՞ս «ճիշդ չէ» եւ ուրեմն փակուա՞ծ է այդ հաշիւը ձեռքի տակ եղածներով: Իսկ ի՞նչ կ՛ըսեն ժամանակակիցները այս մասին:

(*) «Հայկական երաժշտ. Մշակոյթի Պատմութիւն». Մատթէոս Մուրադեան, Երեւան, 1970, էջ 477:

www.naregatsi.org

Ամէնէն առաջ դիմենք Կոմիտասի մեծ գործակիցին՝ Մ. Աբեղեանի հեղինակաւոր վկայութեան:

«Կոմիտասը յաճախ ինձ ասել է, թէ ձայնագրած ունի երեքից չորս հազար երգի եղանակ, այդ պատճառով էլ մեր երգարանի անունը դրինք «Հազար Ու Մի Խաղ»՝ մտադրուելով գոնէ մինչեւ հազար եղանակի համար երգեր խմբագրել՝ օգտուելով, հարկաւ, նաեւ տպագրուած ժողովրդական երգերից»:

Իսկ միեւնոյն յուշագրութեան մէջ դեռ կը չարունակէ տարբեր էջի վրայ:

«Ես էլ, Կոմիտասն էլ ունէինք բաւական թուով քառեակներ ժողոված... Բայց այդ ամէնը բաւական չհամարելով՝ ամառը... գիւղերը վերադարձող «աչակերտներին պատուիրեցինք ժողովել» եւ աչնան, իրենց հետ ձեմարան բերել ամէն ժողովրդական երգ, որ կրնային ձեռք ձգել: Գործը դիւրացնելու համար Կոմիտասը աչակերտներուն իւրաքանչիւրին «թերթիկներ» յանձնեց արտագրութեան համար: Այնպէս որ քանի մը տարիներու ջանքերով «տասնեակ հազարաւոր այսպիսի գրած թերթիկներ հաւաքուեցին մեզ մօտ: Կոմիտասը դրանց թիւը մօտ 25.000 էր հաշուում»(*):

Աբեղեանէն յետոյ վկայութեան կոչենք յայտնի ռուս բըմբօգիթըր, եւ այն օրերու Թիֆլիսի երաժշտական դպրոցի տեսուչ Թովմաս Հարտմանը.

«Ամէնից առաջ նրա (Կոմիտասի, Ց.Ա.) մէջ տեսնում ենք ամենաեռանդուն երաժշտական ազգագրագէտին, որ չնայած աղքատիկ միջոցների, առանց որեւէ օգնութեան կամ կազմակերպուած յանձնաժողովների աջակցութեան, հնար գտաւ մինչեւ 3000 երգ գրի առնել»(**):

Եւ թէեւ այդ յօդուածին ուրիշ մէկ պարբերութիւնը ուղղակի կապ չունի մեր չօշափած նիւթին՝ Կոմիտասի հաւաքած երգերու քանակին հետ, սակայն կը փորձուինք արտագրել հոս հետագայ տողերն ա՛լ, որովհետեւ հոն, անուղղակիօրէն, ցոյց կը տրուի, թէ սխա՛լ է մեզմէ ոմանց հապճեպ մօտեցումը հետապնդուած հարցին, եւ թէ բանի մը հազար երգերու գոյութիւնը հայ իրականութեան մէջ երբեք անկարելի չէ, եթէ այդպէս մտածողներ ըլլան:

Կը չարունակէ երաժշտագէտ Հարտմանը.

«... Մի ազգ, որ ստեղծած է հայ երգը, մի ժողովուրդ, որի ձեռքն է եղած Պարսկաստանի երաժշտական կեանքը, (յայտնի է, որ պարսիկ երաժիշտների մեծամասնութիւնը հայեր են եղած), մի ժողովուրդ, որ երաժշտական անցեալ է ունեցած, ապագայում աչխարհին պիտի ընծայի մի չարք մեծ անուններ: Այդ անունների մէջ առաջինը կը լինի, անչուշտ, Կոմիտասի

(*) Էջ 68–69, «Ժամանակակիցները Կոմիտասի Մասին» Գ. Ն. Գասպարեան, 1960 Երեւան:
(**) Նոյնը, էջ 55:

www.naregatsi.org

անունը: Ցիշում եմ Պ. Ջերեպնինի (ֆրանսացի մեծանուն էլմբօզիթըր, Ց. Ա.) հիացմունքը՝ զննելիս նրա երգը, նրա բացագանչութիւնը՝ «ինչպէ՛ս պիտի ուրախանար Մորիս Բավէլը լսելով այս երգերը»:

Բայց մենք վերադառնանք ուրի՛չ վկայութիւններու:

Սամսոն Գ. Գասպարեան, 1961 թուին Երեւան լոյս տեսած իր գործին՝ «Կոմիտաս, կեանքը, Գործունէութիւնը, Ստեղծագործութիւնը» հատորին մէջ, Կոմիտասի վաստակին առընչութեամբ յիշատակութիւն կ'ընէ Վ. Դ. Կորգանովի մասին: Ռուսագիր այս երաժշտագէտը հայազգի Վ. Ղորղանեանն է, հեղինակը Մոցարթի եւ Պէթհովէնի կենսագրութիւններուն, որոնք թարգմանուած ու հրապարակուած են եւրոպական քանի մը լեզուներով: Ղորղանեանը մեր մասնագէտ երաժիշտներէն գրեթէ առաջինն է, որ իր օրին ճանչցաւ ու գնահատեց Կոմիտասի գործը: Վարդապետին մասին անոր գրած ընդարձակ մէկ յօդուածէն օգտուելով Գասպարեան կ'ըսէ.

«Անձամբ ծանօթ լինելով Կոմիտասին, Ղորղանեանը էջմիածնում մօտիկից ուսումնասիրել է Կոմիտասի գործունէութեան տարբեր կողմերը» եւ անոր «Հայ եկեղեցական երաժշտութիւն» (Բոլոր ընդգծումները մեր կողմէ: Ց. Ա.) յօդուածը 1900-ին գերմաներէնէ թարգմանելով զետեղած է ռուսերէն թերթի մը մէջ: Ցետոյ, 1908 թուականին, Կոմիտասի մասին գրած ընդարձակ յօդուածովը, փաստական տուեալներով Ղորղանեանը կը վկայէ, թէ «մօտ 3000 հայկական, էրդական, պարսկական եւ թրքական եղանակներ, եկեղեցական եւ աշխարհիկ երգեր ձայնագրուած են Կոմիտասի կողմից: Մի շարք տեսրերում ամփոփուած են հայկական խազերի վերծանման աշխատանքները, լադերի (տեսրախորդների) տեսութիւնը, ժողովրդական երգերի ուսումնասիրութիւնները, նրանց սխեմաները եւ ռիթմիք ֆորմուլաները, մինչեւ իսկ բազմազան պարերի մանրամասն նկարագրութիւնը: Եւ այս ամէնը իր տեղում պառկած է, սպասելով մի քանի հարիւր ռուբլու, որոնք անհրաժեշտ են դրանք լոյս ընծայելու համար» (էջ 20):

Երբ Ղորղանեանը կը խօսի «մի շարք տեսրերու» մասին, եւ սեղմ տողերով կու տայ այդ «տեսրերում ամփոփուած» «երեք հազար» երգերէն բացի դեռ ուրի՛չ երաժշտական կարեւոր աշխատանքներու նկարագիրը, որոնց «ամէնը իր տեղում պառկած է», սխա՞լ է մեր կողմէ հետեւցնելը, թէ ան տեսա՛ծ է ուրեմն այդ «մի շարք» գործերը եւ զանոնք աչքէ անցուցած՝ այդքան ընդարձակ գաղափար կազմելու համար անոնց մասին: Ո՞ւր են, գոնէ, միւս աշխատութիւնները, եթէ ո՛չ 3000 երգերը:

Եւ պէտք չէ մտահան ընել, որ Ղորղանեանը, ա՛յնքան ալ դիւրին խանդավառուող երաժշտագէտներէն չեղաւ, որպէսզի գնահատական տողերու ձրի ընթացք տար իր գրչին: «Կոմիտասի մասին եղած գրականութեան մէջ առկայ են սխալ հայեացքներ, որոնք օպյեկտիվօրէն նսեմացնում են նրա՝ որպէս կոմպոզիտորի, պատմական դերը (մասնաւորապէս խօսքը վերաբերում է Կոմիտասի ստեղծագործութեան գնահատութեան մէջ Վ.

www.naregatsi.org

Կորգանովի (Վ. Ղորղանեան, Ց.Ա.) եւ Սպիրիդոն Մելիքեանի թոյլ տուած սխալներին...)», կը գրէ Շահվերդեանը(*): Եւ ուրեմն, այս միեւնո՛յն Ղորղանեանն է՝ վերեւի խանդավառ վկայութիւնները ստորագրողն ա՛լ:

Հայաստանի Գիտութեան եւ Արուեստի Ինստիտուտի կողմէ եւ Սպիրիդոն Մելիքեանի աշխատասիրութեամբ 1931-ին լոյս տեսած Կոմիտասի ազգագրական առաջին ժողովածուի յառաջաբանին մէջ Մելիքեանը կ'ըսէ, թէ «Որքան լիակատար է ստեղծագործող Կոմիտասի պատկերը, այնքան թերի՝ մթութեան մէջ է մնացել գիտնական Կոմիտասը, եւ այդ չնորհիւ այն հանգամանքի, որ իւրացման եւ անդարձ կորստեան են մատնուել նրա աշխատութիւնները Կ. Պոլսում, իր հիւանդութեան հենց առաջին օրերում»:

«Այս ժողովածուն էլ փրկուել է բոլորովին պատահական կերպով: 1904 թուի աշնանը, երբ ես պատրաստւում էի արտասահման գնալու, Կոմիտասը՝ իբրեւ իմ ուսուցիչը եւ ուղեցոյցը, տրամադրեց ինձ իր հաւաքած երգերի ամբողջ ժողովածուն արտագրելու եւ հետս վերցնելու՝ իբրեւ հայկական թեմաների անսպառ աղբիւր... Վերոյիշեալ երգերը արտագրել եմ մի ստուար ու մեծադիր կազմած տետրից, որի 1/10րդ մասը հազիւ էր լցնում այս հայկական նոտաներով գրուած 255 երգերի ժողովածուն: Յետագայում այդ տետրի մէջ են մտել թերեւս էլի նորանոր հարիւրաւոր երգեր, *բայց այդ տետրը՝ ինչպէս Կոմիտասի Փարիզեան բարեկամները յայտնում են չկայ ու չկայ...»(Բոլոր ընդգծումները մեր կողմէ: Յ. Ա.):*

Անդրադառնալով վերեւ մէջբերուած Սպիրիդոն Մելիքեանի վկայութեան, Մ. Ադայեանը՝ հետագայ կազմողը Կոմիտասի ազգագրական երկրորդ հատորին (Հայպետհրատ, 1950), իր յառաջաբանին մէջ այնքան նրբօրէն կը նկատէ, թէ՝

«Վերն առաջ բերուած հատուածից պարզւում է, որ Սպիրիդոն Մելիքեանը ոչ միայն տեսել է Կոմիտասի երգերի ժողովածուն, այլեւ այդ ժողովածուն պատճենահանել է:

«Ինչ վերաբերում է այն հատուածին, որտեղ Սպ. Մելիքեանը յայտնում է, թէ Կոմիտասը տրամադրել է նրան իր հաւաքած երգերի *ամբողջ* ժողովածուն, ապա այն փաստը, որ մենք այսօր լոյս ենք ընծայում Կոմիտասի՝ մինչեւ օրս յայտնաբերուած(**) եւ վերջին տարիներին միայն գտնուած երգերը, ապացոյց են հանդիսանում, որ Սպ. Մելիքեանի որակումը «ամբողջ» ժողովածուի մասին վերաբերում է Կոմիտասի երգերի մի որոշ բանակին, այսինքն՝ այն 255 երգերին, որ գրաղեցնում էին ժողովածուի կամ, աւելի ճիշդը, տետրի մէկ տասներորդ մասը:

(*) Ալ. Շահվերդեան, էջ 442, «Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան Ակնարկներ», Երեւան, 1959:

(**) «Մինչեւ օրս չյայտնաբերուա՞ծ» ըսել կ'ուզուի: Ց. Ա.

www.naregatsi.org

«Եթէ այդ երգերին աւելացնենք նաեւ այն մի շարք երգերը, որոնք մշակուած են Կոմիտասի ձեռքով, սակայն վերոյիշեալ ժողովածուի մէջ չեն մտել, ինչպէս օրինակ՝ Լօռուայ գութանի հոռովելը՝ Վարդաբլուրի ոճով. որ լոյս էր տեսել *Նաւասարդ* հանդէսում՝ 1914թ. ուսումնասիրութեան հետ միաժամանակ, «Խումար պառկէ»ն, «Լոյս»ն եւայլն, որոնք թուով մօտ 30 են, այնուհետեւ աւելացնելով «Ակնայ շար»ը, որ գտնուած է նոյն «Ազգագրական ժողովածու»ի մէջ՝ թուով 25 երգ, թուրքական երգերը՝ թուով 40, բդական երգերի ժողովածուն, որը լոյս է տեսել «Էմինեանց ազգագրական հանդէսում»՝ թուով 13, կը ստանանք 363 երգ: Այդ թուին աւելանում է սոյն ժողովածուի 108 երգը՝ կազմելով ընդամէնը 471 երգ, այսինքն Կոմիտասի ձեռքով ձայնագրուած երգերի ընդհանուր բանակի մօտ մէկ ութերորդ մասը...

«Ոմանց համար կարող է առասպելական թուալ Կոմիտասի կողմից ձայնագրուած երգերի այս բանակը՝ մօտ 4000 երգ: Սակայն եթէ հաշուի առնենք մինչեւ օրս մեզ յայտնի ժողովածուները — Ա. Բրուտեանի, «Շիրակ» (Ա. Տէր Ղեւոնդեան եւ Սպ. Մելիքեան), Սպիրիդոն Մելիքեանի ժողովածուն (800 երգ), Ստեփան Դեմուրեանի, Վ. Ումրշատեանի դեռեւս չհրապարակուած երգերի ժողովածուները, նաեւ Գիտութիւնների ակադեմիայի նախկին աւագ գիտական աշխատող, երաժշտագէտ, ֆոլկլորիստ Արամ Քոչարեանի հաւաքած ու ձայնագրած ժողովրդական երգերն ու պարեղանակները, մեր հաւաքած մի բանի տասնեակ երգերը, պարերգերը՝ այդ բոլորի գումարը մօտենում է մեծ վարպետի հաւաքած երգերի 1/3 մասին»:

Բայց անցնինք ուրի՛շ վկայութեան եւ ուրի՛շ «անհետացած» գործերու:

1936-ին Շահան Պէրպէրեանի կողմէ Կոմիտասի մասին *յուշագրական-ուսումնասիրական գրքոյկ մը երեւցաւ Պուքրէշի մէջ: Գրքոյկին պարունակութիւնը, յետոյ, վերանայուելով հեղինակին կողմէ, իր մահէն ետք մնաց, բարեբախտաբար, Պէրպէրեանի արժանաւոր աշակերտներէն Թորգոմ Արք. Մանուկեանի մօտ: 1969-ի Ծորելինական տարուան առիթով, եւ առաջնորդ սրբազան Մանուկեանի նախաձեռնութեամբ Նիւ Եորքի մէջ հրատարակուած «Կոմիտաս» հատորին մէջ առնուեցաւ ամբողջութիւնը այդ վերանայուած գրքոյկին, ուր, ի միջի այլոց խօսելով Վարդապետին բազմագրած պատարագին մասին, կ'ըսէ Շահանը, թէ՝*

«Պիտի ունենայինք ուրիշ պատարագ մը եւս, որ պիտի ըլլար, ինչպէս կ'ըսէր ինք, իր կրօնական երաժշտութեան կարեւորագոյն երկը, այս անգամ խառն խումբի համար գրուած հնգաձայն, վեցաձայն եւ կառուցուած Օր. Էմի Արգարի հրատարակուած Ջուղայի պատարագին մայր եղանակներուն վրայ, զորս Վարդապետը կը նկատէր ամէնէն հարազատօրէն հայկական պատարագի եղանակները. պիտի ունենայինք՝ եթէ չպատահէր աղէտը: *Այդ գործը կարեւոր մասերով գրուած էր արդէն*, բայց զարմանալի է որ անկէ

www.naregatsi.org

ոչ մէկ հետք գտնուած է իր թուղթերուն մէջ: *Ո՞ւր անհետացած է արդեօք այդ գործը*»(*): (*Ընդգծումները մեր կողմէ: Ց.Ա.*):

Այո, ո՞ւր անհետացած է «այդ գործը», ո՞ւր անհետացած են «մի քանի ռուբլու համար» մեկենասի սպասող 3000 *երգերը, միւսները: Ո՞ւր:*

Բայց կան դեռ ուրիշ պատարագ եւ ուրիշ պատարագումներ:

Բազմավէպի 1936 *տարուան Ցունուար-Փետրուար միացեալ թիւին մէջ զետեղուած է ամբողջական պատճէնը Կոմիտասի «*1909, 30/12 *Ա/Բ, Ս. Էջմիածին» թուակիր նամակին, ուղղուած Հայր Ղեւոնդ Տայեանի, ուր, վերջինի խնդրանքին պատասխանելով, Վարդապետը կու տայ իր ամբողջական երկերուն մէկ ցանկը: Այդ ցանկը կը յայտնէ թէ*

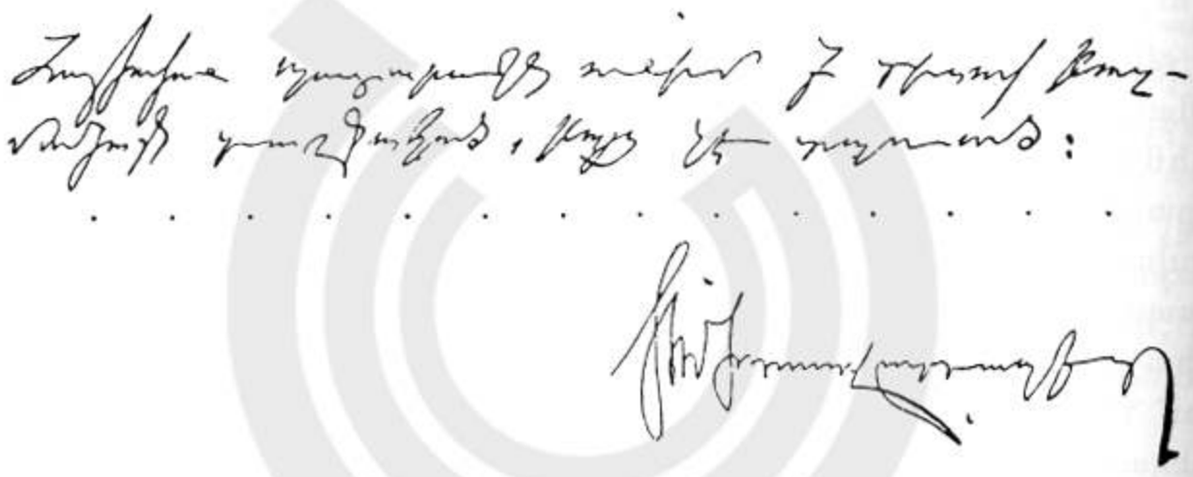

. . . . . .

*Ահա՛ ձեռագիր մէկ յայտնութիւնը «*7 *տեսակ բազմաձայն դաշնակած, բայց» չտպուած այդ պատարագին կամ պատարագներուն, եւ ահա Հայր Տայեանի խորհրդածութեան չահեկան մէկ մասը իր ուղերձէն.*

«Ո՛չ մէկ աշակերտ կամ գործակից կամ կենսագիր Կոմիտաս Վարդապետի՝ ո՛չ առաջ ոչ այժմ ծանօթ եղած է գոյութեան այդպիսի բանի մը. ո՛չ մէկ ցանկ երկասիրութեանց յիշատակած է նման անտիպ աշխատութիւն մը. ո՛չ մէկ լրագիր ակնարկած է գայն:

Այս պարագան է ահա, որ հայ երաժշտական աշխարհը բացարձակ նորութեան մ'առջեւ կը դնէ:

Ցայտնութիւնս առաջին անգամ առիթ ունեցայ թոուցիկ կերպով ծանուցանելու ուրիշ բանախօսութեան մը մէջ (*Բազմավէպ* 1933, Ցունուար, էջ 49): Այժմ ժամանակն է, որ ինչ մ'աւելի յայն չափով վերադառնամ սոյն խնդրոյն՝ նախանձախնդիր մեծանուն Արուեստագէտին անկոխելի իրաւունքին:

(*) «Կոմիտաս» 1969, Նիւ Եորք, խմբագրեցին՝ Ցակոբ Ասատուրեան, Սուրէն Մանուէլեան, Ձէֆ Անդրէասեան:

www.naregatsi.org

Ամէնէն առաջ սոյն կարեւոր հարցին պարագայական մասերը պէտք է հետազօտել, ըմբռնելու համար իրականութեան չափանիշն ու աստիճանը:

Կոմիտաս Վ. իր երկասիրութեանց անունները նշանակած էր ինձ իր ձեռակին մէջ՝ պարզապէս իմ խնդրանքիս գոհացում տալու համար: Իր անտիպ երկերու մասին երբեք հարց չէի ուղղած թղթակցութեանս ընթացքին: Եւ յետոյ՝ մտքէս ալ չէի կրնար անցընել այնպիսի բան մը:

Դարձեալ, կարելի չէ՛ որ Կոմիտաս Վ.ի պէս անձնաւորութիւն մը իր չունեցածը իբր ունեցած յայտնէր ինձ: Մտածելն իսկ այնքան անհեթեթ է՝ որքան պայծառագեղ օր մը արեւը լուսնէն յոյս մուրար... պէտք մը չունէ՛ր գոյութիւն չունեցող երկասիրութեան մ'ապաւինիլ՝ ի փառաւորութիւն իրեն. ցայդվայր կատարած իր գործը արդէն ինքնին տիտան մը դարձուցած է գինքը Հայ գեղարուեստի աշխարհին մէջ՝ ազգային ու միջազգային համբաւով:

Հարցը հո՛ս է հիմա.

— Ի՞նչպէս լուծելու է հանգոյցը:

Աչքերնուս առջեւ ունինք իր մատներովը տողուած անվիճելի ձեռագիր մը՝ որ զմեզ իրականութեան մ'առջեւ կը դնէ:

«Carta canta!».

Շարունակենք:

Ալեքսանդր Շահվերդեանը «Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան Ակնարկներ» հատորին մէջ, տպագրուած Երեւան, 1959-ին, կը գրէ.

«Մենք ընդհանուր գիծերով նկարագրեցինք մեզ յայտնի ու մատչելի Կոմիտասի ազգագրական գրառումները: Ինչպէս տեսնում ենք, դրանց թիւը չի հասնում 500-ի: Սակայն *հեղինակաւոր չատ ականատեսներ վկայում են, որ Կոմիտասն արդէն մեր դարի առաջին տարիներին գրի էր առել ու հաւաքել մօտ* 3000 *եղանակ...*

«Իր ստեղծագործական, գիտական ու հասարակական գործունէութեան ամէնից աւելի հասուն ու բեղմնաւոր շրջանում՝ 1905 թուականից յետոյ, Կոմիտասը, անկասկած պէտք է բազմապատկէր իր կուտակած հարստութիւնը: Եւ այսօր, երբ նրա գրի առած ու մեզ յայտնի երգերի թիւը 500-ի էլ չի հասնում, մեր առաջ պէտք է ծառանայ մի տագնապալի հարց՝ հապա *որտե՞ղ է Կոմիտասի ազգագրական գրառումների մնացած չատ աւելի մեծ մասը, որտե՞ղ են այդ հազարաւոր գրառումները*, դրանց հետ նաեւ ժողովրդական երգերի, հայկական խազերի չհրապարակուած տեսական հետազօտութիւնները եւ ուրիշ շատ-շատ բաներ» (էջ 398) (*Բոլոր ընդգծումները մեր կողմէ: Ց. Ա.*):

(*Պէտք է փակագծի մէջ աւելցնել, թէ հակառակ վերի հատորի տպագրութեան թուականին՝ 1959-ին, Շահվերդեանի յիշեալ յօդուածը գրուած*

www.naregatsi.org

է, ըստ հատորի ուրիշ մէկ էջատակին երեւցող խմբագրական մէկ ծանօթութեան, 1950 թուականին)։

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արուեստի Ինստիտուտի նախաձեռնութեամբ 1960-ին լոյս տեսաւ «Կոմիտաս, երկերի ժողովածու»ի առաջին հատորը, խմբագրութեամբ Ռ. Ա. Աթայեանի եւ ընդհանուր մասնակցութեամբ խմբագրական յանձնաժողովի մը՝ որ իր մէջ ունի անունները նաե՛ւ Մ. Ղ. Ադայեանի, Ս. Գ. Գասպարեանի, Ք. Ս. Կուչնարեանի եւ Մ. Հ. Մուրադեանի։ Ինստիտուտի կողմէ տրուած բացման տողերուն մէջ այս յարգելի երաժշտագէտները ունին հետեւեալ ներածականը. «Կոմիտասի կեանքի եղերական վախճանը մեզ զրկել է նրա ժառանգութեան շատ արժէքներից, որոնց մի մասն անհետ կորել է, իսկ մի մասն էլ դեռ գտնւում է տարբեր անհատների մօտ՝ ցրուած աշխարհի զանազան կողմերում»։

Անհետ կորած... ցրուած... աշխարհի զանազան կողմերը...

Իսկ վերոյիշեալ հատորին խմբագիր Աթայեանը, Կոմիտասի արուեստին սիրահար, Կոմիտասեան վաստակին ու թուղթերուն մոլեռանդ պահապան ու ոստիկանապետ, օրինակելի նուիրումով այդ թուղթերը պրպտող, յուշագրող, ծանօթագրող եւ տպագրութեան պատրաստող իրրեւ նոխար՝ նոյն հատորի 8-րդ էջին վրայ ունի էջատակի հետեւեալ ծանօթութիւնը.

«... Ժամանակին տեղի ունեցած նրա (Կոմիտասի, Ց. Ա.) համերգների ցնկարագրութիւններից եւ պահպանուած ծրագրերից դատելով գեղջկական ֆոլկլորի հետ կապուած որոշ մեներգներ դեռեւս չեն յայտնաբերուած»։

Հասկնալի՞ է, «նկարագրութիւն» եւ «ծրագիր» (յայտագիր) կայ, բայց... ե՛րգը չկայ։

Իսկ միեւնոյն զննող աչքերով յայտնի հատորի մը մէջ դիտել կու տայ Աթայեանը, թէ՝

«Հանգուցեալ երաժշտագէտ եւ դիրիժէօր, նախկինում երգի դասատու եւ խմբավար Նիկոլայ Թէյմուրազեանը 1908թ. Իգտիր այցելած Կոմիտասից դպրոցական երգեցողութեան համար նիւթեր է խնդրել։ Կոմիտասը նրան է տրամադրել իր մի ձեռագիր տետրը, որից եւ Թէյմուրազեանը արտագրել է... 21 երգ...։ Թէյմուրազեանի արտագրութեան մէջ պահպանուել են երգեր, որոնք Կոմիտասի առ այսօր յայտնի ձեռագրերում դեռեւս չեն գտնուել»(*)։

Առանց այդ պատահականութեան թերեւս երբե՛ք ալ պիտի չարտագրուէին ու պիտի չգտնուէին, եւ... պիտի խառնուէին՝ միւսներո՛ւ չարքին, «անհետ կորած»ներո՛ւն։

(*) «Կոմիտաս», երկերի ժողովածու, Բ. հատոր, Երեւան, 1965։

www.naregatsi.org

երեւութապէս նոյն պատահականութեամբ պահուած է նաեւ, «Մշեցոց Բինգէօլը»:

«ժողովածուն լրացուած է», *կը գրէ Մ. Աղայեան*, «մի շարք երգերով: Առաջին երգը՝ «Մշեցոց Բինգէօլը», որ Կոմիտասը ձայնագրել է 1891 թուին, *յայտնաբերել ենք (Ստորագծուած մեր կողմէ: Ց.Ա.)* Ընկ. Հայկ Յովհաննիսեանի ձեռագիր երգարանում եւ գետեղել ենք վերոյիշեալ՝ 1891 թուականին ձայնագրուած երգերի բաժնում»:

Թէյմուրազեան... Յովհաննիսեան... ցրուըուած երգեր... պահուած նշխարներ... Ցիշատակն արդարոց օրհնեա՛լ...

«Ձեռագիր 429–ը ներկայացնում է՝ մեծադիր կազմած նոտային տետրից պոկուած թերթեր, որոնց վրայ սկզբնական գրութիւնը սեւ թանաքով է»:

Պարզելէ յետոյ վերի իրողութիւնը այդ «պոկուած թերթերի» մասին, յարգելի Աթայեանը անցողակիօրէն հարց կու տայ էջատակի առանձին ծանօթութիւնով մը.

«Նոյնպիսի թերթերի վրայ են գրուած արխիւում գտնուող մի քանի այլ երգեր, որոնք բոլորը միասին, հաւանաբար, տետրի մի մասն են կազմել: Եղե՞լ են արդեօք այլ երգեր եւս այդ մեծադիր տետրում, դժուար է ասել. տետրը որպէս մի ամբողջութիւն արխիւում չի գտնւում»(*):

Հասկնալի՞ է արդեօք ողբերգութիւնը այս «ձեռագիր 429»ին:

«Պոկուած թերթեր» ու դեղնա՛ծ, դժբա՛խտ թերթեր:

Արդարեւ... «եղե՞լ են արդեօք, սեւ թանաքո՛վ» թերթեր:

Բայց անցնի՛նք, կանչենք ուրի՛շը:

«1921 *թուին Կոմիտասի ձեռագիր արխիւը ցուցակագրելու համար՝ անոր պոլսոյ բարեկամներէն կազմուեցաւ հետեւեալ յանձնախումբը.— Փ. Թէրլէմէզեան, Գ. Եաղուպեան, Ց. Մեհրաբեան, Գուսան վարդապետ, Նարոյեան վարդապետ եւ Մեսրոպ աւագ քահանայ Մեսրոպեան:*

«*Մեծ եղաւ այդ յանձնախումբին վիշտը, երբ աշխատանքները աւարտեց եւ տեսաւ, որ չկային իր ակնկալած նիւթերը:*

«*Վերոյիշեալ յանձնախումբի անդամներէն նկարիչ Փ. Թէրլէմէզեանի հետ, 1936 թուին, Երեւանի մէջ անմիջական հարեւաններ էինք: Ան յաճախ ցաւ ի սիրտ կը կրկնէր, որ Կոմիտասի արխիւէն շատ աննշան բան էր դուրս եկած, որ անոր գործերուն մեծամասնութիւնը կորսուեր էր անհոգութեան պատճառով: Այդ կորսուածներէն Թէրլէմէզեան կը թուէր խազերգութեան նուիրուած ծաւալուն աշխատութիւն մը, հարիւրաւոր մշակուած ու բազմաձայնուած երգեր, պարերգներ, «Անուշ» օփերան եւ «Պատարագ»ը՝*

(*) «Կոմիտաս», երկերի ժողովածու, Բ. հատոր, էջ 270, Երեւան, 1965:

www.naregatsi.org

համարեա լրիւ վիճակում, զորս ինքն իր սեփական աչքերով 1911–1915 թիւերին դրուած տեսեր էր Կոմիտասի դարակներուն մէջ»(*):

... Իր սեփական աչքերով տեսեր էր, բա՛յց...

... Մեծամասնութիւնը կորսուեր էր...

Թէ ի՛նչ կը վերաբերի, յօդուածիս սկիզբը յիշուած ու «մեծագոյն մասով փրկուած եւ 1951–ին Անթիլիասէն» Հայաստան ղրկուած երգերուն, մենք ձեռքի տակ ունինք Կոմիտասի երեւանեան արխիւներուն ծանօթ մասնագէտի մը՝ լրջախոհ Մատթէոս Մուրադեանի վկայութիւնը, որ ահա.

«Կոմիտասի ձայնագրած ժողովրդական երգերի մի փոքրիկ ժողովածու էլ գտնուել է պոլսաբնակ կոմպոզիտոր – դաշնակահարուհի Գոհարիկ Ղազարոսեանի մօտ: Այն բաղկացած է 70 երգից, որոնցից 20–ը նա մշակել է որպէս մեներգներ դաշնամուրի նուագակցութեամբ եւ հրատարակել Անթիլիասում...: Դժբախտաբար միւս 50 երգերի մասին մենք որեւէ տեղեկութիւն չունենք, որովհետեւ դրանք մինչեւ այժմ իրենց տեղը չեն գտել Կոմիտասի վերը նկարագրուած արժէքաւոր ժողովածուների կողքին՝ Կոմիտասի երեւանեան ձեռագիր արխիւում, եւ ոչ էլ հրատարակուած են որպէս մշակումներ»(**):

(Փակագծի մէջ հոս ըսելու եմ, թէ Օր. Ղազարոսեանէն իմ ստացած քանի մը նամակները ղրկուեցան Գրականութեան Թանգարան: Չեմ գիտեր թէ անոնց մէջ ակնարկութիւն կա՞ր այս մասին: Սակայն յիշողութեանս մէջ գոնէ առկայ է 70 երգերու թիւը: Այժմ տագնապալի հարց կը ծագի, թէ ո՞ւր կրնան ըլլալ «իրենց տեղը» չգտած այդ երգերը: Այս ալ ահա ուրի՛շ ցաւ):

Ուրեմն հասկնալի՞ է, թէ Անթիլիասէն ղրկուած երգերը, նոյնիսկ 70 երգ ըլլալու պարագային, հազիւ փոքր կոտորակ մը կը կազմեն Կոմիտասի մեծ վաստակին:

* * *

Այս բոլոր վկայութիւններէն յետոյ այժմ դառնանք ա՛յլ ուղղութեամբ եւ ճչդենք քանի մը ուրի՛շ կէտեր՝ որոնք կարեւոր պիտի ըլլան եզրակացութեան մը յանգելու համար: Դիմենք՝ Կոմիտասի մեզի թողուցած ազգագրական ժառանգին եւ սերտենք անոնց պարունակութիւնը:

«Կոմիտաս Ազգագրական ժողովածու»ի Ա. հատորին (1931) մէջ տեղ գտած են 255 երգ, (չհաշուելով Ակնայ ժողովրդական երգերու Շարը): Ցիշուեցաւ արդէն, թէ այս երգերը Սպիրիդոն Մելիքեանի կողմէ 1904–ին

(*) «Ժամանակակիցները Կոմիտասի Մասին», Ադաւնի Մեսրոպեան, տես էջ 319:

(**) Մատթէոս Մուրադեան, «Հայկական Երաժշտական Մշակոյթի Պատմութիւն», հատոր 2, էջ 481 Երեւան, 1970:

www.naregatsi.org

վարդապետին տետրակէն ընդօրինակուած ու կորուստէ փրկուած երգերն են: Պատահականութեան մը արդի՛ւնքը:

(Միջանկեալ ըսենք, թէ այս 255 երգերը, սակայն, իրենց տարբեր վարիանդներովը միասին, հատորին մէջ թուագրուած են մինչեւ թիւ 259–ը: Ինչ որ, երեւի, սխալի մը հետեւանքն է: Որովհետեւ այդ 259–ի չարքէն կը բացակային, արդէն՝ 65, 115, 182 եւ 190 թիւերը, թողլով, այսպէս, 255–ի գումարը: Նաեւ աւելցնենք, որ թիւ 74 երգը, իր երկու վարիանդներովը կը կրէ լոկ մէկ թիւ):

Ցիշուած 255 երգերը կը բաղկանան 509 երաժշտական կարճ տողերէ: Ուրեմն իւրաքանչիւր երգ միջին հաշուով մը կը բաղկանայ չուրջ երկու տրոհակներէ:

Իսկ բառերու պարագային ահա պատկերը.

4 երգ բառ չունին.

50 երգ մէկ տողանի են.

114 երգ երկու տողանի են.

10 երգ երեք տողանի են.

58 երգ քառեակ են.

11 երգ՝ մէկուկէս քառեակ.

7 երգ՝ երկու քառեակ.

1 երգ՝ երեք քառեակ.

Ընդհանուր գումար 674 տող բառ՝ 255 երգերու ամբողջութեան: Ուրեմն, իւրաքանչիւր երգ, միջին հաշուով մը կը բաղկանայ 2.65՝ եւ կամ դիւրութեան համար, ըսենք՝ չուրջ երկուքուկէս տողերէ:

Պէտք է ըսել, թէ այս երգերէն ոմանք կազ են եւ դժուար՝ կանոնաւոր ու յանգաւոր տողերու վերածելը: Կան՝ ուր բառերու պակասը կը լրացուին բացագանչութիւններով: Մանաւանդ հոն, ուր երաժշտական նախադասութիւնները տրուած ժուժկալ տողերով կարելի չէ եղած ամբողջացնել, ժողովուրդը այդ պակասը լրացուցեր է մեզի ծանօթ ձայնարկութիւններով, ինչպէս՝ վայ լէ, լէ, լէ, ջան լէ, լէ, լէ, ջան նա, նա, նա, եւն.: Այնպէս որ կարգ մը երգերու տողական մեր համրանքը կրնայ սխալիլ, եւ ուրիշներ, գուցէ, աւելի կամ պակաս տողեր գտնեն տեղ տեղ: Սակայն դժուա՛ր, թէ ընդհանուր միջինէն՝ իւրաքանչիւր երգի համար 2.65 տողէն չատ բան փոխուէր:

Ակնայ Երգերուն Շարը ունի 25 երգ եւ 9 տարբերակ: Այս խումբին երգերէն ոմանք բաղդատաբար աւելի լայն չունչ ունին, երբեմն՝ մինչեւ 25 տող: Բնականաբար ասոնց միջինը կ'աւելնայ: Ամբողջութիւնը ունի 89 երաժշտական տող, 85 բառատող եւ 3.4 տողերու միջինը: Դարձեալ՝ քառեակէն պակաս:

www.naregatsi.org

«Կոմիտաս Ազգագրական Ժողովածու»ի (1950) երկրորդ հատորը ունի 108 երգ, ներառեալ 8 յաւելուածներով: Հոն կան 456 երաժշտական տողեր եւ մօտաւորապէս 1023 բառատող: Միջին հաշիւ՝ 9.46 տող բառ իւրաքանչիւր երգի, կամ, երկու քառեակէն գրեթէ կէս տող աւելի:

Կը թուի, թէ այս վերջին հատորի երգերուն վրայ Վարդապետը ժամանակ ունեցած է թերեւս, քանի մը գրառումներու բաղդատութիւններով որոշ երգերու բառակազմը զարգացնել: Որովհետեւ, մինչդեռ առաջին հատորին երգերը գրառնուած են մինչեւ չուրջ 1904 թուականը, վերջին ժողովածուին հաւաքումը կը հասնի մինչեւ 1913 եւ թերեւս 1915 թուականը: Ինչ ալ ըլլայ սակայն, իւրաքանչիւր երգի բառակազմը 9.46 տողերու միջինը չ'անցնիր, երկու քառեակ եւ կէս տող:

Արդ, վերեւ յիշուած բոլոր երգերուն ընդհանուր գումարը, ուրեմն, կ'ըլլայ այսպէս.

388 երգ

1054 երաժշտական տող

1782 տող բառ

Ինչ որ 388 երգերու ընդհանուր միջինի հաշուովը մեզի կու տայ, իւրաքանչիւր երգի համար 2.7 երաժշտական տող եւ չուրջ 4.6 բառատող: Եւ այսպիսով, ձեռքի տակ եղող կոմիտասեան չմշակուած բոլոր երգերու ընդհանուր միջինը կը վերածուի գրեթէ քառեակային երգերու:

Այժմ մէկ կողմ դնենք երաժշտական տողերը՝ որոնք բառերու պէս չեն, եւ կրնան չարուիլ չատ խիտ կամ չատ տարածուն տպագրութեամբ: Այդպէս է պարագան, օրինակ, 1950-ին տպագրուած հաւաքածոյին որ տարածուն է եւ դիւրընթեռնլի: Եւ արդէն ժողովրդական երգերու չունչը աշխարհի ամէն կողմ միշտ ալ կարճ է: Մեզ հետաքրքրողը, այս պարագային, երգերու բառայի'ն կազմն է, որ իւրաքանչիւր երգի համար չորս ու կէս տողի միջին մը ցոյց կու տայ:

Մեր գրութեան սկիզբը ըսեր էինք, թէ ըստ Մանուկ Աբեղեանի յուշագրութեան, Կոմիտասի եւ իր ճեմարանական աշակերտներուն կողմէ, ինչպէս եւ ուրիշ միջոցներով հաւաքուած երգի բոթիկներուն թիւը այն օրերուն կը հաշուուէր մօտաւորապէս 25.000: Աբեղեանը չի' ճշդեր սակայն, թէ իւրաքանչիւր բոթիկի վրայ քանի' երգ, կամ քանի' քառեակ կար:

Սակայն ենթադրենք թէ իւրաքանչիւրը կը պարունակէր միա'յն մէկ երգ: Նաեւ ենթադրենք, թէ անոնց մէջ տարբեր գիւղերէ եկած միեւնոյն երգի կրկնութիւններ կային: Առ այդ, իւրաքանչիւր թերթիկի պարունակութիւնը իր նուազագոյնին՝ միմիայն մէ'կ քառեակի իջեցնելով կ'ունենանք, նախ, 25.000 քառեակ: Ցետոյ զանոնք զտելով եւ հաւանական կրկնութիւնները արտաքսելով ու 25.000-ը կիսելով, յետոյ՝ կիսուածը դեռ կրկի'ն անգամ կիսելով, տակաւին, մեզի կը մնայ 6250 քառեակ երգ:

www.naregatsi.org

Արդ, եթէ իսկ պահ մը մոռնա՛նք ճեմարանական օրերէն ետք Կոմիտասի իր ձեռքով հաւաքուած յաւելեալ ուրիշ երգերը, որ չի կրնար արհամարհելի թիւ մը ըլլալ, տակաւին, Կոմիտաս Ազգագրական հատորներէն կազմուած երգ գլուխ չորս ու կէս տողերու միջինի հաշուովը, մնացած 6250 թղթիկներու կոյտէն, տրամաբանօրէն չէ՞ կարելի կազմել գոնէ՝ 3–էն 4000 երգ: Ինչ որ, բոլոր վկայութիւններու յիշատակած թիւերն են, եւ ինչ որ պիտի համապատասխաներ՝ ազգագրական ժողովածուներէն գտնուած միջինի հաշիւին:

Մելիքեանի արտագրած 255 երգերէն սկսելով մինչեւ Թէյմուրազեանի, Ծովհաննիսեանի եւ ուրիշներու կողմէ «պատահաբար միայն» ընդօրինակուած եւ «պատահաբար միայն» փրկուած երգերը արդէն կերպով մը չե՞ն պատմեր ցաւագին պատմութիւնը՝ դեռ ուրի՛շ երգերու գոյութեան եւ դեռ, «պատահաբար», առյաւէտ կորսուածներո՛ւ մասին: Որոնք, ինչպէս «Կոմիտասի Փարիզեան բարեկամները յայտնում են», եւ որը Պոլսական «Ճանճնախումբի վիշտը» պիտի դառնար անկէ առաջ՝ «չկան ու չկան»: Փանոս Թէրլէմէզեանը, Կոմիտասի տարիներու սենեկակիցն ու մտերիմը, «յաճախ ցաւ ի սիրտ կը կրկնէր, որ Կոմիտասի արխիւէն չատ աննշան բան էր դուրս եկած, որ անոր գործերուն մեծամասնութիւնը կորսուեր էր անհոգութեան պատճառով»:

Այլապէս ո՞ւր է Մելիքեանի արտագրած երգերուն մայր տոմարը՝ «ստուար ու մեծադիր» կազմով տետրը: Ո՞ւր են Թէրլէմէզեանի տեսած միւս տետրերը, Պէրպէրեանի յիշած Պատարագը, որ կառուցուած պիտի ըլլար «Որ. Էմի Աբգարի կողմէ հրատարակուած Ջուղայի Պատարագին մայր եղանակներուն վրայ», եւ որը, «կարեւոր մասերով գրուած էր արդէն»: Ո՞ւր են, դեռ, հայկական հին խազերու վերաբերող ուսումնասիրութեան թուղթերը, անոնք, որ Ղորդանեանի վկայութեամբ «մի չարք տետրերում ամփոփուած» էին: Ո՞ւր են Հ. Տայեանի յիշած 7 տեսակ բազմաձայն դաշնակած պատարագը կամ պատարագները:

Ո՞ւր, այս բոլորը:

Եւ յետոյ, նկատի ունենալով ահագնալուր 1915 թուականը եւ օրերուն ստեղծած ընդհանուր խառնիճաղանճը, անոր բերած անօրինակ սարսա՛փը անհատական ու ազգային հաւաքական կեանքին, եւ տակաւին, մէկ գիչերէն միւսը, քանի մը սեւ վայրկեաններու մէջ մենակեաց Վարդապետին իր սեղանէն ու թուղթերէն ընդոստ հեռացո՛ւմը, եւ այդ յանկարծական բաժանումով ալ իր կեանքին ու իր թուղթերուն վիճակուած անորոշ բախտը՝ այո՝ նկատի ունենալով այս բոլոր անակնկալ տակնուվրայութիւնները, ի՞նչպէս կարելի է անտեսել կորուստներու, կողոպուտի եւ «անհոգութեան պատճառով» փճացման ենթարկուած անտիրական թուղթերու հաւանականութիւնը: Ո՛վ որո՛ւ, այն դժոխային օրերուն՝ երբ չունէն իր տէ՛րը չէր ճանչնար, երբ մարդիկ, չշմած ու անբանացած, կը գտնէին իրենց կեանքը

www.naregatsi.org

նժարի վրայ, եւ երբ արհաւիրքը, սանձարձակ, իր գլանին տակ կ'առնէր մարդկային ամէ՛ն արժէք ու արժանիք ու առաքինութիւն:

Կ'արժէ՛ մտածել այս բոլորին մասին եւ երկիւղածութեամբ միայն մօտենալ Կոմիտասեան տրորուած, ցիր ու ցան, եւ անամփոփելի վաստակին: Եւ պէտք չէ՛ տարակուսիլ անոնց երբեմնի՛ գոյութեան մասին գոնէ: Որպէսզի, չըլլա՛յ թէ, նման տարակուսանքներով, մեր ազգային գիտակցութեան անգիր մատեանէն վերնա՛յ «երեքէն չորս հազար» երգերէն ընդմիշտ կորսուածներուն մեհենագրուած սո՛ւգը:

Կոմիտասը ծնաւ ճի՛շդ օրին, բայց մե՛ղք, որ մեկնեցաւ ապաժամ, վատաժա՛մ, եւ իր հսկայ վաստակը մնաց բախտի քմայքին: Մնաց՝ թուրանական թաթառի յորձանուտին բերնին...

Ի՛նչ որ փրկուեցաւ սակայն, եւ ի՛նչ Դուրեանական «հրդեհ», որ այդ փրկուած երգերը վառեցին ու կը վառեն մեր էութենէն ներս, հեռաւոր, չա՛տ հեռաւոր աստղերուն պէս՝ որոնք, իրենց չիջումէն տարիներ ու դարեր իսկ յետոյ, տիեզերքի հեռաւոր անեզրութեան մէջէն կը շարունակեն իրենց լո՛յսը ղրկել երկրին՝ այնպէս ալ Կոմիտասը պիտի չարունակէ լուսաւորել մեր երաժշտական ուղին նո՛յնիսկ ի հեճուկս կոտորակուած իր վաստակին եւ անոր վիճակուած անորոշ բախտին:

«Սփիւռք», Պէյրութ, Դեկտ. 23, 1973
Նաեւ «Պայքար», Պոսթընի, Փետր. 9/20, 1974)

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍ ԻԲՐԵՒ ՅՕՐԻՆՈՂ

Ժողովրդական ձեր երգերուն մէջ օրօր մը կայ, եթէ չեմ սխալիր կը կոչուի Ակնայ Օրօրը: Կոմիտաս կ'ուզէ դաշնակի ընկերակցութիւն մը յօրինել անոր համար: Եւ կը գտնէ ու կը դնէ այն միակ ձօթը, որ կրնար այդ եղանակը արժեւորել: Քէնթ մըն է Կոմիտասի գտածը, որ կ'ընկերանայ Օրօրին սկիզբէն մինչեւ վերջաւորութիւնը: Եթէ աշխարհի ամէնէն մեծ երաժշտագէտներուն յանձնէինք այդ աշխատանքը, Պէթհովէնի մը, Մոցարթի մը, Կոմիտասի գտածը պիտի դնէր եւ ո՛չ ուրիշ բան... Կը հասկնա՞ք, Հայե՛ր, թէ ո՛ւր է Կոմիտասի հանճարը:

Լիւք Անտրէ Մարսէլ
[Զրոյց Կ. Փոլատեանի հետ,
«Սփիւռք», Պէյրութ 29-9-1968]

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍ ԻԲՐԵՒ ՅՕՐԻՆՈՂ

Կոմիտասի արուեստին յօրինողական երեսը բաւական վէճերու դուռ բացած է: Ցանցանքը, եթէ կայ, թերեւս իրեն՝ Կոմիտասինն է: Իր կողմէ հրապարակ հանուած բոլոր երգի սրակները կա՛մ եկեղեցական երաժշտութեան մաս կը կազմեն եւ կամ ժողովրդական ստեղծագործութիւն են: Ըստ երեւոյթին, Վարդապետին մտահոգութենէն հեռու եղած է անձնական ստեղծագործութիւնները հրապարակ հանելու խնդիրը, աշխատելով, նախ, ժողովրդական երգարուեստին կապուած հազար ու մէկ կնճռոտ խնդիրները լուծել:

Անիմաստ պիտի ըլլար հոս կրկնելը՝ թէ ժողովրդական-եկեղեցական մեր երաժշտութիւնը իր հիմէն պեղել ոտքի հանելը ինքնին ստեղծագործութեանց ամէնէն մեծն ու ամէնէն սխրալին է: Անիմաստ՝ որովհետեւ հաւկիթի մէջ մազ փնտռող մարդիկ կան, որոնց համար ընդունելի չէ այս, եւ որոնք երեք տուննոց երգի մը վրայ անպայման անձնական ստորագրութիւն կը փնտռեն՝ լման բարենիշ մը չնորհելու համար — նոյնիսկ Կոմիտասի մը: Ատկէ պակասով չեն գոհանար: Չեա գիտեր ինչ վայրապար հակումներով քննադատութիւնը կ'ընդունին ու կը կիրարկեն իր ժխտական կողմերովը միայն: Ցաւոտ ու չարաւոտ խլիրդ մը այս՝ արուեստի մեր կեանքէն ներս:

Թէ ինչո՞ւ յամառ հետեւողականութեամբ մը եւ բոլորովին տարբեր անկիւններէ այս նոյն հարցումը ատեն ատեն կը հրահրուի հրապարակաւ՝ կարելի չէ վիտակ պատասխանը գտնել:

Ըստ այս քննադատութեանց, Կոմիտասը կ'որակուի իբրեւ պարզ «երգահաւաք» մը. ու գոհունակութեամբ կը դիտուին Կոմիտասի «յօրինողական» կարողութիւն չունենալու պարագաները, առհասարակ բաղդա-

www.naregatsi.org

տելով (իրենց նախասիրած) այսինչին: Կ'ըսուի նոյնիսկ, պարզապէս բան մը ըսած ըլլալու համար՝ թէ Կոմիտասը՝ «երգիչ չէր»: Կոմիտասի արուեստին համար երկինքը իրրեւ սահման կը բռնեն, որպէսզի Կոմիտաս բանո՛վ մը վա՛ր իյնայ իրեն համար սահմանուած բարձունքէն: Փոյթ չէ թէ անազնիւ ու անարդար ըլլայ այսպիսի մօտեցումը: Ամէն արուեստագէտ իր ինքնատիպ արուեստին դրական կողմերովը չափել-դատելու տեղ երբ արուեստի բոլորովին տարբեր խմորներ իրարու հետ բաղդատելու վրէպը գործուի՝ բնականաբար, արժէք մը չինելու համար ալ պէտք կ'ըլլայ ուրի՛չ արժէքներ քանդել – Շնորհալին բարձրացնելու համար՝ Նարեկացին վար քաշելու պէս բան մը:

Եթէ նոյնիսկ ընդունինք, թէ Կոմիտաս ո՛չ մէկ անձնական հեղինակութիւն ունի, այդ հանգամանքը ինքնին արդեօք որեւէ կերպով կը նուազեցնէ՞ Կոմիտասի արժանիքը կամ իր անունին կապուած հմայքը: Անոր հանճարին մեզի նուիրած մեծամեծ ստեղծագործութիւնները մեր ազգային երաժշտութեան վերակառուցման ու հիմնաւորման ի նպաստ՝ արդէն ստեղծագործութեանց մեծագոյնն ու ամէնէն չքեղը չե՞ն արդեօք: Այդ «նախասահմանեալ Հայուն» համար, որ «անհուն զօրութիւն մը մեր մշակոյթին» (Զօպանեան) եւ նոյն ատեն «օրհնութիւն» մըն էր մեր ազգին ու անոր երաժշտութեան համար՝ ի՛նչ կրնար ըլլալ անձնական յօրինումի (ի՛նչ մեղաւոր իմաստով ալ կը գործածուի բառը) ճղճիմ փառասիրութիւնը, բաղդատելով իր գլուխ հանած մե՛ծ գործին: Ի՛նչ՝ մանաւանդ, սորվելու եւ արդիւնաբերելու համար այս բոլորը՝ իրեն չնորհուած հազիւ 20–25 գործի տարիներու վաղազրաւ կեանքով մը:

Տարօրինակ է սակայն, որ այս կէտին մէջ Կոմիտաս աւելի լա՛ւ է հասկցուեր օտարներէն, աւելի բարեխղճօրէն ու չիտա՛կ է գնահատուեր՝ քան թէ իրեններէն: Կազէթ Տը Լօզանի պէս զուիցերական թերթի մը քննադատը, մատը ճիշդ այս վէրքին վրայ դնելով, կ'ըսէ թէ՝ Կոմիտաս «աշխատեր է աւելի իր երկրի՛ արուեստին քան իր անձնական արուեստին համար, եւ իր ձայնով ամբողջ ցեղ մը կ'արտայայտուի»:

Կոմիտասի անձին ու արուեստին չուրջ վերի մեկնաբանութիւնը, հեռադիտուած ու պարզուած օտար թերթէ մը՝ հասկցողին համար չ'արժե՞ր ամբողջ հատոր մը: Որովհետեւ, այդ հակիրճ տողերը բացառիկ ճշդրտութեամբ կը վերլուծեն Կոմիտասի կարծեցեալ ամլութեան պատճառները: Մինչդեռ, խղճամիտ հայ յուշագրողին կամ քննադատին համար եւս, առնուազն այդ իրողութիւնը պարզ ըլլալու էր, Վարդապետին մէջ տեսնելու համար գոնէ այս իմիճամատոյց եւ իմիճամոռաց գիծը: Աչքի առաջ ունենալով, մանաւանդ, Կոմիտասի բազմաձայն երգերու վկայութիւնը՝ ու մայր եղանակներու ներքեւ հիւսուած իւրաքանչիւր ձայնեղանակ, (Հա տուէֆ, յետ տուէֆը «Միրանի Մառ»էն լաւագոյն օրինակ մըն է, բազմաթիւ ուրիչներու հետ) կը յայտնուի իր կարգին բոլորովին առանձին երգուելու

www.naregatsi.org

չափ նկարագարդ գեղեցկութիւններով: Ասոնք ընող Կոմիտասի մէջ իրա՞ւ թէ յօրինողական տաղանդը կը պակսէր:

Ընդունելով հանդերձ ամլութիւնը այս վէճին, Կոմիտասի գործէն գրեթէ կէս դար ետքը, այս մեծ մարդու հասցէին նետուած վիրաւորանքը յուսացեր էինք թէ փակուած էջ մը պիտի մնար այլեւս:

Սակայն, խոր ցաւով է որ, զգացումով գրուած գրքի մը մէջ, վերջերս կրկի՛ն կը գտնենք նոյնանման արտայայտութիւններ: Այս մէկը վերիններու շարքին կարելի չէ՛ր դասել, որովհետեւ ան կու գայ Կոմիտասի չատ մօտիկ անձէ մը, ի՛ր իսկ ճեմարանական աշակերտներու մէկուն գրչէն(*): Գրքին հեղինակը, հակառակ իր լուրջ մօտեցումին՝ եւ կամ ա՛յդ իսկ պատճառաւ՝ կարծես աւելի եւս կը խոցոտէ թէ՛ Կոմիտասին վրայ հիացողները եւ թէ՛ մանաւանդ իր մեծանուն ու մեծավաստակ ուսուցչին յիշատակը — ակամայ վերյիշեցնելով Շէյքսպիրեան խաղին. «Ծուլիոս Կեսար»ի սրածայր մէկ հարցումը.

— Դո՞ւն ալ, Պրուտոս:

Վիճելի եւ անարդար ենթադրութիւններու դուռ չբանալու համար, մենք կը բանանք այս գրքին 53-էն մինչեւ 56 էջերը եւ այս չորս էջերէն քաղուածաբար կը կարդանք:

«... Ընթերցողներէն չատեր պիտի զարմանան, երբ ըսեմ թէ Կոմիտաս, որքան յայտնի է ինծի, իրմէ յօրինուած եւ հրապարակ հանած երաժշտական կտոր մը չունի: ... Արդարեւ լուրջ հարց մը կը ծագի. ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այդպիսի երաժշտական-փիլիսոփայական ըմբռնումով, դաշնաւորելու ու բազմաձայնելու մէջ այնքան նուրբ ճաշակով, այնքան ստեղծագործական յղացումներով օժտուած մէկը՝ մէկ հատիկ ինքնուրոյն մայր եղանակ չէ արտադրած: Չէ՞ կամեցած, թէ չէ յաջողած: Չկամենալու մասին խօսք չի կրնար ըլլալ, քանի որ ֆաջ գիտեմ թէ... «Անուշ»ի վրայ կ'աշխատէր... (եւ) մեր մտերմական չրջանակին մէջ Վարդապետը քանիցս երգած է(ր) «Համբարձում Եայլա»ն, «Բարձր Սարեր»ը, «Աղջի Անաստուած»ը... (որոնք) ինքնին առած... գեղեցիկ յօրինուածքներ են. սակայն Տիգրանեանի համանուն կտորներուն հետ բաղդատելով՝ չունին վերջիններուն հոգեւինութիւնը: Արդեօք Վարդապետը... զգալով վերջինի առաւելութիւնները, չուզե՞ց հրապարակ հանել իրենները: ... Ցարդ միտքիս մէջ տպաւորուած է Թախիծի այն նուրբ, հազիւ նկատելի քողը, որ իջաւ իր դէմքին, երբ իր աշակերտ Սպիրիդոն Մելիքեան, տակաւին ուսանողական նստարանի վրայ, եղանակաւորեց եւ Կոմիտասի, Վահանի եւ իմ առջեւ երգեց Աւ. Իսահակեանի «Սեւ Մութ Ամպեր»ը... Չխօսի՛նք... Սպիրիդոնի «Աղթամար» սիմֆոնիի մասին... Որքան ալ ուզէի գգուշանալ անստոյգ

(*) «Խորտակուած Քնար — Անմար Կանթեղ», Դոկտ. Մ. Քրիշճեան, Անթիլիաս, 1955:

www.naregatsi.org

վարկածներէ, բայց ի տես 1906–7 ձմեռը Սպիրիդոնէն ստացած մէկ նամակիս, լուռթեամբ ալ պիտի չուզէի անցնիլ կասկածներու վրայէն, որ ծագած եւ թունաւորած էին ուսուցիչ եւ աշակերտ երաժիշտներու սկզբնական մտերմական յարաբերութիւնները: Ցիշեալ նամակին մէջ՝ ան դառնագին կը գանգատէր որ Վարդապետը Պերլինի վրայով Ֆրանսա անցնելուատեն իրեն հանդիպեր է, սակայն, հակառակ հոն չաբաթներ մնացած ըլլալուն՝ իր երէկուան աշակերտով չէ հետաքրքրուած:

«Եթէ Վարդապետի եւ Սպիրիդոնի յարաբերութիւնները պաղած էին՝ իմ կարծիքով՝ այդ ո՛չ թէ Սպիրիդոնի կասկածներուն պէտք է վերագրել, այլ... (անոր որ) Սպիրիդոն մտադրած էր ուսումը աւարտելէ եւ վերադառնալէ ետք թողուլ կուսակրօնութիւնը, ինչպէս որ եղաւ» (էջ 53–56,— բոլոր ընդգծումները մեր կողմէ: Ց.Ա.):

Այս բոլորը կը չարայարէ, յարգելի նախկին–աշակերտը, հանգիստ սրտով· յետոյ եզրակացնելու համար թէ՝ «ինչպէս ակնարկուեցաւ արդէն, չենք կրնար... չխոստովանիլ որ տաղանդին այդ (յօրինողական) երակը ըստ երեւոյթին սպառած է(ր)» (էջ 56):

Իբրեւ ընդհանուր դիտողութիւն, գրքին մէկ ծայրէն միւսը նկատելի է թէ յարգելի Տոքթորը, Կոմիտասի աշակերտած ըլլալու իր հանգամանքէն օգտուելով, խորքին մէջ հետամուտ ըլլալ կը թուի ներկայացնելու աւելի ինքզինք քան թէ Կոմիտասը: Այս պարագան ինքնին առարկելի պիտի չսեպուէր՝ եթէ իր մեկնակէտը եղած ըլլար պարզ անձնական յուշագրութիւն մը, որ որեւէ մարդու իրաւունքն է: Այդպէս չէ սակայն այս գրքին առաջադրութիւնը, երբ, հեղինակին իսկ յառաջարանով, Հասկի «տարիուկէսուան թիւերուն մէջ կը չղթայազերծուին նոյնին ձեմարանական ցուչ»երը՝ առանցք ունենալով Մեծ Կոմիտասը: Արդ, երբ գրքին մէջ կը հանդիպինք բազմաթիւ միջադէպերու եւ յաջորդաբար «չղթայազերծուած» էջերու, որոնցմէ չատեր Վարդապետին անձն ու արուեստը վեր առնելու տեսակէտէն բա՛ն մըն ալ չեն աւելցներ՝ ակամայ կը տարուինք խորհելու թէ առաջադրուած «առանցք»ի ծանրութիւնը տարբեր ուղղութեամբ է որ կը հակի: Գրախօսական չէ որ մանրամասնենք:

Ուրեմն, դառնալով իրմէ եղած մէջբերումներուն, մենք կը գտնենք թէ, «որքան յայտնի է» Տոքթորին, Կոմիտաս «իրմէ յօրինուած եւ հրապարակ հանուած երաժշտական կտոր մը չունի»: Եթէ այդպէս է, ուրեմն, յօրինողական «երակը» իր մէջ ո՛չ թէ «սպառած է»՝ այլ երակ չունի՛ արդէն: Բայց, «կտոր մը» իսկ չունեցող Կոմիտասի բերնէն գրքի հեղինակը ինքը լսած է ինքնաստեղծ երգեր «Անուշ»ի վրայ՝ որոնք «ինքնին առած... գեղեցիկ յօրինուածքներ են»· ուրիշ խնդիր թէ Տիգրանեանի գրածներուն «Հոգեւինութիւնը» չի գտներ անոնց մէջ:

Ինչո՞ւ հարցումը, եւ մանաւանդ ինչո՛ւ բաղդատականը: Որեւէ իրաւ արուեստագէտ եւ որեւէ իրաւ արուեստի գործ կարելի չէ, եւ չիտա՛կ չէ

www.naregatsi.org

գնահատել բաղդատական գծով: «Անուշ»ի պէս արուեստի ընդարձակ գործ մը իր ամբողջութե՛ամբ միայն կարելի էր դատել:

Նախ որ Կոմիտասի գրածը, ինչ որ գրած էր, միայն ուրուագծային հանգամանք կրնար ունենալ իր բազմազբաղ կեանքին բերմամբ: Իսկ երկրորդ, Արմէն Տիգրանեանի գրած «Անուշ»ը իր սկզբնական ձեւով թէեւ չորս տարի առաւ (1908–էն 1912) բայց ան իր վերջնական ձեւն ստացաւ հազիւ 1938–ին, չուրջ երեսուն տարուան չարունակական մշակումներով ու փոփոխութեամբ: Ուրեմն, ճաշակի խնդիր է, երբ յիսուն տարի ետք Կոմիտասի զգացումներուն անանուն ծովը սուզուելով անկէ կ'արտաբերուի երկդիմի հարցական մը՝ որ նոյն ատեն ալ ընթերցողին ուղղուած քողածածուկ թելադրութիւն մը ունի իր մէջ.— «զգալով» Տիգրանեանի գրածին «առաւելութիւնները», արդեօք Կոմիտաս «չուզե՞ց հրապարակ հանել իրենները»:

Ցետոյ, «թախիծի այն նուրբ... քողը» որ «անստոյգ վարկածներէ» զգուշացող Տոքթորը կը յիշէ տեսած ըլլալ 50 տարիներ առաջ Կոմիտասի դէմքին վրայ՝ «Սեւ Մութ Ամպեր»էն իջնող՝ արդեօք կարելի չէ՞ր վերագրել երգին առթած թախիծին, որ դիւրա՛ւ կրնար ամպոտել այդ բացառաբար զգայուն մարդուն գերզգայուն սիրտը, փոխանակ այդ թախիծին մէջ Կոմիտասի կողմէ յուսահատ պարտութեան եւ կամ թերեւս փոքրոգի նախանձի թոյնը փնտռելու: Մանաւանդ՝ ինչո՞ւ այսպիսի ենթադրութիւն մը տանիլ կապել Պերլինի մէջ այդ միջադէպէն տարիներ ետք ծագած վէճի մը հետ՝ ըստ որում Կոմիտաս եւ Մելիքեան իրարմէ գժտեր են, որովհետեւ վերջինը մտադիր է եղեր կուսակրօն դառնալու իր խոստումը չյարգել: Ի՞նչ առընչութիւն՝ յիշուած երկու խնդիրներուն միջեւ, որոնք իրարու կապելով թելադրականօրէն ընթերցողը մութ կախման կէտերու կ'առաջնորդէ յարգելի հեղինակը:

Երբ Սպ. Մելիքեան կը գանգատի թէ Վարդապետը, Պերլինէն Փարիզ անցնելու իր ճամբուն վրայ, չէ հետաքրքրուած իր երկուան աշակերտով, ինչո՞ւ չհարցնել նաեւ, թէ ո՞վ պէտք էր հանդիպէր որո՛ւ — Կոմիտասը իր աշակերտին ո՞տքն երթալու էր արդեօք: Ինչո՞ւ յարգելի Տոքթորը արդար ըլլալու համար չ'ըսեր նաեւ թէ տաքարիւն ու դիւրագրգիռ երկու արուեստագէտ մարդոց միջեւ ծագած կուսակրօնութեան վէճը, անձնական տարբեր տեսակէտներու իր բնոյթովն իսկ, կրնար չատ դիւրաւ երկուքն ալ իրարմէ հեռացնելով՝ երկուքն ալ հաւասար յանցանքի մէջ դնել — փոխանակ «Սեւ Մութ Ամպեր»ու յօրինումէն մինչեւ ակնարկուած այս վէճը՝ երկուքն ալ իրարու կապելով եւ Մելիքեանին թէզը լռելեայն ընդունելով, Կոմիտասը պաշտպանողական դերի մէջ դնելու:

Ինչ ալ եղած ըլլայ Մելիքեանին նամակին ամբողջութիւնը, որ չէ ղրուած գրքին մէջ, ան կրնար միայն հարցին մէկ երեսը պարզել: Ձենք գիտեր թէ ո՛րքան չիտակ էր միւս երեսը ենթադրութեամբ եւ «անստոյգ

www.naregatsi.org

վարկածներէ» հիւսել: Որովհետեւ, Կոմիտաս ու Մելիքեան այլեւս պատմութեան անցած ազգային արժէքներ են, ու նուազագոյնը որ կ'ակնկալուէր խղճամիտ յուշագրողէ մը՝ ենթադրութիւններով չտարուիլն էր: Կոմիտասի խմորով արուեստագէտ-ուսուցիչ մը, ապահովաբար, միայն ու միայն հպարտանք կրնար ունենալ իր որեւէ աշակերտի նուաճումներով, մանաւանդ Սպիրիդոնով: Ատկէ տարբեր բան չեն ըսեր արդէն հետագայ եղելութիւնները:

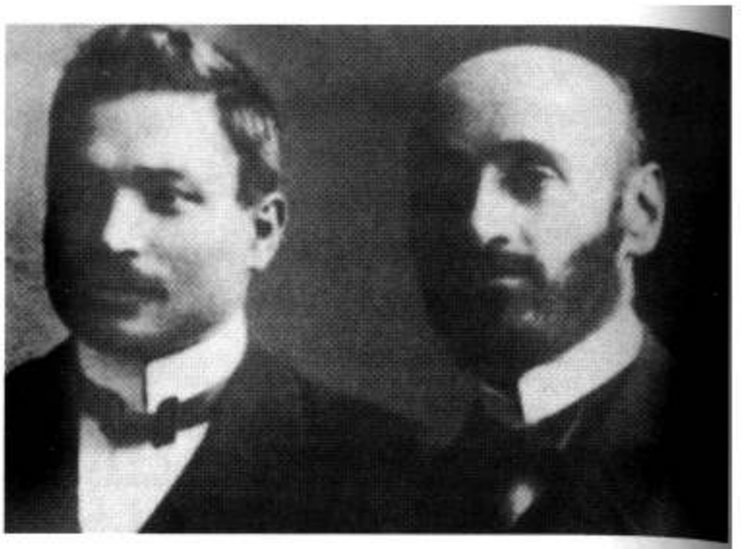

Կոմիտաս Վրդ. եւ Սպ. Մելիքեան Պերլինի մէջ

Երբ 1902-ին Ճեմարանի դասընթացքը աւարտեց Մելիքեան, անմիջապէս Կոմիտասի օգնական նշանակուեցաւ եւ այդ պաշտօնին վրայ մնաց երեք տարի, մինչեւ իր Պերլին մեկնիլը: Նախ պէտք է ընդունիլ թէ՝ այդպիսի պաշտօն մը, առանց Կոմիտասի հաւանութեան, եւ կամ ուղղակի թելադրութեան, կարելի չէր որ տրուէր: Իսկ երկրորդ, Մ. Աղայեան, օգտուելով Մելիքեանի ձեռագիր եւ անտիպ ինքնակենսագրութենէն, կ'ըսէ թէ «հանդիսանալով հանճարեղ Կոմիտասի օգնականը, նա (Մելիքեան) ամէն կերպ խրախուսւում է իր ուսուցչի կողմից»(*): Փոխանակ որեւէ կերպ ձեռնպահութեան՝ Կոմիտաս, ընդհակառակը, ամէ'ն կերպ կը խրախուսէ իր աշակերտը: Ո'չ միայն այդ: 1905-ին, երբ Մելիքեան Գերմանիա ուսանելու կը մեկնէր, Կոմիտաս, օրինակելի հոգածութեամբ եւ բոլորովին ինքնայօժար կերպով իր աշակերտին յանձնեց իր հաւաքած երգերուն տետրակը, որպէսզի արտագրելով զանոնք, Մելիքեան, իր գործածութեան համար, իր մօտ պահէր: (Այդ երգերն էին որ 1931-ին կազմեցին Կոմիտաս «Ազգագրական ժողովածու»ի Ա. հատորը): Մելիքեան ինքն է խոստովանողը թէ իր մեծոգի ուսուցիչը չատ էր մտահոգուած իր աշակերտին Գերմանիա մեկնելովը, որովհետեւ կը վախնար որ իր արուեստին հայեցիութիւնը խաթարուէր: Ուսուցիչ-աշակերտի այսպիսի հոգատար յարաբերութեանց մէջ, մենք չենք կրնար հեռաւոր կերպով իսկ վերապահութեան կամ տխրութեան գիծ գտնել, եւ այս բոլորը կ'ըսեն այն թէ Քրիչեան, թէեւ բարեմիտ՝ այլեւ հիմնովին սխալ վարկածներով մեր երաժշտական մթնոլորտին վրայ ինքն է որ «թախիծ... քող» կ'իջեցնէ, անտեղի «կասկածներու վրայէն» «լռութեամբ» չուզելով անցնիլ: Ի՞նչ կասկած, ի՞նչ լռութիւն:

(*) «Հայ ժողովրդ. երգերի ժողովածու», Սպ. Մելիքեան, 1949, Մ. Աղայեանի յառաջաբան, էջ 14:

www.naregatsi.org

Իսկ աւելի ցաւալին այն է որ Կոմիտասի հետ այնքան մտերիմ յարաբերութիւններու մասին յուշագրող Տոքթորը չէ հետաքրքրուած, լո՛ւր իսկ չէ ունեցած Վարդապետին կողմէ իսկապէս (եւ ո՛չ կարծեօք) յօրինուած, այո՛, յօրինուած բազմաթիւ աշխատութեանց մասին, որոնց հինէն ի վեր արձագանգ տուին թէ՛ արտասահմանեան եւ թէ՛ մանաւանդ հայաստանեան գրողներ: Ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդող էջերով, տարաբախտ Վարդապետին մօտ յօրինողական «երակը ըստ երեւոյթին» ո՛չ միայն «սպառած» չէր՝ այլ կը յորդէ՛ր պարզապէս:

* * *

Զօպանեանի պէս խղճամիտ պրպտող մը եւ գեղագէտ քննադատ մը, ի պատի՛ւ իրեն, դեռ 1931–ին ըսելէ ետք թէ «Տէր Կեցո՛»ն, «Ո՛վ Մեծասքանչ»ը եւ մանաւանդ «Կալի Երգ»ը, այնպէս ինչպէս ինք զանոնք դաչնակած է տրուած եղանակի մը վրայ, գրեթէ անձնական ստեղծագործութիւն են...»՝ յատկանշական կերպով կ'աւելցնէր. «Կոմիտաս «Անուշ»ի քանի մը մեներգներուն եւ խմբերգներուն եղանակը յօրինած էր (ինքնահնար եղանակներ՝ ժողովրդական երգերու ոճով). ատոնք ինծի երգեց էջմիածին, եւ չատ սիրուն գտայ...» (Անահիտ, 1931, թիւ 1–2):

Կը գրէ Շահան Պէրպէրեան. «Ց. Թումանեանի «Անուշ»ին վրայ օփերայի մը պատրաստութեան ձեռնարկած էր. ի՞նչ պիտի ըլլար այդ գործը, պատճառներ ունիմ կարծելու թէ մեծարժէք պիտի ըլլար: Ինծի երգած ու նուագած է անոր նախերգանքը, եւ խոր տպաւորութիւն եմ կրած» (Սիոն, Յունուար, 1936): (Ալ չենք գիտեր թէ «խոր տպաւորութիւն, առթող «Անուշ»ի այս մասը այն նո՞յն կտորն էր որուն մէջ Տոքթ. Քրիչճեան «հոգեւինութիւն» չէր գտած):

Բարեբախտաբար, Զօպանեանի եւ Պէրպէրեանի նման վստահելի մարդոց ժամանակին բերած այս վկայութիւնները իրենց «առասպել» օղին մէջ կիսառկախ չմնացին: Եթէ նոյնիսկ մոռնանք այն ահագին թուով կորսուած Կոմիտասեան ձեռագրերը, որոնց գոյութեան մասին յետպատերազմեան գրեթէ ամէն յուշագրող համաձայն է, դեռ եւս, 1952–ին, Փարիզի Կոմիտասեան Ցանճնաժողովին կողմէ եւ սիրալեան գործակցութեամբը Վարդապետին բարեկամ–աշակերտներէն երգչուհի Մարգարիտ Բարայեանի եւ Վարդան Սարգսեանի՝ Երեւանի Կոմիտասեան արխիւը ղրկուեցան բաւական թուով ձեռագրեր, որոնց վրայ յետոյ աւելցան Թ. Ազատեանի եւ Օր. Գոհարիկ Ղազարոսեանի ջանքերով Պոլսէն ղրկուածներն ալ: Ինչ որ կարեւոր է այս պարագային՝ իր ստեղծագործութիւններէն իբր ուղղակի անձնական յօրինում, այդ արխիւին մէջ կ'անցնին չարք մը կարեւոր գործեր, մեծ մասը ուրուագծային, որոնց կարգին, հին ճեմարանականներ պիտի յիշեն, կամ թերեւս բեմի վրայ պիտի տեսած ըլլան՝ Կոմիտասի տեղական

www.naregatsi.org

Կոմիտաս՝ երբ 21 տարեկան էր

ուժերով ներկայացուցած երաժշտախառն բեմական կտորը, յօրինուած Ցակոբ Պարոնեանի «Քաղաքավարութեան Վնասները» գործին վրայ։

«Ոչ միայն լայն հասարակութեանը, այլեւ երաժշտական շրջաններին դեռ եւս անծանօթ է մնում Ց. Պարոնեանի «Քաղաքավարութեան Վնասներ»ի համար Կոմիտասի գրած երաժշտութիւնը։ Հանճարեղ կոմպոզիտորի դաշնամուրային ստեղծագործութիւնները դեռ եւս սպասում են իրենց կատարողին. դրանցից չատերը մնում են անծանօթ՝ նոյնիսկ մասնագէտներին»(*)։

Կոմիտասի յօրինողական արուեստի սահմաններէն ներս այսպիսի հպանցիկ մուտքէ մը ետք, բարեբախտաբար մեզի կրկին բախտը կը տրուի աւելի լայնօրէն ծանօթանալու դեռ ուրիշ գործերու եւս, ըստ որում, եթէ ոչ ամբողջական՝ գոնէ բաւական հիմնաւոր ու հաստատ գաղափար կ'ունենանք այսուհետեւ այլեւս վերջնականօրէն փակելու համար հրահրուած վէճը։

Ակնարկուած այս ձեռագրերու վրայ բաւական լայնօրէն գրելով, Ռոբերդ Աթայեան, «Կոմիտասի Ձեռագրերը» յօդուածովը ընդարձակ ծանօթութիւն կու տայ անոնց մասին (Տեսնել՝ Սովետական Արուեստ, Սեպտ. 1955, էջ 42–47)։ Քաղուածաբար անկէ՝ ահա կարեւոր ծանօթութիւններ ակնարկուած ձեռագրերուն չուրջ։

«Կոմիտասը երաժշտական-բեմական ստեղծագործութեանց չորս մտայղացում ունեցել է՝ «Սասմայ Մոռեր», «Վարդան» եւ «Անուշ» օպերաները եւ «Քաղաքավարութեան Վնասները» (ըստ Ց. Պարոնեանի) երաժշտական կոմեդիան։ Ցայտնի է, թէ սրանցից վերջինը նա էջմիածնում, մի նեղ չրջանում, տեղական ուժերով բեմադրել է։ Երեւանի Կոմիտասեան ձեռագրերում կան այդ երաժշտական կոմեդիայի երկու պատկերի գրեթէ լրիւ վոկալ պարտիան եւ ներդաշնակման որոչ էսքիզները։ «Վարդան» պատմական օպերան գրելու Կոմիտասի մտադրութիւնը մեզ յայտնի է դարձել Երեւանի ձեռագրերում եղած՝ օպերայի դերաբաշխումից...։

«Սասմայ Մոռեր» օպերայի մասին... մենք գտնում ենք... մի փոքր տեսարանի վոկալ պարտիայի (ձայնական բաժնի) ձայնագրութիւնը

(*) Էդգար Յովհաննիսեան, «Մեր երաժշտական Արուեստի Հարցերից», «Սովետական Արուեստ», Երեւան, Սեպտ. 1955, էջ 9։

www.naregatsi.org

(Դաւթի եւ կրտսեր Մհերի վէճը)։ «Սասունցի Դաւիթ» էպոսի (դիւցազնավէպ)... տեքստերի (բնագրի) վրայ Կոմիտասի յօրինած եղանակները ցոյց են տալիս, թէ «Սասմայ Մռեր»ը չի մնացել որպէս սոսկ մտադրութիւն...։

«Ինչ վերաբերում է «Անուշ»ին, ապա բոլոր տուեալների համաձայն, երեք օպերաներից այս մէկի վրայ Կոմիտասն ամէնից շատ է աշխատել եւ ամէնից շատ առաջ տարել գործը...։

«... Նոր ձեռագրերում կան օպերայի մի չարք ամբողջական հատուածներ, որոնք նոյնիսկ իրենց միաձայն (առանց նուագակցութեան) վիճակում կատարման գեղեցիկ նիւթ կարող են դառնալ...։

«"Անուշ" օպերայի մեղեդիական ոճը ընդարձակ է եւ հարուստ։ Հիմնական տեղը բռնում է, ի հարկէ, հայկական գիւղական երգի ինտոնացիան...(*)։ Սակայն դրանց հետ հանդիպում են քաղաքային եւ գուսանական երգերի յատուկ ինտոնացիաներ (ձայնելեւէջներ)... որոնք լինելով համօրէն օգտագործուած, միաձուլւում են օպերայի ընդհանուր ինքնատիպ ինտոնացիայի մէջ...։

«Երաժշտութեան դրամատուրգիական (թատերական) լարուածութիւնն ստեղծելու մէջ զգալի տեղ է յատկացուած նաեւ օպերայի գործիքաւորմանը։ Եղած բազմաթիւ նմոյշներից դատելով, Կոմիտասն ընդհանրապէս մտադիր է եղել նուագախմբին մեծ դեր յատկացնել...։

«Նուագախումբը եւ մասնաւորապէս գործիքաւորումը Կոմիտասը միջոց է դարձրել նաեւ երաժշտութեան ազգային կոլորիտն (գունաւորումը) ընդգծելու համար. (ի դէպ, Կոմիտասը մտադիր էր «Անուշ»ում սիմֆոնիք նուագախմբի մէջ հայկական ժողովրդական գործիքներ օգտագործելու փորձ կատարել)»։

Անշուշտ հասկնալի է թէ մենք ջանացինք միայն սեղմ պատկերը տալ այն բոլորին որ այնքան չահեկան կերպով եւ բաւական լայնօրէն կը ներկայացուի յօդուածագրին կողմէ։ Կոմիտասի իսկ բազմաթիւ նմուշներէն կառուցանելէ յետոյ ընդհանուր չէնքը «Անուշ»ին, այն ձեւով որ Վարդապետը մտադիր էր զայն կերտել, Աթայեան կու տայ, մանրամասնօրէն, պատկերը եւ գոյնը այն 20-է աւելի եղանակներուն զորս Կոմիտասը գրեր

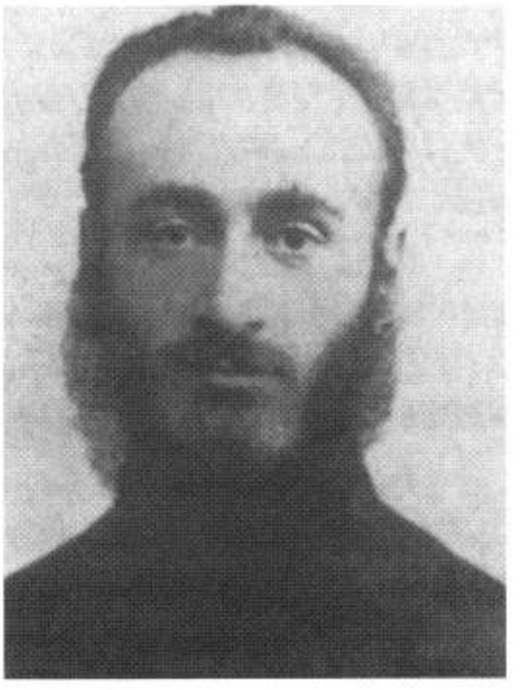

Կոմիտաս՝ 1896-ին

(*) Ինչ որ Զօպանեան, առանց մասնագէտ ըլլալու, նկատեր էր ատենին։

www.naregatsi.org

է, մեծ մասամբ հայկական ձայնանիշերով — «Երեք Քոյրեր», «Օխտն Աղբիւրից», «Ջուրն ու Ծաղիկ», «Ափսո՛ս, Անուշ», «Վուշ Վուշ Անուշ», «Աղջի Անաստուած», «Ամպի Տակից», «Ասում են Ուռին», «Բարձր Սարեր» եւն. եւն.:

Միայն մեներգները չեն, որ գրուած են, այլ պատրաստի գործերէն կան նաեւ խմբական եղանակներ եւ գործիքներու վերաբերեալ մասեր՝ ինչպէս Համբարձման տօնի երաժշտութիւնը, ուր «գերազանցապէս օգտագործուած են գիւղական երգերի» ձայնական ելեւէջները:

Իսկ, ինչ որ աւելի կարեւոր է երաժշտականօրէն՝ «Անուշի մեղեդիները գրելիս, Կոմիտասը միշտ նրբօրէն հաշուի է առել բառերի չեշտադրութիւնը եւ մանաւանդ նախադասութեան իմաստի համաձայն նրանց արտասանութեան ինտոնացիան (ձայնելեւէջը)»:

Այս բոլորէն ետք, յարգելի յօդուածագիրը ինքնիրեն իրաւունք կուտայ եզրափակելու թէ՝ «Կոմիտասի «Անուշ» օպերան խոշոր մտայղացման երաժշտական-բեմական ստեղծագործութիւն է, որը հեղինակն իրագործել է (թէեւ ոչ լրիւ չափով) գեղարուեստական նուրբ ճաշակով եւ մեծ խորաթափանցութեամբ: «Անուշ»ը հայկական թեմայով (բներգութեամբ) եւ ժողովրդական երաժշտական լեզուով գրուած մեր անդրանիկ օպերան է»:

Կան տակաւին «Կաքաւիկ» եւ «Ալագեազ Բարձր Սարին» ինքնագիր երգերը, որոնց մասին ոչ միայն կարելի չէ ըսել թէ «հոգեւորականութիւն» չունին, այլեւ ա՛յնքան գեղեցիկ են ու յաջող՝ ժողովրդական երգերու ոճին կիրարկութեամբ, եւ ա՛յնքան շատ բան կը թելադրեն Կոմիտասի երգագրական արուեստին մասին՝ որ մարդ կը դժուարանայ որոշել թէ ո՛ւր կը սկսի Վարդապետին յօրինողական արուեստը եւ ուր՝ ժողովրդական ստեղծագործութիւն կոչուածը: Ատոնցմէ զատ, վերջին տարիներու մեծագոյն գիւտը եղաւ Կոմիտասի երեւանեան արխիւէն յայտնաբերուած Մաղթանուագ (oratorio) մը, գրուած 1896–ին Պերլինի մէջ, Դաւիթի «Առ Գետս Բաբելացւոց»՝ 137–րդ Սաղմոսին վրայ: Բայց այս մասին առա՛նձնաբար՝ յաջորդող էջերով:

Ամփոփելով այս բաժինը, եւ վերադառնալով Աթայեանի յօդուածին մէջ տրուած «Բարձր Սարեր»ու եւ քանի մը ուրիշ արիաներու մասնակի լուսաւորիչ նմոյշներուն, մենք ալ մեր կողմէ կ՚ուզէինք աւելցնել, դատելով այդ նմոյշներէն, թէ՝ Կոմիտասը երաժշտական ի՛նչ ուղղութիւն ընտրած էր իր այս գործերու առընչութեամբ: Հետեւելով ի՛ր իսկ վերակառուցած ժողովրդային երգի ոճին, կը թուի թէ իր հեռաւոր նպատակն էր, նաեւ, ճամբա՛յ բանալ ազգային ստեղծագործակա՛ն երգարուեստին այնպէս՝ ինչպէս Լիսզն ու Վակնէրը ըրին: Իր գործը արժանաւորապէս գնահատելու եւ չիտակ հասկնալու համար, առանձնակի բաղդատութիւններէ վեր՝ կարեւո՛ր է զայն վեր առնել բացարձակապէս այս անկիւնէն: Որով-

www.naregatsi.org

հետեւ, Կոմիտասի արուեստին ամէնէն յատկանշական եւ ամէնէն զօրաւոր գիծերէն մէկն է այս պարագան: Ըլլայ ժողովրդական երգ կամ սրբազան երաժշտութիւն, ըլլայ ինքնաստեղծ յօրինում, իրեն համար քաղցրալուր եղանակ ըլլալու չափ ու աւելի՝ երաժշտական բանաստեղծութիւն է, միահաւնուած, միաձուլուած՝ լեզուական իմաստի եւ բառական չեչտի հետ:

«Չի կարելի նորա երկերից երաժշտութիւնը պոկել եւ այնպէս նուագել... որովհետեւ այն՝ բանաստեղծութիւնից եւ պատկերից անբաժան է: Նորա երկի մէջ միասին եւ համերաչխ են գործում սիրտ, միտք, աչք, որոնք անբաժան միութիւն են ներկայացնում»:

Այս տողերը, Կոմիտասի գրչէն, Վակնէրի՝ իր երաժշտական հերոսին մասին գրուած տողեր են (Տարազ, Թիֆլիս, 1904, թիւ 8), որոնք սակայն իրենց կարգին կ'արտայայտեն բացառաբար Կոմիտասի իր իսկ արուեստին, հայ աղգային երգարուեստի մը ի նպաստ իր իսկ ապագայ ձգտումներուն հեռահայեաց ուղղութիւնը: Այդ ուղղութենէն «Անուշ»ի մէջ պէտք չէ՛ փնտռել ականջին զարնուող արտաքո՛րը, կիսով մը արեւելեան մեր խառնուածքը դիւրաւ գգուո՛ղը: Առանք չե՛ն բնաւ իր առաջադրութիւնները: Իր ոճը, իր ձեւը, եւ իր յօրինումներուն առաքելութիւնը, գեղջուկ-գուսանական ոճի ճամբով, իր կանխագծուած անշեղ ընթացքը ունի, Վակնէրի գործերուն պէս երաժշտա-բանաստեղծական միաձոյլ կառոյցով ծրագրուած, ըսինք արդէն՝ հեռահայեաց նպատակի մը ամբողջացմա՛ն ընկրտող: Այդ կարգի գործերուն մէջ երաժշտութիւնը «բանաստեղծութիւնից եւ պատկերից անբաժան է»: Ահա այդ, իր մտայղացումն է եղած ո՛չ թէ յանկարծ հրավառուող, ոչ իսկ փայլատակող երգ գրել՝ այլ խորունկ գետերու հաւասար ու խաղաղ ընթացքովը երաժշտական դիմացկուն դպրոց մը հիմնել, (դպրոցը՝ իր ոչ-նիւթական իմաստով): Դպրոց՝ իրմով իսկ վերակառուցուած հայ գեղջուկ եւ սրբազան երաժշտութեանց երակներէն բխեցուած, մեր հին երգարուեստի մնայուն արմատներովը ամրապինդ:

Ահա ասո՛նք են Կոմիտասի յօրինողական արուեստին լուրջ գիծերը, Կոմիտասով մեզի փոխանցուած գործերուն նշանակութիւնը՝ իր չատ մեծ տարողութեամբ ու ծրագրով:

Ան... «ազգային երաժշտութիւնը բարձունքին հասցրեց, մնում է միայն չէնքը չարունակել»:

Այս տողերը եւս իր՝ Կոմիտասի գրչէն են, գրուած Վերդիի մասին (Տարազ, 1904, թիւ 23): Առանք, իրենց կարգին, կը պատկերեն ա՛յնքան Ց. Վերդիի տեղը իտալական երաժշտութեան, որքան՝ Կոմիտասի տեղը հայկակա՛ն երաժշտութեան մէջ: Արժա՛ն է ուրեմն, որ իրմէ մէջբերուած մէկ ուրի՛շ մարգարէական եւ յատկանշական տողով, եւ Վերդիի մասին ըսածը ետ իրեն վերադրելով՝ Կոմիտասի յօրինողական արուեստին նուիր-

www.naregatsi.org

ուած այս գլուխը փակենք, ու փակելով յարգելի նախկին աշակերտին հետ, խոնարհի՛նք ոսկեղէն լուսթեան մը մէջ...

«... Նա ոչ միայն անցեալի երաժիշտ էր, այլեւ ապագայի»: Այնքան՝ իր միւս բազմապիսի գործունէութեամբ, որքան եւ իր յօրինողական անուրանալի տաղանդին արտադրութիւններովը:

1957

«Հայաստանի Կոչնակ»

Մնթ. Հոս հաճոյքով նշեմ, որ վերեւի գրութիւնը յուզող Կոմիտաս-Մելիքեան յարաբերութեան հարցը վերցուած է Տոքթ. Գրիշճեանի հատորին ե՛րկրորդ հրատարակութենէն՝ որ լոյս տեսաւ 1969-ին Երեւանի մէջ, «Անմար Կանթեղ» ընդ վերնագրին տակ:

www.naregatsi.org

«ԱՌ ԳԵՏ ԲԱԲԵԼԱՑԻՈՑ»

Վիշտը կը մղէ մարդը մտածելու: Մտածելը իմաստուն կ'ընէ մարդը: Իմաստութիւնը կեանքը տանելի կ'ընծայէ:

Ճան Փէթրիք

Վիրաւորուած եղնիկը ամէնէն բարձր կը ցատքէ:

Էմիլի Տիքինսըն

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

«ԱՌ ԳԵՏ ԲԱԲԵԼԱՑԻՈՑ»

Կոմիտասի կորսուած թուղթերէն թերեւս ամենավերջին գտնուածը եղաւ, իր երեւանեան արխիւէն յայտնաբերուած այս Մաղթանուագը (oratorio), գրուած՝ Դաւիթի 137-րդ Սաղմոսին վրայ 1896-ին, երբ ան տակաւին ուսանող էր Պերլինի մէջ։

Ինչպէս ընթերցողը կը տեսնէ, եւ ինչպէս գիտենք՝ այս Սաղմոսը պատմութիւնն է Նաբուգոդոնոսոր արքայի խժդժութիւններուն, հրեաներու դէպի Բաբելոն բռնագաղթին առիթով։ Կոմիտասը զայն գրած է իբրեւ դպրոցական պարտականութիւն, Սաղմոսի գերմաներէն բնագրին վրայ։ Գրութեան սեւ թուականը, եւ այդ սաղմոսերգութեան ընտրութիւնը ինքնին պատահական չեն բնաւ։

Ողբը կը ներկայացնէ Կոմիտասի հոգեկան խորունկ թախիծը, այդ թուականին մեր ժողովուրդին վրայ չղթայազերծուած տաճկական խժդժութիւններուն առիթով, նո՛յնքան ասորատիպ ու վայրագ։ Եւ այդ է պատճառն ալ, որ Վարդապետը իր յօրինողութեան ընթացքին լայնօրէն կ՚օգտագործէ մեր տխրաբոյր զոյգ երգերէն Արաֆսի Արտասուքի եւ Երազի (Ես լսեցի մի անոյշ ձայն) եղանակները։

Այս մաղթանուագին Գերմանիոյ մէջ առաջին կատարման առիթով էվըլին Բարտլիտցը, Neue Zeit թերթի 1969-ի Մայիս 18-ի թիւին մէջ կը գրէ թէ կտորին «մեղմահոս կոմպոզիցիան, գրուած համարեա բացառապէս հոմոֆոն շարադրութեամբ... լաւ իմաստով մօտիկ է Մենդելսոնին։ ... երկու հատուած պէտք է յատկապէս նշել. դա խաղաղ տրամադրութիւն երանգաւորող սկիզբն է... եւ հաստատակամ հնչող բարձրակէտը...։ Որքա՛ն հանգիստ է նայում Կոմիտասը տառապանքին, ուղիղ նրա աչքերի մէջ եւ

www.naregatsi.org

որքա՛ն պարզ ու անպաճոյճ է նա երաժշտականօրէն արտայայտում դա: Դա վկայում է նրա ողջախոհութեան մասին: ... Այդ ոչ-մեծածաւալ կոմպոզիցիայի հետ հանդիպումը չափից դուրս տպաւորիչ էր» («Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու», 4-րդ հատոր, 1976 Երեւան, խմբագրութիւն Ռ. Ա. Աթայեանի):

Այս առիթով ես կը փորձուիմ յիշատակել դեռ ուրի՛շ վկայութիւն մը, երեւցած Գահիրէի Արեւ թերթի 1959 թուականի Օգոստ. 22-28 թիւերուն մէջ: «Կոմիտաս Վարդապետ» խորագրով յօդուածաշարք մըն է ստորագրուած Խորէն Տէտէեանի կողմէ, ուր կը պատմուի Կոմիտասի տուած մէկ այցելութեան մասին թուրք գրագիտուհի Խալիտէ Էտիպ Հանըմի տունը, ինչպէս եւ հոն սոյն մաղթանուագը անոր երգած ըլլալուն պարագաները: Հանդիպումին թուականը որոշ չէ, բայց գրութեան համեմատ տեղի ունեցած է «1913-14 թուին Պոլիս, Բանկալթի, (երբ) նկարիչ Թէրլէմէզեան եւ Կոմիտաս Վարդապետ միասնաբար կը բնակէին...»:

Այն օրերուն՝ ... երբ օձը տակաւին չէր փոխած իր չապիկը, եւ մենք, միամտաբար, Սահմանադրութիւն կը խաղայինք Թալէաթ եւ ընկերներու հետ՝ Եղբայրութի՛ւն էր ամէն կողմ, եւ Կոմիտասեան երգահանդէսները, իրենց նորութեամբ ու բացառիկ հմայքով, եւրոպական դեսպաններէն մինչեւ ականաւոր թուրք պետական անձնաւորութիւններ, երգասրահ կը քաշէին:

Կը գրէ Տէտէեան, թէ «այդ շրջանին Կոմիտաս Վարդապետ այց մը տուած է թուրք գրագիտուհի Խալիտէ Էտիպ Հանըմի տունը: Թուրք գրագիտուհին, Կոմիտասի երգը եւ անոր տառապանքը ներկայացուցած է հետեւեալ տողերով».

Այդ տողերը մէջբերելէ առաջ, սակայն, պէտք է յայտնել ընթերցողին, թէ անխնամ գրուած ցաւկտան գրութիւն մըն է Տէտէեանի ամբողջ յօդուածաշարքը: Նախ, չփոթ մը կայ Սաղմոսներու թիւին մէջ, 137-ի տեղ կը տրուի 101-ը, յետոյ գրութեան չարայարման ձեւէն դատելով յայտնի չ'ըլլար թէ իր տուած վկայութիւնը «Ոսկան Պէյ Մարտիկեանի Կոմիտասի մասին գրի առած յուշագրութենէ՞ն» առնուած է թէ ուրիշ աղբիւրէ(*): Ուրեմն վերապահութեամբ է որ կ'ընեմ Տէտէեանի այս մէջբերումը իր մեծ չահեկանութեանը համար: Բայց միաժամանակ չեմ տարակուսիր նման հանդիպում մը տեղի ունեցած ըլլալուն մասին: Կը շարունակէ Տէտէեան.

(*) Այս կէտը ստուգելու համար ես դիմեցի գանազանները Փարիզ, Պոլիս, Վիեննա, Երուսաղէմ ու Գահիրէ, բայց եւ ո՛չ մէկէն ստացայ ուղիղ տեղն ու թուականը Մարտիկեանի յուշագրութեան: (Երեւան չդիմեցի որովհետեւ եթէ հոն ունենար Աթայեանը անպայման պիտի օգտագործէր գայն):

www.naregatsi.org

Ս. Աստուածածինի նուիրուած վեցերորդ դարու չարական մը երգելէ ետք, երբ Կոմիտաս «ընկողմանած էր դաչնակին քով», խորապէս տպաւորուած Նալիտէ Էտիպը կը խնդրէ անկէ՝ երգել նաեւ իր յօրինած մէկ մաղթանուագը, «եթէ չատ յոգնած չէ»։

Ըստ Թուրք գրագիտուհիին՝ Կոմիտասի «դէմքը ցաւատանջ երեւոյթ մը առած էր, երբ կ'երգէր· կը զգայի թէ օդին մէջ չկար այլեւս քիչ առաջ երգած չարականին սրբազան ու հեզասահ գեղեցկութիւնը։ Ան սկսաւ անէծքի մրմունջի մը պէս դառն, ըմբոստ ու կատաղի, եւ հազիւ թէ քանի մը տող երգած, դանդաղօրէն ոտքի ելաւ, կարծես Ֆաուստի Մէֆիսթոֆէլի ոգին ըլլար, պրկուեցաւ, հասակը բարձրացաւ ուղղաձիգ, երգի վերջին տողերուն մօտեցած՝ ձեռքերը վերամբարձ, դէմքը սպիտակ բոցի մը հանգոյն, եւ երկու աչքերը երկու կրակներ՝ երգին վերջին վանկերը իննկան որպէս արձագանգը ահեղ որոտումի մը։ Ես սարսափեցայ եւ տարօրինակ յուզում մը համակեց զիս։...

«Այդ Սաղմոսը իր հոգիին ատելութեան ու վրէժին աղաղակն էր իմ ցեղիս դէմ։ Իր երեւոյթը այնքան զայրոյթ եւ տառապանք ցոյց կու տար, որ ես չանացի բացարձակապէս խաղաղ ու հանգիստ երեւալ։ Բայց Կոմիտասը չփոթած էր, գիտէր որ մենք նայած էինք իրարու հոգիէն ներս։ Մենք իրար կը դիտէինք, հայ եւ թուրք արիւնը մեր երակներուն մէջ, հայ եւ թուրք տառապանքը մեր միջեւ, մեզ աւելի ու աւելի բաժնող հեղեղի մը նման»։

Ահա՛ Թուրք գրագիտուհիին մեկնաբանութիւնը «Աւ Գետս Բաբելացւոց» երկի ունկնդրութեան պահուն Կոմիտասէն իրեն փոխանցուած ներքին փոթորկոտ ապրումներուն առիթով։ Սոյն տողերը, ուրիշ ո՛րեւէ բացատրութենէ աւելի լաւ կը պարզեն պա՛հը։ Ու հիմնովին կը հակադրուին, Պերլինի հեռաւորութենէն երգագիր – Կոմիտասի մասին տրուած Բարտլիտցի գնահատականին։

Բարտլիտցը կը հիանայ, որ Յարդերու պատկերին դէմ, իր ամէնէն լարուած այդ ցաւալի պահերուն իսկ, Կոմիտաս–երգագիրը կրցեր է սանձել իր ջիղերը, եւ իբրեւ մեծ արուեստագէտ կրցեր էր «տառապանքին հանգիստ նայիլ» իր գրութեան ընթացքին։

Մինչդեռ, Կոմիտաս–երգիչի զգացումները, նոր Բաբելոնի աւերիչ ցեղի աղջկան ներկայութեանը այժմ անհամեմատօրէն կը փոթորկէին, երբ, Նալիտէն, տարուած մի՛միայն գեղարուեստական ապրումի մը ակնկալութենէն, կը խնդրէր անկէ երգել իր ժողովուրդի հոգին խռովող... «Սիոնի ե՛րգը հին»։

Թրքուհիին գրութիւնը արդարեւ, իր ամբողջութեանը մէջ զգացմունքային ուժեղ պոռթկում մըն է։ Ցանպատրաստից, իր խղճին հետ հաշիւ տալո՛ւ կանչուած Թուրք գրողի ազգային վիրաւորուած զգացումներուն

www.naregatsi.org

ընդվզումը: Ու մանաւանդ ակամայ խոստովանութի՛ւնը իր մեղապարտ հոգիին, որ չի կրնար հանդուրժել Սաղմոսի վերջին, խրուող տողերուն: Որովհետեւ, Կոմիտասն ու ինք, «իրարու հոգիէն ներս» նայելէ իսկ առաջ, ինք չատ լա՛ւ գիտէր թէ ովքեր էին Եդովմայ քանդող որդիները եւ ի՛նչ էր անոնց նոր հասցէն...

«Պայքար» Շաբաթաթերթ,
Յունուար 28, 1993.

ՄՆԹ. Հատորը մամուլի յանձնելու նախօրեակին, վերջին պահուն նամակ մը ստացայ Երեւանէն՝ յարգելի Խաչիկ Սամուէլեանէ: Հոն տրուած փաստային տուեալներու հիման վրայ պարզուեցաւ, որ Կոմիտաս-Խալիտէ էտիպ հանդիպման ոչ միայն պարագաները՝ այլեւ թրքուհիէն մէջբերուած խօսքերը ճիշդ են, եւ առնուած՝ "Memoirs of Halide Edib" հատորի *Թուրք օճախ* հատուածին վերաբերող բաժինէն: Գիրքը տպագրուած է Նիւ Եորք ու Լոնտոն միաժամանակ 1926-ին: Անոր մէկ օրինակը կարելի եղաւ գտնել Նիւ Եորքի Կեդրոնական Գրադարանը, եւ ստուգել: Կը պարզուի նաեւ, որ Տէտէեանը, իր յօդուածաշարքի ընթացքին յիշատակուած Մարտիկեանի մեզի անյայտ յուշերուն հետ օգտագործած է անգլերէն այս հատորը: Ընդունելով հանդերձ իւրաքանչիւր թարգմանողի լեզուական ու ոճային տարբերութիւնները թարգմանութիւններու ընթացքին, արդարութեան համար ուզեցի հոս հաստատել թէ Տէտէեանը, այլապէս, հաւատարիմ է բնագրի պարունակութեան:

www.naregatsi.org

ԱՌ ԳԵՏՍ ԲԱԲԵԼԱՑԻՈՑ

(Սաղմոս 137)(*)

Բաբելոնի գետերուն քով
Նստեցանք ու արտասուեցինք,
Հեռուն՝ Սիոնը յիշելով:
Գետեզերքի ուռիներուն
Մենք կախեցինք քնարը մեր.
Եւ թէեւ մեզ գերեվարողք
Պահանջէին մե՛ր երգերը,
Կողոպտիչներ թէեւ մեզի
Ջուա՛րթ ըլլալ թելադրէին,
Հրամայելով մեզի երգել
Սիոնի մեր երգերը հին՝
Սակայն ի՛նչպէս երգել օտար երկրի մը մէջ
Երգը Տիրոջ:
Երուսաղէ՛մ, եթէ երբեք մոռանամ քեզ
Թո՛ղ իմ աջ ձեռքս մոռցուի.
Եթէ երբեք չդասեմ քեզ հաճոյքէս վեր՝
Թող իմ լեզուս բիմբի՛ս փակչի:
Յիշէ՛, ո՛վ Տէր, յիշէ որդիքը Եդովմայ
Որոնք, այն օր, Երուսաղէմ, կ'ըսէին թէ
«Քանդեցէ՛ք զայն, քանդեցէք մինչ հիմերն անոր»:

Բաբելոնի ո՛ աղջիկներ դուք աւերիչ,
Երանի՛ կ անոնց՝ որոնք օր մը փոխադարձեն
Պիտի չարիքն, որ հատուցիք դուք ալ մեզի:
Երանի մարդուն վրիժառու, որ մանուկները ձեր՝ բռնած
Պիտի զարնէ ժայռին, ճզմէ՛...

(*) Այս թարգմանութիւնը մեծ ըրինք, նախընտրաբար, Աստուածաշունչի Ամերիկեան Նորագոյն տպագրութենէ մը:

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՈՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ

ԵՒ

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՈՒ «ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ» ԵՐԳԵՐԸ

Մէկ հասկցուած անկեղծ ձայն՝ հազար ճառ կ'արժէ, որովհետեւ ճառը պէտք է մարսէ հասարակութիւնը որպէսզի կարենայ անկէ սնունդ առնել, ինչ որ ժամանակներու գործն է, իսկ ձայնը վայրկեանի մէջ կը թափանցէ...

Կոմիտաս

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՈՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ
ԵՒ
ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՈՒ «ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ» ԵՐԳԵՐ

Հայ գեղջուկ երգերու սեռէն տարբերող միւս երգերուն խումբը մեր մէջ կը ճանչցուի Գաղտաբայիի երգեր ընդհանուր տարազին տակ։

Ինչպէս արդէն անունը կը բնորոշէ՝ սոսնք առհասարակ քաղաքի ծնունդ երգեր են. ու մեծ մասով կը կրեն երկրէն դուրս՝ օտար քաղաքներու մէջ ապրող ու ստեղծագործող մարդոց ապրումի կնիքը։ Այս խումբին մաս կը կազմեն թէ՛ ծանօթ ստորագրութիւններ կրող երգեր, թէ՛ գուսանական երգեր եւ թէ՛ անստորագիր ստեղծագործութիւններ։ Այս հարիւրաւոր երգերուն մէջ, սակայն, կա՛ն այնպիսի հիմնական տարբերութիւններ լեզուի, կառոյցի, խորքի ու ճգտումի, որ ստիպողական կը դառնայ զանոնք ստորաբաժնել երկու խումբի, ու դիւրութեան համար միւս խումբը կոչել Գաղտական երգեր։ (Ջեմ ուզեր ցեղափոխութիւնը արատաւորել այս խումբի բոլոր երգերուն տալով յեղափոխական երգեր անունը, ինչպէս առհասարակ կը ճանչցուին անոնք անխտիր)։ Այս բաժանումն ու բնորոշումը գործնական կը գտնեմ՝ նկատի ունենալով ներհակ նկարագիրները Գաղտաբայիի ու Գաղտական որակուած երգերուն՝ ինչպէս պիտի տեսնենք։

Կոմիտասը թէեւ առանձնապէս չէ զբաղած ակնարկուած երգերով ու այսպիսի բաժանումի մը հարցերովը, եւ ունեցած է միշտ վերապահ դիրքաւորում մեր Գաղտական կոչած երգերուն առընչութեամբ, սակայն, զանազան առիթներով ու անուղղակի դիտողութիւններով, բոլորովին ալ լուռ չէ մնացած։ Այդ ցանուցրիւ արտայայտութիւններէն օգտուելով, այս գրութիւնը ուրեմն, մեր Գաղտական որակած երգերուն, ու անոնց մեր ազատագրական պայքարին հասցուցած վնասներուն բնոյթը ցուցաբերելու

www.naregatsi.org

փորձն է: Դժբախտաբար, նիւթին իսկ պարտադրութեամբը, ակամայ կը հարկադրուինք իրարու խառնել գեղարուեստականն ու քաղաքականը, պատկերը ամբողջացներու դիտաւորութեամբ:

Որո՛նք են Քաղաքական երգերը:

Ասոնց բոլորը գրուած են առհասարակ պոռոտախօս, միամիտ ու անճարակ գրիչներէ, քաղաքական քարոզչութիւններու հետամտող համբակ «հայրենասէր»ներէ, գրուած, հոետորական ոճով, բռնազբօսիկ յանգաւորումներով, տաղաչափական տարրական օրէնքներու բացակայութեամբ: Գարզապէս անկապ բառակոյտեր, որոնց «բառերը, կարծես, թուքով իրարու փակցուած» են. («Հայրենիք Երգարան», Գոսթըն, 1908):

Ահաւասիկ քառեակ մը՝ նուիրուած ցեղափոխութեան աննման հերոսներէն Գէորգ Զավուշի.

«Թուրքը լսեց անունդ Զավուշ,
Դէմդ սիրուն, լեզուդ անոյշ,
Կեանքիդ մէջ հանգիստ չունեցար
Թշնամեաց դարձուցիր ապուշ»:

Ահա եւ ուրիշի մը չափազա՛նց քաջ գեղումները.

«Պէտք է, պէտք է, պէտք է,
Սուր, հրացան պէտք է,
Երբ որ թշնամին գայ
Վրան յարձակիլ պէտք է,
Զարնենք ձգենք անխնայ,
Որ թուրքին տեղ հայ մնայ»:

Ըստ Եօլեանի, «քաղաքային երգերում Կոմիտասը իրարից խստօրէն սահմանազատում էր հայրենասիրական եւ ազգայնական երգերը: Հանդէս գալով ընդդէմ ազգայնական, շովինիստական երգերի, ցոյց տալով նրանց հակաժողովրդական էութիւնը, Կոմիտասը գտնում էր, որ դրանք հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ տեղ չունեն» («Կոմիտաս», Ի.Ռ. Եօլեան, Երեւան, 1969, էջ 111):

Հակառակ որ Կոմիտասի քննադատութիւնը ըստ էութեան կը վերաբերի մեր բաղաբական որակած երգերուն միայն, եւ Եօլեանն ալ երեւութապէս ա՛յդ է, որ կ՛ուզէ չեչտել, սակայն վերեւի պարբերութեան մէջ կատարուած «սահմանազատումը», մէկը իբրեւ «հայրենասիրական» իսկ միւսը իբրեւ «ազգայնական, շովինիստական» երգ, նախադասութեան իմաստը կը

www.naregatsi.org

դարձնէ անորոշ: «Ազգայնական»ն ու «շովինիստական»ը դնելով մէկ խումբի մէջ, նոյնիսկ կը չեղէ պատմական իմաստը ազգայնական բառին:

Այդ օրերու տաճկական կեանքին իրազեկ ո՛րեւէ ընթերցողի համար հայրենասիրական ու ազգայնական բառերը անպայման համարժէք են իրարու, գրեթէ հոմանիշ: Երկու բնորոշիչ բառեր, որոնք հաւասարապէս գործածելի են երկո՛ւ խումբի երգերուն ալ համար՝ նկատի ունենալով կեղեքումի այդ շրջանին երգուած մեր բոլոր երգերուն ազգայնական – հայրենասիրական միտումները: Ազգ ու հայրենիք, ազգայնականութիւն ու հայրենասիրութիւն՝ ճնշումի ահաւոր թաթին տակ հեծեծող ժողովուրդի հոգիին մէջ չէի՛ն կրնար չմիաձուլուիլ իրարու: Կը խորհիմ թէ շովինիստական կոչուածներն էին որ մենք դրինք ֆաղաֆական որակուած երգերու ենթաբաժինին մէջ:

Իսկ թերեւս հոս նչելու եմ որ, Եօլեանի վերեւ գործածած «հակաժողովրդական» բառին իմաստը պէտք է կարդալ իր ճշգրիտ իմաստովը՝ որ ժողովուրդի չահերուն դէմ ըլլալու հանգամանքը կը նշանակէ, ինչ որ մեր ակնարկած երգերն են:

Իր արտայայտած միտքերուն իրրեւ հիմք՝ Եօլեանը նկատի ունի Կոմիտասի մէկ յօդուածը, երեւցած Բազմավէպի 1907-ի թիւերէն մէկուն մէջ: Ես չկարողացայ ձեռք ձգել հանդէսին այդ թիւը. սակայն Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը»ին մէջ 1916-1920 թիւին մէջ Կոմիտասը զօրաւոր կերպով կը պախարակէ Եօլեանի շովինիստական կոչած մթնոլորտը մեր ազգային կեանքին (Տես այդ յօդուածը արտատպուած Էջմիածին ամսագրի մէջ):

«Հօտն անհովիւ՝ մոլոր ու չփոթ, աներեւոյթ ու անզուսպ ալիքներ յախուռն կը յուզին ի խորս մեր հալածական ու ողբալի կենաց ծովուն: Անմիտ որսորդները բոլորած՝ միամիտ ձկներ ցանցած: Մթնոլորտը թոյն կը տեղայ. բուժիչ ոյժ չկայ: Իւրաքանչիւր ոք իր պաչտօնն զգեցած է իբր հանդերձ, «յոր մերկութիւն մտաց ծածկի ի միամիտ աչաց»: ... Ո՞ւր է մեր խոհական Խորենացին, թող ելլէ՛ արիւնաքամ հողու տակէն եւ ողբայ մեր խակերու սիրտն ու հոգին, միտքն ու գործը» (Էջմիածին, Փետր.–Մարտ–Ապրիլ, 1965):

Ի՞նչ տեսակ «յախուռն ալիքներ»ու, ի՞նչ կարգի «անմիտ որսորդներ»ու եւ «միամիտ ձկներ»ու է, որ ան կ՛ակնարկէ՝ եթէ ոչ մեր ազգային կեանքը թունաւորող «մոլոր ու չփոթ» մարդոց քարոզչութիւններուն, անոնց յօրինած յոխորտաբան երգերուն:

«Հերոս մռնչեց, Սուլթան դողդողաց,
Ենվերի աչքից արտասուք ցողաց»:

«Վատ Սուլթանին ոսկի գահը գլտորեցաւ վար ինկաւ,
Գահին տակէն խեղճ հայերուս ազատութիւն ծագեցաւ»:

www.naregatsi.org

«Թէեւ չունիմք ո՛չ թուր, ո՛չ սուր, ո՛չ նիզակ,
Մեր բահերն էլ կ՚ընեն նրանց շան սատակ»:

Բազմաթիւ են ասոնց նման օրինակներ հին երգարաններու կամ մարդոց յիշողութիւններուն մէջ: Առա՛նց բնաւ կարեւորութիւն տալու մեր կռիւներուն, գրիչի հերոսակա՛ն զարկերով թրքաչխարհը տակնուվրայ կ՚ընեն՝ որպէսզի արդարութիւնը կակուղնայ ու երկինքը մեզի ազատութիւն պարգեւէ.

«Կու գայ յերկնից վեհ հրեշտակ,
Բռնած իւր ձեռքը պերճ պսակ,
Որ կը բերէ հայոց գլխուն՝
Տալով իրենց ազատութիւն»:

Երկինքէն վար իջած կամ իջնելիք այս «պերճ պսակ»ին լուրերովը կ՚արբենայ ամբողջ հայութիւնը, մէջն ըլլալով նոյնիսկ մանկապարտէզի մանուկները՝ որոնք, անհունօրէն խանդավառ, ու ելած նստած հերոսական աւել-ձիւերու վրայ, կը սկսին «Թչնամի» ասպատակել տունի ու գիւղի չուրջը:

Ազգային զարթօնքը ահա այդպէ՛ս կ՚ընկալուի:

«Մեր ազգային ու յեղափոխական երգերու քաղաքացիութեան չրջանը պէտք է ընդունիլ անցեալ դարու վերջին կէսը, առանձնապէս Նալպանդեանի. Գամառ-Քաթիպայի եւ աւելի երկրորդական բանաստեղծներու ազդեցութեան տակ բեղմնաւորուած ու ընդհանրացած: ... Սակայն անցան յաւիտենութեան գրկին մէջ հանգչելու այդ մեծ ղէմքերը, եւ երբ անոնց նախերգած ընդվզումի չրջանը վրայ հասաւ, երբ յեղափոխական դրական գործունէութեան առաւօտը փայլեցաւ՝ տարօրինակ անբեղմնաւորութիւն մը ցուցուց հայութիւնը.— ան չտուաւ պայքարի ու ճգնաժամի եւ ոչ մէկ ժողովրդական ու արժանաւոր երգիչ, ասպարէզը մնաց զանազան մութ անկիւններու մէջ կծկուած խեղճ ու կրակ անանուն աչուղներուն, որոնք, ազգային անպաչտպան քնարը յափչտակելով... յանձն առին հայկական Հոմերոսի պաչտօնը, ցեղի ազատամարտը անչնորհքութեամբ երգելու համար: Եւ անոնք կրցան արգասաւորել անսովոր քանակութեամբ հայդուկային-ֆիդայական ու զանազան հերոսներու անուններուն վրայ ստուեր ձգող անհամ, անբովանդակ, տափակ ու ողորմելի երգեր: Այդ ձեւով ահա ստեղծուեցաւ մեր յեղափոխական (դուբ հասկցէք՝ քաղաքական, Ց.Ա.) երգերու մեծամասնութիւնը գրաւող «գեղարուեստական» չտեմարանը, այնպիսի բովանդակութեամբ ու այնքան վատ թխուած, որ իր նպատակին չծառայելէ զատ՝ այլեւ վնասակար բնոյթ ունեցաւ, ճաչակի ու վսեմութեան ոգիի բացակայութեան պատճառով» (Տես «Հայրենիք Երգարան», նոյն):

www.naregatsi.org

Վերոյիշեալ երգարանի լման վեց էջերը գրաւող «Քանի մը խօսք»ին անանուն հեղինակը, այսպէս, իր օրին, հիանալի յստակատեսութեամբ պատմականը կու տայ ու վերլուծումը կ'ընէ մեր հարցադրած երգերուն: Արդարեւ, «մութ անկիւններու մէջ կծկուած խեղճ ու կրակ» այդ գրիչներն էին, որոնք, «վսեմութեան ոգիի» ու պատասխանատուութեան զգացումի «բացակայութեան պատճառով», Անաթոլիոյ թուրք ծովուն մէջ ինկած մեր ափ մը գիւղին իսկ կրցան երգել տալ՝ «Հայը մահէն չի վախնար»ի նման ապուշ երգեր:

Իսկ ո՞րքան գործնական էր· մեր պայմաններուն տակ մահէն չվախնալու այդ վտանգաւոր արհամարհանքը:

Ֆրանսացի գրագէտ ու երկրորդ աշխարհամարտի առաջին օդաչուներէն Անթուան Սէյնդ-Էքզիւբերին, խորհրդածելով իր պատերազմական դառն փորձառութիւններուն վրայ, տեղ մը ցաւով ու ցասումով կ'ըսէ թէ՝ «թքե՛լ եմ մահուան նկատմամբ եղած արհամարհանքի վրայ, եթէ դրա հիմքում ընկած չէ պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը· դա միայն ոգու աղքատութեան եւ կամ պատանեկան աւիւնի չատութեան նշան է»:

Իսկ դեռ անկէ առաջ, տասնիններորդ դարու վերջաւորութեան, Արշակ Զօպանեանը, որ Կոմիտասին շատ մօտիկ էր այս մարզին մէջ, գրեթէ յիշեալ բաղաբական երգերու թեւածութեան առաջին իսկ օրերուն, Լոնտոնի «Նոր կեանք»էն պիտի յորդորէր թէ՝ «հերոսութիւնը, անհատին ինչպէս ժողովուրդին մէջ, ժամանակաւոր վիճակ մըն է, անձին գերագոյն ընդոստումը որ մշտական չի կրնար ըլլալ: Մշտական վիճակը, կանոնաւոր ու առողջ վիճակը, զոր պէտք է ունենալ· գիտակից եւ ուշիմ արութիւնն է· ապահով· անվհատ եւ խուլ գնացքը դէպի փրկութիւն: ... Իմաստակ բացագանչութիւններէն, տգէտ յոխորտանքներէն, եւ տղայական յոյսերէն անջատուինք· ճանչնանք մենք մեզ, մեր խնդիրը, մեր երկիրը, մեր ցեղը, մեր միջավայրն ու պայմանները, ուսումնասիրենք, եւ գիտնանք մեր ճիգերը տեղին ու ժամանակին պատչաճեցնել» («Հերոսները» Նոր Կեանք 8 Փետրուար 1898):

Ի պատասխան բազմաթիւ այսպիսի յորդորներու սակայն, մեր երանելի աչուղներն ու Եւրոպա նստած մեր բաղաբական երգերու քա՛ջ հեղինակները, գրեցին·

«Գացէք ըսէք վատ թուրքին
Թող հեռանայ մեր հողէն.
Հայը վարժութիւն ունի,
Պատերազմը մօտեցաւ»:

Ոմանց կողմէ թերեւս առարկուի թէ այս բոլոր երգերը իրենց ժամանակի՛ն ծնունդն էին, ու այս հեռաւորութենէն հիմա նստիլ քննադա-

www.naregatsi.org

տելը անիմաստ բան է, մանաւանդ, արդէն փոխուած են դարն ու պայմանները: Սակայն, պատմութիւնը ունի իր անողոք օրէնքները դատելու լոկ եղածը, ո՛չ մտաղրուածը: Երբ այսօր դարաւոր կրօնքներն իսկ կը դրուին քննադատութեան նժարին, հա՞րկ է, որ մեր ազգային մտածողութեան մէջ այս երգերէն ոմանք տակաւին իրենց տեղն ու համբաւը պահեն որոշ խաւերու մէջ: Ցետոյ, ակնարկուած այս երգերուն ստեղծած աչխարհը վերլուծելու առաջադրութիւնը անոր ա՛լ համար՝ որպէսզի, ետքէն, աւելի յստակօրէ՛ն ըմբռնելի դառնայ Կոմիտասի կատարած գործին նշանակութիւնը իր բոլո՛ր անկիւններէն:

Ջմոռնանք, որ այս երգերը գրուեր էին 1915 թուականէն առա՛ջ. երիտասարդ Թուրքերը հրահրող ու Աղէտը կանխող չրջանի մը, որ մխացող կրակին վրայ քարիւղ լեցնելու ծառայութիւնն էր միայն մատուցուածը: Եւ գրուեր էին մարդոցմէ, որոնք, ըստ «Հայրենիք Երգարան»ի դարձեալ, իրենց «անհամ, անբովանդակ, տափակ ու ողորմելի երգերով հրապարակը ողողեցին». եւ որոնք, ըստ Կոմիտասի գաղափար իսկ չունէին թէ այդպիսի երգերը «ինչ նշանակութիւն ունի(ն)... ապագայ ազգային դաստիարակութեան գործի մէջ»: Նաեւ չէին գիտեր թէ «երգը ներքին՝ հոգեկան զգացումի արտայայտութեան մէկ ձեւն է, զգացումներն ինչ ուղղութեամբ որ ընթանան, երգն ու պարն ալ նոյն արտայայտութեամբ երեւան կու գան»: Եւ մեծերու կարգին մանուկներու մատաղ ու դիւրընկալ հոգին ա՛լ կը կաղապարեն երգով ստեղծուած ծուռ պատկերներու կնիքով:

Արդ, ընթերցողը կրնայ երեւակայել, «թէ որքան կարեւոր են մանուկին դաստիարակութեան մէջ երգեցողութեան ընծայուելիք հոգածութիւնն ու պարտաւորութիւնը: ...Մանուկը բարոյական կեանքի փիլիսոփայութիւնը չունի: Պէտք է անոր հոգեկան զգացումներուն հաւասարակշիռ դաստիարակութիւն մը տալ: Որպէսզի երգեցողութիւնը... անոր ուղեղին բարերար ազդեցութիւն մը ունենայ, պէտք է գիտակցական ըլլայ: ...Դատարկ հնչումէն դատարկ զգացում կ'առաջանայ: Զգացումները կանոնաւորելու, ուղղելու, զարգացնելու համար հարկ է երգեցողութեան աւանդումին նպատակայարմար ուղղութիւն մը տալ» եւ ոչ թէ մանուկին «քար կլլել» տալ: Ուրեմն կը տեսնէք թէ երգեցողութիւնն առհասարակ «ինչքան կարեւորութիւն ունի ապագայ քաղաքակրթութեան» եւ մանաւանդ ազգային կեանքին համար: «Զգուշութեամբ եւ երկիւղածութեամբ մօտեցէք դաստիարակութեան գործին... դաստիարակելու կոչուած էք սերունդ մը, որ ապագայ ազգն է: Սխալ ուղղութեամբ՝ ազգ մը կը խորտակէք վերջը»: (Քաղուածքներ՝ Կոմիտասի «Պարն ու Մանուկը» ուղերձէն, խօսուած 1912–ին, Էսայեան վարժարանի մէջ)(*):

(*) Տես «Սովետական Արուեստ» թիւ 4, 1965:

www.naregatsi.org

Աւետարանի մարգարէներէն աւելի յստակատեսութիւն չկա՞յ մինչ այս տողերուն մէջ:

Եթէ ունիք՝ բացէք հին երգարանի մը դեղին էջերը, ու տեսէք թէ ակնարկուած սեռի երգերուն մէջ «ազգային դաստիարակութեան գործին» նպաստող «հաւաստարակչիռ» քանի՛ տող կայ: Ցակոբ Օշական կ'ըսէ թէ «այս կարգի երգեր յաճախադէպ են 1850-էն ասդին...: Գրեթէ միշտ ուռուցիկ հիւսքով եւ մուրացիկ եղանակներով՝ մեր հայրենասիրական երգահանութիւնը շատ վար կը մնայ մեր ժողովրդական բանաստեղծութենէն ու երաժշտութենէն» (Ց. Օշական, «Հայ Գրականութիւն», էջ 9):

Այսպիսի «մուրացիկ» երգագրութիւնը իր «ուռուցիկ հիւսքը» կը գտնէ առաւելապէս 1890-էն ետքը ու իր արդարացումն ալ կը փնտռէ մեր ժողովուրդին մէջ արմատացած դարաւոր ստրկամտութիւնը չէզոքացնելու առաջադրութեան մէջ, ազդուելով Եւրոպայէն փչող յառաջդիմական հովերէ: Եւ սակայն, կ'ըսէ Կոմիտաս, «չտապելով (ու) առաջինը չառած երկրորդ քայլին դիմելով, բոլորովին պիտի կորչինք...» Օտարէն եկած «անմարս գաղափարներով առաջնորդուելու» փոխարէն պէտք է ազգովին զարգանալ: Որովհետեւ եւրոպական մարդկային գաղափարները ո՛րքան որ ընտիր են ու փափաքելի՝ բայց մեզ անպէտք են. պաղ երկրի բոյսերը մեր ջերմ արեւի տակ կը կիզուեն: (Քաղուած Կոմիտասի Դեկտմ. 25, 1912, Թուակիր նամակէն, ուղղուած Ա. Ջօպանեանի: Տե՛ս Էջմիածին, Թիւ Բ.Գ.Դ., 1965 էջ 45):

Ահա թէ ինչպիսի մթնոլորտի մէջ մեր ժողովուրդը, արդէն հինէն իւր հաւատալով մագաղաթի վրայ գրուած ամէն մէկ տողի, անյագօրէն ծծեց այդ երգերու... քաւչուկէ ծիծերէն իրեն հրամցուած փուճ օդը: Թէ՝ ինչպէս մահը արհամարհելով կորնցուց հաւաստարակչութեան ամէն զգացում: Մթնոլորտը ա՛յնքան չիկացաւ ու ազգովին այնքան գինովցանք մեր թղթամարտային յաղթանակներով, որ «մեր բանաստեղծներէն չատեր, նոյնիսկ առաջնակարգ՝ օրէնք էին ըրած թուրքի եւ քուրտի ոչնչացումը ընդունել իբրեւ միակ ու անհրաժեշտ պայման ազգային ազատագրութեան, անընդունակ յայտնուելով որոշելու հայութեան իսկական թշնամիները ենթադրականներէն»: Երգագիրներէն չատեր, թշնամիի ու «ղէնքի երեսը չտեսած, առէ՛ք սուր, թուր, ցիգակ եւ այլ միամտութիւններ(ով), անդրջրհեղեղեան գուպարածի հրաւէրներ(ով) աւելի է՛ւս անհեթեթ (դարձուցին)այդպիսի երգերու իմաստը: ... Որոնք հայութիւնը կրթելու ձանձրոյթը իրենց վրայ (առին) ամբոխին կիրքերը վառելու ուղղութեամբ, առանց ամենեւին անոր մէջ յեղափոխական գիտակցութեան սաղմերը բեղմնաւորելու՝ այդպիսիները «արջի բարեկամութիւն» միայն ըրին: Մինչդեռ, «աշխարհի ծանրութիւնները մտքի ու պայծառ ինքնագիտակցութեան լծակը կրնայ միայն տեղէն խախտել, բայց ոչ երբեք զգացմունքը, նոյնիսկ

www.naregatsi.org

չատ ու չատ բոցավառ ու կատաղի» (քաղուածքներ՝ «Հայրենիք երգարան»էն)։

Այս «կատաղի» երգերէն կը բացակայէր ոչ միայն «պայծառ ինքնագիտակցութիւն» այլ նոյնիսկ աղօտ զգացում մը մեր նեղ կացութեան։ Տարրական ողջախոհութիւնն իսկ կը պահանջէր որ այդ երգ կոչեցեալները երբեք չգրուէին· բայց գրուելէ յետոյ գոնէ տեղ չգտնէին կուսակցական պաշտօնաթերթերու կամ երգարաններու մէջ առա՛նց խմբագրական գիտակից հակակշիռի։ Թուրքիա կոչուած դժոխքը, Ժընեւ կամ Թիֆլիս չէր։ Աչխարհէն կտրուած անլուր գիւղերու միամիտ ժողովուրդը, վերջապէս, տօնավաճառի դրուած ապրանք չէր։ Հետեւաբար, կրկնակիօրէն դատապարտելի էին բոլո՛ր անոնք որոնք գրեցին կամ իւրացուցին այդ երգերը, դատապարտելի էին այդ երգերով թելադրուած ճոռոմ միտքերը, այդ միտքերէն թափ ստացած յոխորտական փուճ չարժումները, ու անոնցմով հրահրուած վատնումները կեանքի ու ինչքի։ Ներելի չէին մանաւանդ, այդ երգերով մեր մէջ առաջացուած անիրատես ու հիւանդագին միտումները։

Ի՛նչն էր սակայն, որ այդ երգերը կրցան սերունդներ խանդավառել ու երիտասարդութիւնը գինովցնել նոյնիսկ։

Հարցումը, իր ցո՛ւրտ առարկայականութեամբ, եւ այդ չրջանէն գրեթէ ութը տասնամեակ յետոյ դեռ այսօր իսկ, կը սեղմէ իմ սերունդի մարդուն կոկորդը։ Գիւղի ծխական դպրոցին ողջ աշակերտութեան չարքին, զինուած խաչած հաւկիթի ու կանաչեղէնի պաչարով՝ ուսուցիչներու հսկողութեան տակ ե՛ս ալ երգեր եմ այդ նոյն երգերը մեծ ախորժակով, ֆէտայի դարձած ըլլալու յաւակնութիւնով։ Պատանեկան եռանդով «չան սատակ» ըրեր եմ Թուրքը՝ «մանգաղով, բրիչով ու բահով»։ Եւ այսօր, կեանքի այս հեռաւորութենէն, դեռ եւս կը դժուարանամ ժպտիլ ու մօտենալ այդ երգերուն բացասող գրիչով։ Կը դժուարանամ թօթափել անոնցմէ դեռ եւս իմ մէջ յամեցող զգայութիւնը։ Ի՛նչ միամիտ յոյզերու դռները չէին բախած այդ երգերը, բիրտ իրականութենէն փոխադրելով մեզ խարուսիկ երազայնութեան, Կապադովկիոյ Թրքական ծովուն մէջ սքողելով մեզմէ մե՛ր վիճակին անյուսութիւնը, ողբալիութիւնը։

Այդ երգերը կը ստեղծուէին այնպիսի չրջանի մը՝ երբ հայ կեանքը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ դժոխք էր։ Հայ մարդը, վեց հարիւր տարիներու ստրկութեան տակ, գաւառի այդ ծայրամասերուն մէջ գրեթէ չունէր այլեւս ինքնութիւն ու առնականութիւն, ներքինիացած՝ միտքով ու հոգիով։ Պալքանեան պատերազմներով առաջացած ցնցումն էր միայն, որ միացած Պոլսէն հասնող հայրենասիրական գրականութեան արձագանգին՝ կարծես չարժեց գաւառին ընդարմացած ջիղերը։ Դժբախտաբար սակայն, հազի՛ւ արթնցած ու գիտակցիլ սկսած իր վիճակին ու գոյութեանը· հազի՛ւ չարժիլ սկսած՝ «իրենց կեանքերը ազգին նուիրուած» ջան ֆէտայիներու ծայրագաւառները բերած նոր չունչէն՝ երգարաններու մէջ իւ՛սկոյն տեղ

www.naregatsi.org

գան, միւս արժանաւոր երգերու չարքին՝ այդ ճոռոմ երգերն ա՛լ, չեղելով յեղափոխութիւնն իսկ իր չիտակ ուղիէն:

Ակնարկուած չրջանը կ՚ընդգրկէ հազի՛ւ քառորդ դար: Եւ սակայն, չարժումը այնքան տարերային էր, որ պարզունակ գիւղացիին լճացած կեանքէն ներս վերածուեցաւ, իսկոյն, հրդեհի ու հրավառութեան: Բռնկեցան զգացումները: Ամէն գրիչ ու... գրչակոթ սկսաւ երգ գրել, ազատական պայքարի դիմագիծը միտքերու մէջ աստիճանաբար փոխադրելով երգային հայրենասիրութեան: Տո՛ւր, որ տաս: Այդ չիկացած մթնոլորտին մէջ երգերն ալ չուտով գտան, դժբախտաբար, ընկալուչ ականջներ: Ամէնէն լուրջ կուսակցականն իսկ չկրցաւ, կամ չուզեց երգարաններէն վտարել այդ «վատ թխուած, անհամ, անբովանդակ, տափակ ու ողորմելի» երգերը: Նոյնիսկ քաջալերեց՝ իրենց պաշտօնական քայլերգներուն մէջ մտած «չովինիստական» մեծամիտ տողերը:

Եւ ճիշդ հոս է ողբերգութիւնը:

Ստեղծուած մթնոլորտին մէջ, ջուրը ինկողի անդոհա՛նքն էր, որ տաճիկ բռնատիրութեան տակ հեծող սերունդները մղեց փարելու՝ լուսինն իրեն խոստացող այս երգերուն: Աւա՛ղ, որ հէքեաթը չիրականացուց խոստացուած բանները: Ընդհակառակը, ժողովուրդին քաղաքական ըմբռնողութեան մէջ առաջացուց ա՛յնպիսի հիւանդոտ ուռեր, որ ամբո՛ղջ դար մը, ու մինչեւ այսօր, ազգովին մենք կը մնանք անուղղայ օսմանդիաններ, քաղաքականօրէն խակ ու զգացակա՛ն էակներ:

Կարծուածէն չատ աւելի մեծ է այս երգերուն հասցուցած վնասը քանի մը սերունդներու կեանքէն ներս: Ծոխորտաբանութիւններով հայ մանուկին ապրումները անգամ մը կաղապարուելէն ետք, ան այլեւս չկրցաւ իրմէ թօթափել իր մէջ բոյն դրած թղթամարտային յաղթանակի մտայնութիւնը նո՛յնիսկ իր մարդանալէ՛ն ետք:

Աւա՛ղ, որ երկինքէն երբեք չինկաւ երեք խնձոր...

Պիտի հարցուի թէ այդ ամբողջ չրջանին ո՛ւր էին մեր իրա՛ւ յեղափոխականները, որոնք ժողովուրդը առաջնորդելու կոչումն էին ստանձնած: «Մեր յեղափոխականները, անչուշտ, ինծի պէս գիւղէ մը չէին գար: Անոնք գաղղիացի էին, ռուս էին, գերման էին, անգլիացի էին: Բայց մեր ժողովուրդը՝ հիմնովին արեւելք: Ա՛յս էր, որ չկրցանք զգալ» (Ց. Օշական, Բագին, Պէյրութ, 1974, թիւ 8, էջ 3): Եւ չզգալով, ու կուսակցական նախանձոտ մրցումի կրկէան իյնալով, Յեղափոխութեան բախտը գրեթէ յանձնեցինք այս քաղաքական երգերու ծուռ Դաւիթին՝ որ դժբախտաբար ծուռ էր իր բոլո՛ր երեսներովը: Անիրատեսութեամբ, ինկանք այդ բրդոտ երգերու մշուշին մէջ, ու խաբուսիկ Սահմանադրութենէ մը ետք օդը նետելով ամէ՛ն չրջահայեցութիւն՝ բահով ու բրիչով մենք մտանք խանդավառ երազներու աշխարհը:

www.naregatsi.org

Մօտաւորապէս այսպէս է, որ զանգուածներու մտքին մէջ Ցեղափոխութեան գաղափարականը վերածուեցաւ օդին մէջ ատրճանակ պարպելու ստուերամարտի: Ցեղափոխութեան հիմնադիր սերունդի լրջութիւնը հետզհետէ ծխաքօղի տակ առնուելով, երբեմն նոյնիսկ իջեցուելով աչակերտական գրասեղաններու՝ գաղափարականը վերածուեցաւ գաղափարի: Ա՛յս կերպ միայն կարելի է բացատրել Քաղաքական որակուած երգերուն բացասական ազդեցութիւնը հայ քաղաքական մտածողութեան վրայ: Այդ բացասական ազդեցութեան թերեւս վերջնագոյն երեւոյթն էր, որ հայ կեանքի բեմէն Թուրքին ու քուրտին հեռանալէն գրեթէ երեք տասնամեակ ետքը, յանկարծական պոռթկումով մը Լիբանանի մէջ բռնկեցուց եղբայրասպանութեան ամօթալի այն չղթան՝ որ յետ Եղեռնի սփիւռքահայ մեր կեանքին ամենամեծ արատներէն է:

Արդարեւ. «Թուքով փակցուած» այդ երգերը, ազատագրական մեր չարժումին ներարկելով իրենց հեռահաս թոյնը, ո՛չ միայն մեծապէս օգնեցին չեզելո՛ւ եւ սխա՛լ հունի մէջ դնելու ուղղութիւնը թէ՛ Ցեղափոխութեան եւ թէ՛ անոր սրբազան զինուորեալներուն՝ այլեւ հրահրեցին, ու ի՛ւղ քսեցին մեծ Եղեռնը ծրագրող բորենիներու սեւ հրաասյլին...

Որո՞նք են ուրեմն քաղաքային երգերը:

Քաղաքային երգերը, իրենց էութեամբ ու ձգտումներով, գլխովին տարբեր են միւսներէն: Անոնց նիւթ կը կազմեն հայրենիքի սէրը, պանդուխտի մորմոք, ազգային դէմքերու եւ դէպքերու ոգեկոչում, ու համամարդկային եղբայրութեան զգացումներ: Լո՛ւրջ են բովանդակութեամբ ու աւելի ներկայանալի իրենց կազմով: Անոնց չինիչ ըլլալու հանգամանքէն թելադրուելո՛վ է, որ Կոմիտասը ընտրողաբար աշխատած կամ բազմաձայնած է, օրինակ, Հիմի՞ էլ Լոճնի, Մայրենի Լեզու, Մայր Արաքսի Արտասուքը, Երբ Որ Բացուին, Ծիծեռնակ, Բամ Բորոտան, Տէր Կեցո՛ Դու զՀայս, Հայաստան եւն. երգերը: Այս բոլոր երգերուն նոր գոյն ու նոր իմաստաւորում կու տայ փոքրիկ հպումներով ու կը դնէ զանոնք դիմացկուն հիմերու վրայ, ստեղծելով նաեւ զանոնք դաչնաւորելու իւրայատուկ ոճ մըն ալ:

Դուք այս երգերուն մէջ պիտի չգտնէք մէկ հատիկ տող որ բաղաբական երգերուն «ուռուցիկ» երանգը ունենար: Անոնք զուսպ են ու տոկուն ո՛չ միայն իրենց գեղարուեստական կառոյցով, այլ նաեւ առողջ՝ իրենց իրապաշտիկ ձգտումներով, առողջ՝ աշխարհահայեացքով: Այդ հանգամանքով ալ միւսներէն աւելի քաղաքական ու հայրենաչինական խորք ունին: Բորբոքելէ աւելի կը մխրճուին: Քարոզելէ աւելի կը թելադրեն. անհունօրէն սատարելով «ապագայ ազգային դաստիարակութեան գործին»:

Այդ երգերու խումբին մէջ միակ բացառութիւնը թերեւս, որ ուղղակի տուրք տար Ցեղափոխութեան, Սիփանայ Քաջերն է, որ ունի հեղեղի մը

www.naregatsi.org

անդիմադրելի ուժը՝ խանդավառելու եւ յեղափոխելու զգացումները: Այս մէկ հատիկ երգով բռնկած փոթորկայոյզ մարտական զգացումները երիտասարդ սիրտերէ ներս, եւ կամ Ո՛վ Մեծասքանչ Դու Լեզուի նման մեղրածորան մէկ երգով ստեղծուած հայրենասիրական խռովքը մատաղ հոգիներու՝ թերեւս աւելի՛ ազգասիրական աւիշ ներարկեցին սերունդներուն, քան ամբողջ խառնիճաղանճը Քաղաքական Երգերուն:

Կոմիտասի կատարած գեղջուկ երգի եւ ընդհանրապէս հայ երգարուեստի վերակառուցումին առընչուած չատ կարեւոր գործերուն առընթեր, պէտք չէ մոռնալ անոր այս «Քաղաքական» կոչուած երգերը անտեսել, ձաղկելու ու մեր մէջ քաղաքային որակաւոր երգերու ճաշակը զարգացնելու բարենիշն ա՛լ: Իր ամբողջական անտեսումը «թուքով փակցուած» այդ երգերուն, ամէն բանէ աւելի կ՛ընդգծէ իր առողջ քամահրանքը անոնց հանդէպ: Անտեսելով զանոնք, ու լուսարձակի տակ առնելով Քաղաքային երգերը՝ նուրբ մանկավարժական ու առողջ հոգեբանական ուղիներով, ան կը փորձէ յեղաշրջել մեր աչխարհահայեացքն ու քաղաքական մտածումը մե՛ր իսկ զգացումի ակերէն, երգի տիրակալող համայքովը խորունկ ակօսներ բանալով թմրած հոգիներուն մէջ:

Կայ եւ ուրի՛չ կէտ մը: Գեղջուկ ու Քաղաքային ընդհանուր այդ երգերով ան նոյնիսկ զիրար մօտեցուց հայ կեանքին երկու տարանջատ կողմերը՝ մոռցուած գաւառն ու մայր հողի զանգուածէն խզուած քաղաքը:

Կոմիտասի ազգային գործունէութեան այս անտեսուած երեսը ցուցաբերելու յարմարագոյն ձեւն էր. կը խորհիմ, երգերու այս բաղդատական ձեւով Կոմիտաս քաղաքացիին կերպարը գծելու մեր փորձը: Քաղաքական երգերը դարագլխի մեր քաղաքական խակութեան «գլուխ գործոց»ներն են. ու ցաւագին ճչգրտութեամբ մը կը ցոլացնեն մեր մանկամտային ողբալի հոգեվիճակը: Կոմիտասեան բարձրարուեստ երգերուն հակադրումը այդ թզուկ «երգ»երուն հետ, ցցուն կերպով կը յայտնաբերէ դիմագիծը Կոմիտաս քաղաքացիին ու դաստիարակին:

1975

Տես «Շիրակ», Ցուլիս, 1988

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՀԱՅ ԵՐԳԻ ԱՌԱՔԵԱԼԸ

Եւ ճրագը չեն վառեր ու դներ գրուանի տակ, այլ աշտանակի վրայ, եւ ան լոյս կու տայ բոլոր անոնց որ տան մէջ են:

Աւետարան ըստ Մատթէոսի Ե.-14

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՀԱՅ ԵՐԳԻ ԱՌԱՔԵԱԼԸ

Անգամ մը, 1950-ական թուականներուն, երաժշտագէտ բարեկամ մը կ'ըսէր թէ, Կոմիտասը աստուածացնելու ու կոմիտասագրութիւնը տեսակ մը հէքեաթի վերածելու սա մերօրեայ տենդէն վեր մնալը՝ արուեստագէտ գրողի մը մեծագոյն առաքինութիւնը պիտի ըլլար: Ան կ'ակնարկէր՝ այդ օրերու բաւական թիւով «յուշագրողներուն», Հայաստան եւ Սփիւռք՝ որոնք, տրամաբանութիւնը չփոթելով բարձր տրամադրութեան հետ, կը չփոթէին, նաեւ, իրականութիւնը իրենց եսը գգուող զրոյցին հետ:

Կոմիտասը սերտելու, ու իր արուեստին թաքուն գեղեցկութիւնները ճանչնալ ուզելու որոնումներուս ընթացքին, մտաբերելով հանգուցեալ բարեկամիս արդարացի դիտողութիւնը, ջանացած եմ, յաճախ, սիրտի անհամեմատ զեղումներով տարուած իսկ պահերուս, մնալ զուսպ, չափաւորութեան սահմաններու մէջ, ու պահել առարկայական մօտեցումի սահմանագիծը: Սակայն, պէտք է խոստովանիլ թէ դիւրին չէ եղած: Կոմիտասը ա՛յն տեսակ հուր մըն է, որուն անկե՛ղծօրէն մօտեցողը չի կրնար չէռնկիլ երբեմն: Կարգ մը արուեստագէտներ կոչած են զայն «կախարդ», բայց պատկերը թերեւս աւելի ամբողջական պիտի ըլլար՝ եթէ կոչէին հայ երաժշտութեան կախարդող լե՛ռը, որուն մարդ քանի մօտենայ՝ այնքան աւելի լեռը կը դառնայ կախարդող:

Կոմիտասը համապարփակ մեծութիւն մըն է, օժտուած՝ գիտական, ստեղծագործական, բանաստեղծական, բանասիրական, կատարողական, քննադատական ու առաքելական բազմապիսի կարողութիւններով: Իրմով ստեղծուած չարժումը չմնա՛ց զուտ երաժշտական սահմաններու մէջ, ճիւղ նետեց արուեստի բոլոր մարզերէն ներս: Օրուան չատ մը գրագէտներու համար Կոմիտասը եղաւ՝ ջուրը բուն առուն ձգող մեծագոյն ջրաբաշխը: Իր

www.naregatsi.org

երգերով ան այդպիսիներուն տուաւ, ամէնէն առաջ, ազգային ինքնութեան մը ուժեղ գիտակցութիւնը: Քաղաքներու խաժամուժին մէջ ետ բերաւ անոնց՝ իրենց կորսնցուցած աչխարհը, իրենց բնիկ հողին բոյրը:

Ռուբէն Զարդարեանի «Ցայգալոյս»ին առիթով կազմակերպուած գրական ասուլիսին, ան կ'ըսէր 1915-ին.

«Ցարդ գաւառը մեր աչքին առնեւ լծորդուած է խաւարի հետ: Մենք մեծ մասամբ գաւառը կը ճանչնանք իր տգիտութիւնով եւ յետամնացութեամբ: Բայց գաւառը իմ աչքիս առնեւ կը պատկերանայ իբրեւ սրբավայրը հայ գեղարուեստի նչխարներու, հոն կը տեսնեմ հայ երգը՝ հայ գեղջուկին շրթներուն վրայ, հայ գութանը, հայ գեղջուկը՝ իր արօրին ու մաճկալին հետ, ու քարերն անգամ նուիրականութիւն մը կը յիչեցնեն: Այդ քարի բեկորներն են մեր հայրենիքը, ազնիւ հանդիսականներ, հոն են չերտերը մեր գեղարուեստին եւ ոչ թէ մայրաքաղաքներուն մէջ, ուրկէ մենք գաւառը կը դիտենք իբրեւ խաւարի վայր: ... Մեր մէջ կենսունակութեան ջիղը խաթարուած է, որովհետեւ մայր երկրէն հեռացած, գաղթավայրերու մէջ է, որ կ'ուզենք զայն բխեցնել: Գաղթականութիւնը չէ, որ սնունդ պիտի տայ գրականութեան, գեղարուեստին, այլ բուն իսկ հայրենի հողը, ուրկէ հեռացած է ան...» եւ կո՛չ կ'ընէ երիտասարդներուն, որ չնչեն գաւառին չունչը՝ որ չունչն իսկ է հայրենի բնավայրին, «որուն արեւը քաղցր է, ջուրը անուշահամ, երկինքը վճիտ եւ օդը կենսատու ու պայծառ, եւ որուն վրայ կը սաւառնի գեղեցկութիւնը: Շնչեցէք այդ գեղեցկութիւնը» (Սովետական Արուեստ, թիւ 4, 1965, էջ 34-35):

Այս է ահա Կոմիտասի դաւանանքը: Արդարեւ, այդ դաւանանքին որպէս ամբողջանուէր առաքեալ, իբրեւ եզակի մեկնաբան ու երգիչ գեղջուկ երգերու, իբրեւ հմուտ ազգագրագէտ ու մանկավարժ-խմբավար՝ ան էր, որ գեղջուկ երգի թաքուն իմաստին իր հիանալի թափանցումներովը զայն հասկնալի դարձուց մեզի: Միսական երգերու միջոցով, օրինակ, որոնցմէ ոմանք ետ կը տանէր մինչեւ հեթանոսական չրջան, Կոմիտասը տեսանելի դարձուց մեզի տոհմիկ ծէսերու կամ հարսանեկան երգերու գծած պատկերներէն արտացոլող մեր կրօնական ու աչխարհիկ կեանքին հոլովոյթը: Այնպէս՝ ինչպէս Թորամանեանը Անիի նիրհող աւերակներէն վերակազմեց յատակագիծը այն կամարներուն՝ որոնց ներքեւ հնչեր էին Կոմիտասի «բռնած» ու մեզի բերած տոհմիկ ձայները:

Այդ ձայներէն հմայուողները միմիայն գրագէտներ ու արուեստագէտներ չէին: Էջմիածինէն Թիֆլիս, Պոլիս ու Եգիպտոս ամէ՛ն ուր որ հնչեց Կոմիտասեան երգը՝ ամէնէն խոնարհ հայն իսկ զգաց այդ երգերէն բխող ու մինչեւ հոգիին խորերը թափանցող սարսուռը: Այդ երգերուն մէջ ան գտաւ իմ իսկ մոռացութեան տրուած երէ՛կը:

Բայց, ո՛չ միայն հայը:

www.naregatsi.org

Կոմիտասի ծննդեան 90 ամեակին առիթով երեւցած յուշագրութեան մը մէջ Աղաւնի Մեսրոպեանը կը գրէ՝ Պոլսոյ երաժշտական հրատարակութիւններու եւ գործիքներու այն օրերու յայտնի վաճառատան՝ Գօմանդինկէրի սրահներուն մէջ տեղի ունեցած երաժշտական ասուլիսներու մասին, Պոլսոյ բազմազգ ժողովուրդներուն ու «աչխարհիս ամէն ծայրէն Պոլիս եկող երաժիշտ արուեստագէտներուն համար»: Երաժշտական այդ տունը իր չուրջը ունէր «այն ատենուան ականաւոր երաժիշտներու խումբը, կազմուած՝ յայտնի երաժիշտներէ, դասախօսներէ ու խմբավարներէ: Այդ խումբին կեդրոնական դէմքերէն մէկն էր նաեւ Կոմիտասը»:

Հաւաքոյթի մը առիթով, լսելէ ետք Կոմիտասի գեղջուկ-ժողովրդային երգերու մասին ունեցած ելոյթը, կը գրէ Մեսրոպեան, «եօթանասուն-հինգամեայ ծերունազարդ փրոֆէսօր Հեկեն, որ վիրտուոզ դաշնակահար մըն էր, վերացած՝ մօտեցաւ Կոմիտասին, իր դողացող ձեռքերուն մէջ առնելով համբուրեց անոր ճակատը, եւ ըսաւ.— Ես չատ եմ լսեր ֆոլկլորային երաժշտութեան մասին դիսպուտներ յայտնի երաժշտագէտներու կողմէ, սակայն ես պէտք է վկայեմ այսօր Հայր Կոմիտաս, որ դուք անզուգական էք այդ բնագաւառին մէջ: Ե՛ւ հայկական, ե՛ւ ռուսական ֆոլկլորային երաժշտութեան վերլուծումով, ինչպէս նաեւ այդ երկուքէն ձեր կատարած երգերով, դուք ո՛չ միայն խորապէս յուզեցիք, այլեւ համոզեցիք մեզ՝ հայ եւ ռուս ժողովուրդներու բաժին երաժշտական տաղանդի մասին, այդ ժողովուրդներու երաժշտութեան ընդհանրութիւններու մասին: Ձեր ձայնին մէջ նոյնքան հարազատ դրսեւորուեցաւ ե՛ւ հայ ե՛ւ ռուս ժողովուրդներու կենդանի հոգին» (Գրական թերթ, Երեւան, Սեպտ. 25, 1959):

Արդարեւ, Փարիզէն Պերլին ու Պոլիս, օտարներն իսկ համայուեցան կոմիտասեան երգերով ստեղծուած բացառիկ յոյզերէն: Մեր զուտ զգացական յափշտակութեանց դէմ անոնք բերին իրենց ա՛յնքան առարկայական գնահատութիւնը՝ զարմանալիօրէն ճչգրիտ թափանցումներով: Կոմիտասի ուրի՛չ մէկ երգախառն դասախօսութիւնը ունկնդրելէ ետք, ահա թէ ինչ կ՛ըսէ այս անգամ զուիցերիակա՛ն թերթ մը.

«Երաժշտական տեսակէտով, Ուրբաթ օրուան երեկոյթը յայտնութիւն մը եւ դիւթանք մը (enchantment) եղաւ: Հայ երաժշտութիւնը ո՛չ միայն մարդկային երաժշտութեան մէկ որոշ տարրն է, այլեւ այնքան գեղեցիկ է ան, որ կրնայ նախանձը չարժել փարթամ Գերմանիային ու խրոխտ Ֆրանսային. ան կրնայ մեզի համար առաջնորդ մը եւ իտէալ մը հանդիսանալ: ... Ինչ դաս մեր երաժիշտներուն համար գործը այդ արուեստագէտին, զրեթէ անանուն, որ աչխատեր է աւելի իր երկրին համար, եւ որուն ձայնով ամբողջ ցեղ մըն է որ կ՛արտայայտուի: ... Ահա թէ ինչպիսի երգերով հայերը կը լեցնեն իրենց կեանքը: ... Ահա թէ ինչեր քաղած են այն բնութենէն ուր Աստուած զիրենք տեղաւորեր է: Իսկ մե՞նք, ի՞նչ ենք քաղեր այն

www.naregatsi.org

բնութենէն որուն ծոցին մէջ կ'ապրինք... » (Անահիտ, թիւ 1–2, 1931, թարգմանուած՝ Կագէթ Տը Լօգանէն։)

Սակայն միայն իր ժամանակակից երաժիշտները չեն, նորերն ա՛լ ցոյց կու տան նոյն հիացումն ու խորունկ գնահատանքը Կոմիտասի արուեստին հանդէպ։ Հայաստանեան թերթերու մէջ անցեալները հաճոյքով կարդացինք, Ղազախստանի Մշակութային նախարար Իլիաս Օմարովի գնահատական բացառիկ տողերը։ Ահա, քաղուածաբար, քանի մը տող իր ելոյթէն.

«Կոմիտասը պատկանում է այն հանճարների համաստեղութեանը, որոնք այնքան էլ յաճախ չեն ծնւում, բայց ծնուելով՝ վառ աստղերի պէս լուսաւորում են կուլտուրայի անսահման հորիզոնները։ ... Անվիճելի է, որ ան երաժշտական կուլտուրայի խոչորագոյն գործիչ է համամարդկային պատմութեան մէջ։ ... Կոմիտասը միայն Հայաստանին չի պատկանում։ Նրա ստեղծագործութեան նշանակութիւնը մեծ է սովետական բազմազգ կուլտուրայի համար։ ... Ժողովրդային երգերի ուսումնասիրման եւ, առանձնապէս, դրանց մշակման գործում Կոմիտասից շատ բան ունեն սովորելու այն ազգագիրներն ու կոմպոզիտորները, որոնք երբեմն այդ գործն ստանձնում են ծանօթ չլինելով դրա բոլոր առանձնայատկութիւններին, չզգալով նրբագոյն երանգները»։

Իսկ վերջին խօսք մըն ալ՝ Հ. Աճառեանէն։ «Իմացեր եմ որ 1906 թուին Փարիզի մէջ Կոմիտասի ցուցադրական մէկ համերգէն վերջ, Ֆրանսիացի յայտնի կոմպոզիտոր-դաշնակահար Քլօտ Տէպիւսին ծունկի գալով կը համբուրէ Կոմիտասի ձեռքերը, ըսելով՝ «Հանճարեղ Հայր Կոմիտաս, ձեր երաժշտական հանճարին առջեւ կը խոնարհիմ»...»

Ցայտնի չէ, թէ Աճառեանի «իմացածը» որքան կը համապատասխանէ իրականութեան։ Եթէ իսկ ըստ ոմանց չափազանցուած է ծունկի գալու պատկերը, բայց, տակաւին, տրամաբանական պիտի ըլլար ընդունիլ, թէ՝ ա՛նպայման տեղի ունեցած է գնահատանքի այսպիսի ջերմ արտայայտութիւն մը, եթէ ո՛չ ծունկի գալու կամ ձեռք համբուրելու բայց գո՛նէ խոնարհումի։ Ասանկ յանկարծական պոռթկում հանճարներու համար բոլորովին ալ անսովոր չէ։ Մեծերուն համար ուրիշ մեծերու առջեւ խոնարհիլը ունի իւ՛ր մեծութիւնը։

Ուրեմն, Պերլինի համաժողովներէն մինչեւ իր Փարիզեան գործունէութիւնները, չեղա՛ւ օտար երաժշտագէտ, որ չհիանար Կոմիտասի ստեղծագործ հանճարին եւ այս հայ երգի առաքեալին վրայ։

Իսկ իր մո՞ւտքը հայ կեանքէն ներս։

* * *

Դարասկիզբի մեր ազգային կեանքը, ինչպէս յայտնի է չատերու, ներքին խմորումի խառնաշփոթ շրջան մըն էր։ Տակաւին կը շարունակուէին,

www.naregatsi.org

19-րդ դարէն սկսած լուսաւորչականի ու բողոքականի, բացի ու գոցի, գրաբարի ու աշխարհաբարի, հինի ու նորի, քաղաքի ու գաւառի, եւ մա՛նաւանդ Ազգային Սահմանադրութեան խայտաբղէտ վէճերը: Առանց վրայ կ՚աւելնայինն, տակաւին, Հնչակի ու Դաշնակի վէճեր: Մտաւորականութիւնը գրեթէ մինչեւ իր վիզը խրուած էր այս ընդհանուր եռուզեռին մէջ, ազգային վերածնունդի մը համար իր աչքերը յառած Եւրոպա կամ Ռուսիա:

Վերածնունդի այդ չարժումը ինքնին որքան ալ ըղձալի ու կարեւոր, սակայն, իր բերած արեւմտեան օտար չունչովը, մեր քաղքենի ժողովուրդին մէջ կ՚առաջացնէր օտարամոլութեան թոյնը: Քաղաքացի «զարգացած» հայը կը սկսէր իր տունէն ներս խօսիլ ֆրանսերէն կամ ռուսերէն, հագուիլ ալաֆրանկա, ու նուագել եւրոպական երաժշտութիւն: Իսկ, միւս կողմէ, բարեմիտ ամիրաներ եկեղեցիէն ներս կը հովանաւորէին այնպիսի տգէտ տիրացուներ՝ որոնց բերնին մէջ մեր սրբազան երաժշտութիւնը կը դառնար կոկորդային զզուելի կլկլանք:

Անդին, տարամերժ ներքին գաւառներուն համար ալ նոյնքան անընդունելի կ՚ըլլային տարաբաղդ Կարա-Մուրզայի հաւաքած ու բազմաճայնած առաջին հայերէն ժողովրդական երգերը: Կը հալածէին զայն՝ որովհետեւ իր բազմաճայնած երգերէն «Ֆրէնկ»ի կամ «Բրոտ»ի հոտ կու գար, որովհետեւ Աստուած մէկ էր, աղօթք ու մեղեդի մնալու էին՝ միաճայն...

Ուրեմն, սողոմ-գոմորեան այսպիսի խառնակ պահու մըն էր, որ յանկարծ, լեռնէն վար իջաւ Զոկի ծո՛ւռը՝ Կոմիտա՛սը... եւ իրեն հետ մեր երգի Սինայէն վար բերաւ հայ երգի տաճնաբանեան եւ անոր հզօր ու վարակիչ չունչովը խորունկէն ցնցեց մեր ազգային ընդարմացած ենթագիտակցութիւնը:

Կը գրէ Պոլսոյ իր աշակերտներէն մէկը.

«Ի՛նչպիսի թափ ստացած էր այդ չրջանին մեր ծաղկումը գրական, գեղարուեստական, թատերական ու երաժշտական դեռ մինչեւ այդ ատեն՝ նմանը չտեսնուած արտայայտութիւններով: Հայ երգը կը լսուէր ամէն չուրթի վրայ, անոր արձագանգը՝ երգապնակներու միջոցաւ թաղէ թաղ: Պէրպէրեան, Կեղրոնական, Եսայեան, Պէզազեան վարժարաններու աշակերտական հոյլը, բժշկական ու գեղարուեստից վարժարաններու, իրաւաբանական ֆաքիւլդէի չնորհալի ուսանողներ իրենց հայու չնորհները կը ցուցաբերէին չորս կողմ» (Տոքթ. Հ. Թէրզեան, Հայրենիք, Ապրիլ 16, 1967):

Արդ, այսպիսի նոր օդ չնչող մթնոլորտի մէջ, վստահաբար ընթերցողը իր երեւակայութեան աչքերովը հիմա ինծի հետ պիտի տեսնէ՝ թատրոններու օթեակներուն մէջ մեր ժողովուրդին խառնուած՝ օտարազգի դեսպաններ, նախանձի թոյնով փցուն փոխարքաներ ու փաշաներ, ծոպաւոր կարմիր ֆէսի կամ սեւ փափախի տակ սոնքացող այլամերժ թուրք ու թաթար

www.naregatsi.org

մտաւորականներ, բոլո՛րը խռնուած երգասրահի մթնչաղին մէջ, բոլորին աչքերը բեմ յառած սեւազգեստ ու փոքրակազմ կղերականի մը՝ որուն մատներէն նրբութիւն, դաշնութիւն ու դիւթանք կը ծորի, եւ որ, կարծես, երեք հարիւր երկաեռ ձայն բռնած իր ափին մէջ ու վերածած մէ՛կ ձայնի՝ իր ցեղին երեքհազարամեայ ոգեղինացած պատմութիւնն է որ բեմ կը հանէր: Որպէսզի, «քաղաքացի հայը (որ) իր գեղջուկ եղբօր պարզ, բայց չատ ինքնատիպ եղանակներին քիչ է ծանօթ», ծանօթանայ ու անոնց միջոցով ծանօթանայ նաեւ ի՛ր սեփական անցեալին: Որպէսզի հայը... թօթափէ իր ուսերէն բարդոյթի ծանրութիւնը, ու թիզ մը բարձրանայ իր հասակը...

Այդպէ՛ս էր Կոմիտասի մուտքը արուեստի աչխարհէն ներս, ու այդպէս՝ թա՛փը իր առաքելութեան: Հակառակ քաղաքական աննպաստ պայմաններու, եւ ի հեճուկս իր ազգակիցներէն ոմանց կողմէ՛ իսկ իր դէմ յարուցուած դժուարութիւններուն, ան չարունակեց իր կրքոտ առաքելի թափը, գաղութէ գաղութ հրդեհելով սիրտերը ամէնուր:

Կոմիտասի կատարած գործին տարողութիւնն ու չղթայազերծած բարոյական-հոգեկան այն ուժերը, որոնցմով գօտեպնդեց ջարդերէ ու թալաններէ վհատած հոգիները, ինքնագիտակցութեան ա՛յն պատուանդանը ուր ան բարձրացուց քաղաքներու խառնիճաղանճին մէջ ընդարմացած դիմազուրկ բազմութիւնները, ու մանաւանդ զգաստացնող ա՛յն աւիշը զոր ներարկեց մեր գրական-հասարակական ըմբռնումներուն, ու վերջապէս ազգայնաչունչ այն փոթորի՛կը, որով ան ցնցեց ամբողջ ժողովուրդի մը էութիւնը՝ այս բոլորը կարելի պիտի չըլլայ երբեք ենթարկել ճչգրիտ նժարի պարզ անո՛ր համար, որ նո՛յնքան անկարելի է իր առաքելութեան ուղղակի կամ անուղղակի ազդեցութիւններուն սահմանը բնորոշել: Որովհետեւ երգը, ուսեալին կամ անուսին ականջէն ներս հոսելու եւ անոնց հոգիին թափանցելու իր բացառիկ յատկութիւնովը վե՛ր կը մնայ գիրքէ, նկարէ կամ ուրիշ արուեստի գործերէ, ու ամէնուն մատչելի՛ է անպայման, իւրաքանչիւր մարդու մտային կարողութեան չափովը գոնէ:

Իսկ, ըստ Կոմիտասի, «մէկ հասկցուած անկեղծ ձայն՝ հազար ճառ կ'արժէ, որովհետեւ ճառը պէտք է մարսէ հասարակութիւնը որպէսզի կարենայ անկէ սնունդ առնել, ինչ որ ժամանակներու գործն է, իսկ ձայնը վայրկեանին մէջ կը թափանցէ մարդուն կուրծքէն ներս եւ այնտեղ կը հիմնէ զարգացման ու մտքի վառարանը» (Ազատամարտ, 9 Յուլիս 1914):

Ա՛լ չխօսինք հողի ու կալի, հնձուորի ու սարէն եկող ճիաւորի, բնութեան ու պանդուխտի բազմատեսակ երգերու մասին՝ որոնց իւրաքանչիւրը իր առանձին ջերմութեամբ ու մտերմիկ չունչովը, կրցան հայրենի հողէ ու աւանդութիւններէ հեռացած պանդուխտ բոլոր սիրտերուն քի՛չ մը հայրենական ջերմութիւն ջամբել:

Ինչպէս ուրիշ առիթով մըն ալ ըսեր եմ՝ ես կը հաւատամ թէ, Մեսրոպ Մաշտոցէն ետք, մեր մշակութային կեանքն ու ազգային ենթագիտակցու-

www.naregatsi.org

Թիւնը խթանող է՝ ուժեղ դէմքն է Կոմիտասը: Իբրեւ երգի ու տոհմիկ արժէքներու լուսարկու առաքեալ, անոր կատարած տեսանելի գործերէն դեռ անդին՝ անտեսանելի ու անտարազելի այն բոլոր յոյզերը որոնք խառնեց մեր ազգային կեանքի բոլոր ջուրերուն, որոնցմով բիւրեղացուց հի՛ն մշակոյթի մը պատկանելութեան խորունկ իմաստը մեր հոգիներուն՝ ըսի արդէն՝ չէ կարելի նժարի դնել այս բոլորը:

Դերասան Սիրանոյշի բեմական գործունէութեան երեսունհինգամեայ յոբելեանին առիթով, Փետր. 1, 1909-ին գրած իր չնորհաւորական տողերովը, Կոմիտաս կ'ըսէ թէ, դուք «թագաւորեցիք սրտերի եւ մտքերի վրայ... ի՛նչ աւելի դժուար բան կայ, քան սրտեր ու հոգիներ տաչելը եւ այն՝ այնպիսի միջավայրում, ուր գեղարուեստը դեռ հաւասար է ժամանցի»:

Անվիճելիօրէն նոյնը ըրաւ եւ ինք՝ Կոմիտասը, աւելի խո՛ր կերպով եւ չա՛տ ընդարձակ գեանի վրայ տաշելով հոգիները, ու աւելի տիրաբա՛ր թագաւորելով սրտերու, միտքերու եւ զգացումներու:

1970

www.naregatsi.org

Զայները երբին ու ձայներն աննուն
Կապած արուեստիդ ոսկի թելերուն,
Երանգներ կու տաս, նազանք ու դարպաս,
Երգի կմախքին յարութիւն կու տաս:

Մատներուդ ծայրէն դարեր կը հոսին,
Մենք ապրումներուդ գերին ենք, Վարպե՛տ,
Հոռովելներէդ սարեր կը խօսին,
Ձայնիդ անարժան քուրմերն ենք, Վարպետ:

Ց.Ց.Ա.

«Անդաստան», 1946

www.naregatsi.org

ՀԱՅ ԵՐԳԻ ՈԳԻՆ

[երգիչի մը մտածումները]

Իր ստեղծագործական հայեցակէտով երգը չի կրնար ուսուցուիլ: Անձին մէջ անիկա որոշապէս կրաւորական արտայայտութիւն մըն է որ ներսէն կու գայ, ո՛չ դուրսէն: Իր ինքնուրոյնութի՛ւնն է, որ կ՛արժեւորէ զայն:

Փըրսի Կոչիուս

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՀԱՅ ԵՐԳԻ ՈԳԻՆ

(Երգիչի Մը Մտածումները)

Երգը կը փայփայէ ամէնէն նախնական եւ անուս մարդուն զգացումները, երբ ուրիշ չատ մը արուեստներ անհասկնալի կը մնան իրեն: Թռչունները երգով ու եղանակով իրար կը հասկնան, զիրար կը հրապուրեն: Մանուկը, խօսիլ սկսելէն բաւական առաջ, արդէն երգի ճամբան բռնած կ'ըլլայ իր զիլ ու հրեչտակային աւաչներով: Մայրը, չատ անգամ, քանի մը անիմաստ բացագանչութիւններէ կազմուած օրօրի մը մէջ կը տեղաւորէ իր մայրական սիրոյ զեղումին ամբողջ պարունակը: Իսկ աշուղը, մեր օրերու բանաստեղծը, իր զգացական ապրումներուն երաժշտական արտայայտութիւնը կը փնտռէ, ենթագիտակցաբար, յանգի, չափի եւ չեչտի լեզուական ու հիմնական երաժշտութեան մէջ. այլապէս մտային ապրումի համար առանձինն արձակը լիուլի պիտի բաւարարէր: Եւ այսպէս, զանազան ճամբաներով մէկտեղուած, ժամանակի ու միջավայրի սնունդով կենսաւորը, այս բոլորին բիւրեղացումէն կը ծնի երգը, զարմանալի հարազատութեամբը եւ ինքնուրոյն նկարագիրովը՝ իրեն ծնունդ տուող ժողովուրդին հաւաքական խառնուածքին, անոր ապրած երկիրին հողին ու քարին:

Հայ ե՞րգը:

Որովհետեւ Հայը եղած է ո՛չ արեւմուտքցի եւ ոչ ալ միայն արեւելքցի ժողովուրդ, հայ երգն ալ, վերի տուեալներուն համաձայն՝ ինքնայատուկ ղրոչմով մը կը զատորոշուի թէ՛ արեւմտեան երաժշտութեան չատ յառաջացած, արուեստագիտութեամբ օժտեալ բազմազանութենէն, եւ թէ արեւելեան երգին գլգլուն եւ յոգնահոլով նախնական ոգիէն, հանդիսանալով կարծես՝ կամո՛ւրջ մը այդ երկուքին միջեւ: Դժուար եւ անկարելի կը թուի ուրիշ ճշդրիտ բացատրութիւն մը տալ հայ երգին մասին, բացի կրկնելէ թէ,

www.naregatsi.org

հայ երգը իր էութեամբ ո՛չ արեւմտեան եւ ոչ ալ արեւելեան է, այլ բացառաբար հայկական՝ որ իր ամէնէն ճշգրիտ արտայայտութիւնը գտած է Կոմիտասի հայաղորչմ հանճարովը:

Ահա թէ ինչո՛ւ, հայ երգը հասկնալի ընծայելու, հայ երգը հայ հոգիին ընդունելի դարձնելու, կամ՝ ուրիշ խօսքով՝ հայերէ՛ն երգելու համար, պայմա՛ն է որ Կոմիտասը գէթ որոշ չափով մը հասկցուի որեւէ երգիչէ: Ասիկա կ՛ըսենք՝ ո՛չ երբեք մասնագիտական խորացում պահանջել ու պարտադրելու իմաստով, այլ իբր հրաւէ՛ր մը ուսումնասիրելու Կոմիտասի հաւաքած ու յարդարած երգերուն եղանակն ու բանահիւսութիւնը՝ գէթ քիչ մը աւելի սրտցաւօրէն տեսնելու համար թէ ի՛նչ է իսկական հայ երգին ոճն ու ոգին: Կոմիտասեան երգի ոգիին ու երգելու ձեւին իւրացումովն է որ պիտի ծաւալի հայ երգն ու պիտի առաջնորդուի երգող բերանը՝ ի խնդիր քիչ մը հարազատութեան: Հայեցի կերպով երգելուն ամէնէն ապահով եւ անսայթաք ճամբան է այս: Որպէսզի հայ երգը ընդունելի ըլլայ հայ ականջին, պէտք է որ ապահովուի Կոմիտասեան այդ չունչէն թելադրուած հարազատ չեշտ մը՝ որ մեր ժողովուրդին իսկ հոգիէն բխած ըլլալով իսկոյն պիտի գրաւէ զայն: Կարելի չէ Կոմիտասի մը երգելու կամ երգել տալու ձեւը իբր չափանիշ չընդունիլ, երբ իրողութիւն է թէ մեր մէջ չէ՛ եղած ուրիշ մը իրմէ առաջ՝ որ հայ երգին ելեկտրական հոսանքովը ամբողջ ժողովուրդ մը կախարդէր: Ասիկա փաստն իսկ է Կոմիտասի արուեստին վաւերական հայեցիութեան, եւ պատճառ մը՝ որ մեր օրերու երգիչը փորձէր հայ հոգիէն ներս թափանցել վաւերական ա՛յդ ճամբով:

Կոմիտասը սակայն, մանաւանդ հայաստանեան ներկայ իրականութեամբ, մեր միակ երաժշտական խմորը չէ՛ անշուշտ: Իրմէ ետք եկան ուրիշ ստեղծագործ միտքեր ալ, եւ դեռ պիտի գան աւելի ուրիշներ, տաշտի մեր խմորը հունցելու համար: Սակայն պէտք է ընդունիլ թէ բացառաբար միա՛կ թթխմորն է Կոմիտաս, որմէ պայման է վարակուիլ հայերէ՛ն երգելու համար:

Կոմիտասի ստեղծագործութեան կնիքը կրող երգերու վկայութեամբ, կը գտնենք թէ հայ երգը իր էութեամբ առոյգ է եւ ոճով պայծառ: Արեւելեան երգին վերիվայրող ձայնական սահանքները ա՛յնքան խորթ են մեր երգերուն՝ որքան կամայական քաչքոտուքները ձայնաւորներու: Տխրութիւնը պարագայական է յաւէտ, եթէ նոյնիսկ տիրական գիծ մը ըլլայ մեր ժողովրդային ստեղծագործութեանց մէջ: Պարագայական է՝ իբր արդիւնք կեանքի պայմաններու եւ դարաւոր կեղեքումի: Որովհետեւ ան՝ տխրութիւնը՝ երբեք հոգեկան մնայուն ախտ մը չէ մեր մօտ: Ան իր մէջ կ՛առնէ պանդուխտի կարօտ, ընդհանրական թշնամիի դէմ անէծք (որ ծեր մամիկին վրէժի ելոյթն է), սէր, հեգնանք, երբեմն միամիտ՝ բայց նոյն ատեն ուժեղ ու գունաւոր պատկերներով օժտուած լեզուով մը — գումարը եւ ապացոյցը հայ ժողովրդի առհասարակ իրաւ եւ մաքուր բանաստեղծական խմորին:

www.naregatsi.org

Բաղդատեցէք մեր երգերը Թրքական քմայքոտ եւ անմաքուր ցափռտուքներուն հետ, ու պիտի հասկնաք թէ ի՛նչ ըսել կ՚ուզուի:

Արդ, այն երգիչները որ, ապրումի այս երակներէն առանց հաղորդուելու, ընդհանուր «լալկան»ութիւն միայն կը տեսնեն հայ երգին մէջ, արուեստակեալ եւ միօրինակ գեղգեղանքէ մը զատ ուրիշ բան չունին տալիք.— չոր ու ցամաք եղանակ մը՝ որ կրնայ ո՛չ գոյն ստանալ եւ ոչ ալ խորանալ: Այդպիսիները ի՞նչպէս կրնան լսելի ընել արդար զայրոյթով մը ողողացող կտրիճն «Անտունի»ն, որ սանձուած զգացումի յորդութենէն կու լա՛յ մարդուս էութեանը մէջ, առանց սակայն լալկան ըլլալու: Զսպուած եւ հուժկու այս «լացը», ջիղերու երկրաշարժ բերող այդ ուժեղ տխրութիւնը, ի՛նչպէս կարելի է չփոթել արեւելեան ոճին լալկան ու պատեհապաշտ (գաւերիմ տիր), եւ տափակ ու ինքնակեդրոն ապրումին, գետնամած անճարակութեան հետ: Մինչդեռ վերջինին մէջ իր պատեանին քաշուած առանձին խն է տիրական, մեր երգը կ՚ապրի եւ կը խօսի առհասարակ հազարի՛ն համար, Ըսէ՛ք, ո՞ւր կարելի է գտնել «Տօ՛, լա՛ճ տնաւեր...»ի մը զսպուած, զսպանակուած երեք բառերուն միջոցով ու կճռտացող ակռաներու արանքով՝ հաւաքական զգացումի ա՛յսքան պայթուցիկ արտաբերում:

Ի՞նչ է երգիչին յարաբերութիւնը երգին հետ:

Երգիչը, ինչպէս եւ բանաստեղծը, իր երգը կու տայ ապրումով, ներքին պէտքէ մը, հրաբխային ժայթքէ մը եւ կամ տխրութեան, ուրախութեան մէկ անանուն պահէն մղուած: Կու տայ օդին ու բնութեան՝ անփոյթ ինքնաբաւութեան մը ի խնդիր: Եւ հոգիները բանաստեղծ՝ ամէ՛ն խաւի ունկնդիրները լարուած՝ իրենց կարգին խսկոյն կը բռնեն օդին ձգուած այդ ձայները, եւ այդ ձայներու չունչէն թելադրուելով կը վրձինեն լիակատար պատկերը երգին մթնոլորտին: Հոգիի ընկալո՛ւչ քերթողներ՝ որոնք երգի կառուցման ընդհանուր աշխատանքին մէջ կը դառնան նաեւ երգիչին հաւասար ճարտարագէտներ: Ստեղծելով մթնոլորտ մը՝ ուր երգը, ասողին ու լսողին միջեւ կը դառնայ համադաշն ապրումի լուռ խմբերգ մը:

Քանի քանի՛ հանդէսներու բեմէն, ես աչքերս հանդիսականներուն վրայ պտտցուցեր եմ անհանդարտ, մինչեւ որ կրցած եմ գտնել ինծի ծանօթ կամ անծանօթ քանի մը գլուխներ՝ որոնց հետ հոգեկցութիւն մը կարելի գտնելով, աչքս իրենց յառած՝ կրցեր եմ երգս երգ ընել: Փայլփլող եւ հասկցող այդ աչքերը խօսուն՝ լուռ փոխասացութեան մը գիծով ճամբայ բացած են զգացումներու հոսումին ու հոգեկան վերացումի: Եւ պատահարար, օրինակ՝ «Մարտիկի Երգը» տալու ատեն, երբ դէմէն տեսեր եմ ճերմակ Թաշկինակ մը որ գաղտնաբար մօր մը աչքին ծայրը կը չոյէր՝ անձրեւի միջով արեւի գունաւոր կամարումի պէս տխրանոյշ զգացում մը պարուրեր է զիս — լացնող՝ բայց լիացնո՛ղ զգացում:

www.naregatsi.org

Բայց երգիչը չի կրնար երգ տալ, եթէ իր մէջ երգ չունի: Երգ՝ որ հասկցուած, իւրացուած եւ անձնական ապրում դարձած ըլլայ: Երգ՝ որ բառ ու եղանակ ըլլալով հանդերձ, ոգիի միաձոյլ ամբողջութիւն ալ ըլլայ երգիչին մէջ: Որովհետեւ, երգը իբր մեղեդի, հիմնուած ըլլալ կ'ենթադրուի բառին ու բանահիւսութեան վրայ — լեզուի բնական երաժշտութենէն բխող, անոր չեչտի օրէնքներուն հնազանդող, բառերու մթնոլորտին ու տարազին դարպասող: Եւ դեռ այս բոլորէն առաջ կայ եւ իմա՛ստը երգի բանաստեղծութեան: Երգը այն միասուրն է ուր միատարրուած են բանաստեղծութիւնն ու եղանակը, կամ գէթ իրականացած է յաջող ընդելուզումը այս երկուքին: Արդ, առանց կտորը իւրացնելու, առանց իր անձին, իր զգացումներուն հետ զայն խմորելու, ի՞նչպէս կարելի է երգել: Ի՞նչպէս կարելի է մանաւանդ միմիայն ձայնական ելեւէջով գեղգեղել, աղաւաղելով ու յապաւելով բառերը, երբ, երգը կազմող տարրերուն մէջ ամէնէն առաջ կու գայ բառը, եւ յետո՛յ միայն եղանակը:

Երբ երգիչը այս ուղիղ մեկնակէտը ունենայ, այնատեն ան չ'ըլլար միայն ձայնաւոր ու հաճելի տառերու կոկորդալիր սոխակը (կամ թութակը) սոսկական, այլ՝ հաւասար գուրգուրանքով ու ապրումէ բխող բնականութեամբ մը կ'ըլլա՛յ նաեւ մաքուր արտաբերողը բաղաձայն տառերուն, եւ այդ տառերով կազմուող ամբողջական իմաստին: Երբ բառ ու բանաստեղծութիւն ապրում դառնան, է՛րգն ալ կը գտնէ իր բնական ճամբան երգիչին մէջ ու երգիչէն դուրս: Օրինակով խօսինք:

Երբ Վարուժանի բերնով կ'ըսենք «Արտըս ոսկուն է...», երգիչը անմիջապէս պիտի գծէ իր մտապատկերը ամառնային կիզիչ արեւին տակ հասունցած ցորենի լայնատարած արտին, ուր, ոսկեքիստ ցորենը հովին չունչէն կը ծովանայ ալեծուփ, եւ ուր կը տիրէ անպայման խաղաղութիւն: Անդորրութիւն կը տիրէ նաեւ հոգիին մէջ՝ իր խառնուածքովն իսկ աճապարանք ու հեւք չճանչցող ամէն մէկ երկրագործի որ գովքը կ'ընէ «ոսկուն արտ»ին: Արդ, այսպիսի բանաստեղծական պատկերի մը մթնոլորտը կազմելէ եւ անոր հաղորդակից դառնալէ ետք, երգիչը չի՛ կրնար այդ հորիզոնին թելադրած ոգիէն դուրս՝ ուրիշ երանգաւորում տալ երգին, հովուական մարզէն ելած՝ բոնազբօսիկ տրամայո՛վ մը տարուիլ ի խնդիր չափազանցեալ կենսունակութեան: Այլապէս, երգիչին խառնուածքին ու մտորումներուն համեմատ, բանաստեղծութեան թելադրած վերի պատկերն ալ պէտք է որ անպայման փոխուի, չրջուի, ըստ անձնական ապրումի ու մեկնաբանութեան: Ահա թէ ինչո՛ւ կ'ըսենք թէ մարդ չի կրնար երգ տալ, երբ իր մէջ երգ չունի, իւրացուած, իր էութեան մա՛ս դարձած երգ: Երգիչի մը ձայնը՝ իր սիրտի ու հոգիի ձայներուն միաձոյլ արձագանգն է(*):

(*) Վերեւ մէջբերուած տողը Վարուժանի «Հացին Երգը» հատորէն՝ «Հասուն Արտ» խորագիրը կրող բանաստեղծութենէն է: Ու պատահարար չէ՛, որ ես ընտրեցի զայն իբրեւ օրինակ:

www.naregatsi.org

կան երգիչներ սակայն, որ երգի ոգիին հետ այս հիմնական ձեւով շաղուելու տեղ՝ կամայականօրէն ե՛րգը կը չաղեն, ապրումի փոխարէն շարժուձեւի՛ն ոյժ տալով: Այդպիսիները, ժողովրդական երգին կ՚ուզեն եւրոպական օփերայի հանդերձանք տալ — տասը տարեկան աղուորիկ աղջկան մը՝ հասուն կնոջ մը հագուստը հագցնելով, բարեկենդանի վիճակ մը ստեղծելու անհեթեթութեամբ: Մինչդեռ օփերան, տարածուն ու բարձրացող ընթացքով, երգ ու թատրոն է միաժամանակ՝ ժողովրդական երգը, կամ որեւէ մեներգ, տաքուկ ապրումի փայլատակող պա՛հ մըն է հազիւ, չափազանց խիտ եւ ժուժկալ ապրումի թռուցիկ պահ՝ որ իր չունչին կարճութեամբն իսկ առանձնայատուկ վերաբերում (treatment) կը պահանջէ, գիտակից՝ բայց ո՛չ արուեստակեալ: Ասոր մէջ, արուեստէն աւելի, պայմա՛ն է ունենալ անկեղծ եւ առհասարակ բնազդ, ինչպէս նաեւ մտերմութիւն՝ երգը ստեղծագործող ժողովուրդի միջավայրին ու ապրումներուն հետ: Որովհետեւ, ով որ հոգիին մէջ հայու արցունք չունի՝ չունի՛ եւ փչաքաղող ապրումը «Կռունկ»ի մը: Եւ ո՛վ որ չունի երեք հազար տարուան վերիվայրող պատմութեան մը վաւերական կնիքը իր մորթին վրայ, եւ կամ՝ երգի իր սերտումին առընթեր՝ չունի այդ պատմութեան հորիզո՛նը — դաւերով, խարդաւանքով, այլ միանգամայն փառքով ու անձնանուէր քաջա-

---

Կայ աւոր հետ կապուած անձնական միջադէպ մը, որ մեր միտքը աւելի յստակօրէն պարզելու համար կ՚արժէ հոս յիշատակել:

Ցիշեալ այդ կտորի վեց տուներէն, ընտրաբար, Շահան Պէրպէրեանը կազմած է շատ յաջող երգ մը.

Արտըս ոսկո՛ւն է...
Նըման բոցերու
Յորենն է բոնկեր
Առանց այրելու:

Արտըս ոսկո՛ւն է...
Քառաշար հասկեր
Քառաշար սաթով
Արե՛ւ են հագեր:

Օրօ՛ր, ոսկո՛ւն արտ,
Օ՛ր տուր, հասո՛ւն արտ,
Գամ ոսկիդ հնձեմ
Մանգաղով արծաթ:

Երգին եղանակը ա՛յնքան հարազատ շունչով մը բխեցուած է բանաստեղծութեան բառերէն, որ վերջին տող «օրօ՛ր»ին վրայ հանգիստ տատանումներով, ան կու տայ ի՛սկական ճշգրիտ մթնոլորտը *ոսկուն արտին*:

Արդ, 1949–ի Նոյեմբերին Շահանի Նիւ Եորք այցելութեան առիթով կազմակերպուած յանձնախումբ մը, *Նոր Գիր*–ի ալ մասնակցութեամբ երբ ուզեցին պատուոյ հանդէսով մը ճշել իր քառասնամեայ մշակութային գործունէութեան հանգրուանը՝ գիս հրաւիրեցին իմ մասնակցութիւնը բերելու քանի մը երգերով: Սիրով ընդունեցի առաջարկը, եւ, յարգելու համար ակնկալուած պատշաճութիւնները, ընտրեցի երգելու Շահանի հեղինակութիւններէն գոնէ երկու երգ, որոնցմէ մէկը՝ «Հասուն Արտ»ը:

www.naregatsi.org

գործութեամբ լեցուն — չի կրնար «Մոկաց Միրզա»յի մը նախնական այլ վեհ նկարագիրը եւ անոր վիճակուած դասաղիր ողբերգութիւնը հասկնալ, եւ հասկնալով՝ իր երգի չունչին խառնել այս անանուն տարրե՛րը չբաւած բաներուն: Տարրեր՝ որ չարժուձեւով արտաբերուող արժէքներ չե՛ն երբեք:

Որովհետեւ, (ինչպէս անցեալ օր բարեկամ մըն ալ կը հաստատէր իր խորհրդածութեամբ) ջութակի մը մեքենականօրէն պրկուած լարերը, կամ ստեղնաշարը դաշնակին, եւ կամ վրձինն իսկ՝ իրր անջատ եւ անչունչ արտաքին ազդակներ երբ արուեստագէտին մատներուն տակ կրնան անոր ներքին ապրումներուն լիակատար թարգմանն հանդիսանալ՝ հապա ուրեմն որքա՛ն աւելի սերտ ու բնական մտերմութիւն պէտք է ակնկալել ձայնական լարերէն, որոնք արտաքին գործիքներ չըլլալէ զատ՝ ե՛ն, մանաւանդ, նոյնինքն երգիչը մարմնաւորող կիզի եւ զգացումի ամենահնազանդ տարրեր, զգացական աղբիւրի ակերուն սերտօրէն զօդուած աստուածային հրաշքով մը: Երգը մա՛րդն իսկ է, ամբողջական, առանց միջնորդի — ա՛յնքան իր մատներէն ու մորթէն բխող՝ որքան թոքերէն, սիրտէն եւ արիւնէն: Երգը մարդկային արարածին ամէնէն բնական ու հարազատ ելոյթն է արուեստի[**]:

1950
(Անի, Դ. տարի, թիւ 1)

Հանդէսի նախօրեակին, Թումաճանեաններու տան մէջ, Միհրանին դաշնակի ընկերակցութեամբը եւ Շահանին ալ պատահական ներկայութեամբ, երբ կը փորձէի երգը, յա՛նկարծ, անակնկալ միջամտումով մը, Շահանը փորձեց երգել տալ զայն ինծի համար բոլորովին արտակարգ՝ հեւիոտ ու ոստոստուն ոճգային ոճով մը, ա՛յնճան անյարիր երգին հովուական յա՛յն ու խաղաղ մթնոլորտին եւ ի՛մ ալ մտապատկերներուս: Մտապատկերներ, որոնք կազմուեր էին դեռ մանուկ օրերէս, հասակէս բարձր ցորեան հասկերուն մէջ անընպատակ կերպով թափառա՛ծ օրերէս: Արդարեւ, ուղեղիս մէջ անջնջելիօրէն տպուած էին բնանկարները «արեւ հագած», եւ հովու ամենաթեթեւ շունչէն ալիքաւորուող «ոսկեծուփ» արտերուն:

Իսկոյն փլչեցաւ երգին շէնքը էութենէս ներս: Ա՛լ դժուար էր զայն վերականգնելը: Եւ դժուար՝ համաձայնիլը: Մանգիմ մեր տեսակէտներուն վրայ անդրդուելի, մինչ յուռ էր Միհրանը: Վերջիվերջոյ ես բարեկամաբար հրաժարեցայ այդ հանդէսին երգելէ:

Այս յօդուածի նախամուտին ըսուեր էր թէ երգը «անձին մէջ... կրաւորական արտայայտութիւն մըն է որ ներսէն կու գայ, ո՛չ դուրսէն...»:

(**) Այս գրութիւնը, անգլերէն թարգմանութեամբ երեւցած է ամերիկեան «Performing Arts Revue»ին մէջ (թիւ 1, 1971): Ինչպէս եւ հայերէն ու անգլերէն՝ նիւ Եորքի Առաջնորդարանին կողմէ 1969-ին հրատարակուած «Կոմիտաս Վարդապետ» երկլեզու հատորին մէջ:

www.naregatsi.org

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԸ

[Կոմիտասեան գրառութիւն]

Կոմիտասին՝
Երբ կ'ունկնդրեմ քու պատարագդ, հոգիս կը հանգչի:

Վէրտի
[«Պատարագամատոյց», Նիւ Եորք 1933
կազմեց Արսէն Քհնյ. Թորոսեան]

Ես որ եկեղեցի չեմ երթար, հետու եմ կրօնական ջերմեռանդութենէ, ամէն անգամ որ ունկնդրեմ Կոմիտասի Պատարագը, կը հոգեփոխուիմ, կը վերանամ: ... Իր Պատարագը գլուխ գործոց մըն է:

Լիւք Անտրէ Մարսէլ
[Զրոյց Կ. Փոլատեանի հետ,
«Սփիւռք», Պէյրութ 29-9-1968]

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԸ

Պատարագի երաժշտութիւնը մեր մշակոյթի ամէնէն կոթողական ստեղծագործութիւններէն եւ մեր ազգային հարստութեան ալ անփոխարինելի գանձերէն մէկն է անտարակոյս: Դժբախտաբար չատերս կ'անգիտանանք այս հանգամանքը, կամ թերեւս չենք գնահատեր ըստ արժանւոյն՝ պարզապէս որովհետեւ մե՛րն է ան եւ յաճախակի՛ կը լսենք զայն, ամէն կիրակի:

Պատարագը մէկ անգամէն, մէկ հեղինակի կողմէ չէ գրուած անշուշտ: Ժողովրդական ստեղծագործութիւն է բառին ամենալայն առումով: Անոր ամբողջական չէնքը, վանքերու պէս, կառուցուած է դանդաղօրէն քար առ քար: Ընդհանուր Քրիստոնէական Եկեղեցիի կազմութեան սկզբնական շրջանին, բոլոր ազգերու պատարագին ծէսերն ու եղանակները եղած են պարզ ու նախնական: Ձեն ունեցած առանձին նկարագիր, եւ ամէնքն ալ զարգացած են միշտ իրերամէջ փոխառութիւններով ու փոխազդեցութիւններով: Հայ սրբազան երաժշտութիւնն ու պատարագը, անշուշտ չէին կրնար բացառութիւն ըլլալ եւ դուրս մնալ ազդեցութիւններու ծիրէն: Մեր եկեղեցական հայրերը, սկսած Ս. Մեսրոպի ժամանակաշրջանէն, մեր ունեցած նախաքրիստոնէական կամ հեթանոս շրջանի եղանակները առնելով, զանոնք յաճախ պատուաստեցին Բիւզանդական, Ասորական եւ այլ աղբիւրներէ ներմուծուած տարրեր եղանակներով:

Արդարեւ, ասիկա ընդհանուր սովորութիւն մըն էր: Եւրոպական ազգերը դեռ մինչեւ այսօր ալ կ'ազդուին, չարունակ փոխ կ'առնեն իրարմէ եւ զիրենք կանխող հին քաղաքակրթութիւններէ: Կոմիտաս կ'ըսէ թէ այս աշխարհի մէջ «անազդեցիկ մնացած ազգ չկայ, ամէն ազգ, ինչ որ (ինք) չունի, պէտք զգացած ժամանակ ունեցողներէն փոխ կ'առնէ եւ կ'ազ-

www.naregatsi.org

գայնացնէ»: Եւ, օրինակ կը բերէ, «Ռուսաց լեզուն» որ իր մէջ 60,000 օտար բառ ունի եւ սակայն կը մնայ դեռ ռուսերէն: Կենդանի՛ նե՛րը միայն անազդեցիկ են, կ՚եզրակացնէ ան:

Արդ, մեր եկեղեցական հայրերը, նմանապէս, իրենց չունեցածը փոխ առնելով եւ սակայն փոխ առնուածը չարունակ նոր կազապարի դնելով եւ չարունակ «ազգայնացնելով», զարգացուցին սրբազան երաժշտութիւն մը՝ որ այլեւս ամբողջապէս մերն է, իւրայատուկ է լո՛կ մեզի, բոլորովին հայադրո՛ւմ: Անոնք դարերով յօրինեցին գեղահիւս բանաստեղծութիւններ, օժտեցին զանոնք հայերէն լեզուի հնչական օրէնքներէն բխող հոգեպարար եղանակներով, եւ այսպէս, մինչեւ 14-րդ դար եւ մինչեւ Խաչատուր Տարօնեցի, յաջողեցան ամբողջացնել մեր Շարակնոցի կոթողական չէնքը երաժշտական ա՛յնպիսի ինքնուրոյն ոճով մը ուր օտարամուտ տարրեր գոյութեան դիմագիծ չունին այլեւս, եւ որը, դարձեալ ըստ Կոմիտասի, բացառաբար հայկական է այլեւս:

Մեր Շարակնոցին հայկականութիւնը եւ մեր պատարագին իւրայատուկ գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը նկատած են նոյնիսկ մեր չրջանի օտար մասնագէտները: Պելճիքայի Գիտական Ակադեմիայի անդամներէն Ֆերտինան Լուազէն, իր Քաղաքակրթութեան Ազդեցութիւնը Բանաստեղծութեան Վրայ խորագրով յօդուածին մէջ, գրուած 1859 թուին, կ՚ըսէ թէ «բանաստեղծութեան ճիւղին մէջ աշխարհի ոչ մէկ գրականութիւն կրնայ հաւասարիլ կամ բաղդատուիլ հայկական բանաստեղծութեան հետ իր յուզական խորհրդաւոր խորութեամբ, կրօնաչունչ ջերմութեամբ, նուրբ եւ անարատ սիրով ու գաղափարի վեհութեամբ: Եւրոպայի մէջ, Քրիստոնէական բանաստեղծութիւնը երբեք չէ կարողացած հաւասարիլ հայկական Շարակնոցին»:

Իսկ, Սովետսկայա Մուզիկա ռուսական հանդէսի 1971 տարուայ 10-րդ թիւին մէջ, երաժշտագէտ Փրոֆ. Վ. Կոնէնի ստորագրութեամբ երեւցող գրութեան մը համաձայն «Գրիգորեան Երգեցողութիւնը, որը հանդիսանում է կաթոլիկ երաժշտութիւն եւ դրանով հանդերձ (այդ հանգամանքո՞վ, Ց.Ա.) նչուած ժամանակի եւրոպական մասնագիտացուած ամբողջ երաժշտութեան հիմքը՝ գոյացել է հայկական հոգեւոր երաժշտութեան ուղղակի ազդեցութեան ներքոյ» (Կլարա Թէրզեան, Հայրենի Եզերք, Օգոստ. 1991):

www.naregatsi.org

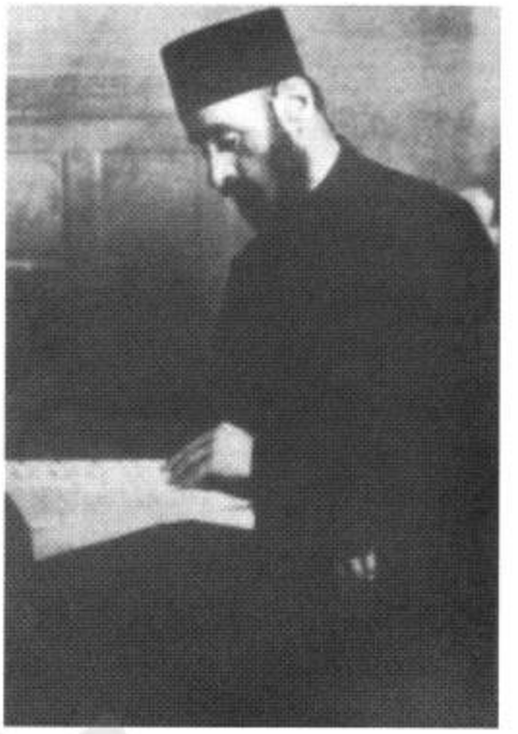

Ուրեմն կը հետեւի թէ, իրարազղեցութեան նախնական չրջանէն ետք, մեր կրօնաշունչ բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը, բոլորովին ինքնուրոյն նկարագիր մը ստանալով զարգացաւ ա՛յն աստիճան, որ ո՛չ միայն քրիստոնէական բանաստեղծութիւնը Եւրոպայի մէջ չկրցաւ իր խորքով հաւասարիլ հայկական Շարակնոցին, «այլեւ Միջնադարի», եւ չափով մըն ալ «Վերածնունդի» չրջանին՝ հայկական պատարագի եղանակները կրցան նոյնիսկ «հիմք հանդիսանալ» Եւրոպայի մէջ ծաղկած սրբազան երաժշտութեան:

Վերի վկայութիւնները չափազանց կարեւոր վկայութիւններ են օտար մասնագէտներէ, եւ հայու մեր հպարտութիւնը չոյելէ աւելի պէ՛տք է որ մեզ մղեն նաեւ երկիւղած գիտակցութեան, որպէսզի արժանաւորապէ՛ս գնահատենք մեզի կտակուած այդ թանկագին ժառանգութիւնը: Այդ ժառանգութեան մէկ փառապանծ երեսն է ուրեմն հայկական պատարագը: Իբրեւ միաձոյլ քերթողութիւն ու երաժշտութիւն, պատարագը ակնագոհարն է մեր սրբազան հայրերու դարաւոր վաստակին:

* * *

Հին հայկական խազագրութիւնը, որով կը գրուէին մեր բոլոր եղանակները, «Մանրուսումն» կը կոչուէր: Այս գիտութիւնը մատչելի եղած է առհասարակ քիչերու միայն: Ինչպէս դիտել կու տայ Կոմիտաս, գիտցողները չարունակ «թաքստի պահած են իրենց գիտութիւնը ճիշդ այնպէս, ինչպէս յիսուն տարի առաջ Կ. Պոլսոյ հայ երաժիշտները՝ ցօթաձիները, արդի հայ իսկական ձայնագրութիւնը հացի խնդիր էին դարձրել եւ կ'աշխատէին զայն պահել իրենց սեղմ չրջանակին մէջ»: Այս իսկ պատճառով, մեզի չէ՛ հասած մէկ հատ իսկ մանրուսման դասագիրք, կամ ուղեցոյց: Եւ հին խազագրութիւնը այս կաչկանդուած ձեւով մինչեւ Միջնադարերը դիմանալէ ետք, օր մըն ալ վերջին ցօթաձիին հետ հանգած է դժբախտաբար: Եւ, հին բեւեռագրերու պէս, ան այժմ կը մնայ բանտուած մեր հին ձեռագիր մատեաններուն մէջ, տակաւին անվերծանելի:

Ճի՛շդ է թէ խազագէտները կորսուեցան, բայց անչուշտ մնա՛ց երգն ու երգուածը՝ ժողովուրդին յիշողութեանը մէջ, եթէ՛ իսկ, դժբախտաբար, ենթակայ աստիճանական խաթարումի, կամ թերեւս, վերջնական կորուստի: Ուրեմն, կանխելու համար սպառնացող չարիքը, եւ այս հարցով մտահոգուած բուռ մը ազգայիններու իղձերուն իրբեւ պատասխան, 1813–1815

www.naregatsi.org

տարիներուն Պապա Համբարձում (Լիմոնճեան) յղացաւ ու հնարեց հայկական նոր խազագրութիւն մը: Այդ խազագրութեամբ գրի առնուեցաւ իր եւ մանաւանդ յետնորդիներուն՝ Եղիա Տնտեսեանի եւ Նիկողոս Թաշճեանի կողմէ մեր սրբազան ու ժողովրդային երաժշտութիւնը: Այս գրառումներով վերջնական կորուստէ փրկուեցաւ չատ բան:

«Լիմոնճեան խազ»երու գործածութեան (եւ տենդոտ գրառումներու) շրջանը տեւեց գրեթէ ամբողջ մէկ դար: Մինչեւ որ, նոր դարաշրջանի բազմաճաշակ երաժշտութեան համար զայն անբաւարար գտնելով, եւրոպական երաժշտանոցներէ վկայեալ մեր երաժշտագէտները որդեգրեցին եւ ընդհանուր գործածութեան դրին միջազգային գործածութիւն վայելող այժմու ընթացիկ ձայնանիշերը:

Այս նորագոյն շրջանին, այսինքն Նիկողոս Թաշճեանի չուրջ հազար էջնոց երաժշտական գրառումներէն ետք՝ վերջին 75 տարիներու ընթացքին, հայկական պատարագը գրի առնուած եւ նաեւ դաշնաւորուած է գլխաւորաբար երկու երաժշտագէտներու՝ Մակար Եկմալեանի եւ Կոմիտաս Վարդապետի կողմէ: Առ այդ, այդ երկու պատարագները կը ճանչցուին, ժողովրդական յորջորջումով, իբրեւ «Եկմալեան Պատարագ» եւ «Կոմիտասեան Պատարագ»:

Երբ կ'ըսենք թէ «գրի առնուած է», անմիջապէս նաեւ չեչտելու ենք թէ երանաշնորհ հեղինակներուն իրենց կողմէ որեւէ հնարովի եղանակ չէ՛ գրուած ու մուծուած այս պատարագներուն մէջ: Անոնք ամբողջութեամբ առնուած են կա՛մ վերոյիշեալ գրաւոր աղբիւրներէն եւ կա՛մ ընդօրինակուած՝ բերնէ բերան երգուելով մինչեւ 20–րդ դար հասած ժողովրդային հաւաստի աղբիւրներէ, ինչպէս՝ էջմիածնական միաբաններէ, անչուք գիւղերու աւանդապահ քահանաներէ եւ մանաւանդ ժողովրդային անկոխ գետիններէ:

Արդ, խօսելով առանձնապէս Կոմիտասեա՛ն Պատարագի մասին, պէտք է նաեւ յիշել թէ Վարդապետը առհասարակ նախընտրած է իր աշխատասիրութեան մէջ գործածել գիւղերու խուլ անկիւնները անաղարտ մնացած աւանդական պարզ եղանակները, գտնելով զանոնք աւելի՛ հարազատ քան մեծ քաղաքներու մէջ քմածին փոփոխութիւններու ենթարկուած տիրացուներու եղանակները:

Ներկայ սկաւառակներով հանրութեան հրամցուածը, ուրեմն, ահա այդ Կոմիտասեան Պատարագն է, Վարդապետին կողմէ գրի առնուած եւ դաշնաւորուած՝ լոկ արական ձայներու համար: Այս դաշնաւորումը մեծ Վարդապետին ստեղծագործական վաստակին կարեւորագոյններէն է: Պատարագին վրայ գրեթէ անընդհատ աշխատելով, տարիներ շարունակ մշակած ու վերամշակած է զայն, սկսած էջմիածնական առաջին շրջանէն մինչե՛ւ իր Պոլիս փոխադրուիլը: Օրուան դաշնաւորածը մաս առ մաս սորվեց-

www.naregatsi.org

նելով ու երգել տալով իր երգչախումբերուն, տեղն ու տեղը յաճախ ան կը սրբագրէր թերիները եւ կամ եղածին վրայ կ'ընէր նոր յաւելումներ:

Իր այդ տքնաջան աշխատանքին արդիւնքը գրեթէ հասցուցեր էր իր աւարտին, երբ, փչեցին Եղեռնի անոպայ սեւ հովերը ու քայքայեցին հայ կեանքը ամէնուր, եւ, Պոլսոյ ողջ մտաւորականութեան հետ, ըրին Կոմիտասը բնաւեր: Ետքէն գերմանական միջամտութեամբ աքսորի կէս ճամբէն երբ վերադարձուցին, թէեւ հոգեպէս չափազանց ցնցուած, ան իր առաջին գործն ըրաւ պատարագի սեւագրութիւնները մաքուրի առնելով զայն տպագրութեան յանձնելու աշխատանքը: Գործը հասեր էր մինչեւ «Սուրբ Սուրբ», երբ, Եղեռնի սարսափէն վիրաւոր, իր գերզգայուն ջիղերը քայքայուեցան յանկարծ, ձգեցին գործը անաւարտ, եւ զգետնեցին զինք մռայլամած ուղեղով: Ցետոյ, անգութ վերջնականութեամբ մը, յանձնեցին զինք Փարիզեան բուժարաններուն:

Այդպէ՛ս ալ չիջեցաւ դարերու երկունքէն ծնած հայ հոգիի ձայնեղէն տաճարին այս անզուգակա՛ն ճարտարապետը:

Եղեռնը տարա՛ւ Կոմիտասը: Ապահովաբար կորսուեցան իր ձեռագիրներէն որոշ թիւով թուղթեր: Սակայն, բարեբախտաբար, կարգ մը ուրիշ գործերու չարքին կերպով մը փրկուեցաւ նաեւ պատարագը:

Երգուած ներկայ պատարագին առաջին հրատարակումը, 1933-ին, կը պարտինք Փարիզի Կոմիտասեան Ցանձնաժողովին՝ որ տէր կանգնեցաւ թէ՛ Վարդապետին ցանուցրիւ թուղթերուն եւ թէ իրեն՝ երկարամեայ անողոք հիւանդութեանը չրջանին: Կը պարտինք, մանաւանդ, Վարդապետին արժանաւոր հինգ սաներէն Վարդան Սարգսեանի չատ խղճամիտ ու քրտնաջան վերականգնումի աշխատանքին:

Հատորը կը բաղկանայ 70 տպագիր էջերէ, որուն աւելի քան յիսուն էջերուն պարունակութիւնը Սարգսեան վերակերտած է Կոմիտասի սեւագրութիւններէն: Իսկ քանի մը ծայրայեղ պարագաներու ալ, լրացնելու համար որոշ բացեր, ան կրթնած է իր յիշողութեան եւ ամբողջացուցած գործը՝ բացառիկ գուրգուրանքով եւ ձեռնհասութեամբ:

Նիւ Եորք, 1981

Ծնթ.– Այս գրութիւնը իբրեւ յառաջաբան գործածուած է Նիւ Եորքի Առաջնորդարանին կից՝ «Կոմիտաս» երգչախումբին կողմէ ձայնապնակի վրայ առնուած Կոմիտասեան Պատարագի ալպոմին կողքին, հայերէն ու անգլերէն:

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՉԱՐՉԱՐՈՒԱԾ «ԱՆՏՈՒՆԻ»

Եթէ Կոմիտասը գրէր միայն «Անտունի»ն, այդ էլ բաւական կը լիներ նրան խոշոր արուեստագէտ համարելու:

Տէպիւսի

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՋԱՐՋԱՐՈՒԱԾ ԱՆՏՈՒՆԻ

Անցեալ Յուլիսին, Պայֆար օրաթերթի յօդուածագիրներէն Ա. Ն. «Անմարսելի սխալներ թարգմանութիւններուն մէջ» խորագրով թռուցիկ ակնարկ մը տորագրած էր թերթին մէջ՝ «Անտունի» երգի բանաստեղծութեան անգլերէն թարգմանութեան առիթով(*): Միայն թէ հոն մատնանշուած մէկ սխալը չէր միայն, կային դեռ ուրիշներ:

Սկիզբէն իսկ յայտնենք թէ, մեր նպատակը այս ամբողջ հատորը գրախօսել չէ: Գրութեանս տուն տուող միակ չարժառիթը, հատորի «Գեղջուկ երգեր» բաժինին մէջ «Անտունի» երգին թարգմանութեան վերաբերող ի՛սկապէս անմարսելի քանի մը սխալներու մատնանշումն է: Սակայն, նախ, բացատրութիւն մը երգի՛ն մասին:

Վերջին կիսադարուն, չատերու կողմէ թէեւ «Անտունի»ն ճանչցուած է լոկ իբրեւ մէկ երգ, բայց, այդ անունին ընդգրկած դաշտը աւելի լայն է, ու կան տարբեր մեկնաբանութիւններ այս մասին:

Կոմիտասի բացատրութեամբ անտունի կը նշանակէ տուն չունեցողի, պանդուխտի երգ: Տոքթ. Ա. Գաբրիէլեան կը խորհի թէ առանց տունի ոտանաւորի ձեւ մըն է, իսկ Վահան Գույումճեան եւ ուրիշներ ալ կը յարեն թէ անտունին պանդուխտի երգ չէ միշտ, եւ թէ բոլոր պանդուխտի երգերը անպայման անտունի չեն: Որովհետեւ, կ'ըսէ, անտունի բառը ունի նաեւ

(*) Տես՝ "ANTHOLOGY of ARMENIAN POETRY", Diana Der Hovanessian and Marzbed Margossian, New York, Columbia University Press, 1978.

www.naregatsi.org

ուրի՛շ երկու ձեւեր՝ Անտօնի եւ Անտօնիկ, որոնք կը գործածուին Արաբկիրի գիւղերը։ Հետեւաբար, կը շարունակէ Գույումճեան, մեզի կը մնայ եզրակացնել թէ Անտունին կը մնայ մեր գրականութեան մէջ անբացատրելի ինքնուրոյն սեռ մը, տեսակ մը հայկական ballade։ (Տես Վահան Գույումճեան «Ակն եւ Ակնցիք» Փարիզ, 1952, էջ 398/9)։

Սակայն, պանդուխտի երգ կամ ballade, անտունիները շատ հին ստեղծագործութիւններ են ու մեզի փոխանցուած առաւելապէս Ակնէն ու շրջակայ գիւղերէն։ Կարծողներ կան, որ անոնց արմատը կու գայ Անիէն, քանի որ Ակնցիներու որոշ մասը գաղթած է անկէ։

Ստիպուեցանք անցողակի այս բացատրութիւնով լուսաբանել թարգմանիչները՝ որոնք, տողատակի ծանօթագրութիւնով մը կը մէջբերեն մի՛այն Կոմիտասի տեսակէտը թէ՝ «Անտունի կը նշանակէ տուն չունեցող (homeless) եւ նաեւ թափառական (wanderer), եւ երգի մը տեսակն է, որ կ՚երգուի վտարանդիին (exile) կողմէ՝ վտարանդիին համար»։

Անգլերէն exile բառը, (տարագիր, վտարանդի, աքսորական) այս պարագային աւելի յարմար բառ է քան wanderer (թափառական)ը, որ երգին ոգիէն դուրս կը մնայ։ Թող որ, ինչպէս արդէն նկատեցինք, «Անտունի»ն առոնցմէ դեռ աւելին է, եւ exile–ն իսկ լիովին չի բացատրեր պանդուխտը։

Ահա «Անտունի»ին արտագրութիւնը.

Սիրտըս նման է էն փլած տներ,—
Կոտրեր գերաններ, խախտեր է սըներ,
Բուն պիտի դնեն մէջ, վայրի հաւքեր.
Երթամ 'ծի թալեմ էն ելման գետեր
Ըլնիմ ձկներու ձագերացն կեր,
Ա՛յ, տօ յա՛ն տնաւեր։

Սեւ ծով մ'եմ տեսե, սիպտակն էր բոլոր,
Ալին կը զարնէր, չէր խառնի յիրոր.
Էն ո՞րն է տեսե մէկ ծովն երկթաւոր.–
Անտունի սիրտն է պղտոր ու մոլոր.
Ա՛խ, իսկի մի'լնիք սըրտիկ սեւաւոր,
Ա՛յ, տօ յա՛ն տնաւեր։

Ինչպէս ընթերցողը նկատեց, երգը թեթեւ մը բարբառային է, անուշադիր ակնարկէ շատ դիւրաւ պիտի վրիպէին կարգ մը բառեր, ինչպէս վրիպած են թարգմանութեան մէջ։ Ու ձեւազեղծուած են ո՛չ միայն բառերուն իմաստը, այլ կորսուած, նաեւ, այդ բառերուն ետեւ թաքնուած խորունկ պատ-

www.naregatsi.org

կերները: Մեր ըսելիքները հիմնաւորելու համար բացատրենք ներքին պարունակութիւնը երկու տուներուն:

ա. տուն.– Սիրտս կը նմանի այն փլած տուներուն որոնց գերանները կոտրեր ու սիւները խախտեր են: (Կը վախնամ որ) անոնց մէջ բոյն պիտի դնեն գիշատիչ թռչունները, (վայրի հաւիճը): Երբեմ ես ինձի ('ձի)նետեմ (թալեմ) այն վարարած, յորդած (եյմաձ) գետերը ու ըլլամ (ըլձիմ) ձկնիկներու (ձկներու ձագերացը) կեր: Ա՛յ, տօ լա՛ճ տնաւեր:

բ. տուն.– Ես տեսեր եմ սեւ ծով մը որուն չուրջ բոլորը սպիտակ էր (սիպտակը էր բոլոր): Եւ մինչ ալիքները կը զարնուէին իրարու (կը զարնէր յալին), եւ սակայն (ծովուձ)սեւն ու սպիտակը իրարու չէին խառնուիր, (չէր խառնի յիրոր): Ըսէիք ինծի՛ թէ ո՞վ տեսեր է (էձ ո՞րձ է տեսե) մէկ ծովը երկո՛ւ գոյնով (երկթաւոր): Ահա թէ ինչու Անտունիին սիրտը մոլորած է ու պղտոր: Ա՛հ, երբեւէ (իսկի) մի՛ ըլլաք (մի'լձիք) սրտիկ սեւաւոր, այսինքն չեմ բաղձար որ դուք եւս ըլլաք ինծի պէս սեւաւոր, սգաւոր: Այ, տօ լա՛ճ տնաւեր:

Ուրեմն, իւրաքանչիւր տուն կազմուած է տասվանկեան (5/5) հինգ տողերէ ու կրկներգէ մը՝ ուր տողը կիսուելով, իջեցուած է հինգ վանկի: Հինգ վանկ՝ որովհետեւ տն–ա–ւեր բառը հոս սեղմուելո՛վ կը կարդացուի, ու պէտք է երգուի՝ տնա՛–ւեր, երկվա՛նկ, չեչտելով, այսպէս, ողբերգականութի՛ւնը տողին: Նոյնն է պարագան երկրորդ տան մէջ եռավանկ սպիտակ բառին որ փոխուեր է երկվանկ սիպտակ–ի, կրկնակիօրէն ուժովցնելով չեչտը ա ձայնաւորին եւ անչուչտ՝ տողին: Հիանալի նմոյշ՝ ժողովրդական արուեստի:

Բայց, տակաւին, ի՛նչ է թաքուն իմաստը երկրորդ տունին մէջ յիշուած «սեւ ծով»ին որ երկգոյն էր, երկթաւոր, եւ հակառակ ալեկոծութիւններու, սեւը սպիտակին չէր խառնուեր, սեւը կը մնար սեւ, ու սպիտակը՝ սպիտակ: Ի՛նչ է երկթաւոր «ծով»ը:

Անիկա պատկերն է արտասուող աչքին՝ որու սպիտակուցին մէջ կը լողան սեւ բիբեր, բայց, հակառակ ուղիօրէն հոսող արցունքին, երկու գոյները իրարու չեն խառնուիր... Ահա՛ թէ ի՛նչ:

Այս աննման պատկերը ձեր մտքին մէջ ամբողջացնելու համար, այժմ միացէք այս երգին անանուն հեղինակին, որ, վստահաբար, իր սիրեցեալ ընտանիքը՝ իր ծեր ծնողքն ու կինն ու զաւակները ետեւ թողուցած, ու պանդխտութեան մախաղը ուսին՝ անցեր է ըմտամպօլ, անցեր է անհիւրընկալ օտար աշխարհներ , ու իր առանձնութեան մէկ պահուն նստած տունէ, ընտանիքէ հեռու, կը վերյիշէ բաժանումի վերջին, ալեկոծ պահերը, կը մտաբերէ ետեւ մնացողներուն արտասուալից աչքերը, կը վերապրի բաժա–

www.naregatsi.org

նումին ամբողջ հոգեկան փոթորիկն ու դառնութիւնը, եւ մանաւանդ կը զգայ օտար աստղերու տակ իր վառ յոյսերուն խամրիլը: Ցետոյ, միտքի աչքերով կը տեսնէ իր հայրենական տունը՝ որուն գերանը իր բացակայութեանը կարծես կոտրեր է, կարծես սիւնը խախտեր է, եւ տունը, թերեւս, բո՛յն դարձեր է վայրի թռչուններու: Արդ, այս ցաւագին յուշերով տարուած սա տնաւեր լաճին սիրտը, ըսէք, ի՛նչպէս չը փլի ու չը ջմորի...

Ա՛յ, տօ լա՛ճ տնաւեր:

Հիմա տեսնենք, թէ ի՛նչպէս թարգմանուած է այսպիսի խորք ունեցող ժողովրդական ստեղծագործութիւնը:

My heart, like those old ruined houses
with dislodged pillars, broken beams,
becomes the home for nesting swallows.
Oh let me snatch a horse and gallop off
to the wild river and fall in.
Let the fish devour, and finish with me,
oh, mischief-maker, who wrecks my peace.

Have you seen the black seas I have seen,
swept by violent white squalls?
Who could imagine two such sea faces?
Only the wanderer with his own storms.
Oh, that this heart would finish mourning,
mischief-maker, who wrecks my peace.

Ընթերցողներէն անոնց համար որ ծանօթ չեն անգլերէնի, հոս կ'ընենք այս թարգմանութեան ազատ ընթերցումը:

Իմ սիրտս, հին ու աւերակ տուներու պէս խախտած սիւներով ու կոտրած գերաններով, կը դառնայ բոյն ծիծեռնակներու: Օ՛հ, թող որ երթամ ձի մը ճարեմ ու խառատրոփ ճետուիմ վարարած գետը: Եւ թող գիս ձուկերը յօշոտեն ու փակեն հաշիւս: Ա՛հ, չարագործ, որ խաղաղութիւնս կը խռովէ:

Ինչպէս նկատեցիք, բնագրին փլած տուները եղեր են հին տուներ՝ որոնք չունի՛ն ողբերգականութիւնը կիսաւերակ, փլած տուներուն: Վանկ մը չահելու համար աւելցուած հին (old) ածականը կը կոտրէ ուժը տողին, փլած տուները կրնան եւ հին չըլլալ: Ցետոյ, երրորդ տողին վայրի հաւերը փոխանակ գիշատիչ թռչունի (vulture) թարգմանուելու, եղեր են swallow, մարդամօտ ծիծեռնակ՝ որ յաճախ իր բոյնը կը չինէ ապրող-չնչող գիւղական բնակարաններու մէջ ա՛լ: Իսկ աւելի արտառոցը՝ չորրորդ տողին մէջ 'ձի բառը ('ձի թալեմ, ես ինձի նետեմ) չհասկցուելով, առօք-փառօք փոխուեր

www.naregatsi.org

է ծիու, նժոյգի, որ Անտունին իր գաւակը առած fառատրոփ կը վազէ դէպի գետ...

Գեղջուկ բանահիւսութեան մէջ ո՛ւր տեսնուեր է ա՛յսքան անհարազատ ու անհեթեթ պատկեր: Կը նմանի՝ մեր օրերու արդիական վէպի մը հերոսը անձնասպան ընելու համար օդանաւով տանիք հանելուն՝ որ վար նետուի...

Երկրորդ տան մէջ կատարուած սխալը նո՛յնքան յոռի է ու նոյնքան ալ ողբերգական:

Դուք տեսա՞ր էք սպիտակ ալեկոծումներով սեւ ծովերը զոր ես տեսայ: Ո՞վ կրնար երեւակայել ասանկ ծով՝ երկու երեսներով: Միա՛յն թափառականը՝ որ ունի ի՛ր սեփական փոթորիկները: Ա՜հ, երանի թէ այս սիրտը դադրէ՛ր սգալէ: Ո՜հ, չարագործ, որ խաղաղութիւնս կը խռովէ:

Այս տան մէջ երկթաւոր բառը իր ուղիղ իմաստովը bicolored թարգմանուելու փոխարէն, թիւրիմացաբար կը փոխուի՝ երկդիմագիծ, կամ, երկու տեսքով ծովերու: Հասկնալի է թէ սեւ աչքի զմայլելի պատկերը բնաւ չէ հասկցուած, թարգմանիչներուն հոս ներկայացուցածը... աղի ջուրերու մարմին մըն է հազիւ, ծով մը:

Իսկ դեռ ինչ կը վերաբերի ե՛ւ կրկներգին, որուն մէջ խտացած է ամբողջ կտորին դառնութիւնը, ինքնակարեկցութեան վիճակի մը սխալ ըմբռնումին հետեւանքովը, վչտալի հեղինակը թարգմանութեան մէջ կը վերածուի երկրորդ անձի մը ու հասարակ չարագործի մը՝ mischief maker–ի՝ որ իր հանգիստը կը խռովէ: Աւելի չիտակ պիտի չըլլա՞ր՝ Ա՜յ, տո յա՛ճ տնաւերը թարգմանել պարզ՝ բայց ազդու՝ ah, thou homeless lad–ի:

Որպիսի՛ նաւաբեկութիւն ամբողջ կտորի ոգիին:

Գիտենք, որ թարգմանութիւններ առհասարակ չատ բան կը կորսնցնեն իրենց էութենէն, սակայն այս պարագային կտորը գլխովին չարափոխուած է, որովհետեւ չէ հասկցուած: Այդ պատճառաւ, օտար ընթերցողին կը հրամցուի չափազանց անհարազատ ծնունդ մը:

Հոս տեղին է, որ վերեւի տարաբախտ «սեւ ծով»ուն առընչութեամբ յիշեմ եւ ուրի՛շ սխալ մը, որ թէեւ չի վերաբերիր այս «Մաղկաքաղ»ի հեղինակներուն, սակայն միեւնոյն չարչարուած «Անտունի»ին մասին ըլլալով, յարմար է որ մատնանշուի՝ մեր մտածումները ամբողջացնելու համար:

Հայրենի երգիչ մըն էր «հեղինակը»: Իսկ երգիչները, իբրեւ մեկնաբան–թարգմանիչ երգերու, նո՛յնքան համարատու են զիրենք լսող հասարակութեան երբ բեմ կ'ելլեն եւ, անգիտաբար թէ անհոգութեամբ, երգը կ'իմաստազրկեն բառերու սխալ գործածութեամբ: Ամերիկահայ բեմը չա՛տ ունեցած է, եւ այսօր չա՛տ աւելի ունի անբարեխիղճ կամ ծանծաղ «ժողովրդական՛» երգիչներ՝ որոնք նահատակ Կոմիտասը օրական կը խաչեն էսդրատայինով կամ բառերու կամակոր տեղահանութեամբ ու փոփոխու-

www.naregatsi.org

թեամբ: Սակայն, ո՛ւրիշ էր ակնարկուած երգիչը: Իր աստիճանի լուրջ արուեստագէտին համար ներելի չէր գործուած սխալը:

Նիւ Եորքի Հընդկր Գոլէճի հսկայ սրահը բերնէ-բերան լեցուն էր երաժշտասէրներով: Երգչուհին, Սայեաթ Նովայէն իր երգելիք մէկ երգին առընչութեամբ յարմար տեսաւ երգել առաջ ամերիկահայ անգիտացս կարգ մը տարրական բացատրութիւններ տալու հեղինակին կեանքէն ու գործէն: Պարզ բացատրութիւնը, սակայն, աստիճանաբար վերածուեցաւ յաւակնոտ երկար ճառի: Հանդուրժեցինք: Սայեաթ Նովայէն յետոյ սակայն, երբ կարգը եկաւ «Անտունի»ի երգեցողութեան, զարմացայ, որ երգին երկրորդ տան առաջին տողը՝ Սեւ ծով մ'եմ տեսեն երգուեցաւ՝ Սեւ Ծո՛վն եմ տեսե:

Եղածը երեւութապէս չատ աննշան թուացող սխալ մըն էր: Բայց, մի՛այն թուացող: Տեսէք թէ ի՛նչ պատահեցաւ:

Սեւ ծով մ'եմ տեսեն երգուելով սեւ ծովն եմ տեսե՝ բնորոշիչ այդ մէկ հատիկ ն տառին յաւելումովը, ու միաժամանակ մ՛ կամ մը անորոշ մասնիկի կորուստովը, հասարակ ծով բառը վերածուեցաւ յատուկ անունի, այսինքն երգին «սեւ ծով» աչքը դարձաւ՝ Սեւ Ծով, ու քարտէսին վրայ գնաց իր տեղը գտաւ...: Իսկ, սեւ աչքի անստգիւտ պատկերն ալ չքանալով՝ աղի ջուրերուն յատակը ինկաւ...:

Եզրափակելու համար պէտք է ըսել, թէ երգիչ կամ թարգմանիչ՝ «Անտունի»ին մօտենալու են պատարագիչ քահանայի մը հողաթափովը հագիւ, անոր խորհուրդին արժանի գիտակցութեամբ: Միջազգային ամբո՛ղջ ժողովրդական բանահիւսութեան մէջ չեմ խորհիր թէ «Անտունի»ին նման գոհարներ չատ ըլլան: Այս երգին տասը-տասնըմէկ տողերովը մեզի կը տրուի հզօր ողբերգութիւն մը, ամբողջական հատորի համազօր տրամա մը: Ա՛յնքան ցնցող տարերայնութեամբ՝ անկէ կը յորդի բնաւեր հայ մարդու հոգիին անպատում վիշտը, անոր անսահման սէրը կնոջ, տունի, հողի հանդէպ: Արտայայտուած՝ ա՛յնպիսի պարզ եւ սակայն խորաթափանց արուեստով, լեզուական ա՛յնպիսի առոյգ կառոյցով ու խօսուն պատկերայնութեամբ, ու մանաւանդ Կոմիտասով հարստացած ու հասած ա՛յնպիսի կատարելութեան՝ որ անձնականի ծիրէն վե՛ր բարձրանալով երգը կը դառնայ ի՛սկ եւ իսկ թարգմանը ամբո՛ղջ ժողովուրդի մը դարաւոր վիշտին, կարօտներուն, համապարփակ սէրերուն ու խորունկ ապրումներուն: Այս երգը հայ կեանքի կուտակուած վիշտերուն պոռթկումն է:

Եւ թէեւ մեր առաջադրութիւնը «Անտունի»ի թարգմանութենէն անդին անցնիլ չէր, սակայն վերջացնելէ առաջ թոյլ ներուի մեզի ցոյց տալ դեռ ուրի՛շ օրինակ սխալ թարգմանութեան, քանի որ այս մէկը եւս կ'իյնայ երգի կալուածէն ներս: Կ'ակնարկենք՝ ներսէս Շնորհալիի «Առաւօտ Լուսոյ» մեղեդիին:

www.naregatsi.org

Ինչպէս գիտենք, այս մեղեդին գրուած է երեսունվեց եռատող տուներով, եւ իւրաքանչիւր եռատող, ա-էն մինչեւ ֆ, կը սկսի նոյն տառերով: Օրինակ,

Գանձդ ողորմութեանց,
Գանձիդ ծածկելոյ
Գտող գիս արա:

Հատորին թարգմանիչները, հետեւելով բնագրի օրինակին, եւ հայերէն այբուբենի երրորդ տառին դէմ գործածելով անգլերէնի երրորդ՝ c տառը, վերեւի տունը թարգմաներ են այսպէս.

Christ Jesus,
Compassionate,
Concealed treasure.

Այսինքն՝ Յիսուս Քրիստոս, գթասիրտ, թաքուն գանձ:

Եղաւ ասիկա թարգմանութի՞ւն, թէ ույտուրմասիոն՝ ինչպէս պիտի ուզէր ըսել Պարոնեանը...

Ճիշդ է թէ էջատակի ծանօթագրութեամբ մը թարգմանիչները կ'ուզեն բացատրել թէ՝ հայերէնի 36 սկզբնատառերով գրուած այս երեսունվեց տուն բանաստեղծութիւնը, յարմարցնելու համար անգլերէնի 26 տառերուն, ստիպուեր են... տողերը սղել: Բայց ո՞րքան գործնական էր այս սխալ մեկնակէտը ինքնին: Ի՞նչպէս կարելի էր 36 տուն խտացնել 26-ի մէջ ու տակաւին ակնկալել որ ամբողջ կտորը պահէր իր ինքնութիւնը ու չիմաստազրկուէր ահաւոր կերպով: Ինծի համար անհասկնալի է թէ, «Շնորհակալիք»ի էջին վրայ յիշուած տիտղոսաւոր անունները, որոնք «մաս առ մաս, կամ ամբողջութեամբ կարդացին հատորը», ի՛նչպէս չեն մատնանշած վերեւ ցոյց տրուած աղաղակող սխալներէն բացի, հատորին դեռ ուրիշ էջերուն երեւցող անճշդութիւնները:

Իբրեւ վաղեմի հայ երգիչ ու նաեւ սիրահար հայ երգ ու բանի, մանաւանդ մղուած ազգային արժէքներու հանդէպ ունեցած նախանձախնդրութենէ մը՝ պարտք զգացինք գրել սոյն տողերը այն միա՛կ յոյսով, որ յաջորդին, այսպիսի կարեւոր ձեռնարկներու մօտեցումին առա՛նց աճապարանքի ու աւելի՛ ձեռնհասութեամբ: Միշտ պէտք է նկատի ունենալ թէ չափազանց պատասխանատու յանձնառութիւն մըն է մեր արուեստի գործերուն սանկ ճղակոտոր ներկայացումը: Կ'անդրադառնայ մեր իսկ ազգային հաւաքական դիմագծին՝ թէ՛ օտարին մօտ եւ թէ՛ անգլիախօս մեր սերունդներուն:

Այս օրեր, մանաւանդ, երբ թշնամին անդադար կը չարախօսէ մեր մասին, ու կը փորձէ նենգափոխել մեր ազգային ամբողջ պատմութիւնը, եւ

www.naregatsi.org

նոյնիսկ յարաճուն ատելութեամբ կը ջանայ մեր պատմական հողերէն իսպառոպուռ ջնջել ամէ՛ն հետք ու յուշարձան՝ չափազանց կարեւոր է որ մեր գրականութիւնը գոնէ չայլափոխուի մե՛ր իսկ կողմէ, մե՛ր թոռներուն ձեռքով:

* * *

Հայրենական մամուլն ու մասնագէտները, որոնք Սփիւռքէն եկող գրեթէ ամէ՛ն հատորի մասին ճեւական ներբողէ անդին չեն անցնիր յաճախ, հարկ է որ կարեւորութեամբ մօտենան այսպիսի հրատարակութիւններու: Բարեմտութիւնն ու խրախուսանքը չեն բաւեր, կրնան նոյնիսկ հակառա՛կ արդիւնք տալ՝ երբ չարունակ կը բացակայի անկէ հանգամանաւոր խօսքը: Օտար հողերու վրայ կատարուող այս անհաւասար ջանքերուն պէտք է ուղղութիւն տալ, օգնե՛լ, որ ինքնաբերաբար գործի լծուող այս ուժերը լաւագոյն կերպո՛վ գործածեն իրենց եռանդն ու տաղանդը, գիտակից պատասխանատուութեամբ մօտենան իրենց հայ ակունքներուն: Հոս ու հոն դեռ պատնէշի վրայ գտնուող հին սերունդի մարդոց վերջնական շիջումէն ետք, որ շատ ալ հեռու չէ, հայրենի մտաւորականութեան կը մնայ ստանձնել առաջնորդողի դերը՝ աւելի լրջօրէ՛ն մօտենալով Սփիւռքի տարածքին կատարուող այս հրատարակութիւններուն:

Հոկտմ. 1982

www.naregatsi.org

«ԷՍ ԷԼ ԵՍ ԵՄ»

Կատակելը խոստովանիլ է:

[իտալական առած]

Հեգնանքի թաքուն աղբիւրը հաճոյքը չէ, վիշտն է:

Մարք Թվէյն

www.naregatsi.org

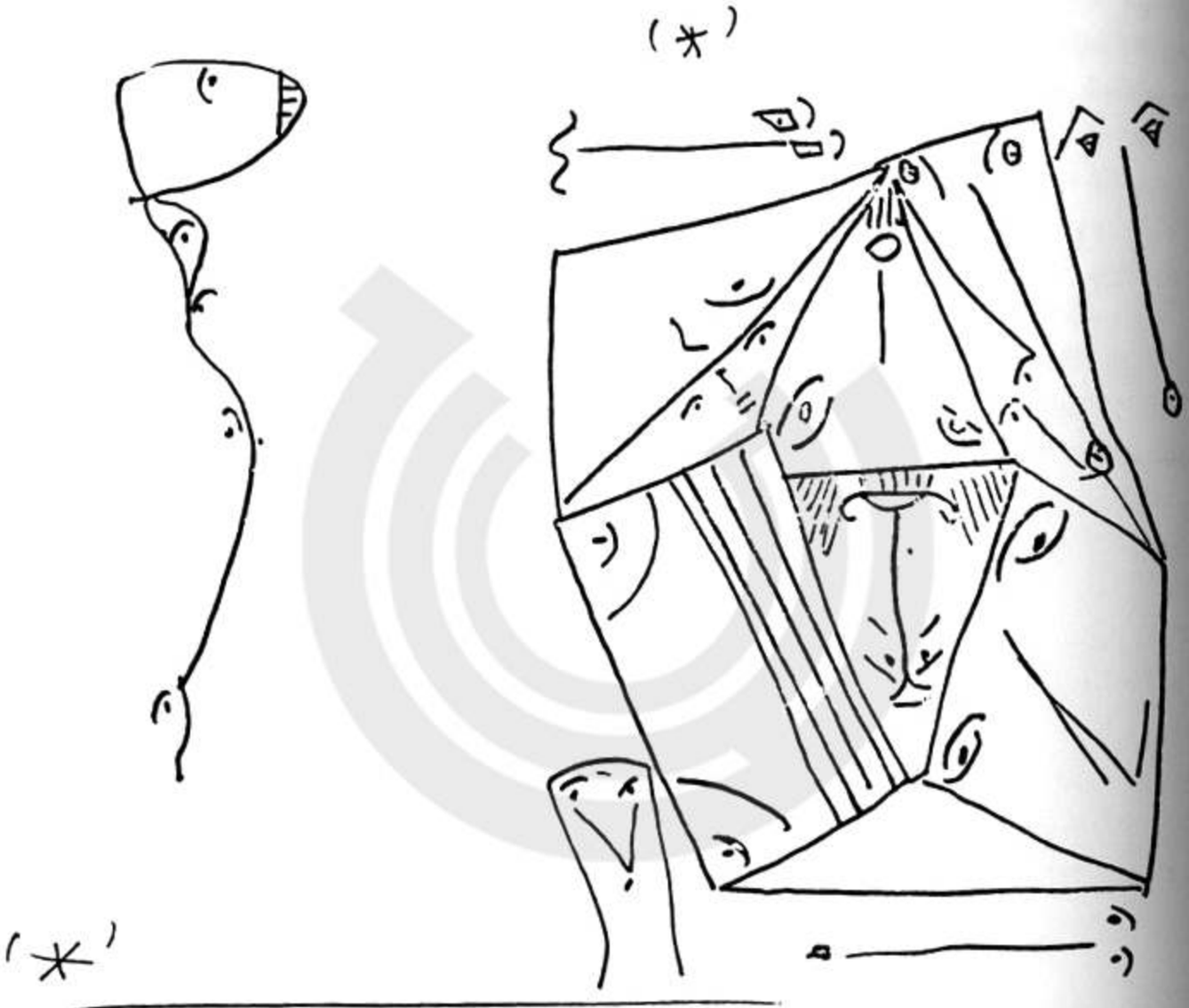

(*)

(*)

www.naregatsi.org

«ԷՍ ԷԼ ԵՍ ԵՄ»

1965 թուականին Փարիզէն նամակ մը ստացայ բանաստեղծ Մառի Աթմաճեանէ: Նամակին հետ՝ նաեւ հոս ներկայացուած Կոմիտասի գծանկարը, Մարգարիտ Բաբայեանի կողմէ տակը աւելցուած վեց տողերով, ու իր անուան ալ սկզբնատառերով: Օր. Բաբայեանը այդ օրերուն 91 տարեկան էր, ու գիտէր թէ իր առաջացած տարիքի մէկը կ'ապրի մահուան չուքին տակ (մահացաւ 1968–ին): Այդ իսկ մտածումով ան ձեռնամուխ եղած էր իր դարակներու մաքրագործման, իր բոլոր թուղթերը ղրկելով Երեւան:

Այդ շրջանին, ան Աթմաճեանին նաեւ պիտի ղրկէր յիշատակի քանի մը ուրի՛շ առարկաներ: Որովհետեւ ներկայ գծանկարի ստացումէն քիչ ետք, ես Աթմաճեանէն պիտի ստանայի նաեւ, իր ձեռագրովը ինծի ձօնագրուած՝ Կոմիտասի դաշնաւորած մէկ երգը, Վարդապետին ձեռագրով: Հակառակ այս մէկը պահել ուզելու զօրաւոր փորձութեանս, քաղաքացիական պարտականութիւն համարեցի այդ նշխարը յետոյ Երեւան տանիլ, երբ, Կոմիտասի ծննդեան հարիւրամեակի տօնակատարութեան առիթով հայրենիք կը հրաւիրուէի: Կապի Կոմիտէի չէնքին մէջ, այցելուներու ընդունելութեան առիթովը, անձամբ յանձնեցի զայն Ռոբերդ Աթայեանին՝ որ յայտնեց թէ Վարդապետին 12 ձեռագիրներու չարքին վերջինն էր, որ կը բացակայէր Կոմիտասեան արխիւէն:

Գծանկարը սակայն պահեցի:

Այդ գծանկարի մասին կ'ըսուէր թէ «ցաւում եմ որ իմաստը չեմ կարող բացատրել ընթերցողին»: Եւ առ այդ, Բաբայեանի ու Աթմաճեանի միտքերուն մէջ կը ծագէր այն կասկածը, թէ արդեօք... Վարդապետին յետագայ մտային խանգարման նախանշանները՞ր կը մատնէին այդ խառնակ գիծերը...

www.naregatsi.org

Աթմաճեանի վերոյիշեալ նամակը, եւ նաեւ իմ գրած պատասխանիս պատճէնները չունիմ դժբախտաբար: Անոնք այժմ կը գտնուին Եղիշէ Չարենցի անուան թանգարանը: Եւ սակայն կը յիշեմ, մօտաւորապէս, թէ ի՛նչ գրեցի, եւ ի՛նչ էր գծանկարէն ստացած իմ առաջին տպաւորութիւնս: Եւ որովհետեւ արծարծուածը չափազանց փափուկ ու չափազանց ալ կարեւոր հարց մըն էր ազգային տեսակէտով, տարակուսանքի ամպը ցրուելու միտումով մը՝ յարմար դատեցի գծանկարը, ու անկէ ստացած իմ տպաւորութիւնս, յետագային աւելի ընդլայնելով, յանձնել այս էջերուն: Մանաւանդ որ այս գծանկարը նո՛յնքան Կոմիտասի կեանքին ու ապրումներուն մէկ պահն է, որքան իր միւս գործերը, եւ այդ հանգամանքով ալ դառնալու է հանրութեան սեփականութիւնը:

Հետեւեալ էջը մօտաւոր պարունակութիւնն է Աթմաճեանի գրուած իմ պատասխան նամակիս, ետքէն կատարուած ուրիշ ընդլայնումներով:

Կը կարծեմ թէ Կոմիտասի այս հետաքրքրական գծանկարը այն չէ՝ ինչ որ ձեր մտքէն անցեր է: Մտային խանգարումի նախանշան մը ըլլալէ աւելի իր կեանքին մէկ չարաճճի պահն է այն: Կոմիտասը սովոր էր յաճա՛խ կատակել իր մտերիմներուն հետ՝ բոլոր վկայութիւններու համաձայն:

Այդ նկարը, արդարեւ, ճի՛շդ ու ճիշդ ի՛նքն է, բազմազբաղ Կոմիտասը՝ իր բազմապիսի ապրումներովն ու բազմագլխանի պահերովը, ինկած ձայներու խառնարանը: Ողջ գծանկարը կազմուած է հայկական ու եւրոպական պոչաւոր ձայնանիշեր թելադրող անկանոն գիծերէ, կէտերէ, որոնց ամբողջութիւնը կարելի է նմանցնել վեղարաւոր գլուխներու խառնակ համախմբումի մը, քանի մը եռանկիւն վեղարաւորներու եւ զոյգ-զոյգ աչքերու կցորդութեամբ:

Իսկ, ձախին առանձնացած կոր գիծը քանի մը աչքերու չարքով ու մեծ գլուխով, թէեւ քիչ մը անորոշ՝ բայց ինքն է դարձեալ, իր բազմազբաղ վիճակին ու ինքն իր վրայ խնդացող՝ Կոմիտասը:

Սակայն, գրելէ յետոյ այդ նամակը, ու աւելցնելէ ետք վերեւի տողերը՝ տրուած բացատրութիւնը, օրերու ընթացքին, գտայ անբաւարար: Կարծես կաղ էր տակաւին: Եւ այս պարագան սկսաւ նեղել զիս: Ձախին կանգնած գլուխը տրուած բացատրութեան օղակէն դուրս կը մնար: Երկարօրէն ու ամիսներ խորհրդածելէ ետք, յանկարծ ունեցայ ճչգրիտ մեկնաբանութիւն մը, եւ հանելուկը լուծուեցաւ գոհացուցիչ կերպով:

Այս վերջին մեկնաբանութեամբ, վեղարաւորներու խումբը կը ներկայացնէր էջմիածնական վարդապետներու չաղակրատող ու նախանձոտ մէկ խումբը: Իսկ, «էս էլ ես եմ» բառերուն ուղիղ տակը առանձնացած գլուխը, ի՛ր իսկ բառերուն համեմատ՝ ի՛նքն էր, որ գլուխը վեր բռնած ու խումբէն մեկուսացած՝ կարեւորութիւն չէր տար բանաարկուներուն:

www.naregatsi.org

Իբրեւ եզրակացութիւն ուրեմն, արդարացիօրէն հետեւցուցի կրկին, թէ, մտային խանգարումի նախանշաններ մատնելէ բոլորովին հեռու՝ ընդհակառակը, չափազանց սրամիտ չարժ մըն էր այն: Եւ Կոմիտասի «նախընթաց նամակը» որուն կցուած էր գծանկարը, Օր. Բաբայեանին գրուած ըլլալու էր իր հիւանդութիւնը կանխող աւելի վաղ շրջանի մը:

Բայց արդեօք ե՞րբ:

* * *

Վերեւի գրութենէն ուղիղ 27 տարիներ ետք, ուրիշ գրութեան մը համար որոշ ստուգումներո՛ւ առիթով երբ աչքէ կ'անցընէի Կոմիտասի մասին գրուած կարգ մը հատորներ, բոլորովին պատահաբար լուծուեցաւ Թուականի հարցը: Եւ գտայ, որ հարիւր տոկոսով ճիշդ էր իմ ե՛րկրորդ տպաւորութիւնս:

«Ժամանակակիցները Կոմիտասի Մասին» հատորը թղթատելու ատեն յանկարծ աչքիս զարկաւ Մարգարիտ Բաբայեանի «Կոմիտաս Վարդապետ իր նամակների միջով» յօդուածը, գրուած 1935–ին ու արտագրուած Փարիզի Մշակոյթէն: Իր այդ գրութեան ընթացքին Բաբայեան կ'ընէ երկար մէջբերումներ Կոմիտասի նամակներէն: Ատենին կարդացեր էի յօդուածը ուրի՛շ ստուգումներու առիթով, երբ մտքիս մէջ տակաւին գոյութիւն չունէր գծանկարի հարցը, եւ մոռցեր էի:

Հատորի 118–րդ էջին վրայ Բաբայեան կը գրէ Վարդապետէն ստացուած նամակի մը մասին, գրուած, 8 Դեկտ. 1906 Թուին: «Գանգատ է, որ փիլիսոփայութեամբ, եւ նոյնիսկ զուարճալի բանաստեղծութեամբ կ'աւարտի, բայց թէ ո՛վ էր նրան վիրաւորել եւ նրա նուրբ սիրտը խոցել, չեմ կարող այժմ յիշել»:

Ահա մէջբերում մը Կոմիտասի այդ նամակէն.

«Ձեր նամակը ինձ չատ մխիթարեց. բայց եւ այնպէս մարդիկ հաւատում են աւելի վատ լուրերին, քան լաւերին, եւ անուանարկուածը երկար ջանք պէտք է ի գործ դնէ, որ կարողանայ անպիտանների միտքն էլ մաքրել: ... Մարդիկ առաւել վատահոգի են, քան բարեհոգի: Ձկան... այնպիսիները, որոնք չարերի վրայ արհամարհանք տածեն. ընդհակառակը... լսածնին հաւատալ են ուզում ...Գէթ մի այնպիսի չար բան արած լինէի, որ անպատուաբեր լինէր իմ կոչման, սիրտս չէր ցաւի...»:

Ինչպէս նկատելի է, Կոմիտասը, նրբամտօրէն, անուն չի յիշեր, եւ սակայն չատ հաւանական է, որ գծանկարին իսկ թելադրութեամբը, կղերականներ են անոնք: Վերեւի նամակով իր սիրտը այնուհետեւ զովացած, Կոմիտաս իր նամակը կը վերջացնէ բոլորովին փոխուած տրամադրութեամբ եւ իր բնաւորութեան կատակարան գիծը ներկայացնող հետեւեալ թլուատ տողերով. «Բոլոլին նոլից բալեւ եմ գլում, սատ ապլիք, ուլախ լինիք, չալը չոլում չոլանայ, իսկ սատանան կուլանայ»: Եւ յետոյ տակաւին չարու-

www.naregatsi.org

Նակելով զուարթ գիծը, կու տայ յանգաւոր սիրուն կտոր մը ուղղուած, երեւութապէս, զինք վչտացուցած «մոծակ»ին... կամ մոծակներուն:

«Կար ու չկար,
Մի մոծակ կար:
Բզզոց,
Դզզոց,
Եկաւ
Նստաւ
Ճակտին վըրաւ.
Բացաւ բերաւ,
Հանեց իր փուշ
Ու եկաւ կուչ.
Ձայնը կտրեց,
Ինծի խաբեց,
Կոծեց, ծակեց,
Թոյնը թափեց,
Նըշաւ դըրաւ,
Ելաւ, թըռաւ:
Մոծակ աննչչ,
Երկարապոչ,
Դու բուն չունի՞ս,
Դու բուն չունի՞ս
Իմ ճակատին
Դու ի՞նչ ունիս:
— Արդ պարտքըս է,
Բայց ինծ լըսէ,
Սազով
Նազով
Ձայն եմ տալիս,
Այնպէս գալիս:
Ըզգուշացիր
Դու մյուկից,
Որ կրծում է
Կաշու տակից»(*):

(*) Իր շահեկանութեանը համար սոյն կտորը հոս արտագրեցինք ամբողջութեամբ: Մանաւանդ որ անիկա դուրս մնացած է ու չ'երեւիր ո՛չ Թորոս Ագատեանի կազմած Կոմիտասի «Բնաբերգութիւն»ին եւ ո՛չ ալ 1969–ին Լ. Վ. Միրիջանեանի կազմած «Բանաստեղծութիւններ» հատորիկին մէջ:

www.naregatsi.org

Դեկտմ. 8–ի այդ նամակին ու վերեւի ոտանաւոր կտորին կը հետեւի «նոյն օրերին գրած իր (Կոմիտասի) միւս նամակը» (էջ 120)։

Ասիկա ա՛յն նամակն է որով Կոմիտասը կը հրաւիրէ Բաբայեանը Դաւիթովի համերգին ուր ինք հրաւիրուած է երկու պատուասիրական տոմսակով։ Կ՛ըսէ՝ «Ելկու հոգու համալ ստացայ... Եթէ գալու լինիք միասին կելթանք, 10 ֆր. ամենալաւ տեղն է ուղալկել։ Սատ կալօտով բալեւ ինձնից։

Էս էլ ես եմ» (էջ 121)։

Այլեւս անտարակուսելի է թէ այդ վերջին տողը կը վերաբերի գծանկարին՝ որ ներփակ ըլլալու էր միեւնոյն պահարանին մէջ։

Այս իրաղարձութիւններու լոյսին տակ այժմ կարելի է ըսել, թէ գծանկարը Բաբայեանին ղրկուած ըլլալու է 1906 թուականի Դեկտմ.–ի վերջերը, եւ կամ, շատ շատ, 1907–ի սկիզբը։ Այսինքն, հատորին մէջ յիշուած գո՛նէ յաջորդ նամակէն՝ «14 Յուլիս 1907»–էն առաջ։

Իսկ այդ շրջանին, նկատի ունենալով Կոմիտասի մասին եղած բոլո՛ր վկայութիւնները օտար բարձրաստիճան մասնագէտներու կողմէ, նկատի ունենալով եւրոպական երաժշտական աշխարհին հետաքրքրութիւնը շարժող իր դասախօսութիւնները եւ հայ եւ օտար մամուլի գնահատական զեղումները՝ կարելի չէ երբեք կասկածիլ Վարդապետի մտքին պայծառութեանը մասին։

Գծանկարը, վստահաբար, շարունակութիւնն է «մոծակ»ի՛ն ուղղուած տողերուն՝ որոնք փոխաբերաբար կ՛ուղղուէին միաբանութեան վեղարաւոր մոծակներու ա՛յն խումբին, որ «բզզոց–դզզոց»ով չարունակ անհանգիստ կ՛ընէր զինք։ Շարունակութիւնն ու բացայայտումը՝ նամակին մէջ յիշուած անանուն «վատահոգի» մարդկանց։

1992

www.naregatsi.org

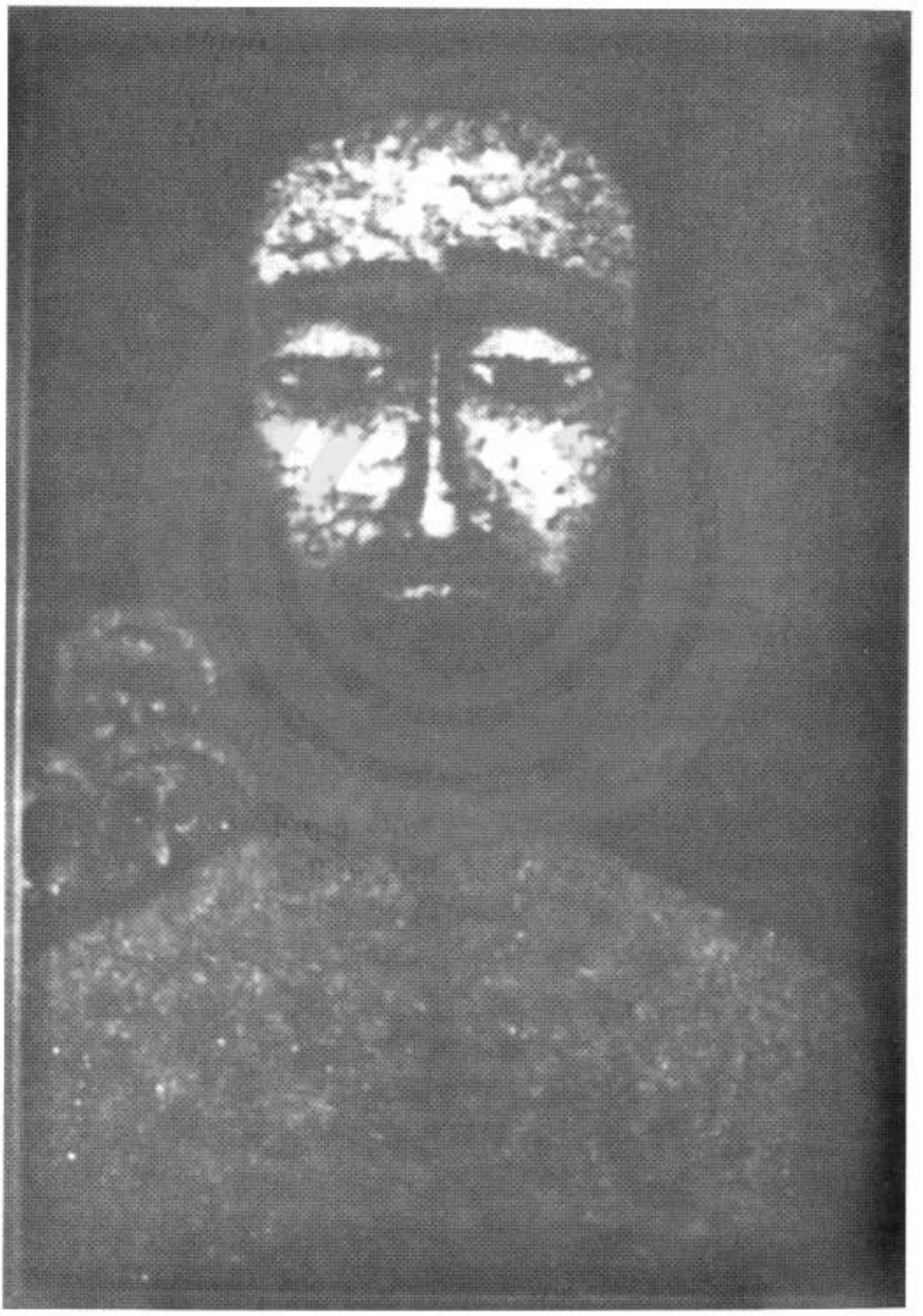

«ԿՈՄԻՏԱՍ», իւղաներկ՝ Քաջազի

www.naregatsi.org

ԳԻՐՔ

Ի

ԿԻՍԱՏՈՒԱԾ ԿԵԱՆՔ...
ԱՆԱՒԱՐՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

Գործ. Եղիշէ Թադեւոսեանի, 1893

Ֆեզի տեսնեմ, ի՛մ հատորիկ,
կեանքիս ուղին սիրագեղ,
Ցայտ ու անյայտ դո՛ւ որոնէ,
ֆեզի՛ յինին իրագեկ:
Մի՛ թափառէ կեանքի պարապ
անապատում դու իզուր,
Ֆե՛զ պահապան սուրբ հաւատոյս
յուսոյ, սիրոյ Լոյս ու Ջուր:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

Կոմիտասի շիրմարձանին առջեւ՝
Նոյեմբեր 1969, Երեւան

ՃԱՄԲՈՐԴ ՅԱՒԵՐԺԻ

Եւ ահա դուն, ո՛վ մեծդ Կոմիտաս, Ճամբո՛րդ Յաւերժի:

Եւ ահա ես, յիշատակիդ ու անունիդ հմայքին հեռուներէն ժամանած հայրենաբաղձ ուխտաւո՛ր, քու երգիդ ալիքներուն մէջ ինկած՝ երգի՛չ ըղձաւոր: Քե՛զ է, որ ես կ'ողեկոչեմ, քնարակիր ո՛վ Վարդապետ: Ի խորոց սրտի ես կը համարձակիմ քո՛ւ իսկ տողերովդ զքե՛զ երգել.

«Ճակատդ օծուն
Լուսաւորչեայ կանաչ մեռոնով,
Լուսաւորչեայ կանաչ մեռոնով՝
Թող կանաչեն հուր ճիւղերդ.
Ու ակդ բոցուն՝
Լուսաւորչեայ կարմիր կերոնով՝
Թո՞ղ ճաճանչեն հուր իւղերդ»:

www.naregatsi.org

Որովհետեւ, Վարդապե՛տ, որպէսզի քու ժողովուրդիդ «կանաչ մեռնով» շաղուած երգերը շարունակեն հնչել դարէ դար՝ դո՛ւն է, որ անոնց տուիր կանաչ կեանքիդ «հուր իղերովն» օծուն շո՛ւնչը յաւիտենութեան: Դո՛ւն, որ մեզի համար

«Սիրոյ սերմը զատեցիր,
Հրոյ ջերմը պատեցիր,
Հողին շունչդ փչելով
Հոգի կեանքդ կաթեցիր»:

Կաթեցիր ու անցար, աւա՛ղ, եւ դարձար հէքեաթ, ու շաղուեցար սերունդներու կեանքին:

Իսկ ի՛նչ է կեանքը՝ առա՛նց հէքեաթի:

Հայկ Նահապետէն մինչեւ Վահագն ու Սասմայ Ծռեր՝ արդէն ի՛նչ եղաւ առանցքը քու բանաստեղծ ժողովուրդիդ երեք հազարամեայ պատմութեան, եթէ ոչ՝ իր հողէն ու հոգիէն բխող հէքեա՛թ լոյսի, յոյսի ու հաւատքի: Որոնք, շաղուած իր ապրումներուն, դարձան, հացի ու ջուրի պէս շօշափելի անո՛ւնդ անոր, հե՛նքը անոր վիպասանական արուեստին: Անոր կրօնական գրականութի՛ւնն իսկ, իր ծայրայեղ արբշռանքի ու վերացումի գիծերովը, եղաւ աստուածային վիպերգութիւն եւ հէքեաթ...

Մե՛ղք, որ կիսատ մնաց քո՛ւ կեանքիդ հէքեաթը: Հանդիպեցաւ չարաբաստ Չանկըրիի չարաշունչ հովերուն: Մահուան ձորէն վերջին պահուն ետ բերուած մարմինը դուն չէի՛ր այլեւս: Ու չէի՛ր՝ մեր բոլորի դրան ու հոգիին կենսահայտ խնկի ծա՛ռը: Այլ՝ էն փլած մեր տան կոտրած գերա՛նը, խախտած ու քայքայուած ողնաշա՛ւնը հայ երաժշտութեան: Որ, քսան բախտորոշ տարիներ անոր բախտը «իր ուսերուն վրայ» կրելէ ետք (Ռ. Թէրլէմէզեան), 1915-ի Ապրիլեան այն ահաւոր գիշերին, «այրուեց ի՛ր իսկ արծարծած կրակի մէջ» (Դ. Դեմիրճեան)...

«Այրուեց» ու թողուց մեզի անո՛ւն մը սուրբ, ու յաւիտենական ոգա՛նջը իր անլռելի զանգակատան...

Անունը՝ Կոմիտա՛ս, Ծամբո՛րդ Յաւերժի...

1969

www.naregatsi.org

ԿԻՍԱՏՈՒԱԾ ԿԵԱՆՔ...
ԱՆԱՒԱՐՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մի կարդաք պատմութիւն, այլ միա՛յն կենսագրութիւն՝ որ կեանքն իսկ է առանց տեսութեան (theory):

Պէնճըմին Տիզրաէլի

www.naregatsi.org

Հետագայ էջերը, սովորական իմաստով ու շարունակական գիծով գրուած կենսագրութիւն մը ըլլալէ աւելի, ընթերցողին ակնարկը Կոմիտասի կեանքին ծանօթ երեւոյթներէն անդին սեւեռելու, եւ դէպքերու անտեսուած ներքին ծալքերը պարզաբանելու փորձ մըն է:

www.naregatsi.org

ԴԷՊԻ ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Կա՛րճ է, իրմէ մնացած կենսագրականը։

Կոմիտասը ծնած է Կուտինա (Քէօթահիա) 1869 Սեպտ. 26–ին եւ մկրտուած է, աւազանի անունով Սողոմոն՝ Սողոմոնեան։ Մէկ տարեկանին կորնցուցած է մայրը ու մնացած հօր ու մեծ մօր խնամքին տակ։ Սողոմոնին ծնողքը երկո՛ւքն ալ ձայնեղ էին։ Մանուկը եղաւ ժառանգորդը այդ չնորհքին։ Փոքր տարիքին միացաւ Կուտինայի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Թէոթորոս եկեղեցիներու դպրաց դասին։ Եօթը տարեկանին տարուեցաւ ծխական դպրոց, իսկ 11 տարեկանին՝ 1880–ին աւարտելով ծխականը, հայրը զինք ղրկեց Պրուսա՝ չարունակելու համար ուսումը հոն։ Դժբախտաբար հազի՛ւ չորս ամիս ետք կորնցնելով իր հայրն ա՛լ, ստիպուեցաւ վերադառնալ տուն, իր Ցարուքիւն հօրեղբօր մօտ, գուցէ վերջիվերջոյ դառնալու անոր պէս կօշկակար՝ ինչպէս ինք պիտի գրէր տարիներ ետք։

Հայ կեանքը, այդ օրերուն դեռ եւս կ'ապրէր կաթոլիկ – բողոքական ոտնձգութիւններու խառնաչփոթ չրջան մը։ Հինգերորդ դարէն ճամբայ ելած մեր սրբազան երաժշտութիւնը, դարաւոր վերիվայրումներէ, ու մանաւանդ հայկական հին խազերու մոռացութեան ենթարկուելէն յետոյ, այլեւս գրեթէ անխարիսխ՝ կ'ապրէր նաեւ չարափոխութիւններու դժխեմ չրջան մը։ Հայկական բարձրաւանդակին վրայ հայ կեանքը բաժնուած գաւառական տարանջատ վիճակներու, եկեղեցիներու մէջ չուներ միօրինակ երգեցողութիւն։ Հայախօս ու թրքախօս ամէն տիրացու, Արեւելքին յատուկ կամայականութեամբ, ամէն եղանակ կը քաչքչէր իր ուզած ուղղութեամբը։ Ամբողջական դիմադրկութիւն մը չէր կրնար հեռու ըլլալ։

Էջմիածնի Մայր Աթոռին օրուան գահակալը՝ Գէորգ Դ. երաժշտապէտ կաթողիկոսը, մտահոգուած սրբազան երաժշտութեան բաղդովը, եւ գո՛նէ եղածը պահելու եւ եկեղեցիներու մէջ միօրինակութիւն ստեղծելու «հեռատես իմն նպատակաւ», Պոլիսէն Էջմիածին կը հրաւիրէր ձայնագրութեան «վարժապետ» Նիկողայոս Թաշճեանը։ Որպէսզի, հազար էջերէ աւելի մեծադիր հատորի մը մէջ ան ձայնագրէր ամէն ինչ։

www.naregatsi.org

Այդ առընչութեամբ Հայրապետը կը հրահանգէր նաեւ՝ «ժողովելով յամենայն քաղաքաց զաշակերտս՝ ետ ուսուցանել զայն պատուական արուեստն», որպէսզի այդ աշակերտներն ալ վերադառնալով ետ իրե՛նց բնավայրերը՝ սորվեցնէին տեղական դպրաց դասերուն եւ ստեղծէին միօրինակ երգեցողութիւն մեր բոլոր եկեղեցիներուն մէջ: (Նամակ՝ ուղղուած Շամախի հայոց հոգեւոր պետին, Յուլիս 25, 1875 — տե՛ս Էջմիածին, Յունուար–Փետր. 1948, էջ 52):

Այդ նոյն օրերուն, Պրուսայի առաջնորդ Գէորգ Վրդ. Դերձակեանը, եպիսկոպոսական կարգ ստանալու համար պիտի ուղեւորէր դէպի Էջմիածին: Որպէսզի հրահանգուած որը մըն ալ ի՛նք տանի իր հետ՝ վիճակ կը ձգուի տեղւոյն քսան որբերուն միջեւ, եւ պատահաբար Սողոմոնը կը չահի... Պարզ վիճակի մը պատահականութեամբը ահա թէ ի՛նչպէս փոքրիկ Սողոմոնը կու գայ կ'իյնայ Ձեմարանի չրջափակը: Ասիկա կը պատահէր Սեպտ. 15, 1881–ին:

Տղոց Էջմիածին բերուելուն առիթով Հայրապետը կ'ուզէ ծանօթանալ անոնց իւրաքանչիւրին: Եւ մինչ տղաքը իր աջը համբուրելով հատ-հատ կ'անցնէին, տաճկախօս Սողոմոնը, Կաթողիկոսին մէկ–երկու հարցումներուն կը ստիպուէր պատասխանել իր գիտցած միա՛կ լեզուով՝ որ թուրքերէնն էր:

— Ինչո՞ւ հայերէն չպատասխանեցիր,– կը խոժոռի Վեհափառը:

— Եկեր եմ սորվելու,— կը պատասխանէ համարձակ տղեկը ու կ'աւելցնէ.— բայց կրնամ հայերէն երգե՛լ:

Եւ կարծես լուծելու համար հայերէն չգիտնալուն վրէժը՝ կ'երգէ «Լոյս Զուարթ»ը:

Եւ մինչ կամարները կ'արձագանգէին պատանիին հեչտալուր ձայնը՝ կը յուզուի՛ն չուրջինները բոլոր, կը յուզուի ե՛ւ ծերունազարդ Հայրապետը, ու արցունքը կը գլորի անոր աչքերէն վար: (Տես Նաւասարդ տարեգիրք, Պոլիս, 1914, Մ. Բարայեան, «Տպաւորութիւն Կոմիտաս Վրդ. անձին ու գործին չուրջ»):

Ձեմարանի խնկաբոյր սրահին մէջ... Գողթնի լռած քնա՛րն է, որ կ'արթննար դարերէն:

Եւ քանի խօսքը «Լոյս Զուարթ»ի մասին է, հոս փակագիծ մը բանալով ու ցատքելով ժամանակին վրայէն, կ'արժէ դեռ լսել տարիներ յետոյ երգուած նո՛յն այս մեղեդիի մասին Բ. Թաչեան գրագէտին տպաւորութիւնը: «Նախ մեղմ, յետոյ ալիք ալիք թաւալող ձայնը ոսկեղէն անձրեւի մը պէս, աստուածային օրհնութեան մը պէս, հրաշքի մը պէս կը տարածուի եւ կը լայննայ մեր հոգիներուն մէջ: Բոց մը կ'անցնի մեր երակներէն: Անանուն դող մը կը համակէ մեզ բոլորս: Մեր աչքերը կը մթննան, կը պղտորին, կը խոնաւնան: Ցնցում մը չէր ասիկա, այլ փոթորիկ մը: Լոյսի ցոլք մը չէր ասիկա, այլ փայլատակում մը: Ո՛չ, տկար բառ մըն է հիացումը: Ինչ որ

www.naregatsi.org

զգացինք մենք հիացում չէր, այլ տենդ, անհնարին սարսուռ: Կամ աւելի զօրաւոր բան մը, քան տենդն ու սարսուռը: Եկեղեցիին կամարները չքնդացին այլ լացին: Հեկեկացին ու լացին: Պառաւ մամիկները ծունկի եկան ու յատակի քարերը համբուրեցին: Մերունիները ձեռքերնին վեր բարձրացուցին պաղատանքի մը պէս... Վարդապետը մարդ մը չէր այլեւս, այլ հրեղէն տեսիլք մը: ... Կոմիտասի «Լուսէ վարդը» երկար ատեն տեսակ մը աւանդութիւն դարձաւ մեր քաղաքին մէջ» («Կոմիտաս Վարդապետ», Հ. Ղեւոնդ Տայեան, Ս. Ղազար, 1936):

Ոգեկոչելով Կոմիտասի ձեմարանական առաջին այդ օրերը «Իմ Գիրքը» հատորին մէջ կը գրէ Աւ. Ահարոնեան.

«Ու մի օր Թուրքիայի մի անկիւնից մի փոքրիկ տղայ ընկաւ ձեմարան: Վախտ, ոսկրոտ, բարձրահասակ, նրբակազմ, մի տգեղ, հիւանդոտ տղայ: Կարծեմ կոկորդի ցաւ ունէր ու պարանոցը միշտ փաթթած էր լաթով: Ամբողջ դէմքի վրայ իշխում էին միայն իր վառ, անոյշ, ծիծաղկոտ աչքերը: Հակառակ իր թոյլ կազմուածքին, նա չատ աշխոյժ էր, անհանգիստ, կատակասէր: Երգ ու երաժշտութիւնից դուրս ուրիշ ոչինչ էր գրաւում նրան...

«Փոքրիկ Սողոմոնն էր նա...

«Եւ այս չորացած անմարմին տղան իր զուարթ աչքերով, աշխոյժ ու քաղցր խառնուածքով ինքնին մի երգ էր:

«Հազիւ երիտասարդ... մի հինաւուրց ճգնաւորի նման... աշխարհից հրաժարուեց՝ անծանօթ ու անյայտ գեղեցկութիւնների խորհուրդը գրկեց... Ամառ-ձմեռ իր խցիկը միշտ մերկ մնաց. մի սեղան, մի պարզ աթոռ, իր մահճակալի փոխարէն մի չոր թախթ, ուր երկու բարակ սաւան, մէկը տակը փռելու եւ միւսը՝ վերմակ, կազմում էին իր անկողինը: ... Արդարեւ նա ապրում էր մշտական երազական մի վիճակում, ձայների... երկնային յափշտակութիւնների մէջ:

«Կոմիտասը ձեմարանի մեծագոյն հրաշքն էր»:

Կոմիտասը, արդարեւ, Եղիա Տնտեսեանի մը իղձերէն մարմին առած իսկական «հանճարն» էր, որ, պատասխանելով վաստակաւոր երաժշտագէտի հեռաւոր բաղձանքին, մեր «ազգային երաժշտութեան նոր ոգի ու կեանդանութիւն» բերելու սահմանուած մեծագոյն ղէմքը պիտի հանդիսանար:

«ՆՕԹԱՃԻՆ»

Իբր պատանի՝ Կոմիտասի միտքը չատ կանուխէն լեցուած էր չարականի ու փոխասացութեան գիրքերու էջերէն փոխանցուած բազմաթիւ բառերով: Թութակաբար սորվըուած եւ իրեն համար դեռ իմաստազուրկ այդ բոլոր բառերը, ճեմարանական սեղաններու առաջ իրեն ե՛տ դառնալով՝ կը սկսէին այժմ իմաստ ստանալ: Արա՛գ եղաւ իր տիրապետումը գրաբար ու աշխարհաբար հայերէնի հիմնական տարրերուն: Բայց ո՛չ միայն հայերէնի: Մա-

www.naregatsi.org

նուկ Աբեղեանի վկայութեամբ, Սողոմոնը արագ սորվեցաւ նաեւ թուաբանութիւն ու երկրաչափութիւն եւ սկսաւ նոյնիսկ օգնել տղոցմէ անոնց՝ որոնք տկար էին այդ առարկաներուն մէջ:

Իր ուշիմութեամբ, Սողոմոնը իսկոյն ուշադրութիւնը պիտի գրաւէր «յայտնի դպիր» Ղեւոնդ Եպիսկոպոսին, ու անոր «հմուտ ղեկավարութեամբ» ալ պիտի սկսէր ստանալ երաժշտական իր առաջին դասերը: Պիտի աշակերտէր նաեւ Սահակ Ամատունիին՝ որ մասնագէտ էր հայկական ձայնանիշերու, ու անկէ պիտի սորվէր «ութաձայն չարականների երգեցողութիւնը», դառնալով, այդպէս, Ճեմարանի «առաջին աշակերտ երաժիշտը՝ Նօթաճին», ըստ Ադայեանի: Այդ օրերէն ալ ան պիտի սկսէր իր լսած երգերը ձայնագրելու առաջին փորձերուն:

Ամէնէն մեծ հրդեհներն իսկ կը բռնկին առհասարակ փոքրիկ կայծով մը: Պատահական կայծի մը կը պարտինք է՛ւ հրդեհումը այս «Նօթաճի»ի հոգիին:

Բարեկենդանի տօնին առիթով Սողոմոնը գիւղ կը հրաւիրուի, Էջմիածնայ մօտիկ՝ քէօրփալուցի իր մէկ դասընկերոջ կողմէ: Հոն, ախոռէն երգուած պատահական խաղ մը զինք գրաւող առաջին կայծը կ'ըլլայ: Անօրինակ յուզում մը կ'անցնի ջիղերէն: Այդ պահէն սկսած ան կ'ուններայ, գեղջուկ երգերը գրի առնելու իր առաջին մղումը: Հ. Ղեւոնդ Տայեանը, իր «Կոմիտաս Վարդապետ» գրքոյկին մէջ, Մուրճի 1905-ի թիւէն օգտուելով կ'ըսէ թէ իր գիւղ այցելութիւնը, եւ ուրեմն առաջին երգը գրի առնելու այդ թուականը «1890-ի ատեններըը»ն էր: Եւ սակայն, Խրիմեան Հայրիկին ուղղուած Յուլիս 25, 1895 թուակիր իր նամակին մէջ Կոմիտասը կ'ըսէ թէ «եօթը ամս անցուցեալ է իմ ի վերայ, յորմէ յետէ ժողովեմ զՀայոց ժողովրդական երգս:» (Էջմիածին, Մայիս – Յունիս, 1947): Որ կը նշանակէ թէ ան սկսեր է իր հաւաքելու աշխատանքը, նամակի թուականէն՝ եւ ուրեմն 1895-էն՝ «եօթն ամս» կամ եօթը տարի առաջ, այսինքն 1888 թուականին, իր 18–19 տարեկան հասակին: Եւ կամ, Էջմիածին բերուելէն 7 տարի յետոյ: Այս վերջին թուականը կարծես աւելի հաւանական է քան 1890-ը:

Հաւաքել սկսելէն քիչ ետքը սակայն, ան կը զգայ տարածուելու, խորանալու հնարաւորութիւններէ զուրկ՝ իր սորվածներուն անբաւարարութիւնը: Այս անգամ ալ իրեն օգնութեան կը հասնի իր ուսուցիչներէն՝ բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննէսեանը, որ Կոմիտասին վրայ կը նայէր մասնաւոր գուրգուրանքով: Ան Մոսկուայէն կ'ապսպրէ կարգ մը երաժշտական գիրքեր: Սողոմոնը իսկոյն կը մխրճուի այս հատորներուն մէջ ու չուտով կը վարժուի եւրոպական միջազգային ձայնանիշներուն(*):

(*) Նախորդ ու յաջորդող էջերով տրուած կենսագրական շարք մը տեղեկութիւններու համար յայնօրէն օգտագործուած եմ Գ. Յարութիւնեանի «Կոմիտասի կենսագրութեան վերաբերեալ նիւթեր»ու նուիրուած կարեւոր յօդուածաշարքը: (Տես «Էջմիածին» ամսագիր, 1947–1948-ի թիւերը):

www.naregatsi.org

Ճեմարանի Դ. դասարանն էր երբ Սողոմոնը կը նշանակուի գլխաւոր դասապետ: Երկու տարի ետքն ալ՝ 1890-ին կը ձեռնադրուի սարկաւագ:

1892-ին Ճեմարանի երաժշտական ուսուցիչ կը կարգուի, հայ բազմաձայն երգի հիմնադիր ու եւրոպական ձայնագրութեան քաջածանօթ Ֆրիստափոր Կարա-Մուրզան: Սողոմոնը արագօրէն կը յառաջդիմէ չնորհիւ վանքի հնարոյր չրջափակէն ներս բերուած Կարա-Մուրզայի նոր չուներին: Դպրոցական տարեչրջանի վերջաւորութեան՝ Մայիսին, Սողոմոնը կ'աւարտէ Ճեմարանի ամբողջական դասընթացքը, եւ նոյն տարուան՝ 1893-ի Հոկտմ. 3-ին ալ Հայրիկին կողմէ կը նշանակուի Ճեմարանի երաժշտական դասատու, փոխարինելով իր երէկի ուսուցիչը՝ որ քաւութեան նոխազ կը հանդիսանար իր եւ Կոմիտասի կողմնակիցներուն միջեւ ստեղծուած դժբաղդ վէճերուն: Այս մասին քիչ յետոյ:

Յաջորդ տարի, 1894-ի Սեպտմ. 11-ին, Խրիմեանի կարգադրութեամբ, ու Մեսրոպ Արք. Սմբատեանի ձեռքով Սողոմոն Սարկաւագը արեղայ կը ձեռնադրուի Ս. Գայիանեայց վանքին մէջ: Այդ օրէն, իր աւազանի անունը փոխուելով կը կոչուի Կոմիտաս:

Իր ինքնակենսագրութեան մէջ, (Անահիտ, թիւ 1-2, 1931) արեղայ ձեռնադրուելու տարին Կոմիտասը կը նչէ 1893: Որ ըսել է՝ Ճեմարանէն չրջանաւարտ ըլլալուն հետ մէկտեղ կը ստանայ արեղայութեան կարգ: Գ. Յարութիւնեանը, սակայն, Կոմիտասը արեղայ ձեռնադրող Մեսրոպ Արք. Սմբատեանէ մնացած արխիւային փաստերու վրայ յենելով, կ'ըսէ թէ՝ 1893

www.naregatsi.org

թուականը «ճիշդ չէ», եւ կ'ընդունի 1894-ը: Կոմիտասի նշած թուականը կա՛մ տպագրական սխալի արդիւնք է, կա՛մ մոռացութեան ու չփոթի:

Աբեղայ ձեռնադրուելէն գրեթէ հինգուկէս ամիս ետք՝ Փետր. 26, 1895-ին, Կոմիտասը կ'ընդունի վարդապետական աստիճան Վաղարշապատի Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ:

Կոմիտաս Վրդ. Պաքու 1908

Վաղարշապատի ու շրջանի ժողովուրդը խուռներամ փութացեր էր այդ օր Ս. Աստուածածին: Հոն էր ճեմարանի վարչական, ուսուցչական ամբողջ կազմն ու աշակերտութիւնը:, Ինչպէս եւ Կոմիտասի վարժեցուցած երգիչ խումբը՝ որ սիրտի ամենաանկեղծ ձայներով մասնակցեցաւ իր «փեսայի» կարգաւորման այնքան խորհրդաշատ արարողութեան:

Եթէ նկատի ունենանք պատմաբոյր մթնոլորտը եկեղեցիին՝ օծուած թագաւորներու, իշխանազուններու ու մշակութային լուսապսակ դէմքերու չունչովը՝ այն ատեն թերեւս մեզի ա՛լ զգալի կը դառնայ ելեկտրական զօրեղ հոսանքը որ այդ պահուն կ'անցնէր խուռներամ բազմութեան ջիղերէն: Կոմիտասին հետ միասին կարգ ստանալու համար մինչ ծնկաչոք խորա՛ն կը բարձրանար ուխտակից տղոց խումբը, «յամենայն բերանոյ գոհութիւն եւ բաւականութիւն լսի վասն եռանդուն եւ արդիւնալից քարոզութեան նորոգ վարդապետացն», կը տեղեկագրէ ձեռնադրիչ Սմբատեանը Կաթողիկոսին: Ցետոյ կ'աւելցնէ «Ուստի եւ ժողովուրդ Վաղարշապատայ յայտնեցին զգոհունակութիւն լիուլի, որ մխիթարութիւն մեծ է» (Ցարութիւնեանի նոյն յօդուածէն):

Ցայտնի չէ միայն, թէ որո՛ւնն է ընտրութիւնը Կոմիտաս անունին, Խրիմեանի՞, Սմբատեանի՞, թէ՝ Սողոմոնինը: Երեքն ալ լաւատեղեակ էին մեր եկեղեցական պատմութեան ու գիտէին, թէ 615 թուականին կաթողիկոսական աթոռի գահակալն էր Կոմիտաս Ա. Աղաւեցի հայրապետը, հեղինակ Հոիփսիմեանց կոյսերու յիշատակը ոգեկոչող «Անճինք Նուիրեալք» շարականին: Օրմանեանը կ'ըսէ թէ «Կոմիտասի Անճինքը առաջինն է որ պատմական ստուգութեամբ իւր հեղինակին անունը կը կրէ... եւ եկեղեցական եւ հոգեկան օծութեամբը՝ անզուգական քերթուած մըն է: Եւ եթէ գործէն հեղինակը գուշակել տրամաբանական օրէնք է, Անճինքը բաւական է Կոմիտասի եռանդուն եւ ուսումնական եւ զարգացեալ միտքին բարձրութեան վկայել: Եւ որովհետեւ եղանակաւորումն ալ քերթուածի

www.naregatsi.org

զուգընթաց կ'ըլլար, Կոմիտասը իբրեւ կարող երաժշտագէտ ալ պէտք է ճանչնանք» («Ազգապատում», էջ 670–671):

Արդեօք մարգարէութի՞ւն մը՝ անունի այս ընտրութեան մէջ: Որովհետեւ, Սողոմոն-Կոմիտասը չէ՞ր, որուն յետոյ պիտի վիճակէր յիշատակի յաւերժացումը ո՛չ միայն հառաւուն կոյսերու, այլեւ քառասուն հազարի՝ որոնք, անանուն ու անմոռունչ իրենց զոհաբերութեան լման գինը վճարելէ ետք, եկան ու անցան Հայաստան երկրի աւաններէն, իրենց ետին թողելով երգի հազարաւոր քառեակներ, հոգիի բիւրաւոր մաքուր զեղումներ, յանձնուած յաճախ՝ գումերու տաքուկ մտերմութեան, եւ կամ սարեր ջանի սիւքերուն... Միամիտ ա՛յն հաւատքով թերեւս՝ թէ բարի օր մը, Գողթն գաւառի բեկորներէն տարահալած հուր պատանեկիկ մը, երգի այդ թափառիկ ծուէններուն վերջնական կայք ու կայան պիտի պարգեւէր...:

ԵՐԳԱՀԱՒԱՔՆ ՈՒ ՆՈՐԱՐԱՐԸ

Իր ուսանողութեան եւ ուսուցչական չրջանին Կոմիտասը հաւաքած էր ուխտաւորներէ եւ ուսանողներէ ահագին թիւով երգեր: Կը ձայնագրէր ամէն ինչ որ լսէր, նոյն երգը յաճախ քանի մը անգամ, տարբեր երգողներէ: Ձեմարանը յարմարագոյն վայրն էր նման աշխատանքի համար: Սովորական ուխտաւորներէ բացի, Էջմիածին կու գային արեւմտեան ու արեւելեան Հայաստանի գաւառներէն բազմաթիւ ուսանողներ: Կու գային «Թուրքիայից, Ցունաստանից, Սիրիայից, Եգիպտոսից ու այլ վայրերից: Հիմնական կորիզը անչուշտ կազմում էր, Հայաստանի բոլոր չրջաններից եկած աշակերտները: Նրանց ամէնքը իրենց հետ (կը բերէին) հայկական ֆոլքլորի բազմաթիւ, բազմերանգ նմոյշներ՝ հէքեաթ, վէպ, տաղ, հանելուկ, առածներ, խաղեր, պարեր ու հազարաւոր ժողովրդական երգեր» (Մ. Աղայեան, «Կոմիտաս Ազգագրական Ժողովածու», Բ. հատոր):

Բայց այդքանով չէր բաւարարուեր Կոմիտասը: Ինք եւս կ'իջնէր հրապարակ, կը մտնէր տուներու, հարսնեւորներու, ուխտաւորներու մէջ, կ'երթար դաշտերը, կ'իջնէր պարտէզ, կ'ելլէր տանիք, եւ ամէն ո՛ւր որ երգ լսէր կը ձայնագրէր ականջին հասնող ամէ՛ն պատառիկ: Ցետոյ քաշուած իր խուցը, թղթիկներու խուրձերը սեղանին ու դաշնամուրին վրայ ցանուցիր, կը փոխադրուէր ձայներու վերնաչխարհը:

Այս մեկուսացումներու ընթացքին, այդ երգերուն մէջ ան օր մը նկատեց որոշ զարտուղութիւններ չափի ու չեչտաւորումի: Սակայն որովհետեւ տակաւին հեղինակաւոր ձայն մը չէր իրենը, օրուան անուանի տիրացուներն ու երաժշտագէտները, արդէն այլապէս ալ լարուած այս «խաղ ասող» նորելուկ երիտասարդին դէմ, կարեւորութիւն չտուին: Ասիկա նոյնիսկ օգտագործեցին՝ Կոմիտասին դէմ լարելու համար ուսուցիչներու եւ աշակերտութեան մեծ մասը:

www.naregatsi.org

Կոմիտաս Վրդ. Պաքու 1908

Կո՛յր էր դարն ու չրջապատը, մանաւանդ՝ նախանձոտ: Իրեն դէմ խաչակրութիւն մը սկսաւ կարգ մը վանականներու կողմէ եւս: Վանքի աւանդական պարիսպէն ներս բերած Կոմիտասեան սիրերգերն ու պարեղանակները անոնք կը գտնէին մեղսածին ու անմարսելի: Աստիճանաբար ձեւաւորուող այս զգացումներուն, օր մըն ալ թարգման պիտի հանդիսանար Գրիգոր Վանեցեան մը՝ որ արձակ համարձակ պիտի գրէր թէ՝ «երեքուկէս տարուան մէջ կօշկակարութիւն սովորել չի կարելի, չէ թէ երաժշտութիւն» (Անյիշաչար Մարդը, տես Ժողովածու Պետհրատի, 1930):

Քիչ յետոյ այս հակառակորդներուն պարագլուխ պիտի հանդիսանար, Կոմիտասի երաժշտութեան նախկին դասատուն՝ Կարա-Մուրզան: Գրելով այս մասին, Դերենիկ Դեմիրճեանը կ'ըսէ թէ «Կարա-Մուրզայի դարաչրջան էր, մեր երաժշտութեան զարգացման այն էտապը երբ գիւղի երգերին քաղաքում քաղաքացիական իրաւունք տալը ոչ թեթեւ գործ էր... Կարա-Մուրզան ծաղրում է Կոմիտասի 14 կիսաճայնը որ իբր թէ առաջադրում է Կոմիտասն իբրեւ հայկական գամմայի յատկութիւն... Կարա-Մուրզայի արհամարհանքը հասկնալի դիւրութեամբ անցել էր աշակերտութեան...»:

Բարեբախտաբար Խրիմեանը, որու գաւառացիի հոգին խորապէս չաղուած էր գեղջուկ երգով, տէր կանգնեցաւ Կոմիտասին: Ան «հալածեց» տարաբաղդ Կարա-Մուրզան ու «նրա տեղը երգեցողութեան դասատու կարգեց Կոմիտասին: ... Դա նկատուեց մի այնպիսի յետադիմական հարուած հայ երաժշտութեան, որ ամբողջ աշակերտութիւնը յուզուեց» եւ ըմբոստացաւ: Այդ ցոյցերուն պատճառով եղան նոյնիսկ ձեմարանէն վռնտուողներ: Արդիւնքը այն եղաւ, որ «Սողոմոն սարկաւագը գործի անցաւ կոտրուած ժպիտով եւ անհամարձակ...» («Ժողովածու» Ա. հատոր): Կոտրուեցաւ նաեւ սիրտը ձեմարանի տնօրէն Կ. Կոստանեանին՝ որ Հայրիկի պատուէրը գործադրելէ ու Կարա-Մուրզան իր պաշտօնէն արձակելէ ետք, անմիջապէս ներկայացուց եւ իր հրաժարականը՝ Հոկտ. 6, 1893-ին: «Համաձայն պատուիրանի Սրբութեան Ձերոյ զպ. Կարա-Մուրզա արձակեցի ի պաշտօնէ ուսուցչութեան երգեցողութեան եւ զՍողոմոն Սարկաւագ կարգեալ ի նոյն պաշտօն, գամ մատուցանել զհրաժարականս իմ ի պաշտօնէ տեսչի ձեմարանի եւ ամենախոնարհաբար խնդրել զտնօրինութիւն Վեհափառութեան Ձերոյ» (Գ. Ծարուխիւնեան, «Կոմիտասի Կենսագրութեան Վերաբերող Նիւթեր», Էջմիածին, Յունուար-Փետր. 1948):

www.naregatsi.org

Ցայտնի չէ, թէ Կաթողիկոսը ընդունե՞ց իր տեսուչին հրաժարականը, որովհետեւ Կոստանեանը, դեռ յետագային չարունակեց մնալ իր պաշտօնին վրայ: Կարեւորն այն է թէ Կոմիտասի առաքելութեան այս առաջին օրերուն իսկ ալեկոծուեցաւ Ճեմարանական փոքրիկ աշխարհը ներքին վէճերով: Որ, իր կարգին յետոյ պիտի փոթորկէր նաեւ արտաքին հայաշխարհը:

Կոմիտասեան երգերով սկսած յեղափոխութեան առաջին չարժերն էին ասոնք, լեռնային անապակ ջուրերու առաջին խիզախումը՝ դաշտի պանդոյր ջուրերը իրենց նեխած հունէն դո՛ւրս քչելու:

Մե՛ղք, որ դէպքերու դժբախտ դասաւորումով այս վէճերուն առաջին զոհը պիտի հանդիսանար Կարա-Մուրզայի նման վաստակաւոր երաժիշտ մը: Մանաւանդ որ հացի խնդիր ա՛լ էր անոր համար իր պաշտօնին պահպանումը: Եւ որ, այս պատահարներէն սրտաբեկ, քիչ ժամանակ յետոյ պիտի մահանար յետին թշուառութեան մէջ, իրմո՛վ իսկ սկսած նորաբարութեան չարժումին իբրեւ քաւութեան նոխազ:

ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐՈՒ ՈՒՂԻՈՎ

Թէեւ Սողոմոնը իր պաշտօնը ստանձնեց բեկուած սիրտով, սակայն գոնէ դպրոցական յուզուած մթնոլորտը չուտով կրցաւ խաղաղեցնել՝ իր անձէն ու արուեստէն բխող ջերմութեան չնորհիւ: Աստիճանաբար չէզոքացան վերապահութիւնները: Ան չունէր խոժոռ պաշտօնականութիւն ու իր դասաժամերը վերածեր էր գրեթէ վայելքի պահերու աշակերտութեան հետ:

Երգեցողութեան փորձերը տեղի կ'ունենային Ճեմարանի հանդիսարահին մէջ: Ցիսունէ աւելի պատանիներ, անհաւասար տարիքներով, յաճախ որոշեալ ժամէն իսկ առաջ հաւաքուած, կը սպասէին իրենց ուսուցիչին: Տղոց սորվեցնելիք իւրաքանչիւր երգ Կոմիտասը նախ ինքը կ'երգէր: Երգելուն առընթեր, կը ստեղծէր երգին մթնոլո՛րտը՝ բանաստեղծութեան ու բառերու պատկերաւոր բացատրութիւններով: Իսկ իր էրթէցիէլէները (խլէզները) դիւթուած Վարդապետին անզուգական կատարումներէն, անոր կու տային իրենց զգայնութեան վերջին կաթիլը: Երգը կը տարածուէր յարաճուն զարգացումով ու խունկի ալիքներուն պէս կը խառնուէր դարաւոր հաստատութեան անցեալի մի՛ւս ձայներուն, մի՛ւս յոյզերուն:

Երգի հուրով վարակուած այդ առաջին աշակերտներն էին, որոնք, ամառուայ արձակուրդի առիթներով, իւրաքանչիւրը իր չրջանէն իրեն հետ եա պիտի բերէր բազմաթիւ երգերու ձայնագրուած թղթիկները: Այդպէս է, որ գաւառը, անթեղուած երգերու այդ մոռցուած չտեմարանը, աստիճանաբար պիտի ծաղկաքաղուէր տղոց հունձքերով: Այդ չրջանին Կոմիտասը ինքն ալ, Ցովսէփ Ճանիկեանէն պիտի լսէր ու ձայնագրէր Ակնայ ժողովրդական երգերու ընտիր փունջ մը, որ, յետոյ, 1895-ին, Մայր Աթոռի

www.naregatsi.org

Կոմիտաս Վրդ. Պերլին 1898

տպարանէն լոյս պիտի տեսնէր՝ «Շար Ակնայ ժողովրդային երգերի» անունին տակ:

Կոմիտասեան երգերու առաջին պատմական պրակն էր այս, թիւով քսանհինգ՝ օրօր, պար, ողբ, անուշի եւն: Անոր տպագրութեան արտօնութիւնը ստանալու համար Կոմիտասը խնդրագիր մը գրած է Կաթողիկոսին 1895 Յուլիս 25 թուականին որ հետաքրքրական է:

«Ժողովրդական եղանակն Հայոց ի պարզութիւն եւ ի վեհութիւն իւրեանց զնմանութիւն զնուագաց չարականաց նախնեաց մերոց սրբոց, յորս արտայայտեն կեանք եւ միտք Հայկեան սեռիս, եւ սոքա ցարդ կան թաղկեալ ի թագստի եւ ի կողմն յուշից եւ յուրուչից յիմաստնոց ի փիլիսոփայից, եւ արդ եւ եթ պահեալ կան ի գեղջկական հանճարի նախնեաց թարմ եւ անխառն զգացմանց երաժշտութիւն, որ եւ խուն առ խուն ի կորուստ դիմեալ յառաջ յերեւումն օտար եղանակաց» (արտագրուած Գ. Յարութիւնեանէ, Էջմիածին *Մայիս–Յունիս*, 1947, էջ 61):

Յետոյ չարունակելով կ'աւելցնէ թէ ժողովրդական եղանակներուն մէջ կայ գիծ մը, որ «իբրեւ զծիր իմն կարմիր», կ'առընչուի չարականներուն: Ասոնց մէջ, «որպէս զչող ցոլայ բնաւոր հանճար Հայաստան ազին», որոնց բոլորը կը կարօտին ուսումնասիրութեան:

Այդ չրջանին է ուրեմն, վանքին չրջափակը կը ակսի իրեն նեղ գալ: Կը զգայ, թէ Էջմիածինը այլեւս բաւարարութիւն չէր կրնար տալ իրեն: Եւ, Հայրիկի կարգադրութեամբ ան կը մեկնի Թիֆլիս, պարապելու համար Ներսիսեան վարժարանի երգեցիկ խումբով միաժամանակ ուսանելու Մակար Եկմալեանի ձեռքին տակ: Սակայն, այնտեղի գեղարուեստական կեանքը գոհացում տալու փոխարէն, իր մէջ աւելի եւս կը հրահրէ այս անգամ ալ Եւրոպա մեկնելու եւ հիմնական կրթութիւն ստանալու ներքին բաղձանքը:

Կը դիմէ, նորէն, Խրիմեանին:

Հայրիկը կը դիմէ նաեւ մեծահարուստ իշխան Մանթաչեանին՝ որ կը յօժարի յանձնառու ըլլալ Կոմիտասը Գերմանիա ղրկելու ծախսերուն: Եւ

www.naregatsi.org

այդպէս, մայիսեան աղուոր օրով, ու մեծ յոյսերով՝ 1896-ին Կոմիտասը կը մեկնի Պերլին։

ԳԵՐՄԱՆ ԴՊՐՈՑՆ ՈՒ ԿՈՄԻՏԱՍ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻՆ ԿԱԶՄԱՒՈՐՈՒՄԸ

Կոմիտասի երաժշտական կազմաւորումը, սկսած էջմիածնի խնկաբոյր կամարներուն տակ, լրիւ պիտի հասուննար մի՛այն Պէթհովէնի ու Վակնէրի խտապահանջ երկրին մէջ։

Հոս կ՛արժէ նշել թէ, ինչպէս որ Կուտինայէն էջմիածին բերուելուն մէջ կարծես նախախնամութեան մատը կար, ա՛նպայման նոյն մատն էր դարձեալ, որ զինք Պերլին տարաւ, եւ, բարեբախտաբար, հոն տարաւ՝ էջմիածնէն ե՛տքը միայն, ո՛չ անկէ առաջ։ Եթէ պատահէր, որ էջմիածնի հայադրոշմ մթնոլորտին մէջ լրիւ կերպով կաղապարուելէն առա՛ջ գացած ըլլար Պերլին, եւ նախապէս հայ երգով սնած ու վարակուած չըլլա՛ր հայ երգի մանրէներով՝ չատ հաւանաբար մենք պիտի ունենայինք եւրոպական առումով մեծ երաժիշտ մը հաղիւ։ Մինչդեռ իր կազմութեան առաջին շրջանին գացած ինկած ըլլալով ցեղին հարազատ ձայներուն փեթակը, հո՛ն ալ լրիւ կերպով ան ներգրաւուեցաւ նախ՝ այդ տոհմիկ ձայներով։ Առա՛նց էջմիածնական մթնոլորտի չունչին, ան կրնար չատ դիւրութեամբ չեղիլ իր նախասահմանուած ճամբայէն ու, մոլորելով եւրոպական ծով երաժշտութեան մէջ, մեզի համար թերեւս ընդմիշտ կորսուիլ։ Մինչդեռ ա՛յս պարագային, Գերմանիա կատարելագործած իր ուսումը վերածուեցաւ անփոխարինելի գործիքի մը՝ հայ երգը վերականգնելու իր սո՛ւրբ աշխատանքին առընթեր։

Այս միտքը կը հիմնաւորուի անով՝ որ «1904 թուի աշնանը, երբ ես պատրաստւում էի արտասահման գնալու», կը գրէ Սպիրիդոն Մելիքեանը, «Կոմիտասը, իրրեւ իմ ուսուցիչը եւ ուղեցոյցը, տրամադրեց ինձ իր հաւաքած երգերի ամբողջ ժողովածուն արտագրելու եւ հետս վերցնելու՝ իրրեւ հայկական թեմաների անսպառ աղբիւր, որովհետեւ չատ էր մտահոգուած իմ գերմանական ազդեցութիւններով չտարուելու խնդրով» («Կոմիտաս Ազգագրական ժողովածու», Ա. հատոր)։

Կը հետեւի, ուրեմն, թէ երկու աշխարհներու ծանօթ Կոմիտասն էր, որ իր աչակերտին Գերմանիա մեկնելու նախօրեակին, յենելով ի՛ր իսկ փորձառութեանց վրայ՝ այժմ կը մտահոգուէր անո՛ր օտարացման հարցովը։

Ուրիշ կէտ մը։

Նկատի ունենալով Կոմիտասի յետագայ գործունէութեան գիտական բնոյթը, ուրիշ ո՛րեւէ երկրէ աւելի Գերմանիան էր թերեւս յարմարագոյն վայրը, որ իր գիտական ծայրայեղ բծախնդրութեամբը պիտի թրծէր գիտնակա՛ն Կոմիտասը։

www.naregatsi.org

Այդ օրերուն գերման երաժշտական հորիզոնը կը տիրապետէր Վակների ազգայնական հզօր չունչը: Վակները կ'օգտագործէր ո՛չ միայն գերման ժողովրդական ֆոլքլորի երաժշտական թեմաները, այլեւ իր օփերաները պիտի հիմներ գրեթէ ամբողջապէս գերման աւանդավէպերու վրայ: Օփերաներու այդ շարքը իր խորքով միւս բոլոր օփերաներէն կը տարբերէր՝ դաշնաւորումի Վակներեան խրոխտ ու համարձակ նորութիւններով: Իր համանուագներուն մէջ փողերու խոժոռ գործածութեամբ ու թմբուկի կարծր մրճահարումներով Վակները նո՛յնիսկ կը կոռնէր կարծես գերման ցեղին իւրայատուկ նկարագրի կա՛րծր պողպատը:

Կոմիտասը չէր կրնար չազդուիլ այդ մթնոլորտէն: Հայ գեղջուկ երգերը վերականգնելու եւ հայկական ոճ մը բիւրեղացնելու իր առաջնորդութեանը մէջ ան պիտի գօտեպնդուէր Վակներեան այդ ազգայնական չունչով: Իր մէջ եւս պիտի արթննար՝ Սասմայ Մոերու աւանդավէպը օփերայի վերածելու միտքը: Կոմիտասեան ձեռագրերու լուսանցքային նշումներէն դատելով, «Անուշ»ի պէս սիրային, քնարական գործ մը իսկ, ան կ'առաջադրէր աւարտել նուագախումբի մեղմ հնչողութեամբ այնպէս ինչպէս «վերջին դաշնակը ընկնում է չատ բարձր ութեակում, ջութակներին տուած, ինչպէս Լօհէնկրինի սկիզբն էր» («Կոմիտասի Ձեռագրերը», Ռ. Աթայեան, Սով. Արուեստ, Սեպտ. 1955): Ահա թէ ան ո՛րքան ազդուած էր Վակներէն ու գերմանական դպրոցէն:

Անշուշտ, ռուսական ազդեցութեան գօտիին տակ ինկած Էջմիածինը չէր կրնար բոլորովին ազատ ըլլալ ե՛ւ ռուսական երաժշտութեան ազդեցութիւններէն: Հոն ե՛ւս տեղի կ'ունենար ռուս ազգային երաժշտութեան վերազարթնումը: Ուրիշներու չարքին՝ Կլինքայի նման ժողովրդական երգիչ մը անհամեմատօրէն կը խանդավառէր ռուս ազգայնական մթնոլորտը: Եւ սակայն, Կոմիտասը գրեթէ լուռ է այս մասին: Մինչդեռ մեծ խանդավառութիւնով է որ կը խօսի գերման (եւ ֆրանսական) ազդեցութիւններու չուրջ:

«Գերմանիայում երբ սկսեցի ուսումնասիրել ամբողջ աշխարհի երաժշտութեան փառքերը, ամէնից չատ ոգեւորեց ինձ Տաճհաուզէրի անմահ հեղինակը: Սկզբում, ի հարկէ, ես ձգտում էի դէպի այն երաժշտութիւնը, որ չոյում էր մարդու սիրտը, դէպի իտալականը: Բայց... երբ ես վարժուեցի երաժշտութեան մէջ փնտռել ոչ թէ ղգացումը, այլ միտքը, գաղափարը... իմ մէջ ծնուեց բուռն ցանկութիւն լուրջ կերպով ուսումնասիրել Վակների գործերը, որոնց բոլորի միջով՝ պայծառ, կարմիր թելի նման անցնում է գուտ գերմանական ազգային երաժշտութեան ոգին:... Մեծ խանդավառութեամբ ընդգրկեցի նրա աղնիւ եւ վեհ ակզբունքը տալ ամէն ժողովրդի երաժշտութեան, նրա ցեղային հոգեբանութեան համապատասխան դրոյմ: Նրա մեթոդը. եղանակը հանել խօսքերից, եւ ոչ թէ խօսքին եղանակ դնել» (Քաղուած Անահիտ/ 1907-ի թիւերէն):

www.naregatsi.org

Այս սկզբունքը իրրեւ ուղղութիւն ընդունելէ յետոյ, դաշնաւորումի իր առաջին փորձերը Կոմիտաս երբ օր մը կը ներկայացնէր իր ուսուցիչին՝ Ռիքարտ Շմիտի, ըսաւ ան. «Դուք լաւ ճամբի վրայ էք, չարունակեցէք ազգային ոճը՝ առաջնորդուելով արդի գեղարուեստական երաժշտութեան օրէնքներով: Այս կէտը լաւ ըմբռնելուց յետոյ, մի՛ մոռնաք եւ այն, որ ճշմարիտ արուեստագէտը օրէնքի ստրուկ չպիտի լինի, օրէնքը կարող է ծառայել միայն իրրեւ ուղեցոյց, ստեղծագործութիւնները օրէնքից չեն բխում, օրէնքն է բխում նրանից» (նոյն տեղ):

Սոյն մէջբերումները ըրի պարզապէս արդարացնելու համար յայտնուած տեսակէտը, թէ՝ Կոմիտասի մէջ գիտական ջիղը զօրացնելու եւ անոր առաքելութեան առաջին ուղին հարթելու լաւագոյն դպրոցն էր գերմանական դպրոցը: Եւ սակայն, միաժամանակ, այդ նոյն դպրոցը կրնար նաեւ ըլլալ կորստեան վայրը՝ եթէ նախապէս Սողոմոնը իր ողջ էութեամբ ներգրաւուած չըլլար հա՛յ երգով ու էջմիածնական հայեցի՛ մթնոլորտով, եթէ՛ իսկ, յամա՛օրէն ազգային՝ հնարո՛յր մթնոլորտով:

ՈՒՍՈՒՑԻՉ-ՈՒՍԱՆՈՂԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Գերման դպրոցին ուրիշ մէկ բարիքն ալ Ռիքարտ Շմիտի պէս բարեխիղճ ուսուցիչի մը ձեռքին տակ իյնալն էր: Այդ մեծ մարդուն երաժշտանոցը մուտք գործած առաջին իսկ օրէն ան քաջալերեց Կոմիտասի հակումներն ու մասնայատկութիւնները առանց միջամտութեան, առանց ազգային գիծը խաթարելու իր աշակերտին մէջ: Իսկ աշակերտն ալ գիտցաւ զայն գնահատել:

«Զախազանց գոհ եմ ես իմ ուսուցչապետից որ մի տարուայ ընթացքում ինձ այնքան առաջ տարաւ երաժշտութեան մէջ առ հասարակ, որքան վեց տարում չեն անցնում այստեղի պետական երաժշտանոցում անգամ», կը գրէ ան Կ. Կոստանեանին 1897-ին: («Կոմիտաս» Ս. Գասպարեան, Երեւան, 1947, էջ 17): Արդարեւ ա՛յնքան արագ, որ տարի մը յետոյ, ուսուցչապետին յանձնարարութեամբը զինք կարգեցին երաժշտական տեսութեան ուսուցիչ, պետական երաժշտանոցի նախապատրաստական դասարաններուն: Ասիկա անտարակոյս փոքր յաջողութիւն չէր մէկու մը համար որ այդ մէկ տարուան ընթացքին պիտի սորվէր միաժամանակ, նաեւ գերմաներէն լեզուն ու մանանուղ պիտի քանդէր օտարականի պատուարը՝ մարդոց իրենց երկրին մէջ դասաւանդելու համար իրենց լեզուով:

Անշուշտ, գիչերը ցերեկին խառնելով ուսանելու եւ ուսուցանելու զոհողութիւնը իր գի՛նը ունէր: Մանաւանդ երբ այդ աշխատանքին վրայ աւելնար անունդի պակասը եւ կիսաքաղց ապրելու ստիպողականութիւնը: Ինչ որ չուտով, պիտի սկսէր ազդել իր արդէն այլապէս տխեղծ կազմին վրայ: Պիտի գրէր, մտերիմ տողերու մէջ. «ես նեղւում եմ ապրուստի

www.naregatsi.org

կողմից, յաճախ տկարանում եմ, անունդս ոչինչ է, զբաղմունքս չատ, մաչուել ու կմախք եմ դարձել, կարծեմ վերջս այսպիսով կորուստ կը լինի: Շնորհակալ եմ, անցեալ անգամուայ հարիւր մանէթը պարտքերիս մեծամասնութիւնը ջնջեց... չատ անգամ անունդս եմ կարում, որ ուսմանս փողը հասցնեմ» (Նոյնը, էջ 20):

Կոմիտաս Վրդ. Պերլին 1908

Կմախք դառնալու պարագան չի վրիպիր իր ուսուցչի տեսողութենէն: Կը հետաքրքրուի ան իր աշակերտին առողջական վիճակովը: Կոմիտասի բնակած տանտիրոջը թելադրութեամբ Շմիտը օր մը, դասաւանդութենէ յետոյ կը հետեւի անոր մինչեւ տուն: Կոմիտասը, առանց ընթրելու, ուղղակի կ'երթայ կը մտնէ սենեակ, ու կը մխրճուի իր պարապմունքներուն: Դրան ետեւ մէկ երկու վայրկեան սպասելէ ետք, Շմիտը կը թակէ դուռը ու կը յայտնուի այլայլած աչակերտին, կը ստուգէ կացութիւնը, եւ, հայրական զորովով կը խոստանայ անոր ձրի դասաւանդութիւն՝ պայմանաւ որ օրական մէկ ժամ կերակուրի փոխարէն ճաշէր կանոնաւորապէս ու վերականգնէր իր խանգարուած առողջութիւնը:

Հակառակ Շմիտի մեծոգի վերաբերմունքին, սակայն, ղրամական նեղութիւնը եղած է գրեթէ տեւական՝ Կոմիտասի ողջ ուսանողութեան շրջանին: Մանթաչեանի յատկացուցած տարեթոշակը, Պերլինի պէս մեծապահանջ ոստանի մը մէջ ապրելու եւ ուսանելու համար, անբաւարար էր: Այս պարագան դժուար էր յայտնել բարերարին յաւելեալ գումարի համար: Ուստի, այդպէս, սեղմեց մէջքի գօտին ու դիմեց ծայրայեղ խնայողութեան:

Այս առընչութեամբ, Հայր Կորիւնին գրուած նամակի մը մէջ կը կարդանք դարձեալ.

«Այս վերջին տարուան ուսումս ինձ չատ թանկ նստեց, ուստի առօք-փառօք պարտքի մէջ թաղուեցի. աւելցուր սորա վերայ եւ խարդախ Գրիգոր Թոքատլեանի... վարմունքը, որ ահագին պարտք առաւ ո՛չ միայն ինձմէ, այլեւ ամբողջ ուսանողութիւնից եւ նոյնիսկ օտարներից եւ մի օր յանկարծ անյայտացաւ... Հայ ուսանողութեան եւ ազգի անունը վայր ձգեց: ... Այժմ խնդրում եմ քեզ, համբուրի՛ր իմ կողմից Վեհափառ Հայրիկի Սրբազան Աջը եւ խնդրիր, հրամայէ ինձ 200 ռուբլի ուղարկելու, որն իբր պարտք եմ ուզում, վերադարձիս ոճիկիցս կամաց կամաց կը հատուցեմ ուր որ հասնելու է» (Էջմիածին, *Մայիս-Յունիս*, 1947, էջ 62):

Դրամական տեւական նեղութեան առընթեր ան դեռ ունի ուրիշ կարգի նեղութիւն: Կը գրէ Կոստանեանին. «Ինձ համար եթէ դժուար մի բան կայ, դա դաշնամուր նուագելն է որը եւ չատ դանդաղ է առաջ գնում: Մատներս

www.naregatsi.org

կոչտացել են, ոսկորներս պնդացել· քիչ չատ նուագում եմ, բայց իմ ուզած աստիճանին դեռ չեմ հասել» («Կոմիտաս», Ս. Գ. էջ 17):

Հակառակ ատոր սակայն, ան սորվեցաւ հիանալիօրէն նուագակցիլ իր իսկ երգեցողութիւններուն, եւ բաւարարութիւն տալ բոլորին: Նուագեց ո՛չ միայն դաշնամուր, այլ նաեւ սրինգ, ջութակ եւն:

Երեք տարիներու տենդագին աշխատութեամբ ստանալով հիմնական երաժշտական դաստիարակութիւն, Կոմիտասը կ'արձանագրուի իբրեւ իսկական ուսանող Պերլինի Ֆրէտէրիք Վիլհէլմ արքունի համալսարանին: Կը լրացնէ անոր երաժշտական, իմաստասիրական ու պատմական դասընթացքները ուսուցչապետներ Բելլերմանի, Օսկար Ֆլայշէրի եւ Ֆրիտ Լէնտէրի ձեռքին տակ: Եւ երբ 1899-ի Յունիսին ան կ'աւարտէր համալսարանի տեսական ու գործնական դասընթացքները, ան իր հետ ունէր արդէն բոլոր տուեալները մեծ երաժշտագէտի:

Կոմիտասի աւարտական թէզը Ֆիւրտ Երաժշտութիւնը էր: Ինչո՞ւ քիւրտ՝ եւ ո՛չ հայ, յայտնի չէ: Այս ուսումնասիրութիւնն էր, որ երկվեցեակ մը տարիներ յետոյ այդ երաժշտութիւնը ճանչցուց Եւրոպային ու մտցուց զայն Փարիզեան համայնագիտարանին մէջ: Մինչդեռ այդ նոյն հատորը լուռ կ'անցնէր հա՛յ երաժշտութեան վրայէն: Աւարտական այդ թուղթը տպուեցաւ գերման երաժշտական հանդէսներու մէջ Կոմիտաս Գէորգեան ստորագրութեամբ: Ինչո՞ւ Գէորգեան եւ ո՛չ Սողոմոնեան: Յայտնի չէ: Սակայն պիտի նկատել, որ ո՛չ միայն իր հարազատ հօր անունը Գէորգ էր, այլ տարօրինակ զուգադիպութիւններով, Գէորգ էր նաեւ զինք էջմիածին բերող Դերճակեան վարդապետին անունը, Գէորգ Դ.՝ օրուայ կաթողիկոսի՛ն անունը, եւ Գէորգեան՝ իրեն համար երկրորդ տուն դարձած Ճեմարանը:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈՐԻԶՈՆԻ ՎՐԱՅ

Երբ Կոմիտասի աստղը սկսաւ փայլիլ միջազգային հորիզոնի վրայ, մենք զինք կը գտնենք դասախօսելով, երգելով ու ուսուցանելով եւ հայ երաժշտութիւնը Արեւելքէն բերելով Արեւմուտք: Կը գրէ Կոստանեանին. «Ունցեալները մեծ յաջողութեամբ երկու դասախօսութիւն կարդացի Պերլինի երաժշտանոցում՝ Հայոց երաժշտութեան մասին առհասարակ եւ արեւելեանի մասին մասնաւոր տեղեկութիւններ միայն· այս կրկին դասախօսութիւնս մեծ զարկ տուաւ երաժշտական աշխարհում յայտնի լինելուս» (Տես էջ 22, «Կոմիտաս», Ս. Գ.):

Իր այդ դասախօսութիւններէն մէկուն նիւթը՝ «Հայոց Եկեղեցական եւ Աշխարհական Երաժշտութիւնը» էր: Իր բերած թարմ չունչով ու նորութիւններով՝ զեկոյցը մեծապէս կը խանդավառէ մասնագէտները ու անոնք Կոմիտասը կ'ընտրեն անդամ Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան: Ընկերութիւն՝ «ուր միայն յայտնի երաժիշտներն են անդամակցում»: Ան

www.naregatsi.org

ոչ միայն կը խօսի այլ տեսականին միացնելով գործնականը՝ կ'երգէ զանազան նմոյշներ եկեղեցական ու աշխարհիկ երգերէ։

«Հայ վարդապետը յստակ կերպով ու ճեռնհասօրէն կը բացատրէ ներկաներուն... թէ ինչպէս ինքնուրոյն եղած է այդ երաժշտութիւնը իր ծագմանը մէջ։ Բաղդատելով զայն արեւելեան ուրիշ ազգերու երաժշտութեանը հետ, ի վեր կը հանէ այն յատկութիւնները որոնցմով կը զանազանուի հայկական երաժշտութիւնը անոնցմէ... կը պարզէ նաեւ... հայ ճայնանիշերուն դրութիւնը» («Կոմիտաս Վարդապետ», Թ. Ազատեան, էջ 26)։ *Այս ելոյթին տպաւորութեան տակ, մասնագէտները Կոմիտասէն կը խնդրեն՝ որ իր այդ ելոյթը կրկնէր երաժշտասէր հասարակութեան ալ համար։ Եւ իրեն կը տրամադրուի Պերլինի երաժշտանոցին խումբը։ Կարճ ժամանակի ընթացքին ան կը սորվեցնէ օտար տղոց հայերէն երգեր՝ աւելի ե՛ւս խորացնելու համար հիացումը ունկնդիրներուն։ Նաեւ, դասախօսութիւնը նոյնութեամբ լոյս կը տեսնէ Միջազգային ընկերութեան հանդէսին մէջ՝ խանդավառ ներբողականներով։ Ան կը ստանայ չնորհաւորական բազմաթիւ նամակներ անուանի երաժշտագէտներէ։ Ահա մէջբերումներ անոնցմէ մէկէն։*

Պերլին, 16 Յուլիս, 1899

Շատ յարգելի տէր Վարդապետ,

Իմ պարտս կը համարիմ, Ձեզի, յանուն Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան, շնորհակալութիւն յայտնել... Ձեր հմտալից ու խորիմաստ դասախօսութեանց միջոցով խորունկ հայեացք մը ձգել տուիք դէպի այն երաժշտութիւնը, որ, մեզի համար, ցարդ գրեթէ գոց էր, եւ որ մեզի՝ արեւմտեաններուս շատ բան ուսուցանել կարող է։ Այն աշխատութիւնը որուն դուք ձեռնարկած էք, փոքր չէ եղած, եւ ես խօսած կ'ըլլամ յանուն այն ամէնքին՝ որոնք ձեր դասախօսութիւնները լսեցին,— եւ որոնց մէջ կային առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող եւ գիտական աշխարհահռչակ մարդիկ,— եթէ ըսեմ թէ ձեր ջանքն ու ճիգը զուր չեն։ Դուք արդի գիտութեան անգին ծառայութիւններ կարող էք մատուցանել, եթէ ձեր աշխատութիւնները հրատարակէք, եւ այդ առթիւ եթէ կարողանամ օժանդակութիւնս ընծայել ձեզի, մեծ ուրախութիւն մը պիտի զգամ։

Մեծագոյն յարգանօք
Ձեր անձնուէր՝
Օսքար Ֆլայշէր

[Նախագահ՝ Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան եւ Ուսուցչապետ՝ Պերլինի Արքայական Համալսարանի Երաժշտութեան Պատմութեան]։

www.naregatsi.org

Եւրոպայի մէջ Կոմիտասի անսովոր ընդունելութիւնը կը խանդավառէ Էջմիածինն ու Կովկասը: Անմիջապէս իրեն կ'առաջարկուի Ճեմարանի երաժշտութեան ուսուցիչի պաշտօնը: 1899-ի Սեպտեմբերին ան գործի ձլուխ կ'անցնի մեծ եռանդով: Իսկոյն Եւրոպայէն կ'ապսպրէ նուագարանային գործիքներ, կազմելու համար նուագախումբ մը: Կը կազմէ նաեւ երգեցիկ խումբ ու կը բարեփոխէ Ճեմարանի երաժշտական ծրագիրը, ներմուծելով եւրոպական ձայնագրութիւնը իբրեւ նոր առարկայ: Վանքէն ներս բերուած այս կենդանի չունչէն խանդավառ Խրիմեանը, Յունուար 15, 1900 թուակիր կոնդակով մը, Կոմիտասը կը պատուէ վարդապետական լանջախաչով: Հայրիկը կը ներբողէ նաեւ Կոմիտասի ուսանողական շրջանին յայտնաբերած օրինակելի նուիրումն ու կատարած աշխատանքը: Եւ կը մաղթէ, որ գնահատանքի հրապարակային արտայայտութիւնները իր մասին, աւելի՛ խրախուսեն զինք՝ իր ապագայ քայլերուն մէջ: «Եւ ահա ի լրումն բազմանաց ամէնից երբ ի սուղ ժամանակիս ցուցիր զքո հմտութիւն եւ զեռանդ փառաւոր զՄայր Տաճարն եւ զոհ զմերն միաբանութիւնս կացուցանելով քոյով ներդաշնակ երգեցողութեամբ, Մեք ի տրիտուր քառամեայ վաստակոյդ եւ ի խրախոյս քեզ ապագային, այսօր պսակեմք զքեզ վարդապետական ականակուռ լանջախաչիւ... Ողջ լինել եւ յաջող յամենայն ընթացսդ մաղթէ երգասէր Հայրիկն եւ Հայրապետն լրութիւն ազգիս» («Կոմիտասի Կենսագրութեան Վերաբերող Նիւթեր», Գ. Ցարութիւնեան, Էջմիածին, Յունուար-Փետր. 1948):

Այս շրջանը, սակայն, շրջանն էր նաեւ փորձի ու փորձարկութիւններու: Հայ գեղջուկ երգերը բազմաձայնելու Կոմիտասի նախափորձերը Վակներեան կարծր երաժշտութեան ազդեցութեան տակ էին տակաւին: Կարելի՞ էր գեղջուկ պարզունակ երգերը բազմաձայնել առանց անոնց «դաչնակը խանգարելու», ինչպէս ինք պիտի գրէր յետագային՝ Եկմալեանի պատարագին առիթով: Հոս կը սկսէր, ուրեմն, «գեղջուկին հետ» ապրելու ստեղծագործական նո՛ր աշխատանքը:

Խմբական երգեցողութեան առիթներով, Կոմիտասը յանկարծ կը կեցնէր խումբը ու երէկուան գրածը այսօր կը փոխէր: Միհրան Թումաճանը դեռ կը յիշէր թէ ինչպէս տարիներ ետքն իսկ, Պոլիս, «Իմ Ջինարի Եարը» երգին փորձերուն ժամանակ, Կոմիտասը չարունակ կը փոխէր երգին դաչնաւորումը՝ մինչեւ որ եղանակը վերջապէս կը սկսէր ոստոստել:

Կը գրէ La Revue Musicale հանդէսը իր Ապրիլ 1, 1921 թիւին մէջ Մ.Պ. ստորագրութեամբ:

«Կոմիտաս Վարդապետի եղափոխութիւնը բազմաձայն երգերու մէջ՝ մեծաքանչ է: Ի սկզբանէ գերման երաժշտութեան ազդեցութեան տակ՝ ան կը յօրինէ քիչ մը ծանր խմբերգներ, չեղած՝ ժողովրդական երգի ոգիէն:

www.naregatsi.org

Բայց 1907-ին Փարիզի մէջ իր կայքը կը ձեւափոխէ երաժշտական իր յղացումը, քիչ քիչ կը գտնէ երաժշտական պատչաճագոյն մթնոլորտ մը եւ ինքնատիպ ներդաշնակութիւն մը՝ այդ երգերուն ոգիին մէջ. ա՛յնքան լաւ յղացուած որ մարդ հոգեզմայլ կը մնայ» (Տես Ամէնուն Տարեցոյցը, 1926, էջ 490):

Իր գտած յաջողութիւններէն ու խլած ծափերէն առանց չլանալու, Կոմիտասը վանք վերադառնալէ ետք իսկոյն խրուեցաւ իր ստեղծագործական աշխատանքներուն: Մոռցաւ իր երէկի դժուարութիւնները եւ ուսանողական չրջանի անօթի գիշերները: Իր ամբողջ ուչը դարձուց հայ երգը վերականգնելու քաղցր՝ բայց դժուարին աշխատանքին: Այդ աշխատանքը, նոր աչակերտներ հասցնելու իր միւս ջանքերուն առընթեր պիտի պղտուրէր այնքան արագ թափով, եւ հանդէսներու ու եկեղեցական ժամերգութեանց մթնոլորտը պիտի արձանագրէր ա՛յնպիսի քաղցրալուր երգեցողութիւններով, որ Խրիմեանը, դարձեալ, 1901 Յունուար 14 թուակիր երկրորդ կոնդակով մը Կոմիտասին պիտի չնորհէր, «ի նչան հայրական մերս սիրոյ եւ համակրանաց, զսեւ ծաղկեայ կերպասից փիլոնն ի կիր արկանել յեկեղեցւոջն Աստուծոյ, որոյ բարեզարդութեան ու փառաւորման նախանձախնդիր կաս» (Պետական Կեդրոնական Արխիւ, Երեւան, ֆոնտ 56, թիւ 271):

ԲԵՄԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

1901-ի ամրան Պերլինի մէջ տեղի ունեցաւ եկեղեցական երաժշտութեան նուիրուած համագումար մը: Հայրիկի կարգադրութեամբ հայ եկեղեցին ներկայացուց Կոմիտասը ու խօսեցաւ մեր հոգեւոր երգերու մասին: Այդ առիթէն օգտուելով, համագումարէն յետոյ ան անցաւ Փարիզ՝ նպատակ ունենալով քանի մը չաբաթ ուսումնասիրել ֆրանսական ոստանին երաժշտական մթնոլորտը: Ան կ'ուզէր այժմ հաղորդակից ըլլալ եւրոպական ուրիչ ազգերու երաժշտութեան եւս: Որպէսզի, փորձառական լայն գետնի մը վրայ յետոյ կարենար ստեղծել իր՛ ինքնուրոյն ոճը: Հայ երգը գրեթէ վերստեղծելէ ետք, այժմ կը մտածէր զայն երգելու եւ դաշնաւորելու ազգային դպրո՛ց մը կտակել մեզի: Եւ Փարիզէն վերադարձին առանձնանալով իր խուցը, առ այդ կը ջանար համադրել իր տպաւորութիւնները ու ձեռք բերած նոր գիտելիքները:

Դժբախտաբար, ուսուցչական ու կղերական առօրեայ պարտականութիւններ չարունակ կը խանգարէին թափը ամփոփ աչխատանքի: Թերթելով Կոստանեանի Մայիս 7, 1905 թուակիր համարատուութեան միայն մէկ էջը անցնող տարեչրջանի գործունէութեանց՝ կը գտնենք որ Ճեմարանի բացման աւանդական հանդէսը տեղի կ'ունենայ 1904 Սեպտ. 25-ին: Հոկտմ. 9-ին, համազգային չուքով կը տօնուէր գրերու գիւտին 1500-ամեակը:

www.naregatsi.org

Դեկտմ. 4-ին՝ առաջին լուսաւորիչներու յիշատակը ոգեկոչող ուրի՛շ հանդէս: Յունուար 15-ին՝ Կաթողիկոսի անուանակոչութեան պատուա- հանդէս: Փետր. 24-ին Վարդանանց յուշահանդէս: Ապրիլ 2-ին Գրիգոր Լուսաւորչի Խոր Վիրապ իջեցման տօնակատարութիւն: Ասոնց միջեւ, տա- կաւին՝ Կիրակի եւ տաղաւար օրերու յատուկ ժամերգութիւն: Այս բոլոր առիթներով «զամն ողջոյն լցուցանէին աչակերտք զպարտի պաշտամանն յեկեղեցւոջ ընդ հսկողութեամբ Տ. Կոմիտաս Վարդապետի յիւրաքանչիւր պահս ամէնօրեայ ժամերգութեան ըստ սահմանեալ կարգին հերթապա- հութեան»: Այս հերթապահութեան ծանրագոյն բաժինը, անտարակոյս, Կոմիտասինն էր՝ իր մարզած ու վարած երգեցիկ խումբով: Արտածրա- գրային ծանր աշխատանքով ա՛ն է, որ «ի սուղ միջոցի կազմակերպեց» խումբը ու ղեկավարեց երգեցողութիւնները՝ «յաւէտ ախորժալի լսողաց եւ յափշտակումն սրտից... որքան զամենայն հաճելի է մեզ», կ'ըսէ կաթողիկոսը իր թիւ 39 կոնդակով:

Իչխանուհի Թումանեանին գրած Կոմիտասի մէկ նամակը եւս կ'ակ- նարկէ նոյնպէս այդ միեւնոյն հեւիհեւ վազքին: «Ձեմարանում դաս ունեմ, Մայր Աթոռի խումբն եմ վարում, Միջազգային Ընկերութեան գիտական ժողովածուին ուսումնասիրութիւններ եմ տալիս. վերջերս աւելացաւ եւ Պր. Տ. Նազարեանը: Կ. Պոլսից Վահրամ Արք. Մանկունու յանձնարարու- թեամբ դասագիրքեր եմ պատրաստում: Պ. Մ. Աբեղեանի հետ ժողովրդա- կան երգերի բառերն ենք խմբագրում, պատրաստում եմ եղանակնե- րը տպագրել տալու» («Կոմիտաս», Ս. Գասպարեան, Երեւան, 1947 էջ 23):

Այսպիսի հեւիհեւ վազքի չարայարումը, արդարեւ, օրագրութիւնն իւ՛րկ է իր ամբողջ կեանքին: Ասով հանդերձ, անոնք կերպով մը ընդհանուր մարզանքի փորձեր ա՛լ էին՝ փորձառութիւն ու համարձակութիւն չահելու եւ իր կազմած երգերը, խումբին հետ իջեցնելու Թիֆլիսի փորձադաշտը: Մրմեան Հայրիկի «Հաճութեամբ եւ հրամանաւ», 1905-ի Մարտ 30-ին ան կը հաւաքէ իր վաթսուն հոգինոց երգչախումբը ու կ'երթայ Թիֆլիս «ի ցուցանել զհաւաստիս վարժութեան հոգեւոր ու ժողովրդական երգոց մերոց առաջի բազմութեան մերազնեայ եւ օտար հասարակութեան ըստ ոգւոյ ազգային երաժշտութեանն հայոց», կը զեկուցէ Կոստանեանը Կաթողի- կոսին («Կոմիտաս», Ս. Գասպարեան, Երեւան, 1947, էջ 23):

Թիֆլիսի կայարանը խումբը դիմաւորելու կու գան Տիկնանց Միու- թեան ներկայացուցիչները: Մինչ Կոմիտասն ու խումբի տղաքը չոգե- կառքէն վար կ'իջնեն, տիկիններըը, վարանոտ, չեն գիտեր ինչպէս ներկա- յանան անծանօթ Վարդապետին: Կոմիտասի սուր տեսողութենէն չի վրիպիր այդ պարագան: «Է՛, ազնիւ տիկիններ եւ օրիորդներ» կ'ըսէ, «ոմանք ասում են՝ ափսո՛ս, Կոմիտասը կուսակրօնութիւն է ընդունել եւ իրան զրկել զա- ւակներից: Դուք ի՛նչ կ'ասէք հիմա, ղէ՛, հաչուեցէք իմիններս, եթէ կարող էք»: Ցետոյ, ընդհանուր խնդուքի եւ «Աստուած պահի»ներու մէջ, կ'աւել-

www.naregatsi.org

ցնէ. «Բայց ինչպէս տեսնում էք, Աստուած ինձ այսքան տղայ է տուել եւ ո՛չ մէկ աղջիկ: Աղջիկներն էլ դուք կը հասցնէք անշուշտ» (Մ. Քրիչճեան, «Խորտակուած Քնար, Անմար Կանթեղ», Պէյրութ, 1955, էջ 109):

Համերգը տեղի կ'ունենայ Գեղարուեստական Ընկերութեան սրահին մէջ: Խռնուած է հոն գեղարուեստասէր հասարակութիւն մը՝ կազմուած ուսանողներէ, առեւտուրի եւ քարիւղի իշխաններէ, պետական պաշտօնեաներէ, ժողովրդային բոլո՛ր խաւերէ: Կը մթնոլորտը ու դէպի ամպիոն կ'առաջանայ սեւազգեստ Վարդապետը: Կը քալէ մինչեւ կեդրոնը բեմին: Իր խաժակն նայուածքին մէջ խտացած ըլլալ կը թուի արուեստի հաւաքական հուրը բոլո՛ր գողթան երգիչներուն: Կու գայ, կը կանգնի ան ամպիոնին վրայ՝ իբրեւ դարերէն եկող քրմապետ, վեր կ'առնէ թեւերը տղաքը կարգի հրաւիրելու, սեւ համազգեստին լայն թեզանիքները կը կախուին երերալէն, ցոյց տալով՝ մեղրամոմային նրբութիւնը իր բարակ մատներուն, ելեկտրական հոսանք մը կ'անցնի սրահին մէկ ծայրէն միւսը, ու անձրեւներու յանկարծական էջքին սպասող թուփերու պէս՝ յանկարծ կը լռեն ձայները ու աչքերը կը յառին դէպի բեմ: «Թատրոնի խորքը բեմէն բաժնող տարածութեան վրայ կարծէք սեւ խաչափայտ մըն է, որ կը գծագրուի», կ'ըսէ Քրիչճեան: Ցետոյ կը չարժին խաչափայտին թեւերը ու երգերը, յայնժամ, կը սկսին մաղուիլ արծաթահոս տաք կաթիլներով: Սիրտէ սիրտ արցունքի ու երանութեան ճամբաներ կը բացուին, չարժելով թմրած հոգիները, լռած զգայնութիւններ արթնցնելով ամենաանտարբեր հոգիներու մէջ: Խելայեղ ծափեր, կրկնութիւններ:

Կը չարունակէ Կոստանեան իր զեկոյցը Կաթողիկոսին. «Զեռնարկութիւնդ այդ նորանշան, համակեալ զսիրտս ազգայնոց եւ օտարաց ջերմ համակրութեամբ առ հոգեւոր ձեմարանս, որպէս եւ հաստատեն թէ հրապարակական քննադատութիւնք եւ թէ մասնաւոր վկայութիւնք բարեմիտ անձանձ»:

Դժբախտաբար, «Բարեմիտ անձերու» չարքին պիտի գտնուէին նաեւ անբարեմիտներ, որոնք երգուած երգերէն «բրոտ»ի եւ «ախոռ»ի հոտ միայն պիտի առնէին: Պիտի գտնուէին եւ աւանդամոլ ուրիշներ, որոնք պարզապէս պիտի գայթակղէին կղերականի մը բեմ ելլելու եւ համերգ ղեկավարելու, եւ մանաւանդ մեր սրբազան մեղեդիները թատերական անսուրբ բեմ հանելու հեթանոս արարքէն: Եւ, առիթէն օգտուելով, Կոմիտասին հասցէագրուած փսփսուքներ պիտի դառնային ձայնաւոր: Եթէ չըլլար Հայրիկի անձէն ու Աթոռէն բխող հեղինակութեան սաստարար ձայնը, որով ան կը բեկանէր կղերականներու թատրոն մտնելու միջնադարեան արգելքը, այդ նոյն խափանարար ուժերը թերեւս ժպրհէին Կոմիտասը տանելու հոգեմէարարող հաւատաքննութեան ատեան: Որովհետեւ նոյն մութ ուժերն էին դարձեալ, որոնք, յետագային, չամչցան երթալ թիւրք կառավարութեան ականջին փսփսալու թէ՝ «եկեղեցական երգեցողութենց մէջ եռաձայնի

www.naregatsi.org

տրուած քաջալերութիւնը (ով)... Օրմանեանը եկեղեցին թատրոնի փոխարկած է» («Ազգապատում», էջ 5359):

Սակայն հակառակ ատոր, Ապրիլ 1-էն հազի՛ւ օր մը յետոյ՝ Ապրիլ 3-ի կիրակի առաւօտեան համերգը կրկնուեցաւ դա՛րձեալ բերնէ բերան լեցուն հանդիսականներով նոյն սրահին մէջ: Իսկ Ապրիլ 6-ին ալ, ընդառաջելով ժողովրդային բազմանքի, Ցովնանեան դպրոցի սրահին մէջ Կոմիտասը դասախօսութիւն մը տուաւ, նիւթ ունենալով ժողովրդային ու կրօնական երգերը: Ցետոյ տակաւին է՛րկրորդ դասախօսութիւն մը նոյն նիւթին չուրջ՝ տեսականին միացնելով միշտ գործնականը ու երգի օրինակներով բացատրելով իր պարզած կէտերը:

Թիֆլիսէն անմիջապէս ետքը կը հրաւիրուի Պաքու, հոն եւս կրկնելու համար համերգները եւ դասախօսութիւնները:

Դժբախտաբար սակայն, այս հեւիհեւ վազքին մէջ չարունակ քչուելով ժողովրդային խանդավառ հոսանքէն, ան գրեթէ ժամանակ չ'ունենար աւելի հիմնական ինքնամփոփ աշխատանքի:

ՏԱՐԻ ՄԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

Այն օրերու Թիֆլիսը, հակառակ վրացական մայրաքաղաքը ըլլալու իր հանգամանքին, մայրաքաղաքն էր նաեւ արեւելահայ մշակութային կեանքին, հակադրուելով՝ արեւմտահայ Պոլիսին: Իր ծոցին մէջ կ'ապրէր հոծ հայութիւն մը բազմաթիւ առեւտրական հաստատութիւններով, քարիւղի իշխաններով, հայ քաղաքապետներով, հայ թատրոնով, Աշտարակեցիի հիմնած Ներսիսեան վարժարանով, ու հոն հաւաքուած արեւելահայ գրողներու պատկառելի փաղանգովը: Հոն էին՝ Րաֆֆի, Պռոշեան, Աղայեան, Մուրացան, Սունդուկեան, Շիրվանզադէ, Թումանեան, Ցովհաննէսեան, Աւ. Իսահակեան, Աւ. Ահարոնեան, ուրիշներ: Իսկ թատերական բեմի վրայ գիսաւոր աստղերու պէս յաճախ կ'երեւնային, հայ թատրոնի փառքը կազմող ականաւոր դերասանները՝ Սիրանոյշ, Մանուրեան, Ադամեան, Արելեան, Զարիֆեան, Փափազեան, ուրիշներ: Այս վերջինները կու գային հերթով, կամ երբեմն միասնաբար, ու իրենց հետ կը բերէին համաշխարհային ու հայ թատերական գրականութեան գլուխ գործոցներէն չատերը:

Ատոր ուղիղ հակապատկերն էր Էջմիածինը՝ իր պահպանողական խոժոռ չրջապատով, որ կարծես հիմա օրէ օր ալ կը սկսէր կծկուիլ ու նեղնալ, սահմանափակելով ու բանտելով հոգիի ամէ՛ն ազատ թռիչք իր հնաւուրց պատերէն ներս: Համերգներու ու լսարանական ելոյթներու ծափահարութիւններէն ու թերթերու մէջ իր անձին ու արուեստին չուրջ արձանագրուած խանդավառ տպաւորութիւններէն յետոյ, իր վերադա՛րձը դէպի վանական առօրեայ, տեսակ մը բանտային վիճակ էր իրեն համար այժմ: Դուրսը, իր

www.naregatsi.org

երգը հասկցող ու գնահատող մտաւորականութիւն կար, մինչդեռ վանքը կը զլանար իրեն կեանքին խառնուելու ամէն կարելիութիւն: Իր տեղը դուրսի՛ աշխարհն էր: Թիֆլիսէն վերադառնալէ տարի մը յետոյ ուրեմն, երկար տատանումներէ ետք, ան վերջապէս կրցաւ ձեռք ձգել իր ուսուցչական պաշտօնէն ու միաբանական պարտաւորութիւններէն ժամանակաւորապէս հեռանալու, եւ իր օրերը լոկ երաժշտութեան յատկացնելու Հայրապետական արտօնութիւն: Հեռանալու այս քայլը առնելուն մէջ հեռուէն միշտ քաջալերուեր էր Արշակ Չօպանեանի կողմէ եւս: Կը գրէ Չօպանեան.

«1901-ին զինք Փարիզ տեսնելէս յետոյ, թղթակցութեան մէջ մնացի իրեն հետ, եւ գիտէի որ ինքը, Էջմիածնայ մէջ, պաշարուած ըլլալով հանդերձ զինք խորապէս սիրող քանի մը ընկերներով, չունէր հարկ եղած բոլոր պայմանները լիովին կատարելու համար այն բազմակողմանի գործը որուն կոչուած էր: ... Իբր եկամուտ ուրիշ բան չունէր բայց եթէ Էջմիածնայ միաբանի իր փոքրիկ ամսականը, որ հեռու էր Փարիզի պէս տեղ մը իր պէտքերուն բաւարարելէ. յոյս ունէի սակայն որ Փարիզի հայ գաղութը պիտի ուզէր այդպիսի վարպետ ու հմայիչ երաժիշտ մը իր եկեղեցւոյն իբր դպրապետ պահել եւ անոր ապրուստը վայելչօրէն ապահովել» (Անահիտ, 1931, թիւ 1–2, էջ 118):

Ուրեմն, 1906 թուականի աշնան, փախստական արտօյտի մը պէս վանդակը ձգած՝ կը հասնի Փարիզ: Իր գրպանին մէջ Կոմիտասը ունի երկու ռուսերէն վկայական, Խրիմեանի հաւանութեամբ ու հրամանով ստորագրուած իր դիւանապետին կողմէ, ու թուագրուած՝ Փետր. 26 եւ Մարտ 9, 1906 (Գ. Յարութիւնեան, Էջմիածին, Յունուար-Փետր. 1948):

Առաջին վկայականով կը հաստատուի Կոմիտասին երաժշտական ուսուցիչ մը ըլլալու հանգամանքը Ճեմարանին մէջ: Իսկ երկրորդով կը բացատրուէր, գիտական նպատակներու համար անոր Եւրոպա ուղեւորուելու պարագաները, պարզելով որ՝ այդ «մեկնման դէմ... Հայոց Կաթողիկոսի կողմից արգելք չի յարուցւում»:

Անակնկալօրէն, Փարիզի մէջ ան կը գտնէ իր վրայ հիացողներու խումբ մը՝ որոնց ականջին էր հասեր իր երգերուն հեռաւոր արձագանգը:

Փոքրաթիւ գաղութ մըն էր այն օրերու Փարիզը: Սակայն իր ծոցին ունէր, Հայկական Միութիւն անունով արուեստասէր հոգիներու բոյլ մը՝ գլխաւորութեամբ Արշակ Չօպանեանի: Հոն էր նաեւ Արմենակ Շահմուրատեանը որ կոմիտասեան երգը ճշգրտօրէն հայաշխարհին մատուցող առաջին մեծագոյն երգիչը հանդիսացաւ: Հոն՝ Մարգարիտ Բաբայեան զգայուն երգչուհին ու մեծ նուիրեալը Կոմիտասի արուեստին, ինչպէս նաեւ՝ արուեստի անոր յետագայ մասունքներուն: Հոն էին՝ Մարգարիտի քոյրը Լալօ Բաբայեան դաշնակահարը, որուն զգայուն մատներէն յարութիւն պիտի առնէին Կոմիտասեան Մշոյ պարերը: Եւ՝ Մարգարիտի աշակերտ՝ Մուղունեան երգիչը, ու Lamoureux անունով տեղական երգչախումբ մը

www.naregatsi.org

որ կոմիտասեան արուեստի չունէին համայուած՝ գրեթէ մէ՛կ ամսուան փորձերով հայերէն պիտի երգէր։

Անակնկալօրէն չրջապատուած այսպիսի հիացողներով, Կոմիտասը անմիջապէս գործի կ'անցնի։ Համերգ պատրաստելուն առընթեր կը ստանձնէ Փարիզի հայոց եկեղեցիին մէջ ամէն Կիրակի երգելու պարտականութիւնը։ Կու տայ ֆրանսերէն դասախօսութիւններ, «բացատրելով հայկական երաժշտական առանձնայատկութիւնները թէ՛ խօսքով եւ թէ քաղցր օրինակներով» (Մ. Բաբայեան, Նաւասարդ, 1914, էջ 303)։ Կը գրէ նաեւ երաժշտական յօդուածներ Le Mercure Musical հանդէսին, լուսաբանելու համար ժողովրդական երգի կազմաւորման պարագաները ու անոր ոգին։ Վարդապետը պարզապէս «մի տենդագին երաժշտական հրաբուխի մէջ էր», կ'եզրակացնէ Բաբայեան։ Երգչուհին լա՛ւ է գտեր նկարէն բառն ու պատկերը Կոմիտասին հոգեվիճակը բացատրող։ Արդարեւ ամէն ո՛ւր որ ճամբորդէր այդ օրերուն, հրաբուխը իրեն հետ էր ու իր մէջ։

Դեկտ. 1–ի իրիկունը, Փարիզեան համերգասրահը բերնէ բերան լեցուն է հայ եւ օտար հանդիսականներով։ Երգերու չարք մը ղեկավարելէ ու իւրաքանչիւր երգի որոտընդոստ ծափեր խլելէ ետք, Վարդապետը բեմ կու գայ այս անգամ որպէս մեներգիչ։ Կը յառաջանայ «խիստ ու վսեմ հաղուստով՝ ինչպէս մի զարմանալի տեսիլ հին քրիստոնէական դարերու՝ որ արդէն զգայուն ֆրանսիացի գեղարուեստասէրների հոգին խռովել էր, մօտենում է երգեհոնին եւ ինքը իրեն դաշնակցելով սկսում է մեղմամեղմ (pianissimo) «Տիրամայր» խաչի երգը։ Ամբողջ հասարակութիւնը կարծես պապանձուել էր, մարդիկ կարծես իրանց չունչը պահել էին, որ աւելի եւս կարողանան ըմբռնել այդ անասելի ցաւին ու մեր ազգին դարաւոր աղերսանքին վսեմ եղանակը։ Ու տպաւորութիւնը անպատմելի էր»։ Ցետոյ կը շարունակէ Բաբայեան. «Շատ անուանի Փարիզի երաժիշտներ ու երգիչներ պատմում էին ինձ աւելի ուշ, իրենց տպաւորութիւնը, թէ երբեք իրանց կեանքին մէջ այդպիսի խոր երաժշտական յուզմունք չէին ստացել»։

Նոյնքան սրտագեղ է թղթակցութիւնը օտար մասնագէտին՝ ֆրանսացի Լալուայի, որ բանաստեղծական մերձեցումով մը ա՛յնքան հանգամանօրէն կը ներկայացնէ իւր տպաւորութիւնները։ Լալուան «Ֆրանսայի ամէնէն հմուտ ու նրբաճաշակ երաժշտագէտներէն մին (է եւ) Փարիզի Մեծ Օփերայի վարչութեան քարտուղարը»։ (Ա. Ջօպանեան, Ազատիտ, 1931, թիւ 1–3, էջ 113)։ Եւ ուրեմն իր դատումները անպայման կարդացուելու են այդ լոյսին տակ։

Կը գրէ ան՝ Le Mercure Musical–ի 1906, Դեկտ. 15–ի թիւին մէջ, «Հայ ժողովուրդի Երաժշտութիւնը» խորագրին տակ։

Երկու հատուած՝ երկար յօդուածէ մը.

www.naregatsi.org

«Ինձ կը թուի թէ մենք ո՛չ ոք, բացի յոյժ սակաւաթիւ խելամուտներէ (Ա. Չ. այս բառին տեղ իրազեկներէ բառը կը գործածէ, Ց. Ա.) պիտի կրնան կռահել գեղեցկութիւնները այն արուեստին որ իրօք ո՛չ եւրոպական է եւ ոչ արեւելեան, բայց որ կը բովանդակէ չնաչխարհիկ նկարագիր մը չնորհագեղ քաղցրութեան, խորաթափանց յուզման եւ ազնուական խանդաղատանքի: Ինքուչ, միանգամայն ճչգրիտ բեկբեկումներով մեղեդիներ, ճկուն ու կենդանի կչոյթներ, երաժշտութի՛ւն մը որ ամբողջովին սրտէն կու գայ ու կը հոսի զով, վճիտ ու լուսափայլ ջուրի մը հանգոյն: Արե՛ւ կայ այդ երգերուն մէջ, բայց ո՛չ անապատային լափող արեւը...

«Կոմիտաս Վարդապետ որուն կը վիճակի այդ մեղեդիները հաւաքած ըլլալու եւ անոնց գեղեցկութիւնները զառաջինն զգացած ըլլալու բովանդակ պատիւը, երեւան եկած է նաեւ իբրեւ հանճարեղ ու փափկահմայ երգահան մը, զի իր երգերուն կցած էր դաչնակի կամ երգեցիկ խումբի ընկերակցութիւն մը, ուր կ'երգուի գոյնի եւ ազգային ձայնակցութեան ամենաճիշդ եւ յոյժ նրբացեալ զգացումը: Շատ դժուարալոյծ խնդիր մըն է ժողովրդական մեղեդիներու երգակցութեան հարցը: Բայց պէտք չէ զանգատիլ, երբ ճարտար ու մեծամեծար ձեռքեր կը սկսին այդ հանդերձանքին՝ զոր մեր լսելեաց նախապաշարումը գուցէ անհրաժեշտ կ'ընծայէր կամ գէթ օգտակար՝ սկզբնաւորութեանը մէջ» (Թէոդիկի Ամէնուն Տարեցոյցը, 1926, էջ 486-487):

Զարմանալի է, որ այս օտար երաժշտագէտին պիտի տրուէր այսքան խոր յստակատեսութեամբ թափանցելու հայ հոգիին, ու մեր երգերուն մէջ տեսնելու միամիտ հայ գեղջուկին կերպարը, նազելատիպ հայ աղջկան մաքուր պարը եւ լսելու տխուր տրտունջները պանդուխտին՝ ամբողջութեամբ ա՛յնքան հարազատ մեր ցեղին ապրումներուն: Իսկ «երաժշտութեան մէջ որքան աւելի լաւ արտայայտուի ազգային գոյնը, ա՛յնքան մատչելի կը լինի այլազգի ունկնդիրների համար», կ'ըսէ Վիկտոր Գորդինսկին տեղ մը:

Ահա թէ ինչպէս Լալուան, դեռ ուրիշ առիթով մը «հայ եղանակին» մէջ կը գտնէր «անճառելի քնքշութիւն: ... Աւելի պարզ եւ աւելի նուրբ բան չկայ, քան այս անուշ եւ ճկուն երգերը, որոնց եղանակը եւ չափը ունին գերազանց ազատ չնորհալիութիւն» (Գ. Վրդ. Յովսէփեան, «Կոմիտաս Վրդ.ի Ճանապարհորդութիւնն Եւրոպայում», Արարատ, 1907 Հոկտմ.-Նոյեմ.):

Ուրեմն Փարիզը, իբրեւ տիեզերական մշակոյթի կեդրոն, այդ օրերուն պիտի դառնար Կոմիտասի Երեւմանը Լեռը, որ իսկոյն պիտի հասկնար իսկական երաժշտագէտը: «Երբ ես գտայ զիս չրջանի մը մէջ, ուր զիս կը հասկնային, իմ տարիքս կարծես կրկնապատկուեցաւ», կ'ըսէ Կոմիտաս ու կը չարունակէ. «Ամէնէն աւելի յուզեց այն բանը որ այս օտար հեղինակաւոր երաժշտագէտները, լսելով իմ բացատրութիւնները, հասկցան ու համոզուեցան որ աչխարհի մէջ կա՛յ հայ երաժշտութիւն մը, բոլորովին ինք-

www.naregatsi.org

նատիպ ու ինքնուրոյն, այնպէս ինչպէս հայ լեզուն եւ հայ կեանքը. մինչդեռ մեր ժողովուրդը դեռ կը տարակուսի թէ ինքը լեզու ունի եւ կեանք ունի» (Հրանոյշ Շահպազ, Ազատամարտ, 1914, Յուլիս 9):

Օտար երաժշտագէտները ոչ միայն հասկցան ու համոզուեցան, այլեւ սքանչացան՝ որ «Հայ երաժշտութիւնը իր կազմական դրութեամբ չատ աւելի հարուստ է քան եւրոպականը» (Լիպոր Պեյժիֆ, տես Ամէնուն Տարեցոյցը, 1926, էջ 486): Իսկ ուրիշ մըն ալ աւելցուց. «Ի՛նչ հոգի, ի՛նչ կրակ, ի՛նչ հաւատք. երաժշտութիւն մը որ ուղղակի կը յուզէ, կը սքանչացնէ» (Միտի, նոյն տեղը):

Փարիզը իսկապէս որ հանդիսացաւ Վարդապետին Երեւման Լեռը: Շրջանակ, ուր կը հասկնային ու կը գնահատէին զինք լման չափով: Եւ սակայն, բոլորին մէջէն պէտք է անջատել դէմքը Արշակ Զօպանեան պատուական հայուն, որ իրրեւ հրատարակիչ Անահիտի, ու իբրեւ արուեստի ու գրականութեան մեկնաբան ու մշտարթուն պահակ՝ իր ակնարկէն չվրիպեցաւ ոչ միայն գեղարուեստական ո՛րեւէ արժէք ու չարժում հայ իրականութեան մէջ՝ այլ եղաւ մեր մէջ Կոմիտասը առաջին հասկցողներէն ու անոր առաջին բրոբականտիստներէն մէկը:

Կոմիտասի մասին «կարդացեր էի կովկասահայ թերթերու այն ֆանի մը տողերուն (ընդգծումը մեզմէ) մէջ ուր յիշատակուած էր այդ երիտասարդ Վարդապետին երաժշտական ուսմանց չրջանը աւարտելէ յետոյ՝ էջմիածին դառնալէ առաջ՝ Պերլինի մէջ սարքած մէկ արեւելեան համերգին, եւ հայ եկեղեցական երաժշտութեան վրայ արտասանած գերմաներէն բանախօսութեան մասին, որոնք ուշադրութիւն գրաւեր էին զինք լսող գերման երաժշտագէտ հասարակութեան մէջ. ուրիշ բան չէի գիտեր իր մասին» (Անահիտ, Նոր չրջան, թիւ 1–2): Սակայն, երբ Կոմիտասը իր առաջին այցելութիւնը կ'ընէ Փարիզ, Զօպանեանը, յափշտակուելով անկէ, անոր ձայնին մէջ, «առաջին անգամ ըլլալով», կը լսէ «իսկական հայ գոյն ունեցող եւ մեծապէս գեղեցիկ երաժշտութիւն մը»: Կը տեսնէ՝ «արտակարգ անձնաւորութիւն մը որ յայտնապէս կոչուած էր մեր ազգային մշակոյթի մարզին մէջ խոշոր դեր մը կատարելու»: Եւ այս համոզումով ալ կը գրէ խանդավառ տողեր իր Անահիտի 1901 Յունիս–Յուլիս թիւին մէջ: Իսկ յետոյ 1931–ին, իր Նոր չրջանի Անահիտին մէջ դարձեալ (թիւ 1–2, էջ 103) ան կը հաստատէ թէ ակնարկուած այդ յօդուածը «այդ մեծ հայուն նուիրուած առաջին յօդուածը եղած է մեր մամուլին մէջ»:

Անշուշտ, Զօպանեանին հետ կարելի չէ չյիշել եւ պատուական ընտանիքը Բաբայեաններու, որ նոյն ինքն Զօպանեանի վկայութեամբ «զինք պաշարեց այնքան սիրալիր բարեկամութեամբ եւ սրտագին աջակցութեամբ»: Ինչպէս եւ մեծապէս օգնեց՝ օտար չրջանակներու Կոմիտասի ծանօթացման գործին:

www.naregatsi.org

Խօսք տալով դարձեալ Le Mercure Musical–ի երաժշտական աշխատակիցին, ան կու տայ, 1907–ի թիւ 472–490–ի մէջ՝ իր տպաւորութիւնները Կոմիտասով յայտնաբերուած մեր երգի «այն նուրբ թարմութեան եւ քաղցր ազնուութեան մասին, որոնք հայկական չնորհը կը կազմեն եւ որոնք այդ ժողովրդական արուեստին կու տան այնքան ազնուապետական ձեւ մը. որովհետեւ այստեղ, ինչպէս հին յոյներուն քով, ցեղի մը ազնուապետութիւնն է որ կայ, եւ ո՛չ թէ դասակարգի մը» («Կոմիտաս», Թ. Ազատեան, էջ 66):

Շատ կարեւոր ու ճչգրիտ տեսակէտ մըն է օտար այս յօդուածագրին յայտնածը: Մեր մէջ, գեղջուկ երգ ըսուածը ըլլալով հաւաքական անանուն հեղինակներու ստեղծագործութիւն, իր ընդհանուր գիծերովը չէր կրնար, մեր պայմաններուն տակ, դասակարգային գոյն ստանալ: Տաներկրորդ կամ տասնըչորրորդ դարէն յետոյ, օտար բռնակալներէ բացի, մեր մէջ նոյնիսկ չէր կրնար Արեւմտեան իմաստով իշխող դասակարգ գոյութիւն ունենալ: Ամբողջ ժողովուրդն է որ կը հեծէր օտար լուծի տակ: Կոմիտասեան մօտեցումը այս երգերուն, բնականաբար չէր կրնար ունենալ դասակարգային մօտեցում: Իր հողին հաւատարիմ՝ հոն արմատ նետած հա՛յն էր անոնց հեղինակը, ո՛չ թէ օտար քաղաքներու անհարազատ խառնիճաղանճին մէջ դասակարգերու վերածուած աշխարհաքաղաքացին, որ բաժին չունեցաւ գեղջուկ երգերու ստեղծագործման մէջ:

Այսպիսի «հասկցող»ներու գնահատանքէն խանդավառ, եւ ընդառաջելով ուրի՛չ հրաւէրներու՝ Կոմիտասը Փարիզէն անցաւ Զուիցերիա, շարունակելու համար դասախօսութիւններու ու համերգի չարքը Ժիւրիխի, Ժընեւի, Լօզանի ու Պեռնի մէջ, առհասարակ ունենալով Զօպանեանը իրեն ուղեկից ու գործակից՝ իւրաքանչիւր հաւաքոյթի առիթով ծանօթացնելով Կոմիտասին անձն ու գործը: Ամէն կողմէ, հոս եւս ստացաւ նոյնքան հիացական տողեր: Դժբախտաբար, մեր ժողովուրդը չկրցաւ բարձրանալ առիթին, չկրցաւ գործնապէս գնահատել Կոմիտասի առաքելութեան իմաստը: «Շատ բան ըրաւ հայ արուեստին, հայ անունի վարկին համար, բայց Փարիզի հայերը չըրին ի՛նչ որ պէտք էր՝ զինք իրենց մէջ պահելու համար, ու տարի մը ետքը, սրտաբեկ ու դառնացած, ելաւ դարձաւ Էջմիածին», կը գրէ Զօպանեան: Կրնար նաեւ աւելցնել թէ ան զոհ գնաց փոքրի՛կ, փոքրոգի թաղականներու չուկայիկ հաշիւներուն:

ԿՐԿԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԵՒ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Շուրջ տարուան մը բացակայութենէն յետոյ, տնակեաց աղաւնիներու պէս ան ետ դարձաւ տուն 1907–ի Սեպտ. 30–ին: Անմիջապէս մխրճուեցաւ նորէն երգահաւաքումի ու ներդաշնակումի իր սիրած աշխատանքին: Հակառակ որ ամէն կողմէ հրաւէր կը ստանար դասախօսելու եւ համերգներ կազ-

www.naregatsi.org

մակերպելու, ինք, սակայն, կը նախընտրէր մնալ Էջմիածին, իր թուղթերուն ու աչակերտներուն հետ: Դժբախտաբար, իր ժամանումէն քիչ յետոյ՝ 1907-ի Հոկտեմբերին կը մահանար «տոսպական աւիւնով» (Օրմանեան) գեղահասակ Հայրիկը, իր 87 տարիներու բեռան տակ կքելով ու իր պաշտպանեալին՝ Կոմիտասին կտակելով տեսակ մը որբութիւն:

Խրիմեան Հայրիկ

Հոս տեղին է թերեւս քանի մը խօսք ընել՝ Հայրիկ-Կոմիտաս յարաբերութեան եւ Խրիմեանի երաժշտասիրութեան մասին:

Ռուբէն Թէրլէմէզեանը չ'ընդունիր Հայրիկը իբրեւ պաշտպան Կոմիտասի՝ պարզ այն պատճառով, որ «Հայոց Կաթողիկոս Խրիմեանը բնաւ գաղափար չի ունեցել երաժշտութեան մասին» (Տես «Կոմիտաս Վարդապետ», Վիեննա, 1924, էջ 24): Այս տողերը հաւանաբար գրուեցան Արշակ Չօպանեանի «Նաղաչ Յովնաթան Աչուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը» հատորին (Փարիզ, 1910) ազդեցութեան տակ: Ուր, Չօպանեանը, յենելով կարգ մը պատմական իրողութիւններու վրայ, խստօրէն կը պախարակէ Խրիմեանը, «որ անհասկնալի քմայքով» մը (էջ 26), Էջմիածնի Ղուկասեան-Յովնաթանեան որմնանկարները «քանդած ու փճացուցած է անհատնելի վանտալութեամբ» (էջ 8):

Անշուշտ, անպատասխանատու գրիչներ չեն ո՛չ Չօպանեանը եւ ո՛չ ալ Թէրլէմէզեանը: Սակայն, անտեսելով որմնանկարներու պարագան որ դուրս է մեր նիւթէն, կարելի չէ տարակուսիլ Հայրիկի երգասիրութեան մասին:

Ա. Խահակեանը, «Խրիմեան Հայրիկը» խորագրով իր յուշագրութեան մէջ (Ա.Ճի, Պէյրութ, 1948) գրելով 1901 թուականին իր Էջմիածին այցելութեան ու Հայրիկին հետ ունեցած տեսակցութիւններու մասին, Խահակեանի մէկ հարցումին՝ թէ երկար ու անքուն գիշերներուն ի՞նչ կ'ընէ Հայրիկը՝ ան կը պատասխանէ. «Ճանճրոյթէս ման կու գամ դահլիճին մէջ, կը ծխեմ, կ'երգեմ, այդ միջոցին ալ կը գրեմ մինչեւ որ քունս գայ...»:

«Թոյլ տուէք հարցնել, Վեհափառ Հայրիկ, թէ ի՞նչ երգեր կ'երգէք»:

«Շարականներ կ'երգեմ, ներբողներ, սուրբ հարց երգերէն՝ Շնորհալու, Կեչառեցու, Պետրոս Ղափանցու, Գրիգորիս Աղթամարցու եւ Բաղդասար Դպիրի սիրոյ տաղերէն ալ կ'երգեմ: Ղափանցին լաւ տաղասաց է, Քուչակ Նահապետ անոր ից վեր է: Բայց ժողովրդի երգեր ամէնից վեր են. ես շատ կ'երգեմ մեր Վանայ եւ Մուշի գեղջկական երգերը որ սովորել եմ

www.naregatsi.org

վաղուց, Վարագայ եւ Ս. Կարապետի ուխտաւորներից: Բայց ամէնից շատ կը սիրեմ Խորենացու «Ողբ»ը, անոր համար ես մի եղանակ եմ հնել ու կ'երգեմ»:

Կայ եւ ուրիշ պարագայ Հայրիկի երգասիրութեան:

1893 թուականին Խրիմեանը կարգադրեր էր, որ իր թոռները չաբաթը երկու անգամ Կոմիտասէն երգի դաս առնէին: Այդ թոռներէն Կարինէ Խրիմեանի հետ յետագային ունեցած իր պատահական տեսակցութեանը մասին գրելով՝ Աղաւնի Մեսրոպեանը, իր «Ծուչեր Կոմիտասի Մասին» յօդուածին մէջ (Էջմիածին, Դեկտ. 1955) կը մէջբերէ Կարինէի պատմածը, թէ՝ «եկաւ ժամանակ, որ մեր երկու քրոջ երգեցողութեան դասերը խմբակի մը վերածուեցան: Դուռ ու դրացիի երգել սիրող երեխաներու խմբակը, ի մեծ ուրախութիւն Խրիմեան Հայրիկի, արդէն յայտնի դարձաւ գիւղի մէջ»: Այս պարագան չափազանց «կ'ուրախացնէր Վեհափառ Հայրիկը, որ օրհնելով Կոմիտասի «աստուածային» չնորհները, ուժ ու կորով կը մաղթէր անոր»:

Իսկ, «Պապիկ եւ Թոռնիկ» հատորին մէջ (գլուխ ԺԸ.) խօսելով երաժշտութեան մասին, Հայրիկը կը բացատրէ թէ, «մինչ սոխակի դայլայլիկն եւ այլ քաղցրախօս թռչուններուն ձայնէն, ծովու մռնչող ալիքներէն, ջրերու հոսանաց, անտառներու համաչունչ սօսափէն, բան մի աստի, բան մի անտի առնելով՝ երգահան մարդիկ չխմբագրեցի՞ն երաժշտութեան այնչափ հիանալի եղանակներ եւ դասեր»:

Արդ, Կոմիտասի «աստուածային» չնորհները գնահատող եւ երաժշտութեան մասին այնքան բանաստեղծօրէն արտայայտուող Հայրիկի մասին ըսել թէ «բնաւ գաղափար չի ունեցել երաժշտութեան մասին» խոտոր կը համեմատի այս վկայութիւններուն եւ իրողութեան հետ: Արդարութիւնը կը պահանջէր, որ այս քանի մը տողերը արձանագրուէին հոս, յարգելու համար այս ճշմարիտ հայուն՝ Հայրիկին յիշատակը:

ԿՈՄԻՏԱՍ - ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Խրիմեանի վախճանումէն ետք Կոմիտասը ջանաց յանձնուիլ ներքին աշխատանքներու: Այդ չրջանին՝ 1908-ի Նոյեմբեր ամսուն վերջերը, Պոլսոյ Պատրիարքարանի Դիւանին 845 թուահամարը կրող արձանագրութեան մը համաձայն, իրմէ կը խնդրեն ձայնագրութիւնը Էջմիածինի մէջ երգուած Պատարագին, գործածուելու համար Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ ա'լ:

Պատասխանելով դիւանի խնդրանքին, Իզմիրլեան Պատրիարքին ուղղուած 9 Ցունուար 1909 թուակիր նամակով մը Կոմիտասը կ'ըսէ թէ, Էջմիածին երգուող պատարագին «իմ սրբագրած եղանակները տակաւին

www.naregatsi.org

անթիպ են: Կ'արտագրեմ եւ կարելւոյն չափ չուտով կ'ուղարկեմ մէկ օրինակ հայ՝ եւ միւսը եւրոպացի նիչերով գրուած»:

Այս նամակագրութեամբ սկսուած կապէն Կոմիտասը քաջալերուելով, պարիարքին կ'ուղղէ նոյն թուականը կրող ուրի՛շ նամակ մը:

«Ամենապատիւ Տէր,

Առիթից օգտուելով համարձակութիւն եմ առնում մի կարեւոր խնդիր անելու:

Պաշտօնական պատասխանագրիս մէջ յիշուած՝ պատարագի սրբագրուած երգերը մեծ մասով յոյն, տաճիկ, պարսիկ եւ արաբ խառնաշփոթ եղանակներով են կազմուած. ես ջանացի եղածը հնարաւոր չափով յարմարեցնելու մեր լեզուի առոգանութեան օրէնքներին: Բայց, որքան էլ յաջողեցայ մի ընդհանուր կապ հաստատել, այնուամենայնիւ օտար են եւ մուրացածոյ, ոնցա շարժած զգացումները չեն համապատասխանում մեր սրտի սեփական յուզումներին:

Որպէսզի կարողանամ իմովսաննն օժանդակած լինել բնիկ ազգայինն երաժշտութեան հիմնաւոր հաստատութեան, նախ՝ սկսայ շատ մանուկ հասակիցս հետեւել ու ժողովել եւ գրի առնել հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ — գեղջուկ եղանակները: Երկրորդ՝ Ս. էջմիածնի, Վենետիկի, Պերլինի, Փարիզի Հայ ձեռագրերը պրպտելով հանեցի եւ ի մի ժողովեցի բոլոր հին հայ երաժշտութեան խազաբանութեան վերաբերեալ կանոնները ու օրէնքները եւ կազմեցի մի երաժշտարան-դասագիրք: Թէեւ ջուրն իր ճանապարհն է գտել, սակայն դեռ պակասում են ինչ-ինչ կարեւոր տուեալներ:

Արդ, Ամենապատիւ Տէր իմ, Կեսարիոյ Ս. Դանիէլ Վանքի ձեռագրերի մէջ Տրդատ Սրբազան Պալեան գտել էր ուղիղ 14 տարի առաջ մի կանոնագիրք հայ խազաբանութեան մասին: Անմիջապէս դիմեցի եւ խնդրեցի, որ՝ կամ ուղարկէ, կամ արտագրել տայ եւ կամ լուսանկարել տայ իմ հաշուին: Սակայն ի գարմանս ստացայ մի գիր, որով առաջարկում էր ինձ վճարել 300 ռուբլի եւ ձեռք բերել այդ նորագիւտ ձեռագիրն՝ իբր սեփականութիւն: Ես ի վիճակի չէի մի այդպիսի ապօրէն գործ կատարելու, ուստի, մինչեւ օրս, ուղիղ 14 տարուան ընթացքում արածս բոլոր յուսադրող դիմումներն ապարդիւն անցան՝ այդ ձեռագիրը ձեռք բերելու եւ ուսումնասիրելու համար: Ոչ ոք չհասկացաւ այն դառն կսկիծը, որ ես զգացի: Դիմեցի նոյնիսկ հանգուցեալ Հայրապետին, բայց անտարբերութեամբ վարձատրուեցայ:

Կատարելապէս վստահ Ձերդ տիրութեան վրայ, խնդրում եմ, հրամանագրել տաք, որ այդ ձեռագիրն ուղարկուի ինձ՝ գոնէ արտագրելու համար:

Միակ ցանկութիւնս եւ բուռն փափաքս է՝ բանալ այն վարագոյրը, որով ծածկուած են մեր հին եւ նոր եղանակները՝ մեր սրտի եւ հոգու առաջ:

www.naregatsi.org

Երբ այդ ձեռագիրն անցնէ ձեռս, ունեցածս օրէնքների վերայ անշուշտ աւելնալու են նորերը, որոնք աւելի դիւրութիւն են ընձեռելու ինձ օր առաջ հրապարակ հանելու մեր երկնային մաքուր եղանակները: Մեր եղանակների գիւտը համաշխարհային երաժշտութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի:

Ցոյս է եռում, որ Ձերդ Ամենապատուութեան հզօր Ձայնը վերջակէտ պիտի դնէ այս տխուր անյուր իրականութեանը:

Ներողութիւն հայցելով Ձերդ Բարձր Սրբազնութիւնից պատճառածս ձեղութեան համար, գալիս եմ կրկին խնդրելու, որ Ձեր բազմագբաղ կեանքի մի վայրկեանն էլ հաճէք ինձ շնորհելու:

Մատչելով խորին ակնածութեամբ ի համբոյր Սրբազան Աջոյ, մնամ՝

Ձերումդ Ամենապատուութեան
Խոնարհ ծառայ եւ անձնուէր որդի
ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ»

1909, 9 Ա.
Ս. Էջմիածին

Այս նամակին կը յաջորդէ դեռ ուրի՛չ նամակ մը՝ ուղղուած Պատրիարքական Տեղապահ Ցովհաննէս Արշարունի Եպիսկոպոսին՝ հետեւեալ պարունակութեամբ:

«Սրբազան հայր,

Ըստ յանձնարարութեան Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական ժողովի (համար 56, 1908, 29 ԺԱ.) խոստացել էի ընդօրինակել մի մի օրինակ հայ եւ եւրոպացի նիշերով մեր Ս. Պատարագի միաձայն այն երգերցողութիւնէն, որ գործ է ածւում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում: Արդէն մաքուրը պատրաստ էր հայ նիշերով ամբողջապէս եւ եւրոպացի՝ մասամբ, երբ 16 տարուան աշխատանքս պտուղ տուաւ, գտայ մեր հին խազերի հիմնական բանալին եւ սկսայ կարդալ պարզ խազերով գրուածները:

Արդ, պիտի խնդրեմ, որ մի առժամանակ կրկին շարունակուի սովորական եղած երգեցողութիւնը եւ երբ բոլորովին հրապարակ գայ մեր հանճարեղ նախնեաց հոգեբուխ երաժշտութիւնը, այն ժամանակ աւելի յարմար է մի ընդհանուր պատուագիր (*պատուիրանագի՞ր, Ց.Ա.*) յղել հայ եկեղեցիներին...»:

Ցետոյ, յետ գրութեամբ մը կրկին կ'անդրադառնայ իր նախկին խնդրանքին.

«Կեսարիոյ Ս. Դանիէլ Վանքի երաժշտական ձեռագրի մասին ցարդ տեղեկութիւն չունիմ: Խազերի յրիւ ուսումնասիրութիւնը փութացնելու համար արդ կարեւոր է ամէն, նոյնիսկ չնչին տեղեկութիւն: Եթէ ցարդ ընդօրինակած չեն, կը խնդրէի, որ ձեռագիրն ուղարկուէր ինձ եւ արտա-

www.naregatsi.org

գրելուց յետոյ անմիջապէս կը վերադարձնէի: Կարող եմ, գործին անծանօթ մարդիկ նման խագերը շփոթել ծուռ եւ սխալ արտագրել, որով գործն աւելի կը դժուարանայ ուսումնասիրութեան միջոցին: Նորից պիտի խնդրեմ, այս խիստ կարեւոր գործին դրական ընթացք տրուի»(*):

Ցայտնի է թէ այս խնդրանքներուն ընդառաջող չէ եղած: Այս նամակներու գրութեան թուականը կը զուգադիպէր այնպիսի հեւքոտ շրջանի մը, երբ, Խրիմեանի վախճանումէն ետք Իզմիրլեանը, անոր թափուր մնացած Աթոռին իր կաթողիկոսական թեկնածութիւնը առաջ քշելու համար զբաղած էր՝ Օրմանեանի դէմ սկսուած խաչակրութիւնը ի նպաստ իրեն շահագործելու աշխատանքով: Այդ աղմուկին մէջ, Տեղապահ ու պաշտօնէութիւն, իւրաքանչիւրը տարուած ի՛ր ներքին հաշիւներով Աթոռներու փոփոխութեան մը պարագային, հազիւ թէ ժամանակ գտնէին լրջօրէն զբաղելու կեսարիա գտնուած հատորի մը խնդիրով:

Պատմութեան մնացեալ մասը, ու յետագային այդ խազագրութեան հատորին վիճակուած բախտը արդէն պէտք չունի գուշակութեան: Կեսարիոյ քանի հազար հայութեան ու վանքերուն ու 300 ձեռագիրներուն հետ այդ խազագրութեան հատորն ա՛լ ինկաւ երախը մեծ Եղեռնին: Ո՞ղջ մնաց, թէ ոչնչացուեցաւ — Աստուած միայն գիտէ...

Բայց, այս կէտին կը ծագի ուրի՛չ հարց. ի՞նչ եղան իր այն թուղթերը գոնէ, որոնցմով «իմ 16 տարուան աշխատանքս պտուղ առաւ, գտայ մեր խազերի հիմնական բանալին...». ինչ եղաւ իր կազմած «երաժշտական դասագիրքը»:

Ի՛նչ եղան...

ՀԱՄԵՐԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Այս ներքին աշխատանքներէն բացի, 1908-ի չրջանէն հազիւ երկու համերգի արձագանգը կայ Պաքուէն: Ս. Թիմուրեանի 80 հոգիանոց երգչախումբով ան կ'արձանագրէ իր սովորական յաջողութիւնները: Ասով հանդերձ ներքին աշխատանքի տրամադրութիւնը եւս կը սկսի խանգարուիլ: Հայրիկի մահով, էջմիածնի չրջափակը կը նեղնայ աւելի: Անոր ողջութեան երբեմն ներքնապէս տառապելով հանդերձ, գոնէ լրջօրէն չէր մտածած էջմիածինը ձգել հեռանալու մասին: Միաբաններու մեծամասնութեան սառ վերաբերմունքը եւ իր գործին հանդէպ ցոյց տրուած ընդհանուր անտարբերութիւնը, այժմ կը մտալրկէր զինք, ու պատճառ կ'ըլլար վանքէն

(*) Կոմիտասի սոյն երկու նամակները արտագրուեցան իր մահուան յիսնամեակին առիթով Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւելեան թեմին կողմէ 1985-ին տպագրուած գրքոյկէ մը:

www.naregatsi.org

իր կապը խզելու բաղձանքին: Վանքի մթնոլորտէն կը վարակուէր նոյնիսկ դուրսի ժողովուրդը:

1908-ին Նոյեմբերին, երբ, Զօպանեանը, իբրեւ պատգամաւոր, Կաթողիկոսական ընտրութեան համար Էջմիածին կը հասնէր, անմիջապէս պիտի զգար Կոմիտասի հանդէպ ցուցաբերուած ընդհանուր անտարբերութիւնը: Իսկ քիչ յետոյ Իզմիրլեանի ընտրութիւնը բա'ն չփոխեց տիրող անտարբերութենէն:

«Իզմիրլեան կաթողիկոս չունեցաւ իր նախորդներուն խանդավառ վերաբերումը: Ընդհակառակն ազդեցութիւնը կրեց հին մտայնութեամբ տոգորուած միաբաններուն որոնք ամէն վայրկեան մեքենայութիւններ կը լարէին յուսահատութեան մատնելու համար զայն եւ ջլատելու անոր կորովը», կը գրէ Զօպանեան իր Անահիտին մէջ (Գ. տարի, թիւ 1-2) եւ կը շարունակէ. «Շրջապատը նեղ էր իրեն համար. անթիւ ընելիք ունէր, միջավայր չկար, հարկ եղած օգնութիւնը չկար: Տարօրինակ բան է որ Մայր Աթոռը, որ Ցարին կարծածին պէս մեծահարուստ չէր բայց հեռու էր աղքատ ըլլալէ, թէ' Խրիմեանի, թէ' Իզմիրլեանի հայրապետութեան օրով, որեւէ գումար չէ տրամադրած այդ մեծարժէք արուեստագէտին որ իր երաժշտական գործերը հրատարակէ, գէթ իր դաշնակած պատարագը տպագրէ: Կը նեղուէր հոն, մանաւանդ Փարիզի մէջ ունեցած լայն ու փայլուն ասպարէզէն յետոյ»:

Այնուհետեւ Զօպանեան կը պատմէ թէ ինչպէս Կոմիտասը ընկերակցեցաւ վերադարձող պատգամաւորներուն մինչեւ Թիֆլիս, ուր մտադիր էր իր հաչուոյն համերգ մը կազմակերպել: Թիֆլիսի հայութիւնը, Թրքահայ 40 պատգամաւորներուն ի պատիւ ճաշկերոյթ մը սարքեց ուր երգեցին ծերունի Ջիւանին եւ Կոմիտաս՝ որ «զմայլեցուց ամէնքը իր բազմաթիւ, բազմազան, հրաշալի երգերով»:

Ճաշկերոյթէն յետոյ տեղի կ'ունենայ նաեւ Կովկասի Բարեգործական Ընկերութեան տարեկան երեկոյթը, ներկայութեամբ Կովկասի փոխարքային եւ ուրիշներու: «Կոմիտաս իր երգեցողութեամբ փայլ տուաւ ու փոխարքային ներկայացուելով անոր ջերմ չնորհաւորութիւնները ընդունեցաւ, սակայն իր ծրագրած համերգին համար օգնողներ, կարգադիր Գոմիթէ մը կազմելու տրամադիր անձեր գտնելու իր յոյսը ի դերեւ ելաւ: Խօսեցանք քանի մը «ջոջ»երու. «Թող ինք սարքէ համերգը, ըսին, մենք կ'աչխատինք տոմսերը տարածել...»: Ինքը միջոցներն իսկ չունէր սրահ մը վարձելու: Վչտացած, հրաժարեցաւ իր ծրագրէն եւ դարձաւ Էջմիածին»:

Վաթսուն տարիներու սա հեռաւորութենէն դեռ այսօ'ր իսկ մարդ կ'ընդվզի՝ կարդալով Զօպանեանի տողերը միջավայրին անտարբերութեան մասին: Կ'ընդվզի մանաւանդ գերզգայուն Վարդապետին ձեռնունայն ետ վերադառնալու պատկերին դէմ: Երկկի իր բացառիկ ու փայլուն համերգներուն արձագանգը Փարիզէն Թիֆլիս դեռ չլռած, մարդիկ որքան չո'ւտ պիտի փոխուէին: Ու երեւակայել, որ նաեւ զզուելի միլիոններուն մէջ

www.naregatsi.org

լողացող Թիֆլիսը հինգ հոգինոց յանձնախումբ մը կազմելու չափ յանձնառու մարդ չունէր: Նո՛յնը նաեւ լոյսի քաղաք կոչուած՝ սակայն մութ՝ հա՛յ Փարիզին մէջ՝ ուր չգտնուեցաւ գոնէ մէ՛կ հատիկ թաղական, որ մոմի մը լոյսը ունենար իր հոգիին մէջ, ու ճգճիմ ամասվճարով մը պահէր Մեծ Վարդապետը դպրապետի փոքր պաշտօնին վրայ: Ա՛յն Վարդապետը, որ Պերլինէն մինչեւ Փարիզ, «արեւմտեան ներուս չատ բան ուսուցանել կարող է(ր)» (Ֆլայշէր), եւ որ «արեւմտեան հնագոյն քաղաքակրթական ժամանակներու ծանօթութեան համար իսկապէս առանձնակի կերպով նշանակալից» էին (Տոքթ. Զայֆերթ) իր յայտնաբերած նորութիւնները երգի ու երաժշտութեան մասին: Նո՛յն Կոմիտասը՝ որու «հայ ժողովրդին եւ ամբողջ երաժշտական աշխարհին մատուցած ծառայութիւնը... դժուար է լրիւ նշել» (Մ. Աղայեան): Եւ տակաւին՝ «ես երաժշտական վերլուծման ենթարկեր եմ Կոմիտասի ստեղծագործութիւնները եւ եկեր այն եզրակացութեան, որ Կոմիտասը հոչակաւոր արուեստագէտ է: Ոչ միայն հայերը, այլ ողջ երաժշտական աշխարհը կրնայ հպարտութեամբ արտասանել այդ անունը» (Փրոֆ. Լախ):

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ

Ցուսալքուած ու զառնացած, ան Թիֆլիսէն վերադարձաւ նաեւ խորապէս վիրաւորուած զգացումներով: Ի՛նչ վարդապոյն յոյսերով գացեր էր հոն, ու որպիսի՛ հիասթափութեամբ դարձաւ ետ՝ բոլորովին ձեռնունայն, ընկճուած, նուաստացած: Առանձնանալով իր նեղ խուցը, փակեց դուռը եռեւէն, անքուն գիշերներ անցուց հոն: Մերձակայ յաջորդ խուցերու մէջ իր ձախողութեան վրայ ուրախացող սեւազգեստ ու սեւսիրտ միաբանակիցներու ներկայութիւնը խռովեց զինք աւելի՛: Իր զառնութիւնը եւ արդար զայրոյթը սանձելու ա՛լ անկարող՝ աչնանասկիզբի թուխ գիշեր մը ան անցաւ իր սեղանի պլպլացող ճրագին առաջ, ու սկսաւ գրել իր հրաժարականը միաբանութենէն: Գաղափար իսկ չունէր գրելու առեն, թէ հրաժարելէ ետք ո՛ւր պիտի երթար, ի՛նչ պիտի ընէր նուազագոյն ապրուստի մը համար: Բայց կ՛ուզէր անպայման ընթացք տալ իր ազնուական ընդվզումին ու փախչի՛լ, պարզապէս փախչիլ իր չուրջի փոքրիկ ու փոքրոգի աշխարհէն, եւ յանձնուիլ բաղդի հովերուն:

Կը գրէ.

«Վեհափառ Հայրապետի Ամենայն Հայոց
Տ.Տ. Մատթէոս Բ.

Վեհափառ Տէր,

Քսան տարի է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան եմ: Մտել եմ այս հաստատութեան ծառայելու նպատակով: Քսան տարուան ընթացքում շրջա-

www.naregatsi.org

պատճ ինձ թոյլ չէ տուել այն անելու, ինչ կարող էի, որովհետեւ տեսայ միշտ որոգայթ եւ ո՛չ արդարութիւն: Նեարդերս թուլացել են, այլեւս տոկալու ճար ու հնար չունիմ: Որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում: Մարաւի եմ ազնիւ աշխատանքի, խանգարւում եմ, փափաքում եմ հեռու մնալ՝ խցել ականջներս՝ չլսելու համար, գոցել աչքերս՝ չտեսնելու համար, կապել ոտքերս՝ չգայթակղուելու համար, սանձել զգացումներս՝ չվրդովուելու համար, բայց գի մարդ եմ, չեմ կարողանում: Խիղճս մեռնում է, եռանդս պաղում է, կեանքս մաշւում է եւ միայն վարանմունքն է բուն դնում հոգուս ու սրտիս խորքում:

Եթէ հաճոյ է Վեհիդ ինձ չկորցնել, այլ գտնել, արտասուելով աղերսում եմ՝ արձակեցէք ինձ Ս. Էջմիածնայ Միաբանութեան Ուխտից եւ ընծայեցէք Սեւանայ Մենաստանի մենակեաց: Քսան տարին կորցրի, գոնէ մնացած տարիներս շահեցնեմ եւ անդորրութեամբ գրի առնեմ ուսումնասիրութիւններիս պտուղները՝ իբր առաւել կարեւոր ծառայութիւն հայ տառապեալ սուրբ եկեղեցւոյ եւ գիտութեան:

Վեհափառութեանդ ծառայ եւ որդի
Կոմիտաս Վարդապետ
Միաբան Ս. Էջմիածնի»

1909 Սեպտմ. 5
Ս. Էջմիածին

Ցաւոտնի է թէ այս հրաժարականը դժբախտաբար մերժուեցաւ Իզմիրլեանի կողմէ, եւ, դառնացած մարդու իր հոգեվիճակը չարունակեց լսել Կոմիտասի զգայուն էութիւնը:

Վերեւ պարզուած հարցերէն անդին, սակայն, նամակը հետաքրքրական է նաեւ իր գրակա՛ն պարունակութեամբը: Տողընդմէջ կարելի է նկատել արուեստագէտի պարզ հոգին: Մենք կը տեսնենք հոն անկեղծ, ու գրեթէ մանկունակ հոգի մը, որ կը չարունակէ մնալ իր անտիական օրերու պարզութեամբը անաղարտ: Անհունօրէն յուզուած, եւ իր յուզումէն ու մանաւանդ լքուած ըլլալու իր պարագաներէն տարուած, եւ այդ վիճակը ողբալու համար իր գոած բանաստեղծական բառերէն ու պատկերներէն իսկ հրապուրուած՝ ան կը չարայարէ տողեր, որոնք ա՛յնքան հարազատօրէն ներչնչուած ըլլալ կը թուին ժամագիրքի ոճէն ու գեղեցիկ նմանութիւններէն.— «անասանելի են անօրինութիւնք իմ, անլուելի են ցաւք իմ, անբժշկելի են վէրք իմ»: Եւ կամ՝ «գոցել աչքերս, խցել ականջներս, կապել ոտքերս, սանձել զգացումներս...»: Արդարեւ, ապտակուած տղայ մը՝ որ կը յուզուի չատ աւելի իր լալո՛ւ ձայնէն, քան ապտակի ցաւէն: Դժգոհութեան պատճառները թէեւ միշտ կան ու կան, սխալ պիտի ըլլար, հետեւաբար, այդ նամակը տառացիօրէն կարդալով ընդունիլ թէ, իր «քսան տարին» կորսնցուց վանքին մէջ: Կարելի է «կորսուած» սեպել միայն ա՛յն

www.naregatsi.org

տարինները որոնք ան ապրեցաւ հոն՝ Գերմանիայէն վերադառնալէ ետքը։ Ընդհակառակը, էջմիածին ապրած իր առաջին տասնամեակը պարզապէս օրհնութիւն մըն էր թէ՛ իրեն եւ թէ ազգին համար։ Այդ շրջանին էր, որ ան ճանչցաւ իճիգիճ ու գտաւ իրեն համար նախասահմանուած ուղին։ Առաւելապէս գրական ներշնչումով գրուած այդ նամակը, ուրեմն, դառնացած հոգիի մը տագնապալի մէկ հոգեվիճակը պարզելուն հետ միաժամանակ, է՛ նաեւ սրտազեղումը դիւրագրգիռ ու անհանդարտ արուեստագէտի մը, որ կը սիրէ թեւածել քերթողական ոլորտներ, ու որսալ լեզուական գեղեցկութիւնները։ Ասով հանդերձ, եթէ իսկ անտեսուին փոխաբերութիւններու պարագան, խորքին մէջ սակայն կա՛ն ու կը մնան տակաւին իր դժգոհութեան տուն տուող պատճառները։

Կերպով մը վերեւի նամակին չարունակութիւնն է, չուրջ չորս ամիս ետք՝ Յունուար 12, 1910–ին գրուած ուրիշ նամակ մը, ուղղուած, դարձեալ, Իզմիրլեանին։ Վանքերու եւ նման հաստատութիւններու նեղ շրջափակին մէջ ներքին պառակտումի ու մանաւանդ հակընդդէմ նախանձի երեւոյթները կը չարունակուին տակաւին, ու ինք դժգոհ է իր առօրեայէն։ Կը գրէ.

«... Համարձակութիւն եւ վստահութիւն եմ ստանում յայտնելու, որ արդէն 11–րդ տարին է, ինչ ես ուսումս կատարելագործել, սկսել եմ Մայր Աթոռի երաժշտութեան պայծառութեան համար ծառայել, բայց իրր մի անպէտք կոճղ ընկած մնացել եմ այստեղ, բաղդի հովերին յանձնուած, եւ քանի աւելի ժամանակս անցնում է, մարում է սրտիս բոցը, հոգուս եռանդը եւ մերձ է յոռետեսութիւնն ու յուսախաբութիւնը, որ իրր մի երկգլխանի ճիւաղ ինձ պաշարէ, որից յետոյ մնում է ինձ միայն մի ելք, որոնել այլ տեղ, այլ հանգամանքներ, որպէսզի անպէտք ընկած չմնամ այստեղ»։ («Կոմիտաս», Ս.Գ. Գասպարեան, Երեւան, 1961. էջ 81)։

Այս նամակը եւս կ'իյնայ խուլ ականջներու, եւ ընթացք չի տրուիր իր խնդրանքին։ Կը համբերէ չուրջ տասը ամիս եւս, եւ, ձանձրացած, 1910–ի Հոկտեմբերին, իր ծննդավայրը այցելելու պատրուակո՞վ, թէ ներքին ծրագրով մը՝ ան ճամբայ կ'ելլէ դէպի Քէօթահիա։ Իսկ, Քէօթահիոյ ճամբան... պիտի անցնէր Պոլիսէն, եւ Պոլիսն ալ ինչպէս գիտենք, պիտի ընդունէր զինք գրկաբաց։

ԴԺԳՈՀՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Մանուկ Աբեղեանը, որ այդ օրերու դէպքերը կը դիտէ առարկայարար, առանց իսկ լուր ունենալու «Հրաժարական» նամակի գոյութենէն, կ'ըսէ (ըստ Թ. Ազատեանի).

«Էջմիածնի մէջ բոլոր իր չուրջինները սիրով ու յարգանքով կը վարուէին Կոմիտասի հետ։ Իրրեւ արուեստագէտ իրեն հանդէպ խստապահանջ չէին։ ... Մերունի միաբաններն իսկ մեծ համակրանք կը տածէին։ Ասոնցմէ

www.naregatsi.org

Ծովհ. Եպսկ. Շիրակունի 1000 ռուպլի նուիրեց դաշնակ մը գնելու համար: Իրեն յատկացուցած էին առանձին բնակարան, որ կը բաղկանար երեք սենեակէ»:

Ուրեմն բուն պատճա՞ռը դժգոհութեան:

«Հակառակ ասոր, հետզհետէ կը ձանձրանար իր շրջավայրէն: Էջմիածինէն բաւարարութիւն չէր ստանար իբրեւ ստեղծագործող երաժիշտ: Ամէնէն առաջ զայն կը յոգնեցնէր խումբ պատրաստելու աշխատանքը: Արեղեանի չատ անգամ գանգատած է թէ իրեն համար պատիժ դարձեր է այդ գործը, որովհետեւ խումբը պարտաւորուած էր կազմել միմիայն ճեմարանի աշակերտներէն (որոնց) տարիքին հետ ձայներնին ալ նոյնը չէր մնար: Ճետոյ... չէին կրնար մասնակցիլ չափահասներ ու կիներ: Անոր թոյլ կը տրուի Վաղարշապատի մէջ երկու սեռէ երգչախումբ մը կազմել»: Գոհացում չի գտներ: Ճետոյ կը փորձէ խումբ մը կազմել Երեւանի մէջ եւ փորձերու համար չաբաթը երկու անգամ երթեւեկել: Գոհացում չի գտներ: Ո՛չ միայն եւրոպական՝ այլ նոյնիսկ հայկական չափանիշով թերի կը գտնէ ամէն ինչ, մէջն ըլլալով եւ նուագարանի բացակայութիւնը (Քաղուած Թ. Ազատեանի «Կոմիտաս»էն, էջ 63–64):

Ուրեմն անարդար պիտի ըլլար, հիմնուելով միմիայն «որոգայթ»ի պատճառաբանութեան վրայ, ամբողջ միաբանութիւնը դնել խաւգարողի պիտակին տակ, երբ, անդին, կային Շիրակունիի, Կարապետ Եպսկ. Տէր Մկրտչեանի, Ղեւոնդ սրբազանի պէս ազնուական հոգիներ ա՛լ, որոնք երեւութապէս չէին կրնար դասուիլ որոգայթողներու չարքը:

Արդէն այդ նամակէն հազիւ տարի մը յետոյ ի՛նքն իսկ մոռցած այդ բոլորը, կ՛ընդունի թէ առանց էջմիածինի ինք «կօշկակար» միայն պիտի ըլլար: Ասիկա կը պատահէր Պոլիս: Կարգ մը տեղական տիրացուներ զինքը կը խծբծէին որ իբր թէ չատ մեծամիտ էր եւ ինքնիրեն դասելով «հայ երաժշտութեան աստուած», կը մերժէր արժանիք տեսնել ուրիշներու մէջ:

Պատասխանելով այդ զրպարտութիւններուն Կոմիտասը կ՛ըսէ թէ, ինքզինքս «միակ երաժշտագէտ ... համարելու եւ հռչակելու ոչ յաւակնութիւնն եմ ունեցել եւ ոչ էլ երեւակայել: Ընդհակառակը... եթէ բաղդն ինձ չժպտար եւ ես Ս. Էջմիածին եւ ապա իմ անգին բարերար Պ. Աղեքսանդր Մանթաչեանի միջոցաւ Գերմանիա չգնայի, կը լինէի... չատ չատ մի կօշկակար, որովհետեւ որբիս խնամող ծարութիւն հօրեղբայրս էլ կօշկակար էր եւ ակնյայտնի բան է որ ես էլ, ամենայն հաւանականութեամբ, նրան պիտի աշակերտէի» (Ժամանակ, Պոլիս, 1910 Հոկտմ. 8):

Ուրեմն ներողամտաբար միայն կարդալով իր նամակներուն այն ա՛յլապէս գրական սիրուն չափազանցութիւնները, կը մնան, դժբախտաբար, իր դժգոհութեան տուն տուող մի՛ւս պատճառները, որոնք արդարեւ կը գողնային իր սուղ ժամանակը ու կը «խանգարէին» իր գիտական կարեւոր

www.naregatsi.org

աշխատանքները: Շրջապատ, որ Պերլինէն ու Փարիզէն յետոյ ա՛յնքան խուլ էր, ու թոյլ չէր տար իրեն «անելու այն, ինչ կարող» էր: Եւ երբ իր գրութեամբ կ'առաջադրէ «մնացած տարիներս չահեցնեմ եւ անդորրութեամբ գրի առնեմ ուսումնասիրութիւններիս պտուղները իբր առաւել կարեւոր ծառայութիւն հայ տառապեալ Ս. Եկեղեցւոյ եւ գիտութեան», մատը կը դնէ բուն վէրքին վրայ՝ որ իր մտալկումներուն առանցքն է, եւ ուր մարգարէական նախազգացում մը կայ աճապարելու:

Արդարեւ էջմիածինը ունէր չատ ուրիշ ուսուցիչներ պարապելու համար երգեցիկ խումբերով կամ տօնական օրերու հանդէսներով: Կար միայն մէ՛կ Կոմիտաս, որ կրնար հիմնական դիմագիծ տալ մեր երաժշտութեան ու երաժշտական գիտութեան: Ինչե՛ր ունէր դեռ մեզ տալիք, ու չահեցնելիք», եւ ինչե՛ր մնացին ընդմիշտ «խանգարուած»...

ՊՈԼԻՍ... ԵՒ ԱՆԱՒԱՐՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1910 թուականի աշունը ան վերջապէս թողուց էջմիածինը ու անցաւ Պոլիս: Հոն գտաւ իր փնտռած միջավայրն ու գործունէութեան ազատ դաշտը: Անշուշտ, «խանգարողներ» հո՛ն ալ եղան: Բայց եղան, նաեւ, իրեն թեւ ու թիկունք հանդիսացող մտաւորականութիւն մը եւ հասարակութիւն մը: Եղաւ, մանաւանդ, խանդավառ երկսեռ երիտասարդութիւն մը որ մեղրահիւթ փնտռող մեղուներու պէս Պոլսոյ ամէն թաղերէն հաւաքուեցաւ իր չուրջը, Վարդապետին հետ բարձրանալու համար հայ երգի աննախադէպ կատարները, Սահմանադրութեան ընձեռած թուրքիոյ քաղաքական թոյլատու մթնոլորտին մէջ:

Պոլիսէն մինչեւ Զմիւռնիա ու Եգիպտոս, հայ երգը թեւածեց լայն սրահներու կամարներուն տակ, քերելով եւրոպացի ու թուրք քաղաքական դէմքերու եւ մտաւորականութեան ականջները, չարունակ խլելով խանդավառ ծափեր ամէնուր, եւ տեղ-տեղ ալ, ներկաներէն ոմանց սելճուքեան սեւ սրտերուն մէջ արթնցնելով թերեւս ցեղային թունաւոր նախանձ...

Սակայն, Սահմանադրութեան հովանիին տակ արմատանալ փորձող ազատութիւն եւ հաւասարութիւն կոչուած ո՛րեւէ ծաղիկ, դժբախտաբար, երկար չէ՛ր դիմանար թուրքիոյ օդին ու ջուրին: Զդիմացաւ նաեւ Հայ Երգին Առաքեալը... Ու խամրեցաւ՝ հազի՛ւ բացուած:

Շուտով՝ գնաց գարուն, եկաւ աշուն:

Գնաց Սահմանադրութիւն, եկաւ նորէն Բռնութիւն:

Եկաւ Ապրիլ 24:

Մնացեալը ծանօթ պատմութիւն է:

Մեր առաջադրութենէն դուրս կը մնայ ասկէ անդին չարունակել՝ լիովին ներկայացնելու համար Կոմիտասի կեանքին ու գործունէութեան

www.naregatsi.org

այս վերջին ու նո՛յնքան փառաւոր ու բեղմնաւոր շրջանը եւս: Այս «Անաւարտ Կենսագրական»ով ես ուզեցի լոյսին բերել առաւելապէս կարգ մը մութը մնացած դրուագները իր կեանքին: Որքան ինծի յայտնի է, հրապարակի վրայ եղող բաւական թիւով հատորներ չեն անդրադարձած հոս արձարծուած որոշ միջադէպերու:

Մնացեալը, այո, ծանօթ պատմութիւն է:

Արիւնո՛տ պատմութիւն:

Պոլիսը թէ՛ բարձրացուց զինք Ողիմպոսի Բարձունքները, եւ թէ վերջիվերջոյ նետեց տարտարոսային անդունդ ու... Թրքավարի մթութիւն:

Պոլսոյ մէջ, ու Պոլիսէն դուրս, չուրջ չորս տարիներու առաքելական ու ստեղծագործական բեղմնաւոր գործունէութենէ մը յետոյ, վրայ հասաւ 1915-ը:

Ջանկըրըի մէջ «բանտի միեւնոյն կամերայում բանտարկեալներին արգելուած էր միմիանց հետ խօսել: Սակայն Կոմիտասը գտնում էր ելքը եւ երգեցողութեան միջոցով ցանկացած միտքը հաղորդում էր բանտարկեալներին: Այդ հնարամտութեան համար Կոմիտասը տաճկական ոստիկանից «վարձատրւում» է այնպիսի մի ահաւոր ապտակով, որ ամբողջ մարմնով ցնցւում է...» («Կոմիտաս», Ս. Գ. Գասպարեան, էջ 96):

Կը գրէ Ժիրայր Միսաքեան.

«Այաչի բանտէն մեր ձեռքը հասած երկտողի մը մէջ Վարդապետը կը գրէր.

— Ես կեանքումս երկու բան չեմ մոռանայ... Թէ ինչպէ՛ս իմ ծննդավայրում, չորս տարի չարունակ, առանց բարձի նստում էի վարժարանի չոր, սառը յատակին... որբացած թափառում էի փողոցներում... եւ մէկ էլ, աքսորում եղած ժամանակ, տաճիկ ոստիկանի ծոծրակիս հասցրած բռունցքի հարուածը...» (Հայ Մշակութային Միութեան Ցունիս 27, 1969-ի հանդէսի յայտագիր, Նիւ Եորք):

Վայրենի այդ հարուածը բռունցքի, վերահաս մթութեան, վերահաս չար գիչերին նախատօնա՛կն էր, որ անակնկալօրէն ու խորունկէն ցնցեց արուեստագէտի իր գերզգայուն ջիղերը, որ հէգ Վարդապետը օրերու ընթացքին առաջնորդեց երերուն սե՛ւ սե՛ւ ստուերներու եւ չա՛ր ոգիներու աշխարհը...

Եւ դեռ յետոյ առաջնորդեց զինք Վիլ Ժիւիֆի քաւարանը, ուր ապաշխարեց ան քսան երկար տարիներ, ապաշխարեց մինչեւ յաւիտենութիւն...

Մնացեալը՝ կիսատուած կեանք, Անաւարտ Կենսագրութիւն...

1950–1988

www.naregatsi.org

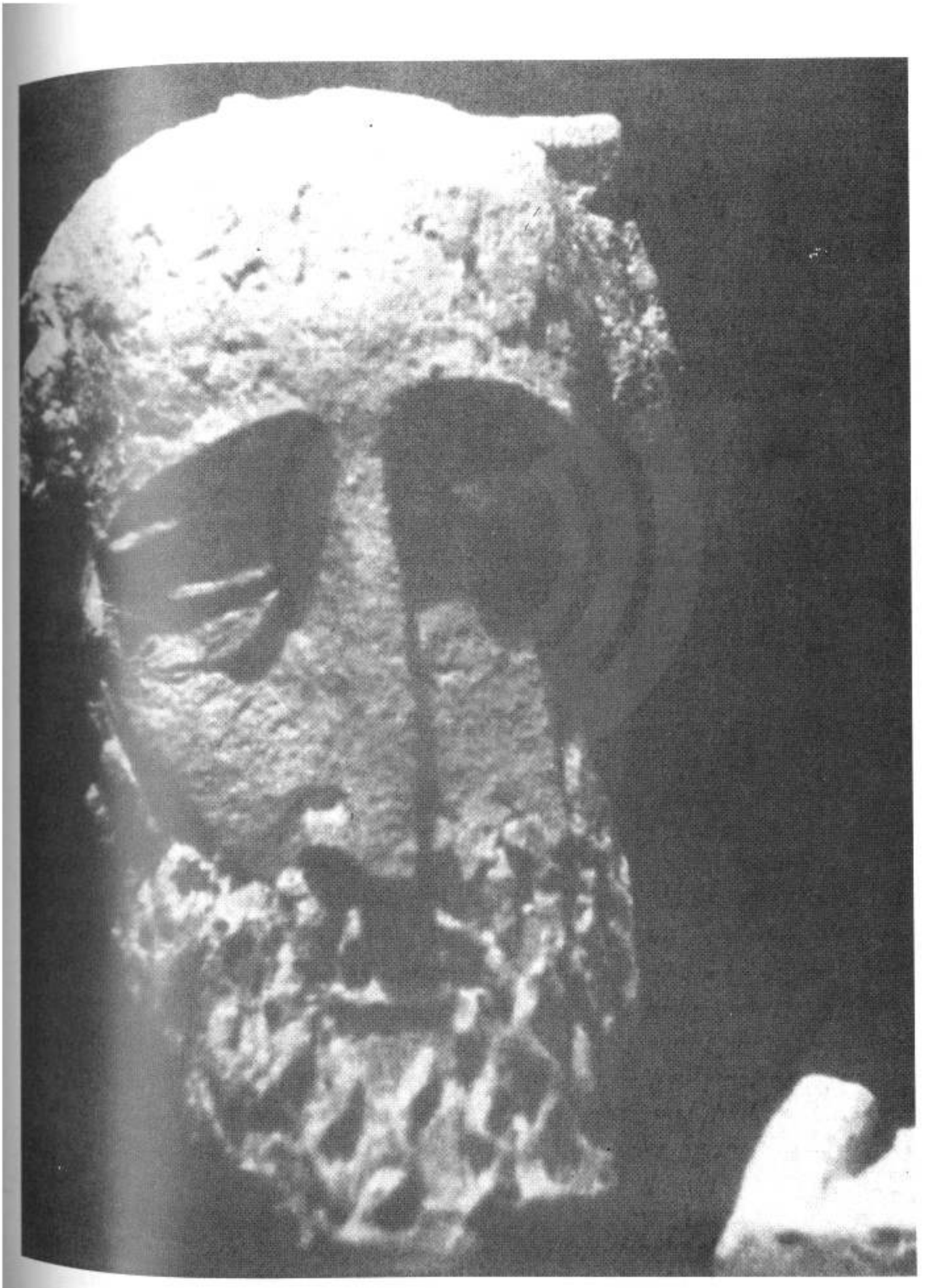

Քանդակ՝ Արթօ Չագմագճեանի

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՇՓՈԹԸ՝ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՇՈՒՐՋ

Վարդապետին մահուան ճշգրիտ թուականին չուրջ տարօրինակ անհամաձայնութիւն մը կայ հրապարակի վրայ եղող բաւական թիւով հայրենի մատենագիտական հատորներու եւ այլ գրութիւններու մէջ: Ոմանք կը գործածեն Հոկտ. 21 թուականը, իսկ ուրիշներ՝ Հոկտ. 22, 1935: Թէ ո՛ւր եւ ի՛նչպէս սկսած է այս չփոթը, յայտնի չէ: Դարեր չարունակ մեր ազգային նշանաւոր դէմքերու ծննդեան ու մահուան թուականներու անստուգութիւններուն երեւի վարժուած՝ այլեւս չենք իսկ անդրադառնար:

Եւ սակայն աններելի է, որ մե՛ր իսկ օրերուն ապրած ու մահացած Կոմիտասը արժանանար նոյն բաղդին, եւ իր մահուան թուականը, յաջորդող սերունդներուն մէջ դառնար վէճի առարկայ: 1935 թուականը մեզմէ շատ ալ հեռու չէ: Փարիզի Կոմիտասեան Խնամարար Մարմնի Երեւան ղրկած արխիւային թուղթերէն բացի, գրադարաններու մէջ հաւաքուած դեռ կա՛ն աշխարհացրիւ հայերէն թերթերու մէջ արձանագրուած հեռագրալուրերը, թղթակցութիւնները, ազահանդէսներու լրագրային յայտարարութիւնները որոնց օգնութեամբ կարելի պիտի ըլլար ճշդել այդ թուականը: Կոմիտասի կորուստը հասարակ կորուստ մը չէր, իր օրին ցնցեց ո՛ղջ հայութիւնը, չմնաց հայերէն թերթ կամ հանդէս, որ չարձանագրէր այդ չարաղէտ թուականը: Կարեւո՛ր է վերջնական ճշդում մը՝ քանի ուշ չէ: Մեծագոյն ամօթ մըն է գոյութիւն ունեցող ներկայ չփոթը: Ցետագայ սերունդներ պիտի չներե՛ն մեզի:

Խօսինք, ուրեմն, ճշգրիտ տուեալներով:

1969 թուականին, Կոմիտասի ծննդեան հարիւրամեակի տօնակատարութեան առիթով, Երեւանի պաշտօնական հանդիսութիւններու ընթացքին

www.naregatsi.org

ամէն ո՛ւր որ հրաւիրուեցանք, պետական մարդոց ու մասնագէտ զեկուցողներու կողմէ Վարդապետին մահուան թուականը տրուեցաւ Հոկտ. 22–ը:

Հանրապետութեան Ծորելենական ծանձնաժողովի նախագահ Ն.Ա. Ցարուքիւնեանը, իր բացման երկար ուղերձը կ'եզրափակէր հետեւեալ նախադասութեամբ. «Անբուժելի հիւանդ Կոմիտասը երկար տարիներ ապրեց Փարիզում, որտեղ եւ վախճանուեց 1935 թուականի Հոկտ. 22–ին»: Այս ճառը երեւցաւ Իզվէստիայի Նոյեմ. 22, 1969–ի թիւին մէջ, իսկ անոր հայերէն թարգմանութիւնը, Սով. Հայաստանէն ու Գրական Թերթէն սկսած մինչեւ Հայաստանի Աշխատաւորուհի եւ Ֆօտօ Լրաբեր տուաւ գրեթէ ամէն թերթ:

Սակայն, ինչ որ շատ աւելի կարեւոր է ու մնայուն՝ կան, դեռ ուրի՛շ կարեւոր արձանագրութիւններ:

Ամէնէն առաջ՝ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը, որ մահուան թուական կու տայ՝ «22–10–1935, Փարիզ» (հատոր 5, էջ 539):

Հոկտ. 22 թուականը կ'ընդունին նաեւ հետեւեալ երեք հեղինակները, որոնց երեքին ալ հատորները նոյնանուն են ու կը կրեն «Կոմիտաս» վերնագիրը: Ասոնք են՝ Ի.Ռ. Եօլեան, (էջ 40), Յիցիլիա Բրուտեան, (էջ 82) եւ Ս.Գ. Գասպարեան (էջ 98):

«Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան Ակնարկներ» հատորին մէջ Ալեքսանդր Շահվերդեան կը գրէ. «1935ի Հոկտ. 22ին, 66 տարեկանին կը վախճանի Կոմիտասը:»

Մ.Հ. Մուրադեանի «Ուրուագիծ Արեւմտահայ Երաժշտութեան Պատմութեան» հատորին մէջ կ'ըսուի. «1935 թ. Հոկտեմբերի 22–ին կնքում է իր մահկանացուն (էջ 267)»:

«Ցաւերժի Ճամբորդ» հատորի հեղինակ Վ. Վարդանեան նոյնպէս կը գրէ. «1935 Հոկտ. 22–ն էր այդ օրը (էջ 211)»:

Կան, անշուշտ, տակաւին ուրիշներ՝ որոնց գործերը ես չունիմ, իսկ ունենալու պարագային իսկ աւելորդ աշխատանք նկատեցի զանոնք միատմի թուելը:

Իսկ այժմ, Հոկտ. 21 թուականը գործածողներէն յիշենք հետեւեալները:

Բագմավէպի 1936 տարուան Յունուար–Փետրուար միացեալ թիւին մէջ արտագրուած է Հ. Ղեւոնդ Տայեանի ուղերձը, խօսուած՝ Կոմիտասի «անմոռաց յիշատակին նուիրուած» վենետիկեան սգահանդէսին առիթով: Կը սկսի այսպէս.

«1935 Հոկտ. 21...

www.naregatsi.org

«Ահա՛ թուականը՝ որ վչտի ու կսկծանքի դառնագոյնը քանդակեց հայ սրտերու մէջ»։

Նոյնպէս եւ Ստեփան Կուրտիկեանը, որ իր «Կոմիտասեան Ղօղանջներ» հատորին մէջ (1969) կը գրէ. «...հայոց Պիպլիական աշխարհի կարօտը իր սրտում. 1935-ի Հոկտ.21-ի լուսաբացին կեանքին հրաժեշտ տուեց մեր հոգելոյս Կոմիտասը» (էջ 69)։

«Կոմիտաս ժողովրդային երգարան»ը (Հալէպ, 1937) կազմող՝ Ա. Տէր Սահակեան, նոյնպէս կ'ըսէ՝ «1935 Հոկտ. 21-ին վախճանեցաւ» վարդապետը (էջ ԼԴ.)։

Գասպար Ն. Գասպարեանի խմբագրութեամբ 1960-ին Երեւան հրատարակուած «Ժամանակակիցները Կոմիտասի Մասին» հատորի «Երկու Խօսք»ին մէջ, քիչ մը աւելի մանրամասնելով Վարդապետին մահուան պարագաները, կ'ըսուի. «1935 թուի Հոկտ. 21-ի երկուշաբթի առաւօտեան ժամը 6-ին վախճանում է մեծ Կոմիտասը... եւ Հոկտ. 27-ին կատարւում է թաղման հանդէսը» (էջ 45)։

Փարիզի մէջ լոյս տեսնող ու Շաւարշ Միսաքեանի խղճամիտ խմբագրութեամբը տեղական հայ կեանքին առօրեայ չարժումները արձանագրող իրրեւ ամէնէն վաւերական աղբիւր՝ (իմ դիմած զանազան հաստատութիւններէն Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Գրադարանի վարիչ յարգելի Սահակ Գալայճեանի բարեացակամութեամբը) ձեռքիս տակ է այժմ Յառաջ օրաթերթի Հոկտ. 22 եւ 23 թիւերուն լուսատիպ այն բաժինները ուր կը տրուին Վարդապետին մահուան ու թաղման մանրամասնութիւնները։ Թերթին Հոկտ. 22 թիւի առաջին էջին վրայ զետեղուած է Կոմիտասի վեղարաւոր մէկ նկարը, իսկ նկարին տակ, խոշոր սեւ տառերով գրուած է՝ «Կոմիտասը ոչ եւս է»։ Ցետոյ՝ կարճ լուր մը.

«Անխուսափելին կատարուեցաւ։ Վարդապետը ոչ եւս է։ Ինչպէս հաղորդած էինք կիրակի օր, վերջին օրերս վիճակը ծանրացած ըլլալով, բժիշկները ամէն յոյս կորսնցուցած էին։ Սրունքէն զատ, վէրք մը բացուած էր նաեւ կռնակին վրայ։

«Մարմինը երէկ իրիկուն փոխադրուեցաւ Փարիզի Հայոց Եկեղեցին։

«Ծնած էր 1869-ին, Քէօթահիա։ Վարդապետ ձեռնադրուած՝ 1895-ին, Էջմիածին»։

Իսկ յաջորդ օրուան թիւին մէջ, այսինքն «Ուրբաթ, 23 Հոկտեմբեր, 1935», կը տրուին յաւելեալ մանրամասնութիւններ։

«Երէկ վերջին պահուն ստացած ըլլալով Կոմիտաս Վարդապետի մահուան լուրը, կարելի չեղաւ անմիջապէս ներկայացնել իր կեանքը»։

Եւ կու տայ, երկսիւնակ երկու էջերու վրայ փռուած անոր կեանքին մանրամասնութիւնները։ Իսկ, յօդուածի վերջաւորութեան, գրութեան ճի՛շդ տակը, առանձին վերնագրով մը կու տայ՝

www.naregatsi.org

«ՄԱՀՈՒԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ»

«Վարդապետին մահը տեղի ունեցած է Բ. առտուան դէմ (Այսինքն Հոկտ. 21-ի՝ Երկուշաբթի առաւօտը, Ց.Ա.): Բոլորովին ծիւրած, անճանաչելի դարձած էր:

«Վերջին պահուն օրինական դժուարութիւն մը ծագած ըլլալով, Վարդապետին մարմինը դեռ կը մնայ Վիլ Ժիւիֆի հիւանդանոցը: Խնամատար մարմինը եւ եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը երկկ խառն ժողով գումարեցին, որոշելու համար յուղարկաւորութիւնը (Հինգշ. կամ Կիրակի): Օծումը կատարուեցաւ Երկուշաբթի օր, եւ մարմինը ամփոփուեցաւ դագաղի մը մէջ»:

Ցառաջի կողմէ տրուած մանրամասնութիւնները կարելի է ընդունիլ իբրեւ ականատեսի վկայութիւն՝ նկատի ունենալով որ թերթը կը տպագրուի բուն գործողութեան վայրին մէջ ու լուրերը բուն աղբիւրէն քաղելով օրը օրին արձանագրելու դիւրութիւնը ունի: Նկատի ունենալով, մանաւանդ, Փարիզի մէջ ներկայութի՛ւնը Կոմիտասի Խնամատար Ցանձնախումբին՝ որ բուն իսկ աղբիւրն էր այդ բոլոր լուրերուն:

Այս կէտին պէտք է նաեւ աւելցնել որ Սփիւռքը, որքան ինձի յայտնի է, որեւէ ձեռնարկի առիթով արդէն սկիզբէն ի վեր՝ չէ՛ ճանչցած 21-էն տարբեր թուական: Երեւութապէս սխալը սկսած է հայրենիքէն: Փարիզէն Երեւան աշխարհագրական ժամանակի տարբերութեան հա՞րց մը արդեօք: Կամ, հաւանարար, առաջին մէկ սխալի մը հետեւա՞նքը, որմէ յետոյ չղթայի ձեւով անցած է իրարու: Եզրափակելով ուրեմն.

1935 թուականի Հոկտեմբեր ամսու 21-ին, փարիզեան ժամացոյցով Երկուշաբթի առտուան ժամը վեցին յաւիտենութեան անցաւ Մեծն Կոմիտասը, հայ երաժշտական երկնակամարին Անլռելի Զանգա՛կը...

Որ այժմ եւ միշտ, զօղանջ առ զօղանջ, աշխարհի բոլո՛ր ծագերէն իրեն կը քաշէ տարաստիւռ հայ «Անտունի»ները: Որ, «Կռունկ»ի թեւաբախումներով չարունակ կարօտ ու սարսո՛ւռ կը սրակէ բոլորի հոգիներուն...

Եւ այժմ, ընթերցո՛ղ, օտար ո՛ր աստղի տակ ալ ըլլաս այս պահուն, հայրենի ո՛ր սարի կրծքին՝ կա՛նգ առ պահ մը, իմի՛ր քու հայ հոգիիդ խորը, մեղմաձայն ողորմի մը խառնէ հովու չունչին, տող մը օրհնութի՛ւն չընչէ՛ իր անմեռ յիշատակին՝ ու այնպէ՛ս անցիր...

1991

www.naregatsi.org

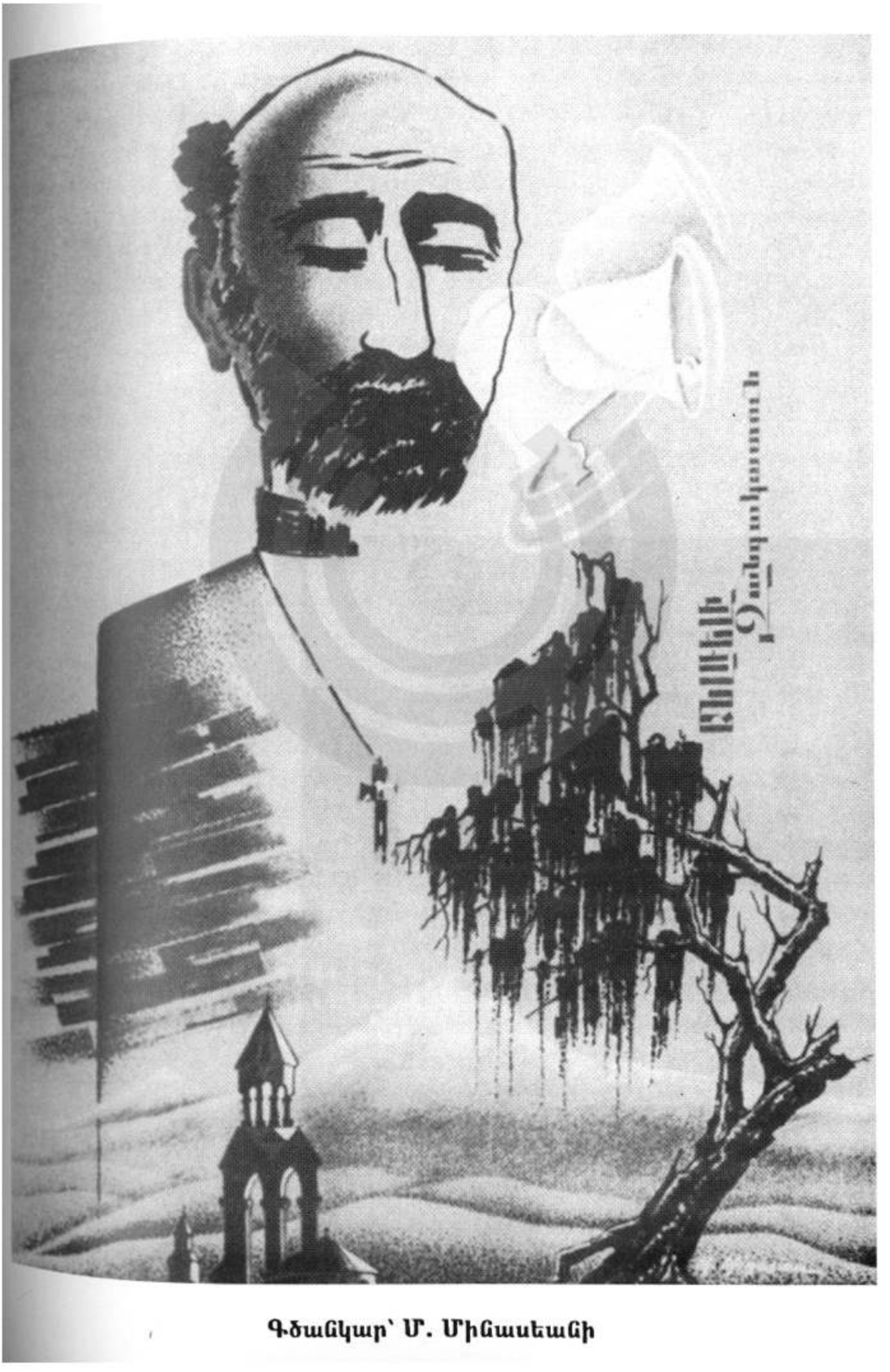

Գծանկար՝ Մ. Միճաստեանի

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ԳԻՐՔ

ՅԱՐԱԿԻՑ ԷՋԵՐ

www.naregatsi.org

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ ՁԱՅՆԱՆԻՇԵՐ

ԵՒ ՊԱՊԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

ԾՆԹ. 1989 թուականը Պապա Համբարձումի մահուան 150-րդ տարեդարձն է: Այս պահուն յայտնի չէ թէ հայրենիքը, իր փոթորկոտ օրերու սա տագնապալի շրջանին պատեհութիւն ունեցա՞ւ այս մասին մտածելու եւ արժանաւորապէս նշելու այս կարեւոր տարեդարձը: Կարեւոր՝ ամէն համար որ հայ հին խազագրութեան բանալիի կորուստէն ետք, Պապա Համբարձումը, իր հնարած նոր խազանիշերով փրկարար դեր կատարեց մեր սրբազան երաժշտութեան գրառումին ու պահպանման մէջ:

Հետագայ գրութիւնը, խիտ տողերու մէջ երախտիքի տուրք մըն է այդ մեծ հայու յիշատակին:

●

Կոմիտասի ակնարկած հայ հին խազագրութեան «վերջին շրջանը», 1600-էն 1800 թուականները կամրջող ժամանակաշրջանն ըլլալու էր: Ասիկա շրջանն է նաեւ թուրք բռնապետութեան տակ լո՛կ իր ֆիզիքական գոյութիւնը պահելու տագնապո՛վը կլանուած հայութեան մէջ իր մշակութային արժէքներուն տիրութիւն ընելու նախանձայուզութեան աստիճանական թուլացումին: Առաջին գիծի վրայ կ'իյնար սահանքը երաժշտութեան, արուեստի միւս ճիւղերուն հետ: Ճնշումի այդ քաղաքականութեան իբրեւ զոհ կարելի է յիշել, օրինակ, անունը Եղիա Տնտեսեան (1834-1881) երաժշտագէտին՝ որ իր Նուագք Հայկականք «կոչուող ազգային ու հոգեւոր

www.naregatsi.org

երգերի հրատարակութեան պատճառով... հալածանքներ կրեց Օսմանեան հայատեաց կառավարութեան կողմից ու մահացաւ բանտում...» (Ռ. Աթայեան, «Հայկական Ազգային Նօտագրութիւնը», էջ 127):

Արդարեւ, վայրագ ճնշումներու տակ, հայաշխարհի չատ մը քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ հայը պիտի կորսնցնէր նոյնիսկ իր հայերէնը, պիտի դառնար տաճկախօս, պիտի լքէր իր դարաւոր պապենական տունը ու պիտի գաղթէր դէպի Արեւելք կամ Արեւմուտք, դէպի Հնդկաստան կամ Պալքաններն ու Եւրոպա: Պիտի գաղթէր մանաւանդ ազգին առաջնորդ, գիտակից դասակարգը:

Այս պայմաններուն տակ հայ հին խազագրութիւնը եւս կծկուելով, գիտցողներու շրջանակը աստիճանաբար նեղնալով, խազագիտութիւնը ապաստան պիտի գտնէր հազիւ եկեղեցիներէ ներս, ու պիտի լճանար ափ մը տիրացուներու նեղ շրջափակին մէջ: Իսկ այդ տիրացուներն ալ, իբրեւ հացի խնդիր նախանձոտ կերպով պահելով զայն մի'միայն իրենք իրենց մէջ, եւ, իւրաքանչիւր մեռնող անժառանգ ցօթաճիի հետ գիտցողներուն օղակը աւելի' նեղնալով՝ վերջապէս պիտի կորսուէր խազերու բանալին վերջին ցօթաճիին հետ:

Արտաքին այդ պատճառներէն բացի, կային նաեւ ակնարկուած այդ «վերջին շրջան»ին առաջնորդող ներքին ուրիշ պատճառներ եւս: Տասնհինգերորդ դարու վերջերէն սկսելով, հայ եւ յոյն երաժիշտներէն չատեր, ապրուստի համար սկսան երաժշտութիւն ուսուցանել թուրք տիրող դասակարգի զաւակներուն: Աւիկա ստիպեց եղաւ, որպէսզի, ժամանակի ընթացքին անոնց ականջները ընտելանալով թուրք երաժշտութեան, անոնք սկսէին, իրենց բնիկ երաժշտութիւնը գրել ու երգել թուրք երաժշտութեան ազդեցութեան տակ: Իրրեւ հետեւանք, հայկական ու բիւզանդական խազագրութիւնները սկսան աստիճանաբար ներառնել թուրք–արաբական կնճռոտ ուսուլներէն զանազան աւելորդ նշաններ: Թէ' հայկական եւ թէ' բիւզանդական խազագրութիւնները աստիճանաբար խճողուելով, դարձան անընթեռնելի: Ահա ինչո'ւ, 1821 թուականին, յոյն երաժշտագէտներ ե'ւս սկսան փորձել վերանորոգել հի'նը, եւ կամ՝ ստեղծել նո'ր խազագրութիւն:

Իր յօդուածներէն մէկուն մէջ Տնտեսեանը կը գրէր, թէ իր օրին, խազագրութիւն ճանչցողներուն թիւը թերեւս 20–էն անդին պիտի չանցնէր: Իսկ Տնտեսեանէն ետք Արիստակէս Քհնյ. Հիսարլեանը, իր «Պատմութիւն Հայ Ձայնագրութեան» հատորին մէջ (Պոլիս, 1914) կը յիշէ անունները երեք նշանաւոր տիրացուներու (որոնցմէ վերջինը մահացաւ 1859–ին)՝ որոնք «խեթիւ նայելով» իրենց օրերուն «Համբարձումի գտած արտասովոր պատուոյն», կը հպարտանային թէ իրենք պէտք չունէին Համբարձումի նոր ձայնագրութեան՝ քանի որ «Շարականի խազերուն չնորհիւ իրենք կարող (էին) կարդալ Ներսէս Շնորհալիէ աւանդուած եղանակները» (էջ 14):

www.naregatsi.org

կը թուի թէ Պոլսոյ այդ երրորդութիւնը ճանչցուած «նօթաճիներու» վերջին հունձքն էր, եւ ուրեմն մեր վերեւ նշած 1600–1800 շրջանը իբրեւ խազագրութեան անկման շրջան՝ չատ ալ հեռու չէ ճշմարտութենէ:

Ստեղծուած այդ մթութեան մէջ, ուրեմն, Համբարձում Լիմոնճեանին վիճակեցաւ նոր մո՛մ մը վառելու՝ նոր ձայնագրութիւն մը հնարելու սխրանքը: Քաղաքական արտաքին ճնշումները ստիպեցին Մեսրոպը՝ որ մեր տառերը հնարէր: Նոյնանման ճնշումներու տակ հնարուեցան եւ Համբարձումեան խազերը:

Համբարձումը, որ հետագային ճանչցուեցաւ առաւելապէս Պապա Համբարձում անունով, ծնած է Պոլիս 1768 թուականին: Կոմիտասը, իր «Հայոց եկեղեցական երաժշտութիւնը ԺԹ. դարուն» յօդուածին մէջ, (տես «Կոմիտաս», պետական հրատարակութիւն, 1941, Երեւան), կ'ըսէ թէ «Տիրացու Պապա Համբարձումի ծնողները Խարբերդցի էին» (էջ 126): Հիսարլեանը եւս, իր վերոյիշեալ հատորին մէջ (էջ 7), «Խարբերդէն Պոլիս գաղթած աղքատ ծնողներէ» է կ'ըսէ: Նոյնը նաեւ Մատթէոս Մուրադեանը՝ իր «Հայկական Երաժշտական Մշակոյթի Պատմութիւն» (Երեւան, 1970) հատորին մէջ (էջ 37), ինչպէս եւ «Ակնարկ Հայ Երաժշտական Պատմութեան» (1963) Հայկական Ակադեմական Հրատարակութիւնը, (էջ 82): Կը թուի թէ հայաստանեան գրեթէ բոլոր հրատարակութիւնները եւս կը հետեւին Կոմիտասի տուած տեղեկութեան:

Եւ սակայն, Օրմանեանը, իր «Ազգապատում»ին մէջ (տես էջ 4246) եւ Աճառեանը, իր «Հայոց Անձնանունների Բառարան»ի մէջ (հատոր 3, էջ 27) Խարբերդի տեղ կ'ընդունին Սեբաստացի ծնողներէ սերած ըլլալու հանգամանքը Համբարձումին: Աճառեանը, արդարեւ, կը ներկայացնէ զայն իբրեւ «Համբարձում Սեբաստացի»:

Ո՞րն է ճիշդ: Այս հարցը երեւի լուծուելու է Երեւանի կամ Վենետիկի մէջ, արխիւային թուղթերէ:

Համբարձումին չքաւոր ծնողքը, անոր պատանութեան շրջանին դրած են զինք դերձակի մը քով աշկերտութեան, որպէսզի արհեստ սորվէր եւ ապահովէր իր ապագան: Սակայն տարբեր էին պատանիին հետաքրքրութեան առարկաները: Խորունկ սէր ու սուր ականջ ունէր ան երաժշտութեան: Զանազան միջոցներով ու տարբեր անհատներէ ան կը սորվի հայ, յոյն ու տաճիկ երաժշտութեան արուեստը: Կը սորվի հայ հոգեւոր երաժշտութիւնը, յունական փսալդիգան, կ'ունկնդրէ թուրք նշանաւոր տէրվիշ-երգիչներու, կ'ուսումնասիրէ եւրոպական ձայնագրութիւն: Եւ քիչ յետոյ դերձակութիւնը ձգելով կը մտնէ Գրիգոր Ամիրա Պալեանի ծառայութեան՝ գրագիրի պաշտօնով:

Այդ պաշտօնավարութեան ընթացքին ան կը ծանօթանայ Պալեան ընտանիքի բարեկամ՝ Յովհաննէս Զէլէպի Տիւզեանի հետ: Տիւզեանը, զար-

www.naregatsi.org

գացած ու երաժշտասէր անձնաւորութիւն մը ինք ալ՝ գնահատելով Համբարձումին երաժշտական կարողութիւնները, պատճառ կ'ըլլայ որ ան կոչուի Ղալաթիոյ Մխիթարեան Լուսաւորչեան ղպրոցի երաժշտութեան դասատուի պաշտօնին: Տիւզեանը, քիչ ետք, իր ապարանքին մէջ նոյնիսկ առանձին սենեակ կը յատկացնէ Համբարձումին, դիւրացնելու համար անոր երաժշտական զբաղումները:

Վերեւ ըսուեցաւ արդէն թէ ասիկա կը զուգադիպէր շրջանի մը՝ երբ յոյները եւս, մտահոգուած իրե՛նց երաժշտութեան խաթարումով, մասնաւոր ջանք կ'ընէին զայն վերականգնելու: Այս ընդհանուր մթնոլորտին մէջ, Համբարձումը մտայղացումը կ'ունենայ գտնելու կորսուած հայ խազագրութեան բանալին: Հայաստանեան ու Կիլիկեան շրջաններէ հասած անաղարտ գանձերու ուսումնասիրութեամբ եւ իրեն համախոհ չուրջի քանի մը մարդոց գործակցութեամբ, ան կը փորձէ գտնել կորսուածը: Սակայն, երկար պրպտումներէ յետոյ, յուսախաբ, աւելի գործնական կը համարէ հնարել նո՛ր ձայնագրութիւն մը՝ ձեւաւորուած հինին վրայ:

Իր այս գործին առընչութեամբ Համբարձումը կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները, որոնք, Հայր Ղեւոնդ Տայեանի ստորագրութեամբ երեւցան 1927 թուականի Գեղուհիին մէջ (էջ 58–59): Տայեանը, ի՛ր կարգին, քաղած է զայն 1903–ի թիւ 7 Ծաղիկ հանդէսէն:

Կը գրէ Համբարձում. «Այո, երաժշտական արուեստը գրելը գտնուեցաւ Տիւզեաններու ապարանքը. խազերու ձեւը ես ինքս՝ տիրացու Համբարձում գտայ, բայց կոչտ էր, Յակոբ Չէլէպին եւրոպական նօթան աղէկ գիտնալով եւ հօրեղբայրը Անտոն Չէլէպին Օսմանցի միւզիքան աղէկ գիտնալով, երեքնիս միասին նրբացուցինք, այս վիճակին բերինք Աստուծոյ զօրութեամբ»:

Այս նոյն պարբերութիւնը, որոշ տարբերութեամբ մը կ'երեւի նաեւ Պայֆար բացառիկներու 1952–ի տարեթիւին մէջ, էջ 112, տրուած՝ Արամ Երեմեանի կողմէ, պարսկահայերէնով: Ըստ Երեմեանի, այդ վկայութիւնը քաղուած է Համբարձումի «Թողած մի թանկագին վաւերագիրէն: Դա 1837 թուին Սեպտեմբեր 14–ին, Պոլսոյ Խասգիւղի բնակարանում, Թրքերէն լեզուով գրած ինքնակենսագրութիւնն է»: Եւ Երեմեան կու տայ զայն հետեւեալ թարգմանութեամբ.

«Այս երաժշտական արուեստի ձայնագրութիւնը թէեւ ես ինքս՝ տիրացու Համբարձում հնարեցի, Տիւզեանց Կուրուչէշմէի բնակարանում, բայց թերի էր: Յակոբ Չէլէպին լաւ տեղեակ լինելով եւրոպական երաժշտութեան, եւ նրա հօրեղբայրը՝ Անտոն Չէլէպի քաջահմուտ արեւելեան նուագարանաց, ես ալ յունական փսալտիգային բաւական ծանօթ լինելով, երեքս միասին ներկայ վիճակին հասցրինք Աստուծոյ օգնութեամբ»:

www.naregatsi.org

Ըստ երեւոյթին, վերեւի երկու մէջբերումներուն աղբիւրը «Թրքերէն լեզուով» գրուած ինքնակենսագրութիւնն է, հակառակ թարգմանութիւններու թեթեւ տարբերութեան:

Համբարձումին մականունը թէեւ որո՛շապէս Լիմոնճեան է, սակայն Գ. Լեւոնեանի, Մ. Արեղեանի, Ա. Քոչարեանի եւ Հ. Ծարուքիւնեանի միացեալ խմբագրութեամբ 1941-ին Երեւանի մէջ լոյս տեսած «Կոմիտաս» հատորին մէջ՝ «Հայոց Եկեղեցական Երաժշտութիւնը ԺԹ. Դարում» խորագրով Կոմիտասի յօդուածին վերեւ տրուած ծանօթագրութեան առաջին իսկ տողով (էջ 126)՝ ան կը յիշուի որպէս «Պապա Համբարձում Սարգսեան»: Այս վրիպանքը Վարդապետինը չէ, Սարգիսը Համբարձումի հօր անունն է:

Կոմիտասի այդ նոյն յօդուածին համաձայն, «դարուս հայոց եկեղեցական երաժշտութեան մէջ Համբարձումը յայտնի է իբրեւ մի տաղանդաւոր տիրացու: (Տիրացու էին կոչւում եկեղեցական երաժիշտները):... Նա յաջող ձայն եւ երաժշտական մեծ ընդունակութիւն ունէր... քաջ տեղեակ էր արեւելեան բազմաճիւղ եղանակներին եւ բազմաստեղծ ամանակներին, որ ուսել էր Թուրք տէրվիշ երաժիշտներից. հմուտ էր (նաեւ) յունաց եկեղեցական խազերին եւ երաժշտութեան»:

Ցետոյ, դեռ չարունակելով Կոմիտասը կ'աւելցնէ թէ՝ «իբրեւ երաժշտական մեծ հանճար եւ հայ առաջնակարգ երգիչ ու երգահան, ո՛չ միայն իր ազգէն՝ այլ ի՛ր իսկ ժամանակի օտարներէն, Թուրք տէրվիշներէ, յոյն նշանաւոր փսալտիներէ եւ իտալացի երգիչներէ յոյժ գնահատուած է»:

Պապա Համբարձումին կը վերագրուի հեղինակութիւնը երաժշտական բազմաթիւ գործերու: Որոնցմէ ամէնէն նշանաւորները ըլլալ կը կարծուին, ըստ ոմանց՝ քսան, իսկ ըստ ուրիշներու քառասուն կամ աւելի մեղեդիներ, յարութեան տաղեր:

Իր հնարած այս նոր խազանիշերու առընչութեամբ, Համբարձումը նախ փորձած է օգտագործել եւրոպական նօթագրութեան ձեւը: Սակայն, այս ըրջանի մեր միաձայն երաժշտութեան պէտքերուն անհամաձայն գտնելով զայն, չուտով դարձած է եռքէն հնարած իր պարզ ձեւին՝ որ մէկ չարքի վրայ կ'ընթանայ:

Շնորհիւ այս հանճարեղ հայու գիւտին, ու չնորհիւ բոլորանուէր աշակցութեանը իր գործակիցներուն ու սաներուն, «կորստից փրկուել են հայկական հոգեւոր եւ ժողովրդական երաժշտութեան բազմաթիւ արժէքաւոր նմոյշներ: Իբրեւ ժառանգութիւն մեզ հասել են տպագիր եւ ձեռագիր բազմաթիւ երգարաններ, ամբողջ պատարագը, չարականների ու մեղեդիների տարաւոր ժողովածուներ, մի ամբողջ պատկառելի ժառանգութիւն, որն զգալի արժէք է ներկայացնում մեզ համար եւ հանդիսանում է 19-րդ դարի հայկական երաժշտութեան կարեւորագոյն աղբիւրներից մէկը (Մ. Մուրադեան, Սովետական Արուեստ, Նոյեմբեր, 1955):

www.naregatsi.org

Ասով հանդերձ, նորութիւն բերող բոլոր մարդոց նման որոնք իրենց բերած թարմ չունչով կը խանգարեն կայունացած մթնոլորտը՝ Համբարձումն ալ ունեցաւ իր հակառակորդները: Մթնոլորտ՝ ուր «հայոց եկեղեցական երաժշտութիւնը մի չարք երաժիշտ եւ իմաստակ տիրացուների ճաշակի կամ կրքի խաղալիք էր դարձել» (Կոմիտաս, էջ 131):

Ողոքելու համար «բազմակարծիք եւ ինքնահաւան» այդ տիրացուները, եւ կասեցնելու համար «անհատական ճաշակի երաժշտութեան... խուժդուժական... (այդ) հոսանքը» (նոյն, էջ 131), Համբարձումը իր նոր խազանիչերուն համար որդեգրեց այդ ցօթաձիներուն ծանօթ արաբա-տաճկական խազանուններ: Անօգուտ: Խաչակրութիւնը իր անձին դէմ ու անիշխանականութիւնը երգեցողութեանց մէջ չարունակուեցաւ նո՛յնիսկ տարաբախտ Համբարձումի մահուընէ քառորդ դար ետք:

Հանդարտեցնելու համար կիրքերը եւ վերջ տալու համար կամայականութիւններու, Պատրիարքարան ու Ազգային Խորհուրդ միասին, սրտցաւ ազգայիններու ալ գործակցութեամբ՝ վերջապէս որոշեցին խորհրդակցական ժողով մը գումարել Ղալաթիոյ եկեղեցիի սրահին մէջ, 2 Հոկտեմբեր 1864–ին: Ժողովի թուականէն ամիս մը առաջ հրաւիրագիր ղրկուեցաւ Պոլսոյ բոլոր տիրացուներուն: Մեծամիտ այդ բազմութենէն, սակայն, հրաւիրագրին պատասխանեցին երկու հոգի միայն: Անոնցմէ չատեր, ըլլալով հովանաւորեալները բարեմիտ ամիրաներու եւ չէլէպիներու, բոլորովին անտեսեցին հրաւիրագիրը: Իւրաքանչիւրը ունէր իր առանձին հաշիւը հաճոյացնելու միայն իր մեկենասը, գոհացնելու միմիայն անո՛ր ճաշակը: Եւ իր պաշտօնն էր, ձայնական անտանելի քաչքչուքներով ու եղանակի արեւելեան գլգլուն զարդախազերով, փորձել միշտ գերակատարել իրեն մրցակից միւս ամիրայիճ տիրացուն...

Մեր դարաւոր ու վիրաւոր երաժշտութեան սպա՛նդն էր որ կը կատարուէր:

Ուրեմն, սպանդի ու անկումայնութեան այդ ընթա՛ցքն էր որ արգելակուեցաւ՝ մագաղաթներու մէջ խրուած մնացած անվերծանելի եղանակաւորումներէն փրկելով գոնէ ականջո՛վ բերուածը մինչեւ 18–րդ դար: Որուն համար ազգը յաւէտ երախտապարտ է այս մեծ հայուն՝ Պապա Համբարձումին:

Պատմութեան մնացեալ մասը ծանօթ է չատերու: Համբարձումեան այս ձայնանիչերով է, որ ուրի՛չ Պոլսեցի մը՝ Գէորգ Դ. Մեծագործ կաթողիկոսը, եկեղեցական երաժշտութեան մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու դիտումով, էջմիածին հրաւիրեց դեռ ուրի՛չ Պոլսեցի մը՝ Նիկողայոս Թաշճեանը, եւ չուրջ հազար էջերու մէջ անոր ձայնագրել տուաւ Պատարագի երգերն ու մեր ամբողջ Շարականը:

www.naregatsi.org

Այս կէտին հետաքրքրական է նշել թէ հայերու եւ յոյներու մէջ ստեղծուած բարեկորոգումի թափէն ներչնչուած, ու նկատելով Համբարձումեան պարզունակ ձայնանիշերու առաւելութիւնները՝ թուրքերը եւս փորձեցին հրապարակ իջնել Օսմանլը նո՛ր նօթաներով: Տաճիկ-արաբական ձայնանիշերու դրութիւնը, ըստ Կոմիտասի, գրեթէ կատարեալ լաբիւրինթոս մըն էր՝ բազմանուն ու «անհեթեթ, ուսուցներու իր չարքով — Սեմայի, Զէննճիր, Աքսաք, Հաֆիֆ, Սաքիլ եւն.: Գարեգին Լեւոնեանի համաձայն, աստղ թիւը կը հասնէր մինչեւ 71-ի (Ազգագրական Հանդէս, 11-րդ հատոր): Եւ սակայն, այս նոր նօթան հրապարակ իջնելէ ետք չուտով հիասթափուեցան: Որովհետեւ գտան, որ իրենց «աչքից ձախ գրուող խոտոր-կոտոր գրերին», կ'ըսէ Կոմիտաս, «ձախից աչ չարուած ձայնանիշերը յարմարուել չէին կարող»:

* * *

Հոս, ուրի՛չ հարց մը:

Համբարձումեան ձայնանիշերու հայրութիւնը տալով հանդերձ «հոյակապ դէմք» Լիմոնճեանին, Գեղունիի 1927 տարեթիւին մէջ Հայր Ղեւոնդ Տայեանը, աստրագրելով ընդարձակ յօդուած մը («Հայ Արդի Ձայնագրութիւնը»), հարց կու տայ թէ «միմիայն նկատի առնելով Հայ Մամուլին մէջ տարիներու ընթացքին երեւցած մէկ քանի սուղ բառեր Տրապիզոնցի Հ. Մինաս Վրդ. Բժշկեանի աշխատակցութեան մասին՝ պիտի հարցնեմ հոս.— Ո՞ւր է ապա անունը այդ նշանաւոր Մխիթարեանին:

«Անոր գործակցութիւնը ամէնէն առաջ ակնարկուած է Մխիթարեան մամուլին մէջ՝ Գերպ. Եղ. Հիւրմիւզեանէ որ աչակերտած էր Պապա Համբարձումի՝ ի Պոլիս՝ իր տղայութեան օրերուն: Հիւրմիւզեանը յետոյ կ'ակնարկէ Բժշկեանի (Բագմավէպ, 1873, էջ 54) մեծ դերը, յիշատակելով նաեւ անոր մէկ չահեկան երկասիրութիւնը...»: Հայր Տայեան կու տայ դեռ ուրիշ անուններ ու վկայութիւններ: Ցետոյ, վերոյիշեալ «89 էջերէ կազմուած» Բժշկեանի անտիպ երկասիրութեան վերաքաղը ընելով, կու տայ մանրամասնութիւններ ու կը մէջբերէ հետեւեալ պարբերութիւնը անկէ.

«Այս գիւտս յառաջ բերելու համար,— կ'ըսէ Բժշկեան,— ոմանք ուսումնասէրք գովելի ազգասիրութեամբ միարանեալ ձեռնտու եղեն մեզ, մանաւանդ լուսահոգի Անտոն Զէլէպի Տիւզեան, որպէսզի այնպիսի ոճով չարադրենք, որ ըլլայ ուսումնական եւ միանգամայն դիւրըմբռնելի ամենեցուն»: Եւ Տայեան, չարունակելով իր երկար մէջբերումները, ուր Բժշկեան մանրամասնօրէն կը բացատրէ ձայնանիշերը հնարելու աշխատանքին հետ առընչուած դժուարութիւններն ու նպատակը՝ որ մղեց զիրենք այդ աշխատանքին: Եթէ «ազգն ուզէ» այս գիւտով «մեր եղանակներն ալ կրնան կարգաւորուիլ եւ գրի տակ առնուիլ որ չի փոփոխուին, այլ միակերպ երգուին ամէն քաղաք եւ ամէն աշխարհք»:

www.naregatsi.org

Այս մէջբերումներէն յետոյ Տայեան կը խորհրդածէ թէ «յետ կարդալու Պապա Համբարձումի յիշատակարանէն, ինչպէս նաեւ Բժշկեանի ճառաջարանէն բերած մէջբերումներս՝ անկարելի է միանգամայն չանդրադառնալ խորհրդաւոր կէտի մը: Ո՛չ մին եւ ոչ միւսը երբեք զիրար յանուանէ չեն յիշատակած այն աչխատակիցներու կողքին՝ որոնք հասարակաց են երկուքին համար ալ: Այս փոխադարձ լռութիւնը միթէ լուրջ կասկածներու անգամ առիթ չէ՞. զայս միմիայն ապագայ դիւանական խուզարկութիւնք պիտի կարենան ըստ կարելւոյն լուսաբանել եւ թերեւս նոր յայտնութիւններ ալ առաջ բերել»:

Բաւական լուրջ ու հետաքրքրական հարց մըն է որ կ'արծարծէ Տայեան:

Կոմիտասը եւս, իր յօդուածին մէջ որեւէ ատեն չի յիշեր Բժշկեանի անունը: Արդեօք ծանօ՞թ էր յիշեալ «89 էջնոց» անտիպ հատորի գոյութեան: Եթէ ո՛չ՝ գոնէ ծանօթ ըլլալու էր «Հայ Մամուլին մէջ տարիներու ընթացքին երեւցած» այն «սուղ բառերուն», Բժշկեանի անձին կամ գործին մասին: Այս հարցին առընչութեամբ եղած միա՛կ անուղղակի ակնարկութիւնը հետեւեալն է. «Կարծիք կայ, իբր թէ նախ քան Համբարձումը կային այդ ձայնանիչերը եւ պահւում էին Տիւզեաններէի մօտ, որտեղից Համբարձումի ձեռքն են անցնում, եւ նա մշակում ու հրապարակ է հանում: Բայց հաւանական չէ. ժամանակակից ականատես անձինք այդ գիւտի պատիւը միաբերան վերագրում են իրաւամբ նորան» («Կոմիտաս», էջ 127):

Ըստ Կոմիտասի, Պապա Համբարձումն է, որ «հնարում է արդի ձայնանիչերն ու ամանակները 1839–ին, մահից մի քանի ամիս առաջ, իսկ թերին լրացնում են աշակերտները, եւրոպական երաժշտութեան հետեւողութեամբ, մասամբ նորա կենդանութեան ժամանակ, մասամբ մահից յետոյ»:

Օրմանեանը եւս կ'ընդունի թէ «Սերաստացի Համբարձում երաժիշտ, աւելի ծանօթ Պապա Համբարձում կոչմամբ, եւրոպական խազերու հետեւութեամբ եւ հայկական խազերու նմանողութեամբ ձայնագրութեան ոճ մը կազմեց 1834–ին եւ եղանակները հաստատուն կերպարանի ենթարկեց» («Ազգապատում», էջ 4246):

Այժմ, Պապա Համբարձումի ու Հայր Բժշկեանի գրութիւններէն ստեղծուած այս հարցի լուսաբանումը թողելով արխիւային հետազօտութեան դիւրութիւններ ունեցող բանասէրներուն, թող հոս ներուի ինծի փոքրիկ չեղում մը՝ թուղթին յանձնելու՝ Տայեանի մէջբերումներէն Բժշկեանի հետեւեալ տողերու ընթերցումին առիթով իմ մէջ արթնցած յուզական ապրումները: Կը գրէ Բժշկեան.

«Հին ատենները աւելի կարգաւորեալ էր մեր երաժշտութիւնը, որովհետեւ տաճարներուն մէջ եւ թագաւորներու առջին արուեստաւոր եղանակներ երգելու համար, պէտք էր որ կատարեալ ըլլայ(ր), եւ նշանա-

www.naregatsi.org

գիրներուն զօրութիւնը ամէնքը գիտնային եւ միակերպ ամէն տեղ երգէին» (Գեղուցի, էջ 62)։

Ի՛նչ պաշտամունք, եւ վեհութեան ի՛նչ մթնոլորտ...

Եւ թող դարձեալ ներուի ինծի բաղդատութիւն մը, «նախնեաց ձեւերը գործածելուն յարգութիւն մը տալ ուզելու» անցեա՛լ օրերու փառքին ու մեծարական ա՛յդ մօտեցումին հետ՝ մեր ներկայ օրերու «բազմակարծիք եւ ինքնահաւան» կղերականներէ չատերուն կողմէ ինքնիշխանական հովերով Սփիւռքի մեր եկեղեցիներէն վտարուած ծէսերուն ու աւանդութեան, խեղուած ու խաթարուած երգեցողութեան, եւ դարաւոր ազգային տուն-եկեղեցիներուն ինքնութենէ պարպուած խայտաճամուկ վիճակին ու հոն կատարուած սպանդի՛ն հետ...

Համբարձումեան ձայնանիշերու հնարման թուականը եւս կը մնայ վիճելի։ Ըստ Հայր Ղեւոնդ Տայեանի՝ 1815-ին, ըստ Օրմանեանի՝ 1834-ին, իսկ Կոմիտասի կարծիքով 1839-ին, գտնուած՝ Լիմոնճեանի «մահէն քիչ առաջ»։ Տրուած բացատրութիւններուն մէջ ամէնէն տրամաբանականը Տայեանի տուած թուականն է։ Պապա Համբարձումի գրութեան համեմատ եթէ Տիւզեաններու բնակարանին մէջ Յակոբ եւ Անտոն Չէլէպիներու աշխատակցութեամբ է, որ «երեքնիս միասին նրբացուցինք, այս վիճակին բերինք», այն ատեն, կը յարէ Տայեան, «Անտոն Չէլէպի վախճանած էր արդէն 1814-ին», եւ ուրեմն «սոյն պատմական դէպքը... պէտք է որ տեղի ունեցած ըլլայ 1815-էն առաջ, եւ ոչ աւելի ուշ...» (նոյն, էջ 59)։ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը եւս կ'ընդունի՝ «1813-1815» թուականը։

Տարիներու լարուած աշխատանքէն, ու իր չուրջը դարձող անհամ վէճերէն յոգնած եւ ուժասպառ՝ Համբարձումը իր յաւիտենական հանգիստը մտաւ 29 Յուլիս 1839-ին։

Յակոբ Պարոնեան, երեւի ակնարկելով այդ օրերուն ու վէճերուն, եւ ձաղկել, պախարակելու համար չրջապատին անտարբերութիւնն ու թշնամանքը անոր հանդէպ՝ իր յաւիտենական սրամտութեամբը կը գրէ «Նօթաճի Համբարձում» խորագրին տակ.

«Համբարձում աղա Զերչեան Հայ Երաժիշտն, որ եկեղեցական երգերու մէջ ունեցած հմտութենէ զատ արեւելեան եղանակաց քաջածանօթ եւ իր հեղինակութիւններովն համբաւաւոր եղած է, քանի մը ամիսէ ի վեր մայրաքաղաք կը գտնուի։

«Համբարձում աղան հինգ վեց տարիէ ի վեր գաւառաց մէջ դաստանդութիւն կ'ընէր։ Քանի մը տարի առաջ զրոյց ելաւ՝ թէ մեռած է։ Նոր Ղազարոսն յարութիւն առնելով հոս եկեր է, որ հոս մեռնի... եւ չենք վարանիր ըսելու՝ թէ քանի որ մեր ազգն տաղանդաւորներն ու հեղինակներն քաջալերելու մէջ ծանր կը վարուի, Համբարձում աղան կրնայ քանի մը ամիսէն անօթութենէ մեռնիլ։

www.naregatsi.org

«Բայց միւս կողմէն ալ կը լսենք որ մայրաքաղաքիս ձայնաւորներէն ոմանք, իրեն ամսական մը պիտի յատկացնեն ու իրմէ դաս պիտի առնեն եղեր: Կը փափաքինք որ մեր այս լսածն ստոյգ ըլլայ, եւ կը ցանկանք որ հայ երաժիշտներն բոլոր ճիգերնին թափեն իրենց վարպետին խաղաղ ու երջանիկ կեանք մը անցունել տալով իրմէ օգուտ քաղելու» (էջ 48, «Երկերի Լիակատար Ժողովածու», հատոր XI, Երեւան, 1948):

Անշուք յուղարկաւորութեամբ մը մարմինը ամփոփուեցաւ Բերայի Ս. Յակոբայ գերեզմանատան մէկ անկիւնը: Ո՛չ գերեզմանաքար եւ ո՛չ ալ վրան արձանագրութիւն: Գուցէ այսօր իր հողաթումբն իսկ անյայտ է:

Սակայն, «երկրի մէկ խորշն հողակոյտն» այդ մնայ «աննշան» կամ ոչ, նոյնիսկ այդ ձայնանիշերը այսօր գործածութենէ դադրած ըլլան թէ չէ՝ այս մեծ հայուն «յիշատակը» երբեք պիտի չը «թառամի», որքան ատեն իր անունը կը մնայ չաղկապուած իր ստեղծած ձայնանիշերուն. որոնց չնորհիւ, մեր պատմութեան անստոյգ մութ բաւիղներուն մէջ այլեւս արա՛գօրէն ուծանալու դատապարտուած մեր դարաւոր սրբազան երաժշտութիւնը ճիշդ ատենին փրկուեցաւ թերեւս վերջնական դիմազրկութենէ:

«Նաւասարդ», Նոյեմ. 1989
Գրուած 1950, վերամշակուած 1985

www.naregatsi.org

ԱՐՄԵՆԱԿ ՇԱՀՄՈՒՐԱՏԵԱՆ(*)

Ինքը գնաց, ձայնը մնաց:

Ձայն՝ որ բարձրացաւ «Էն Փլած Տներ»էն ու տարածուեցաւ «Միրանի Մառ»երու յորդ ծփանքին միջով դէպի սարե՛րը Տարօնի, հարց տալու համար թէ անոնք, սարերը, ինչո՞ւ չէին իր «տարտին դարման անում», հայու իր տարտին՝ որ, «Օրհնեա՛լ է Աստուած», հինէն ի վեր հայու ճակատագրին հետ չաղկապուած է: Ձայն՝ որ տարածուեցաւ խրոխտ, աշխարհի բոլոր ծագերուն՝ ուր երկու հայ կար, ու եղանակ առ եղանակ անոնց հոգիներուն վրայ քամեց մեր ազգային ապրումներուն ամէնէ՛ն հարազատ եւ ամենատաքուկ թախիծն ու խինդը միաժամանակ: Մեր օրերու Ձէնով Օհա՛նը... որ ինքը գնաց՝ ձայնը մնաց:

Մեծ բարեբախտութիւն մը եւ բարեբախտ զուգադիպութիւն մըն էր, որ Շահմուրատեան ծագկեցաւ Կոմիտասի՛ օրով: Առանց Կոմիտասի, հաւանաբար պիտի չըլլա՛ր ան իսկական հայ երգիչը որ եղաւ: Եւ, մեր սերունդին համար, որ գինք չէ՛ լսած կամ տեսած, Կոմիտասն ալ, փոխադարձաբար, ուրոշ չափով մը՝ պիտի երկար ատեն մնար, մի քանի տետրակներու մէջ, մերօրեայ նորելուկ երգիչներուն քմայքին եննթակայ խաչեալ մը, առա՛նց Շահմուրատեանի առաջնորդող, հայեցի չունչի նախընթացին, առա՛նց իրապէս հասկցուելու: Արդարեւ, առաջի՛նն էր Շահ-Մուրատ, առաջին հայ երգիչը, արեւմտեան իմաստով եւ արեւմտեան չափանիշով, որ Կոմիտասը թարգմանեց այնպէս՝ ինչպէս Կոմիտաս ալ իր երգերով թարգմանեց հայ

(*) Սոյն կտորը գրուած է 1940-ին, մեծանուն հայ երգիչին մահուան առթիւ: Հոս կը գետեղենք զայն Կոմիտասի եւ կոմիտասեան երգին հետ ունեցած անոր աղընչութեանց համար՝ թեթեւ յապաւումով:

www.naregatsi.org

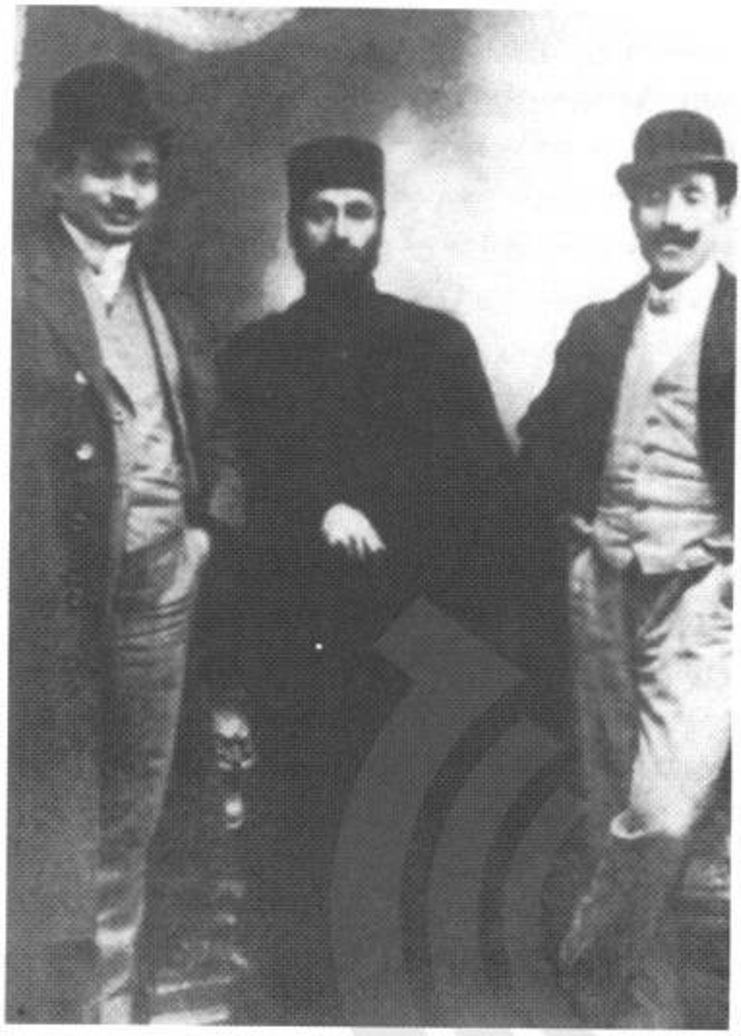

Սպ. Մելիքեան, Կոմիտաս եւ Ա. Շահմուրատեան՝ 1909-ին

հոգին իր իսկութեա՛մբն անեղծ։ Եթէ Կոմիտաս հայ երգի Մեսիան եղաւ՝ Շահմուրատեան անոր առաջին առաքեալն էր։

Ապացո՞յց։

Նուագեցէք Շահմուրատեանի ձայնապնակի առնուած երգերէն որեւէ մէկը, եւ բազկաթոռին մէջ դէպի ետեւ նստած՝ ծունկերնուդ վրայ բացէք Կոմիտասի ձայնագրութիւնը այդ նոյն երգին, ու տեսէք թէ չեչտի եւ ընթացքի ի՛նչ եզական եւ ի՛նչ ճչգրիտ հարազատութիւն կայ գրուածին ու երգուածին միջեւ, ձայնի ի՛նչ ջերմ հոսանք՝ պոչաւոր սեւ խազանշանները կենդանացնող։ Ա՛յն ատեն միայն պիտի հասկնաք թէ ինչո՛ւ այդ երգերը հոգի ու կեանք ստացած՝ համակ զգացում ու պատկեր կը դառնան ու երգիչին հոգիէն բխելով՝ կաթիլ առ կաթիլ հայ արիւնիդ կ՚ընդելուզուին։

Կոմիտասեան հուրով բացառիկ ընկալչութեամբ մը թրծուած, իրենը՝ առաջին ձայնն էր, որ մեր գեղջուկ բնաչխարհին երգերը հարազատօրէն կ՚արձանագրէր իրենց մտերմիկ տոհմային չեչտերովը, եւ զանոնք արճճրանային ու տիրացուական բերաններու արեւելեան միօրինակ, լալկան տաղտուկէն ազատելով, մեր ազգային տարազը կը հագուեցնէր անոնց։ Աւելին՝ գեղջուկ երգը Կոմիտասեան արուեստի՛ն կը բարձրացնէր։ Եւ այդ արուեստէն պարտաղրուող տարազը, ա՛յնքան հարազատ իր լեռնցիի խառնուածքին՝ իրե՛նը կ՚ըլլար։

Լեռնցիի այդ անընկճելի, անթեքելի հանգամանքն էր նաեւ, որ իր չինականի կազմախօսութեան հետ սերտօրէն նոյնացած, Շահմուրատեանի ձայնին մէջ ցմահ անխաթար պահեց հայեցի չեչտն ու գեղջուկ առոգանութիւնը, հակառակ տարիներու իր եւրոպական ուսման ու միջավայրին, հակառակ Փարիզեան բեմերու վրայ վաստկած իր աննման յաջողութեան։ Իր բնաւորութեան պէս, ձա՛յնն ալ մնաց «անուղղայ», եւ պահեց իր հայ լեռնականի առաքինութիւնն ու անհատականութիւնը։

Իր անձին մէջ չեչտուող արտակարգօրէն անտաչ ու յամառ գիծ մը, ի վնաս իր անձին իսկ ժողովրդականութեան, թերեւս մեծագոյն ազդակը

www.naregatsi.org

հանդիսացաւ՝ զինք վերադարձնելու արեւմտեան արուեստի լայն դաշտերէն դէպի հայկական համեստ երգերու «փոքր ածու»ն: Հո՛ս պէտք է փնտռել եւրոպական ծայրայեղօրէն արուեստականացած բեմէն իր վախուտը՝ դէպի կալերն «Հուովել»ի, եւ կամ դէպի խնկաբոյր կամարներն «Ուրախ Լեր»ի:

Կոմիտաս եւ Վ. Տէր Առաքելեան՝ 1908-ին

Այլապէս... ո՞վ պիտի կրնար ա՛յնքան առնականօրէն տխուր չունչ տալ Կոմիտասեան անմահական «Անտունի»ին, (տխրութիւնն ալ իր առնականութիւնը ունի), իր փշաքաղող՝ այլ պատռո՛ղ չեչտերով այնպէս՝ ինչպէս մեր մեծ քիթով, թխադէմ Արմենակը:

Որո՞ւ հոգիին պիտի աւելի զօրաւոր խօսէր ողբերգութիւնը «Էն Փլած Տներ»ուն, մեր այն ազգային քարուքանդ երազներուն, քան անոր՝ որ «լաճ»ն ի՛սկ էր անոնց միացող հողին ու քարին:

Որ՝ ափ-ափ, Կոմիտաս քրմապետին հուրն առած, ապագայ սերունդներու հոգի՛ն նետեց:

Ու յետոյ, ի՛նքն ալ գնաց... ձա՛յնը մնաց:

«Նոր Գիր», Թիւ 4, 1940

www.naregatsi.org

ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՃԱՆ

June 1948

www.naregatsi.org

«ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՐԳ ՈՒ ԲԱՆ» ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՃԱՆ

Անցնող, 1972 տարուան ընթացքին, Հայկական ՍՍՀ գիտութիւններու Ակադեմիայի՝ Արուեստի, Հնագիտութեան Բաժանմունքէն լոյս տեսաւ ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՃԱՆի վերոյիշեալ հատորը, խմբագրութեամբ Ռ. Ա. Աթայեանի: Երկու հարիւր յիսունէ աւելի էջերու մէջ, հատորը կ'ընդգրկէ չուրջ հարիւր երեսուն (130) ժողովրդական երգեր ու նոյն երգի տարբերակներ՝ իրենց երաժշտութեամբ ու խօսքերով միասին: Իւրաքանչիւր էջատակին կայ բարբառային բառարան, իսկ հատորի վերջաւորութեան ալ, վաթսունէ (60) աւելի էջերու մէջ կայ թուագրուած Ծանօթագրութիւններու շարք մը, ուր, երաժշտական ու բանահիւսական հիացում պատճառող հատուածներու թափանցումներով, հեղինակը կը խօսի իւրաքանչիւր երգի բառին, ոճին, ոգիին մասին, կու տայ մանրակրկիտ բացատրութիւններ անոնց կազմութեան պարագաներէն, կ'ընէ համեմատական բաղդատութիւններ պատմական, լեզուական ու երաժշտական հին եւ նոր գետիններու վրայ: Բացառիկ ու պատուաբեր հատոր մը իսկապէս, որ պատիւ կը բերէ

Ծնթ. Ներկայ թիւով տեղ կու տանք մասնաւորաբար «Սփիւռք»ին համար գրուած գրադատական այս լուրջ ուսումնասիրութեան, նոյն սիւնակին մէջ (ո՛չ այնքան Հ. Թամկոչեանի «արձակուրդ» տալու. որքան մէկ թիւի մէջ երկու ընդարձակ գրախօսականներ չհրատարակելու համար): Լուրջ, սերտուած, ներճուծ ու մասնագիտական գրութիւն մըն է, զոր ստորագրած է մեր արժէքաւոր աշխատակիցը՝ ՅԱԿՈԲ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ, որ ոչ միայն գրագէտ է, այլեւ ԵՐԱԺՇՏԱԳԷՏ: Իսկ գրախօսուող կոթողական գործը մեծարժէք երաժիշտի մը՝ ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՃԱՆի մեծարժէք երկն է, որուն հրատարակութիւնը պատիւ կը բերէ Մայր Հայրենիքի Ակադեմիային: «Ս.»

www.naregatsi.org

ո՛չ միայն վաստակաւոր հեղինակին, այլեւ Ակադեմիային, եւ կ՚ըլլայ աղուոր յաւելում մը մեր մշակութային գանձերուն վրայ: Ջէ մոռցուած նոյնիսկ հատորին կցել նաեւ օգտակար քարտէս մը՝ հաւաքածոն կազմող երգերուն վայրերը նշող:

Տրուած հակիրճ բացատրութեան մը համաձայն, «Հայրենի Երգ Ու Բան» հաւաքածուն ընդգրկելու է Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր շրջաններու մօտաւորապէս 1000 ժողովրդական երգ: Ներկայ հատորը պարունակում է Բիւթանիայի շրջանի երգերը, որոնց կցւում է Իզմիրի շրջանից մի փոքր յաւելուած: Երգերն ունեն գեղարուեստական ու պատմա-ազգագրական նշանակութիւն, հրատարակում են առաջին անգամ»:

Թումանեանի հաւաքած այս «մօտաւորապէս 1000 ժողովրդական երգերը», զուտ իրրեւ քանակ, եւ առանց նկատի ունենալու անոնց որակական արժէքը, կը հաւասարի մինչեւ հիմա զանազան հեղինակներէ հաւաքուած ու հրապարակուած գրեթէ բոլորի գումարին: Ճիշդ է, թէ տարաբախտ Կոմիտասը իր կենդանութեան հաւաքած էր, ըստ վկայութիւններու, եռապատիկ աւելի թիւով երգեր քան Թումանեանը, սակայն ինչպէս յայտնի է, անոր հաւաքածները մեծ մասով իրեն հետ զոհ գացին Եղեռնին(*): Թումանեանի հաւաքած այս հազար երգերը սակայն, իրենց քանակական արժէքէն տակաւին վեր, կ՚արժեւորուին նաեւ դեռ ուրի՛չ հանգամանքով: Հոն, ուր ինկաւ Կոմիտաս Մե՛ծ հաւաքողին ոսկեհիւս մախաղը, անմիջապէս զայն վերցուց իր այս արժանաւոր աշակերտը եւ չարունակեց անոր ընդհատուած սուրբ գործը: «Երգ ու Բան»ի որեւէ գնահատական, ուրեմն, նկատի առնելու է ե՛ւ այս պարագաները: Հին սերունդը գրեթէ սպառեցաւ այսօր: Իսկ մնացողներուն մէջ ալ, անյուսօրէն եղծուեցան ու գրեթէ լռեցին աւանդական հին երգերը: Ուրեմն ճակատագրական վերջին տարիներն էին, երբ Թումանեան տառացիօրէն վերցուց Կոմիտասի մախաղը եւ անոր մէջ լեցուց կորսուելու դատապարտուած այս բոլոր երգերը:

Հակառակ որ Թումանեանի խմորումը եղած է միշտ արեւմտեան հայերէնով եւ իր մտածելակերպը ու իր հիանալիօրէն պատկերաւոր ոճը հարիւր տոկոսով արտայայտութիւն գտած էին ա՛յդ կերպ, այս աշխատասիրութեան տպագրութեան առիթով, սակայն, մեզի համար դեռ մինչեւ հիմա անլուծելի մնացած հանգուցայնութեամբ մը, յարմար դատուած է իր լեզուն «թարգմանել»ով՝ հատորը լոյս ընծայել արեւելահայերէնով: Ճիշդ է, թէ հատորին արժէքէն բա՛ն չէ պակսած եւ կը կարդացուի նո՛յնքան հաճոյքով, բայց, Թումանեան մարդը եւ անոր երբեմն թանձր՝ այլ յաճախ

(*) **Միշտ չէ, Կոմիտասի հաւաքածները մեծագոյն մասով փրկուած են եւ 1951-ին Անթիլիասէն դրկուեցան Հայաստան: Գրած ենք այս մասին 1969-ին, «ՍՓԻՒՌՔ»ի մէջ, Կոմիտաս Վրդ.ի ծննդեան 100-ամեակին նուիրուած թիւին մէջ: Ս. Ս.**

Կը սխալի յարգելի խմբագիրը, տես այս մասին մեր պատասխան-յօդուածը՝ «Կոմիտասի Ազգագրական Վաստակը» էջ 93: Ե.Ա.

www.naregatsi.org

ցուրբ գրական արեւմտահայերէնին *վարժ աչքերու եւ ականջի համար, Սփիւռքի տարածքին, տարօրինակ կը թուի լեզուական* այս աճօրինակ շրջադարձը: *Մանաւանդ, տարիներէ ի վեր Պետհրատի տպարաններէն դուրս եկած բազմաթիւ արեւմտահայ գրագէտներու գործերը... միեւնոյն արեւմտահայերէնով կարդացողներուս համար:*

Մենք մօտիկէն ծանօթ ենք սոյն երգերու երկարատեւ հաւաքումի եւ հրատարակելու դժուարին պարագաներուն: Եւ ծանօթ՝ թէ որպիսի՛ նեղ ու մանուածապատ կածաններէ անցնելով, վերջապէս, հատորը «ի լոյս ընծայեցաւ», ինչպէս հեղինակը ինքը, հատորին մակագրութեան մէջ, պիտի աւետէր այդպէս: Իսկական ոդիսականի մը, անոր ծնունդի պարագաները:

Վերջին քառասունչորս կամ աւելի տարիներուն մօտիկէն հետեւած ենք Թումաճանի կեանքի զանազան փուլերուն, եւ գիտենք, թէ ո՛րպիսի յամառ հետեւողականութեամբ, եւ նիւթական ի՛նչ նեղ պայմաններու տակ, Ամերիկայի արեւելեան նահանգներուն մէջ քաղաքէ քաղաք եւ տունէ տուն շրջելով, եւ քուն ու հանգիստ վրայ տալով՝ հաւաքուած են այս երգերը:

Իր ներածութեան մէջ կ'ըսէ Թումաճան.

«Եթէ փորձեմ զանազան բաղարճներ ու վայրեր յիշել, ինչպէս՝ Սոֆիա, Ֆիլիպէ, Պոլիս, Իզմիր, Ատանա, Տիգրանակերտ, Հալէպ, Դամասկոս, Գահիրէ, Աղեքսանդրիա, Փարիզ, Պերլին, Նիւ Եորք, Պոսթըն եւ դեռ ուրիշ տեղեր, տակաւին ոչինչ ասած կը լինեմ, քանի որ սրանք իմ ինքնին լոկ անուններ են միայն: Այս բոլոր բաղարճերի միջից անցած կամ բնակած տարիներիս ամէն պատեհ առիթ ջանացեր եմ չփախցնել եւ բախել նրանց տան դռները, որ օտար բաղարճերի երբեմն նոյնիսկ շքեղ տների մէջ էին բնակուում, բայց իրենց հայրենի տնակին կարօտաբաղձ էին եւ իրենց սրտի դռնակները յայնօրէն բացում էին իմ առաջ» (էջ 10):

«Նրանցից շատերը արդէն յիշատակ են դարձել կամ իրենց մայրամուտին մօտեցել: Քառասուն տարուայ անջրպետ կայ այս երգերի հաւաքման եւ հրատարակումը ձեռնարկելու միջեւ, շատ ու շատ բաներ աղօտել են արդէն... Այսպիսի հաւաքածուները «փոքրիկ փնջիկներ» են միայն, որ ժողովուել են հայ-աշխարհից հալածականների բերնից: Ահա այս հալածական ու թափառական բերանների անսպառ շնչին ապաւինած՝ մեր դողդողացող շրթունքների ամենաքնքուշ բաղցրութեամբ, խոնարհաբար համբուրում ենք նրանց արդէն մոմ դարձած ձեռքերը, որպէսզի նրանց վառած մոմերից վառենք մեր մոմերն էլ, որպէսզի մեր Հայաստան աշխարհի լոյսը մշտավառ մնայ» (էջ 13–14):

Դուք ձեր հին տղայ օրերուն, ժամ գացեր ու վերացե՞ր էք երբեք հայ եկեղեցական մեղեդիներու թովիչ ու խռովիչ չունչէն, խառնուած՝ բուրվառի մեւսաղեայ մեղմ երաժշտութեան, խունկին ու մոմերու բոցին: Ահա՛,

www.naregatsi.org

«Հայրենի երգ ու Բան»ի բազմաթիւ էջերուն մէջ ափռուած կ'իսաղարեան խանձուող յոյզերը հայրենի երգի ու բանի այս քուրմին՝ Միհրան Թումաճանին: Էջեր, որոնց մէջ ի ծնէ քերթող հոգիի մը թռիչքը, բանասիրական խուզարկու միտքին հետ զուգընթաց, բանաստեղծական լեզուի ցայտուն գեղեցկութիւններով կը դրասանգէ իր ոճը եւ անակնկալ պատկերներով ալ կ'առինքնէ ընթերցողը:

Բայց չարունակենք հատորին ոդիսականը:

Հաւաքուած նիւթերը, հատորի մը կամ հատորներու մէջ ամփոփուած տեսնելու իղձը, վերածուած երկարատեւ սրտմաչուքի, տարիներով պիտի մնար անկատար, պիտի ընկճէր զինք:

Թումաճանը, անցեալին բարեկեցիկ տան զաւակ, եւ այլապէս ալ արդէն խառնուածքով անկախ ու հպարտ ո՛րեւէ ուրիշի բերան ծռելու, չկրցա՛ւ, ու պիտի չկրնա՛ր երբեք իր նիհար միջոցներով այսպիսի մասնագիտական հատորներու պահանջած մեծածախս տպագրութեան նիւթականը հոգալով, իր երազը իրականացնել: Անձնական նուազագոյն հաճոյքներէ ու պէտքերէ իսկ ինքզինք զրկելով, ու զրկելով նա՛եւ հաճոյքները իր Նշան եղբօր ու անոր ընտանիքին(*), որոնց հետ միասին կը բաժնէր իր աղ ու հացը՝ ան հազիւ կրցեր էր իր պայմաններով Պոլիսէն մինչեւ Հնդկաստան, մէկ-մէկ հաւաքել իր նիւթին յարակից տպագրուած հատորները, ցանցառ ու անգտանելի, եւ կարենալ մէկտեղել գրադարան մը՝ ընթացք տալու եւ հիմնաւորելու իր պրպտումի աշխատանքը:

Եղա՛ն, Պոլսոյ հին օրերուն Կոմիտասին աչակերտած եւ այժմ բարեկեցիկ վիճակ ունեցող նախկին ընկերներ, որոնք, փառասիրութեան պահեր տարուած, ուզեցին գործին մեկենաս հանդիսանալ: Տղու մը պէս խանդավառուեցաւ Միհրանը: Դժբախտաբար երկար չտեւեց այդ: Խոստումէն հազիւ տասն օր յետոյ մարդիկ ունեցան երկրորդ մտածումներ, իրենց առաջին խանդավառութիւնը ունեցաւ... գէշ պաղառութիւն: Եւ, փակուեցան... դռներն յուսոյ:

Թումաճանի մտերիմ ուրիշ հոգիներ, այս անգամ, ջանացին ազգային կազմակերպութիւններ հետաքրքրել: Բայց այդ դռները եւս չբացուեցան, թերեւս առաւելապէս անոր համար, որ իր կրած յուսախաբութենէն դառնացած ու սկեպտիկ դարձած Միհրանը, չուզեց այլեւս, կազմակերպութեան մը արդար պահանջին ընդառաջելով, ներկայանալ անձնապէս իր գործով եւ

(*) Արդար է, որ հոս յիշուէր Միհրանի կրտսեր եղբօր՝ Նշանին ու անոր ազնիւ տիկնոջ Լուիսին եւ ան՛յնիսկ անոնց զաւակներուն անուններն, որոնք, բոլորը, հազուագիւտ նուիրումով ու Միհրանի կատարած գործին վրայ իրենց ունեցած անսահման սիրով ու հաւատով, բառասուն դժուար տարիներ զօրավիգ եղան Միհրանին՝ իր ամէնէ՛ն յուսահատ պահերուն: Կարելի չէր ինձի համար այս պատեհ առիթով չյիշատակել այս պարագան եւ խղճի խայթ չունենալ: Ց.Ա.

www.naregatsi.org

պէտք եղած բացատրութիւնները տալ աշխատասիրութեան մասին: Այնուհետեւ եղան օրեր, երբ սեւը իր մէջ աւելի սեւցած, ան ուզեց իր ողջ հաւատքածոն զետեղել «Թեմեֆէ տուփի մը մէջ», եւ կնքել «Լեհիմով», ու յանձնել Հարվըրտ համալսարանին: «Ի՛նչ ուզեն, թող ընեն»: Եղան, նոյնիսկ ծայրայեղօրէն աւելի՛ յոռետես րոպէներ, երբ իր մտքէն անցուց բոլոր թուղթերը եղածովնին... խարոյկին յանձնել ու թեթեւնալ անոնց բեռէն...:

Բայց չըրա՛ւ:

Չէ՛ր կրնար ընել՝ ո՛չ մէկը եւ ո՛չ ալ միւսը:

Չէր կրնար խարոյկին կամ օտարին յանձնել իր սրտին միա՛կ սէրը, տարիներու իր կի՛րքը, իր Հայութիւնը եւ իր էութի՛ւնը ողջ:

Մինչ այդ, բարեբախտաբար, փոխուեցան հայրենի երկրին ներքին պայմանները: Իր հաւատաւոր ու մտերիմ բարեկամները, որոնք իրեն պէս ու իրեն հետ երկար ու ձիգ տարիներ միեւնոյն մղձաւանջը կ'ապրէին այս գործին առընչութեամբ, բարեխօսեցին: Հայրենիքը, իսկոյն, լա՛յն բացաւ իր Մեծ Դուռը Թումանճանին առջեւ, եւ հրաւիրեց զինք Երեւան: Եւ Երեւանը եղաւ՝ Երեւման լե՛ռը այլեւս մարմին առնող իր յոյսերուն: Եւ աղուոր օր մը, Հայաստանի Ակադեմիային Արուեստի Ինստիտուտի գրկաբաց հրաւէրովն ու գործնական ձեռնտուութեամբը, գրկած խո՛ւրձը իր երգերուն ու երազներուն, ան գնաց Հայրենիք:

Սեպտեմբեր 14, 1964, Երեւան:

«Ազգագրական հաւաքածոյիս մասին փոքրիկ եւ ամփոփ տեսութիւն մը կը կազմակերպուի այս շաբթու մէջ... Քանի մը օր աւելի պէտք է մնամ...»

Մինչ այդ, սակայն, «կը չրջագայիմ ու կը չրջագայիմ, չուկաները, փողոցները, թանգարանները, հինէն մնացած խարխլած տուները եւ ամէնէն շատ (կը դիտեմ) մեծցող սերունդը: Երջանկութեան րոպէներ կ'ունենամ, տեսնելով անցնող ու դարձող դէմքերը: ... Տեսնել զարթօնքը, աշխատանքը, ճիգը որ կը թափուի, անկենդան հողին կենդանութի՛ւն կը տրուի: Տեսնել, տեսնե՛լ: Ու ես տեսայ»:

Իսկ Ակադեմիան, իր կարգին, տեսաւ Մխհրանի ազգագրական հաւաքածոն: Խանդավառուեցա՛ւ, բարձր գնահատեց իր աշխատութիւնը ի հակադրութիւն Սփիւռքին, եւ բարոյական ու նիւթական նեցուկ կանգնեցաւ իրեն, աներե՛ր, վերջնակա՛ն:

Արդարեւ, տարիներու անընդհատ ու յարատեւ աշխատանքի, անվերջ սրտմաշուքի, յուսալքող ու մտալլկող սպասումներու, հոգեկան ներքին խռովքի, եւ սակայն հոգեկան աւելի մե՛ծ կորովի ու մտային անվերջ պեղումներու ողիսականն եղաւ այս հատորը: Դժուար ծնո՛ւնդը դժուարագոյն

www.naregatsi.org

ժամանակներու: Եւ ծնո՛ւնդը անթեքելի հաւատքի, անհուն նուիրումի, եւ մե՛ծ սիրոյ:

* * *

«Հայրենի Երգ Ու Բան» մկրտութիւնը հատորին, արդէն ինքնին կը բացատրէ անոր ազգագրական բնոյթը՝ նուիրուած երգի ու բանի, հայրենի երաժշտութեան ու բանահիւսութեան:

Ինչպէս հասկնալի է, այս առաջին հատորին, որ իր մէջ կ'ընդգրկէ Բիւթանիայի շրջանի երգերը եւ փոքր յաւելուած մը Իզմիրի շրջանէն, պիտի յաջորդեն, որքան մենք գիտենք, տակաւին հինգ ուրիշ հատորներ՝ կազմուած Արեւմտեան Հայաստանի ուրի՛շ շրջաններու վերեւ յիշուած հազար երգերէն: Երգե՛ր, որոնք դարերու ընթացքին կա՛մ եկեր են հայրենիքէն արտագաղթող հայ բեկորներուն հետ, եւ երբեմն աղճատուեր ու ձեւազեղծուեր տեղական ազդեցութիւններէ, եւ կա՛մ, յաճախ, հիւսուեր են օտարութեան մէջ, հայրենի աւանդականութեան կնիքով օծուն:

Այս «երգ ու բան»երը երբեմն ամրողջական երգեր եւ երբեմն հազիւ պատառիկներ, բոլորն ալ հաւաքուած քուղ-քուղ՝ տարասփիւռ հովերուն յանձնուած հայ խլեակներու բերաններէն: Անոնցմէ՝ որոնք այդ «բան»երը իրենց հետ պտըտցնելու եւ իրենց հոգիներուն մէջ պահելու չնորհն ունեցած են գաղթական կեանքի դժուար ու անորոշ տարիներուն: Եւ ինչպէս Կոմիտասեան գեղջուկ երգերու պարագային՝ ասոնք եւս, «հաւաքականութեան եռեւեփող կաթսայի մէջ տարրալուծուելով», ժամանակի ընթացքին, վերջին գաղթէն առաջ «մի հիւսուածք են ստացել, որն այլեւս սեպհականութիւն չի ճանաչում: ... Այս անսեպհական հիւսուածքը» եթէ հետագային «ժամանակի եւ տեղի աստիճանական ազդեցութիւններից մաշուել է», սակայն եւ այնպէս, իր բանահիւսական ու երաժշտական թաքուն գիծերովը պահեր է էութիւնը հայրենական-տեղական երգի աւանդութիւններուն ու կառոյցին:

Ահա թէ ինչպէս ազգագրագէտ բանասէրին համար, այս երգերուն մէջ նկատուող այդ աւանդական թաքուն երակներով, եւ հետեւելով մեր ազգային պատմութեան հետքերուն, կարելի կ'ըլլայ նմանութիւններ գտնել եւ այդ ճամբով ալ յաճախ ճշդել թէ ո՛ւրկից եւ ի՛նչ ճամբաներով արտագաղթած են մեր որոշ համայնքները եւ օտար հողերու վրայ կայք հաստատած: Արդարեւ, երգ ու բանները, զրոյցներն ու հէքեաթները դիւրին չե՛ն վերնար ժողովուրդի մը առօրեայէն, դիւրին չեն ջնջուիր անոր կեանքէն ու ազգային յիշողութենէն, եւ արեան ճամբով կը հետեւին անոր՝ երթայ ան Լվով, թէ Կալկաթա:

Ահա այս եւ նման կէտերն են, որոնց, զարմանալի թափանցողութեամբ, Թումաճան, տողընդմէջ կ'անդրադառնայ՝ երաժշտագիտական, բանասիրական-բանահիւսական եւ պատմական-տեղագրական բազմաթիւ

www.naregatsi.org

աղբիւրներու դիմելով, բառեր վերակերտելով, սովորոյթներ ու հաւատալիքներ քրքրելով, վերջապէս Գողթան երգերէն մինչեւ հայրէններ ու կոմիտաս՝ տողանցել տալով դարերը: Ցետոյ իր աղուոր գիւտերէն յաճախ ինք ալ վերացած, թեւ կու տայ իր մտածումներուն ու յոյզերուն: Կ'ըսէ.

«Հայ ժողովուրդը, դարերի ընթացքում», *հակառակ, որ իբրեւ հաւաքականութիւն* «գրեթէ կայ ու չկայ մեր գրաւոր պատմութեան մէջ» *եւ* «արտաքին ու ներքին իշխողների ձիերի սմբակի տակ տրորուել ու տրորուել է» *չարունակ, եւ սակայն,* «ի հեճուկս այս բոլոր չարչարանքների ու հալածանքների, իր առօրեայ համեստ կեանքի ընթացքում կառչել է իր պարզ ու անպաճոյճ հոգին ցոլացնող աւանդներին, իր երգերին, դրանցից առնելով եւ դրանցով ամրապնդելով իր գոյատեւման ուժը»: *Իսկ ես պիտի ուզէի աւելցնել՝ ան ապրեր է առաւելապէս, աղ ու հացէն ետք՝ իր յոյսերն ու յոյզերը երգի վերածելով ու երգին կառչելով:*

«Մեր ժողովրդի դարաւոր մշակոյթի այս փշրանքների յեզուն լսելով, մեր աւերակների տակ մնացած ջարդուփշուր հարստութիւնները միաւորելու եւ սրանցով մեր սրտերի արտը մշակելու, մեր տները շէն պահելու, մեր ժառանգութեանը տէր կանգնելու եւ ցամաքած աղբիւրների տեղ գետակներ հոսեցնելու հէքեաթային բանալին չկորսնցնելու մի ճիգ է միայն այս հատորը» (էջ 8):

Ահա թէ ի՛նչ ներշնչումով, եւ քառասուն-յիսուն տարիներու ի՛նչ մտասեւեռումներով պատրաստուեր է ազնուական չաղախը «Հայրենի Երգ ու Բան» հատորին: Եւ ահա, թէ բանաստեղծական լեզուի որպիսի՛ պատկերաւոր ու անկեղծ թռիչքներով, հեղինակը կը բանայ իր էութեան ծալքերը:

* * *

Ի՛նչ են հեղինակը հրապուրող եւ մեզի հրամցուող այդ երգերը: Թերեւս ընթերցողը ուզէր ճաշակ մը ունենալ անոնց եթէ ո՛չ եղանակներէն՝ բայց գոնէ բանահիւսութենէն: Ահա օրօրի մը մէկ նմոյշը.

Օրիմ, օրիմ, օրիմ, օրօրոց դընիմ,
Սուրբ հրեշտակներս ալ պահապան դընիմ, ջանիկս:
Տար ու բեր, հովեր, տար ու բեր,
Եավրուիս Ֆունը առ ու բեր:
Օրօր, օրօր, օրան դընիմ Ֆընձաձաս,
Ֆընձաձաս ու հազար բարի տիրանաս:
. . . . . .
Լեռնէ ի լեռ ձրգիմ սալընճախ,
Ան լերան հովերը Ֆեզ օրին (օրօրեն),
Հովերը Ֆեզ օրին,

www.naregatsi.org

Աստղերը բեզ գովին,
Արեւն ու լուսին ալ՝
Քեզի հուն բերին: (էջ 39)

Լեռնէ լեռ կախօրրան (սալընճախ) ձգելու, լերան հովերով օրօրելու, աստղերէն գովուելու, եւ արեւն ու լուսինն ալ, իբրեւ երկնային բանբերներ, ջանիկին քո՛ւն բերելու որպիսի՛ վառ երեւակայութիւն ու գեղեցիկ պատկեր, որ միամիտ հնչող այդ տողերով ա՛յնքան կը խորունկնայ, եւ սիրտ քերող ինքնատիպ, անկրկնելի պատկերներ կը վրձինէ:

Ուրիշ մը.

Էյլեմ հավաճ ընէյիմ, այազ կըլմաճի,
Մեողերով, շէֆէրով պայուած կըլմաճի: (էջ 51)

Հովուերգական հրաշալի երկտող մը, քաղուած գիւղի բնութենէն, ուր գեղջուկը, հարազատ ապրումներով, առտուան ջինջ ու սառնորակ (այազ) օդին մէջ գոյացած ու պահուած (պայուած) մեղր ու չաքարը կը ծծէ:

Ահա՛ եւ երկու տարբեր քառեակներ՝ երկու խիտ բանաստեղծական գանձեր, որոնց իւրաքանչիւրը, առանձինն, հատոր մը ողբերգութիւն կ'արժէ:

Օդաճեր եմ շիճեր,
Զորս դին ճամերօֆ,
Դէրտս ըճծիկ կ'օգտէ,
Աս ա էվէյօֆ: (էջ 73)

. . . . . .

Քանի չի լամ կ'ըսիմ՝
Աչէերըս կու լայ.
Աչէերըս օր չի լայ՝
Սըրտիկըս կու լայ: (էջ 74)

Այս վերջին քառեակը, ինչպէս ընթերցողը կը զգայ, կա՛նչն է սէրը սիրտին զարկած լռակեաց հոգիի մը, որ թէեւ չ'ուզեր իր վիշտը ուրիշին ցոյց տալ, բայց «քանի չի լամ» կ'ըսէ՝ կարելի չ'ըլլար սակայն զգացումները զսպել կամ հոգիին խռովքը հանդարտեցնել: Եւ աչքերուն տեղ, ահա «սրտի՛կը» կու լայ:

Ցաջորդ քառեակը, զոր Թումանեան «յուսահատի մը երգը» կ'որակէ իրաւամբ, մարդկային կեանքի տխուր տուամ մըն է, որ մեկնութեան չի կարօտիր.

www.naregatsi.org

Էլեմ բարսը (*բարձր*) լերաւն թեփէն.
Ջարնեմ գլոխս բարիւն.
Դանայն (*դանակը*) առնեմ խոթեմ սիրտըս,
Չի կաթեր պույ (*պուտ*) մը արուն(*): (էջ 84)

Անշուշտ բոլոր երգերն ալ տխուր չեն միշտ: Կան նաեւ թեթեւ ապրումներ խրախճանային պահերու.

Հարի՛կ, մարի՛կ, իս կարգէ,
Հարի՛կ, մարի՛կ, իս կարգէ,
Փէսմիւրճիի մի՛ տար իս,
Վըրաւն մրոտ տուն կու գայ,
Վըլալն (*լուալ*) իւնձի զօռ կու գայ,
Օխա մը սապօն կ'երթայ:

Հարի՛կ, մարի՛կ, իս կարգէ,
Հարի՛կ, մարի՛կ, իս կարգէ,
Միս մորթողի մի տար իս.
Վըրաւն ճեւճեի հոտ կու գայ,
Վըլալն իւնձի զօռ կու գայ,
Օխա մը սապօն կ'երթայ: (էջ 106)

Ահա եւ ուրիշ մը, որ կը թուի թէ անչափահաս ու երկչոտ սիրահարի մը ելոյթն է.

Ձեր Իրէգին (*Կեռասին*) ծառը կ'ելլամ,
Փիրէգ բաղիմ վարը կ'իշնամ:
Շալվարըս թուփը փըռած է,
Վըրաւն պուտիկ մը շըռած է:

Ճաշորդը խնամիի երգ է: Խնամիները, գիրքերու մէջ թէ իրական կեանքի, իրարու հանդէպ առհասարակ նախանձոտ եղած են: Չեն կրցած բարեկամանալ, գոնէ ներքնապէս: Հոս ներկայացուածը երեւութապէս կծծի խնամի մըն է, որ այցելութեան համար նուէրով մը ճամբայ ելլելէ ետք, ճամբան, երեւի, միտքը փոխեր ու խնամու տուն հասնելէ առաջ ինք կերեր է զայն.

(*) Արդեօք պույ մը *արի՞ն* (արիւն): Ց. Ա.

www.naregatsi.org

Խըճամի՛, խոշ ես էկեր,
Դարտակ (*դառարկ*) ու պոշ ես էկեր,
Փետտած խորոզ (*աքլոր*) մ'ես բերեր,
Ան ա(լ) ճամբաս ես կերեր: (էջ 123)

Կան, յետոյ կենցաղային երգեր, որոնք, չունի՛ն կոմիտասեան գեղջուկ երգերու զուսպ խպնոտուքիւնը, վարքուբարքի եւ արտայայտութեան չափաւորութիւնը: Քաղաքներու մէջ մարդիկ փոխուած են այլեւս, ու դարձած՝ պահանջկոտ: Փոխուած են նոյնիսկ աղջիկներն ա՛լ: Գիւղէն քաղաք բոլորին մէջ նկատելի է բեկանո՛ւմը աւանդականութեան գիծերուն: Հոս, պատռած դիմակնին, «լուսէ լուս» իրենց եարին հետ «նստիլ» ու զրուցել կը պահանջեն աղջիկներէն ոմանք.

Ես աղջիկ եմ, ալ կ'ուզիմ,
Մէշկիս բարակ շալ կ'ուզիմ,
Էր օր (*երբ որ*) եարըս տունն ըլլայ,
Լուսէ լուս նստիլ կ'ուզիմ: (էջ 162)

Սակայն կան, դեռ, շարք մը երկչոտ աղջիկներ ալ, որոնք, հակառակ փոխուած միջավայրին, երեւի չեն կրցած աւանդականութեան լուծէն խուսափիլ ու դառնալ անկախ: Այս յաջորդը, հակառակ իր կամքին, իր սիրած տղայէն ետ ըլլալով ակամայ ամուսնացեր է... Գամջոնց ապուշ տղուն եւ ասոր համար ալ նստեր մա՛յրը կը մեղադրէ.

Դուն ըրիր, մարի՛կ, դուն ըրիր,
Աւետիսէն ետ ըրիր,
Գամջոնց խախային տուիր:

Ահա՛ ճաշակը հաւաքածոյի պարունակութեան:

Իսկ Թումանեանի ուսումնասիրութեան ձեւն ու եղանա՞կը:

Նմոյշ մը՝ թիւ 22 երգի չուրջ երեք էջնոց ծանօթագրութեան վերջին պարբերութենէն:

«Մեր երգի առած տեքստի կառուցուածքի մէջ շփոթութիւններ եւ ետուառաջութիւններ, ճմաճապէս եղանակների ձայնագրութեան մէջ չափական թերութիւններ կան. ինչ որ դիւրաւ կարելի էր կարգաւորել: Սակայն, մենք յարմար գտանք պահել ամէն ինչ այնպէս, ինչպէս երգուել է մեզ. որպէսզի հաւաքածուն ուսումնասիրողներն էլ առիթը ունենան այս պատառիկների վրայ ճստած փոշիները իրենց ձեռքերով շօշափելու» (էջ 210):

www.naregatsi.org

Փոշիները իրենց ձեռքերով շօշափելու...

Ցետոյ առնենք, 150-րդ էջին վրայ տրուած երկտող եղանակով քանի մը տուննոց քաղաքային մէկ երգը, եւ տանք անոր առաջին երկու տուները.

«Փավլիհայիս շեմը տաշած է. տաշած,
Աղջըներուս սիրտը. մարիյ (*մայրիկ*), մաշած է, մաշած.
Փավլիհայիս վրայէն սեւ դուշ մ'է անցեր,
Աղջըներուս սըրտէն, մարիյ, սեւով է անցեր»:

Միջանկեալ ըսեմ թէ վերի երգը, որոշ բառերով, բառերու գոյնով ու վչտալիութեամբ, ինձի պահ մը թուեցաւ, թէ բխած ըլլալու է Կոմիտասեան հետեւեալ երգի ակունքէն.

Էրուում եմ, էրուում եմ,
Կարմիր խարը տաշած ա,
Պոյըս վըրէն խաշած ա:
Էրուում եմ, էրուում եմ,
Ինչ անեմ որ խաշած ա,
Սիրտըս հալած, մաշած ա:

Սակայն դառնանք Թումաճանին, եւ տեսնենք, թէ իր Ծանօթագրութեան *մէջ, որպիսի՛ հիանալի թափանցումով եւ յուզումով կը բացատրէ փավլիհայիս այս երգը՝ գործարանային կեանքի պատկերը.*

«Այս երգը իր երկու տարբերակներով նախորդ ճամբաների հակադարձն է. հաղաթից գիւղ է եկել մեքենան. մետաքսէ թել խաշող «*փավլիքաներուն շեմերը տաշած են, տաշած*»: Բայց ի՛նչ անես միհիկ աղջիկները այդ փայլուն ու տաշած շեմերում, երբ իրենց սիրտը «*մաշած է, մաշած*»:

«Տնտեսական կեանքի այս յեղաշրջումը Բիւթանիայի եւ Պրուսայի գիւղացիների նահապետական ապրելակերպի. վարք ու կենցաղի մէջ նորանոր երեւոյթներ է յարուցել... եւ *փավլիքայի* երգն է ծնուել:

«Երգը ծնուել է, թերեւս պէտք է ասէինք՝ վերածնուել: Որովհետեւ այս երգը գիւղից հաղաթ գնացողների գլխին եկած «փորձանքների» զուարճախառն հեգնանքների կամ երգիծանքների պատմութիւնը չունի: Այս երգը նոացող կաթսաների միջից շերամի հիւսած խոզակը դուրս հանող աղջնակի սրտին կոտտանքն է. որ նրա մատների ծայրերից է կաթում: Այստեղ զուարճանալ. ծիծաղիլ չկայ. հիւծում կայ:

«Նորահիւս է այս երգը, նոր օրերի, բայց եւ որքա՜ն հին օրերի ցաւերի արձագանգ»:

www.naregatsi.org

Վերի օրինակը՝ երգին բանահիւսութեան մասին։ Ասոնց կը միանան յաճախ, երաժշտական թեքնիքական բացատրութիւններ եւս։ Օրինակ, թիւ 30 երգի եղանակի մասին, ի միջի այլոց՝

«... Կարծում եմ, թէ այս երգուած եղանակը, իր յադային կազմութեամբ եւ ելեւէջային ժուժկալութեամբ՝ կարելի է ընդունել իբրեւ ամենաուազ եղծուած կամ խեղուած մի ձմոյշ, որ հայ երաժշտութեան մէջ ծանօթ ԲՋ կոչուած ձայնային յադին է մօտենում, ինչ որ թէ՛ մեր հին եկեղեցական եւ թէ՛ աշխարհիկ երգերի մէջ երեւան է բերուած, երբ խոր կսկիծ կամ աննկարագրելի ողբերգութիւն պատկերացնելու հարկ է եղել»։

Բայց, վերջապէս, պէտք է եզրափակել։

Իսկ եզրափակելու համար ալ, թերեւս ձայնը կրկին տալու է հեղինակին՝ իրե՛ն, Թումաճանի հիանալի ներածութեան որոշ նախադասութիւններուն, քաղուածաբար։

Հատորիս մէջ տեղ գտած են, կ'ըսէ, «այնպիսի աւանդական երգեր ու ասացուածքներ, որոնց կորստից փրկուած լինելը ինքնին բաւական է՝ հրճուանքով նայելու այս հաւաքածոյի վրայ»։

«Ընդհանրապէս, նման ժողովածուների բովանդակութիւնը գնահատելիս, նրանց արժէքին պէտք է մօտենալ երաժշտական, ազգագրական-բանասիրական, լեզուաբանական-հայագիտական եւ նոյնիսկ պատմագիտական տեսակէտներից»։

«Հայագիտական տեսակէտից մօտենալով, կարծում եմ, թէ գաւառային բառերի եւ ասացուածքների, նաեւ շարադրական ձեւերի եւ շարահիւսական ոճերի եթէ ոչ նորայայտ, գէթ հետաքրքրական նրբութիւններ կարելի է փնտռել զանազան գաւառների տարատեսակ հատորների մէջ։ Առ այս, յոյս ունենք, իւրաքանչիւր հատորի մէջ նշանակուած բառային կամ այլ բացատրութիւնները, ինչպէս նաեւ... բառարանը, պիտի նպաստեր հայագէտների աշխատանքին»։

«... Պատմական փոքրիկ տեղեկութիւնները, որ կը նկատուեն հաւաքածոյի որոշ ծանօթութիւններում, ինչպէս գաղթականական շարժման վերաբերեալ գրաւոր փաստեր կամ նոյնիսկ բանաւոր աւանդութիւններ, կ'օժանդակեն պատմական, ազգագրական կամ հայագիտական մի շարք յատկանշական երեւոյթներ լուսաբանելուն»(*)։

Արուեստի ինստիտուտը, որ հովանաւորեց սոյն գործը, իր կողմէ, բացման չատ հակիրճ «Երկու խօսք»ին մէջ կը նկատէ, թէ «հաւաքածուի հեղինակը համեստօրէն իրեն հեռու է համարում նիւթերի մասնագիտական ուսումնասիրութիւններից եւ վերլուծումներից»։ *Այս համեստութեան*

(*) Քաղուածքներ Թումանեանի *Ներածութիւնէն*։

www.naregatsi.org

գիծը, Թումաճանի մէջ, իր մտերիմները նեղելու աստիճան չեչտուած գիծ մըն է, որ դժբախտաբար, զինքը մօտիկէն չճանչցողներուն եւ իր բուն էութեան ծանօթ չեղողներուն սխալ տպաւորութիւն կու տայ: Այս միեւնոյն համեստունակ մօտեցումը ունի ան իր այս բազմաճիւղ, բազմաշխատ եւ դժուարին աշխատասիրութեան հանդէպ ա՛լ: Հազիւ, տեղ մը, էջի մը վրայ, իր խառնուածքին այդ բեռը ուսէն վա՛ր առած կիսով չափով, կը համարձակի ըսել, թէ՛ «Թող անհամեստութիւն չնկատուի, եթէ ասեմ. թէ մեմ ամենայն գիտակցութեամբ, նուիրումով ու խանդավառութեամբ եմ մօտեցել մեր մշակոյթի այս աւանդներին. մեր ուժերին ներած չափով նրանց պատմական շղթայի գէթ մի բանի օղակները կորստից փրկելու համար»: Ճեռոյ, իր համեստութեան բեռը դեռ նորէն վար չառած, կ'աւելցնէ ուրիշ տեղ. «Խոնարհաբար պէտք է յայտնեմ, թէ Կոմիտասի եւ այլոց անփոխարինելի գանձերի մօտ շարունելու արժանի բեկորներ կան նաեւ մեր այս հաւաքածուի մէջ: Անշուշտ, դրանց կողքին կը գտնուեն նաեւ նիւթեր՝ համեմատաբար համեստ արժէքի, բայց ընդհանուր առմամբ կարեւոր եւ հետաքրքրական եւ հայ ժողովրդական երաժշտութեան ուսումնասիրութեան նպաստող»:

Մենք չանացինք, որքան կարելի է, ընդհանուր կերպով ներկայացնել հատորին պարունակութիւնը, հեղինակը, եւ անոր գլուխ հանած երախտապարտ գործին տարողութիւնը, առանց, անշուշտ, ոտնձգութիւն ընելու զուտ երաժշտագիտական կալուածէն ներս՝ որ մերինը չէ:

Հատորի ընթերցանութեան ընթացքին կարելի չէ չնկատել, չափազանց յատկանշական եւ վարակիչ խանդավառութիւնը Թումաճանին՝ իր հաւաքածոյին ու երգի «բեկորներ»ուն հանդէպ: Այս խանդավառութիւնը մեծագոյն գործօն մըն է, որով ան կրնայ երբեմն, իր ճամբէն մոլորելո՛ւ աստիճան տարուիլ՝ ժողովրդական երգի ու բանահիւսութեան ամէնէն աննշան կարծուած մէկ պատառիկով: Եւ տարուելով, եւ նաեւ լաւատեղեակ ըլլալով երգին կազմութեան տուն տուող ժամանակին ու պայմաններուն, մտքէ չանցած անսովոր պատկերներ կը գծէ: Տողերու միջուկին թափանցելով նոր մեկնութիւններ կու տայ, անոնց բարբառներուն բառարան կը պատրաստէ, կը բացատրէ, կը ստուգաբանէ, եւ գրեթէ միշտ ալ կը յանգի տրամաբանական եզրակացութեան:

Իր երեւցածէն չա՛տ աւելի կարեւոր աշխատասիրութիւն մըն է այս հատորը: Մաղթելի ու բաղձալի է, որ այս միեւնոյն խանդով ու թափով չարունակուին ու լրացուին առաջադրուած միւս հատորներն ալ: Առաջին այս հատորի ընթերցումէն ետք մարդ աւելի եւ աւելի՛ կը զգայ՝ թէ մնացեալ նիւթերը մշակելուն մէջ անփոխարինելի՛ է Թումաճանի ի՛ր չունչը:

ԻՐ ՍԿՍԱԾ ԳՈՐԾԸ ՊԻՏԻ Է ԻՆՔ ԱՄԲՈՂՋԱՑՆԷ:

Մենք սրտագինս կը ձայնակցինք Կոմիտասի այս արժանաւոր Աշակերտին՝ Թումաճանին, թէ «Կոմիտասի եւ այլոց անփոխարինելի գանձերի

www.naregatsi.org

մօտ շարունակելու արժանի բեկորներ կան» արդարեւ, «ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՐԳ ՈՒ ԲԱՆ»ի մէջ։

* * *

Հակառակ, որ հեղինակը ծանօթ է Սփիւռքին, սակայն անտեղի չեմ գտներ սոյն գրախօսականին կցել հակիրճ կենսագրական ծանօթութիւններ իր մասին, հետաքրքրուողներու համար։

Միհրան Թումաճան զաւակն է Թովմաս ու Մարիամ (ծնեալ Նահապետեան) ամոլին։ Անոնց ունեցած ինը զաւակներէն առաջին երեքը մահացած են դեռ երախայ։ Այս յուսախաբութիւնը, եւ վիշտը, մղած է զիրենք որդեգրելու թաղին մէջէն չափազանց աղքատ ընտանիքի մը մէկ աղջիկը։ Այդ աղջկան որդեգրումէն ետք, իրենք կը հաւատան, թէ վերացած է չար աչքը իրենց տան վրայէն, եւ յաջորդ ծնունդները ապրած են քաջառողջ։ Միհրանը երկրորդն է այդ ապրողներու չարքին։

Ծնած է 1890-ին Հոկտեմբեր ամսուն, Կիւրին։ Իր մկրտութեան անունը ընտրուած է վիճակով՝ երեք տարբեր անուններու մէջէն — Գագիկ, Միհրան եւ ուրիշ մոռցուած անուն մը։ 1895-ի հայկական կոտորածներուն, ընտանեկան բարեկեցիկ տուն ու գործ հրդեհի եւ աւարի զոհ կ'ըլլան։ Յաջորդ տարի, 1896-ին, Թումաճան ընտանիքը կը փոխադրուի Սեբաստիա։

Միհրանի Ա.Բ.Գ.ի դասերը կը սկսին հոն, Շիշմանեան Պատուելիի հիմնած Մկրտչականներու ծաղկոցէն։ Ցետոյ քանի մը տարի ան յաճախած է Մանուկ Պատուելի Նորհատեանի անձնական դպրոցը, որ նաե'ւ քանի մը երախաներով իւր ընտանիքին ալ բնակարանն էր։ 1900-ին անցած է Սեբաստիոյ Ամերիկեան Բարձրագոյն նախակրթարանը, զոր աւարտած է 1905-ին։

1906-ին մտած է Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէճը եւ անոր դասընթացքը աւարտած է 1909-ին։ Ասկէ սկսած է նաեւ տարիներու բարեկամութիւնը գրագէտ-քննադատ Յովհաննէս Աւագեանի հետ, որուն անունը իր նամակներուն մէջ կը յիշուի յաճախ որպէս «Յովհաննէս փաշա»։

Այնուհետեւ, Թումաճան ընտանիքը կրկին կը փոխադրուի Պոլիս։ Միհրան հոն կ'արձանագրուի ուսանող՝ Թրքական Համալսարանի «Հուգուգ» (իրաւաբանական) բաժինին, եւ 1913-ին ալ շրջանաւարտ կ'ըլլայ անկէ։ Իր խմորն ու խառնուածքը, սակայն, ունէին բոլորովին տարբեր ուղղութիւն իր ընտրած ասպարէզէն։

Այդ նոյն տարիներուն հոն էր Կոմիտաս վարդապետ «Վհուկ»ը։ Միհրան իսկոյն կ'առինքնուի անոր անձէն ու արուեստէն։ Եւ, ահա, կը սկսի վերջապէս, Միհրանի իսկակա'ն աշակերտութեան վերջին ու վերջնական շրջանը։

www.naregatsi.org

Այդ միեւնոյն տարիներուն, դեռ, Պոլսոյ մէջ էր նաեւ ուրի՛շ վհուկ մը, հայ բառ ու բանին Մեծ ուսուցիչ՝ Եղիշէ Արք. Դուրեանը, որու խնկաբոյր չուքին տակ Միհրանը առանձին դասերով պիտի սորվէր գրաբար եւ հայ մատենագրութիւն: Միաժամանակ ան կը միանայ Կոմիտասի կազմած նշանաւոր «Գուսան» երգչախումբին, կը մտնէ Կոմիտասէն մասնաւոր երաժշտութեան դասընթացք ստացող տղոց չարքը՝ պատրաստուելու համար իբրեւ երաժշտական գործիչ Կոմիտասի ծրագրած ապագայ երաժշտանոցին: «երեւակայական մեծամեծ դղեակներ...», կ'ըսէ ինք:

Վրայ կը հասնի Առաջին աշխարհամարտը: Զինուորագրութեան թէժ հոսանքը կը քաշէ Միհրանը Թրքական բանակի կասկածելի չարքերը 1917-էն 1918: Բարեբախտաբար կը խնայուի իրեն դառնագոյն բաժակը Եղեռնին, եւ Զինադադարէն ամիսներ առաջ, Սուրիայէն փախստական՝ կ'ապաստանի Եգիպտոս: Հոս կը սկսի անձնապէս կազմակերպուիլ, ու կազմակերպել այնուհետեւ համերգներ՝ Ազեքսանդրիա, Հալէպ եւ այլուր: 1920-1922, Եղեռնէն ազատած իրեն գաղափարակից նախկին քանի մը ընկերներուն հետ, կ'անցնի Փարիզ՝ իր երաժշտական ուսումը շարունակելու: Իրեն հետ են՝ Բարսեղ Կանաչեան, Վարդան Սարգսեան, Վաղարշակ Սրուանճտեանց եւ Հայկ Սեմերճեան — Կոմիտասեան հինգ սաներ անունով հետագային ճանչցուած հնգեակը:

1923-ին Միհրանը կու գայ Ամերիկա: Գաղթականական անկայուն վիճակը կը ցրուէ միւսներն ալ՝ զանազան տարբեր երկիրներ:

Նիւ Եորք, Նոյեմ. 15, 1972
«Սփիւռք» շաբաթաթերթ, Պէյրութ, 11-3-1973

www.naregatsi.org

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԳԷՏԸ(*)

Դեռ չկա՛յ լեզու, որ այբուբենի մը եօթը գիրերովը կարենար մեր առջեւ բանալ նո՛յնքան ընդարձակ աշխարհ մը, որքան երաժշտական եօթը ձայները: Այսօր մենք հոս հաւաքուած ենք պատուելու, այդ եօթը հրաշագործ ձայներու արուեստին խնկարկու մէկ քուրմը՝ սիրելի Համբարձում Պէրպէրեանը:

Ըստ Եօհան Հէրտէրի, որ 1778–ին կազմած է համաշխարհային գեղջուկ երգերու առաջին ծաղկաքաղ հատորը, գեղջուկ երգը «ժողովուրդի մը ձայնն է»: Կոմիտասն ալ, տարբեր առիթներով, յայտնած է միեւնոյն միտքերը: Իսկ ես ալ կ'ուզէի յայտնել թէ Պէրպէրեան, Սփիւռքի հայ երաժիշտներու սեղմ բոյլին մէջ, իր վտարանդի ժողովուրդի «ձայն»ին լաւագոյն արտայայտիչներէն մէկն է: Նաեւ, թերեւս, ամենաբեղունը:

Արտերկրի մեր խորթ պայմաններուն տակ ան մեզի տուած է ցարդ, գրեթէ 200–ի մօտեցող երգ, ֆանդադա, օփերա եւ լարային գործիքներու վերաբերեալ ֆոնչէրդօ եւայլն: Կ'աշխատի մեղուի՛ մը պէս, լռիկ մնջիկ: Իր մեղմ արտաքինին տակ ան կը յորդի մեղրաչինութեան անսպառ «մղում»ներով:

Պէրպէրեանի քնարը, հաւատարիմ մեր տոհմիկ ձայներուն, հնչած է ո՛չ միայն հայրենասիրական լարերու վրայ, այլ, ինչ որ իր արուեստին մեծագոյն առաքինութիւններէն է՝ հնչած է լաւատեսական լարերով, ողբի ու սուգի երակ մատնող եղանակներն իսկ ի վերջոյ պայծառացնելով լոյսի

(*) Խօսուած պատուոյ հանդէսի մը առիթով

www.naregatsi.org

Հ. Պէրպէրեան

եւ յոյսի ձայներով: Եւ ասիկա՝ հակառակ իր ոտքին տակ բացակայութեա՛նը հայրենական հողի ամուր կռուանին, հակառակ արեւմտեան ազդեցութիւններու կլանող հեղեղին դէմ մղած իր հոգեկան ու մտաւոր ներքին պայքարին, եւ, հակառակ, մանաւանդ, սա մեր կեանքի բազմաժխոր հոլովոյթին՝ ուր, հայրենազուրկ արուեստագէտի մը ականջը, յաճախ, աւելի չուտ կ՛այլասերի եւ կը չեղի քան լեզուն: Հակառակ այսպիսի անխուսափելի խոչընդոտներու, Պէրպէրեանի լսողութիւնը մնացած է հաւատարիմ իր հայ ակունքին. եւ հաւատարիմ՝ մեր ժողովրդական զմայլելի երգերէն ու նո՛յնքան հոգեզմայլ չարականներէն ժառանգուած եղանակներու ոճին ու ոգիին: Ան չէ՛ զիջած ամէն վայրկեան օդալիքներէն ու բեմերէն զինք շրջափակող Արեւմուտքին:

Ընդհակառակը, Արեւմուտքով շրջափակուիլը, իր մէջ տոհմիկ չունչը խաթարելու փոխարէն, ունեցած է բարեխառնող ազդեցութիւն մը: Եւ Պէրպէրեան, օգտուելով արեւմտեան ու ամերիկեան այլացեղ տարրերու երաժշտական խմորումներէն, իր գործերը զարգացուցած է՝ խոհականօրէն կառչելով միշտ իր հայ բունին, դիմելով մի՛շտ հայ ակունքին: Եւ այդ ընելով, հայկականը մօտեցուցած է եւրոպական դասականին (ինչպէս որ հոս նոյնը կ՛ընեն նաեւ հրեաները՝ իրենց ազգային երաժշտութեան մշակումին առընթեր): Մօտեցուցած է՝ բայց չէ՛ խաթարած անոնց հայկականութիւնը, կրցած է կամրջել երկու դպրոցներուն ազդեցութիւնները: Եւ այս կամրջումէն չահած է մեր երաժշտութիւնը:

Հաճոյք է իր յօրինուածները լսելը լա՛ւ կատարողներէ: Անոնց մէջ ինքն է՝ Պէրպէրեան հա՛յ արուեստագէտը, որ կը չրջի: Երաժշտագէտին հետ հո՛ն է, նաեւ, բանաստեղծը իր մէջ: Տրուած ըլլալով, որ երգի մը հիմքը բանաստեղծութիւնն է, զանոնք ընտրելու ճաշակը, զանոնք չիտա՛կ կարդալով անոնց խորքին ու ոգիին թափանցելու կարողութիւնը յոյժ էական գործօններ են երգագրի մը համար: Որովհետեւ, երգի մը երաժշտական չարժումը կը բխի նոյնինքն բառերէն, չեշտաղրութիւնը կը կատարուի լեզուին օրէնքներով:

Թէքէեան: Զարենց: Սիամանթօ: Թումանեան: Ասոնք այնպիսի բարդ եւ այնպիսի ուժեղ անհատականութիւններ են, որոնց գրական ճաշակին ու բանաստեղծութեան արտաքին ու ներքին իմաստին բարձրանալու ընդունակութիւնը, հիմնական պահանջներ են երաժշտական յաջող գործի մը համար:

www.naregatsi.org

Պէրպէրեան ներկա՛յ է միշտ: Իւրաքանչիւր երգի եւ մանաւանդ իւրաքանչիւր fանդադայի մէջ, բանաստեղծներուն հետ ինքն է միշտ, որ կտորը բարձրակէտի մը կը հասցնէ... իր եօթը ձայներովը:

Ռուս ականաւոր գրող Տոսթոեւսքի, նկարահանդէսի մը առիթով կը գրէ թէ՝ «Ճշմարիտ արուեստագէտը, նկարի մէջ ըլլայ թէ պատմուածքի կամ երաժշտական երկի, անպայման ինքն է որ կ'երեւի, հակառակ նոյնիսկ, իր կամքին: Կ'երեւի իր բոլոր հայեացքներով, իր բնաւորութեամբ, իր զարգացման աստիճանով»:

Պէրպէրեանի ստեղծագործութիւնները, իրենց էական գիծերովը դրսեւորումն են Պէրպէրեան հայրենասէր ու հայաստանասէր մարդուն: Իր խոհերն ու ապրումները, իր փորձառութիւններն ու յոյսերը իր ստեղծագործութիւններուն մէջն են: Մեր պատմութիւնը գնահատող եւ պատմական դէմքերու ու դէպքերու հանդէպ խորունկ սէր ու յարգանք տածող ազգային երաժիշտն է ան: Ազգային երաժիշտ՝ ո՛չ անուշտ իր նե՛ղ սահմանաւորումով:

Ազգային երաժիշտ է այն արուեստագէտը որ իր հեղինակած գործերուն մէջ կրնայ արտայայտել իր պատկանած ցեղի ազգային մշակոյթի բնորոշ մէկ չեչտը, որուն երաժշտութիւնը, ըստ Կոմիտասի, կ'ազդէ «իր ազգի զգայարանքների ու մտքի վրայ»: Բօլ Հէնրի Լէնկ կը խորհի թէ «Պախը, Թրծուած՝ Լուտերական եկեղեցիին մեղեդիներովը, նո՛յնքան ազգային երաժիշտ է որքան Պարթօքը՝ Թրծուած հունգարական գեղջուկ երգին ոգիովը: Երաժշտականօրէն, երկուքն ալ արտայայտեցին իրենց ժամանակն ու ազգայինը: Բայց, միաժամանակ, անոնք արտայայտեցին նաեւ մարդկութիւն մը՝ որ վեր է ժամանակէն ու ազգութենէն»: Եւ կ'եզրակացնէ, թէ՝ «Իսկական ազգային երաժիշտը իր հայրենական տունէն կը ներկայացնէ աշխարհը: Մինչդեռ իր երկրէն դուրս ան ներկայացուցիչն է իր հարազատ ժողովուրդի մասնայատուկ տաղանդին»: Իսկ ես ալ կ'ուզէի աւելցնել, թէ այս առումով, Պէրպէրեանի երաժշտական գործերը, Իզմիրի գեհենէն մինչեւ Աթէնք ու Ամերիկա, իրենց հայեցի ձայներովը կ'արտայայտեն տրամադրութիւնները իւր ժամանակին ու իւր ցեղին:

«Պայքար», Մայիս 28, 1983

www.naregatsi.org

ԽՕՍՔ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻ(*)

Սփիւռքէն ժամանած իմ ընկերներուս եւ ինծի համար մանաւոր հաճոյք է, միանգամայն ե՛ւ պատիւ՝ այս դարադարձային օրերուն ըլլալ հիւրը հայրենի պետութեան, եւ, հեռաւոր Ամերիկայէն ի վեր տա՛սը հազար մղոն ճամբայ կտրելով գալ միանալ հսկայական այս թափորին՝ ուր, ամբո՛ղջ ժողովուրդ մը, հոս թէ այլուր, օդալիքներէն թէ բեմերէ, յարգանքի ու երախտիքի սրտաբուխ տուրք կը մատուցանէ այսօր իր մեծագոյն զաւակներէն մէկուն, անոր ծննդեան հարիւրամեակին առիթով: Այդպէ՛ս է իրաւ արուեստին ո՛ւժը: Սիրտե՛ր կը շարժէ, ընթա՛ցք կու տայ սիրոյ ու յարգանքի ժողովրդային աննախադէպ զեղումներու, երէկ՝ Թումանեանի, իսկ այսօր Կոմիտասի արուեստին հանդէպ:

Եթէ ճիշդ է թէ ազգ մը մեծ է լոկ իր մե՛ծ զաւակներով, ապա ուրեմն ճիշդ ըլլալու է ե՛ւ այն՝ որ ազգ մը կը մեծնայ մի՛այն առաւելագոյն կերպով գնահատելով ու յարգելով այդ մեծութիւնները: Երջանիկ եմ, որ հայրենի պետութիւնը նախաձեռնարկ եղաւ ազգային ընդհանուր գնահատութեան այս շարժումին:

Տարակոյս չունիմ թէ Կոմիտասը մե՛ծ էր իր կենդանութեանը: Սակայն իր մահէն ետք, բայց մանաւանդ ա՛յս օրերուն ան կարծես աւելի՛ մեծցաւ: Ո՛չ միայն մեծցաւ, այլ եղաւ, նաեւ, սա վերջին կիսադարուն իրենց աչքերը օտարութեան մէջ փակող, օտար աստղերու տակ մահացող Հայկ Նահապետի

(*) Խօսուած՝ Կոմիտասի ծննդեան Հարիւրամեակի Հանդիսութիւններու եգրափակիչ մեծ հանդէսին, Երեւան 1969: Այս ուղերձը, յետոյ, ձայնասփռուեցաւ նաեւ Երեւանի ռատիոկայանէն:

www.naregatsi.org

թոռներէն միա՛կ բացառութիւնը, որ յաղթելով մահը, եկաւ հայրենիք յարութիւն առնելու, եւ չարունակել ապրելո՛ւ:

Գաղութներուն մէջ մենք չունինք, դժբախտաբար, հայրենի խումբերու պէս Կոմիտաս երգող բրօֆէշընըլ խումբեր, որոնց կատարումներուն ականջալուր եղայ ես այս օրերուն: Սակայն հակառակ ատոր, բազմաթիւ ինքնագործ խումբեր սիրողներու, միշտ ալ չանացած են ու դեռ այսօր կը չանան կենդանի պահել չունչն ու չեչտը կոմիտասեան երգին, հրահրելով, յաւէտ, հայրենասիրական զգացումները սփիւռքի հայրենաբաղձ հոգիներուն: Անոնցմէ քանիներուն դեկավարները արդէն հոս, մեզի հե՛տ են: Կոմիտասեան երգը, սիրելինե՛ր, մեր ժողովուրդի հոգիէ՛ն փրթած, եւ ամէնուր զարձեալ անոր հոգիին մխրճուող ամենահարազատ ձայնն է ցեղին:

Ակադեմիայի ծանրաչուք սրահին մէջ, երկու նիստերու ընթացքին, քանի մը օր առաջ մենք իմացանք վկայութիւնները բոլոր զեկուցողներուն, հայ թէ օտար, որոնք հանգամանօրէն նչեցին ա՛յն իրողութիւնը թէ՝ Կոմիտասը հիմնադիրն ու զագաթն է հայ երգարուեստին: Մե՛ղք որ երաժշտանոց մը հիմնելու Կոմիտասի երազը, իր ողջ կեանքի տեւողութեանը, մնաց միայն երա՛զ: Այսօր, սակայն, երջանիկ եմ միաժամանակ, որ հայրենիքը իրականացուց այդ երազը իր երաժշտանոցով, իր օփերայով, Կոմիտասի անուան իր թանգարանով եւ դեռ ուրիշ հաստատութիւններով:

Այդ հաստատութիւններուն մէջ մենք այժմ ունինք բազմահազար աշակերտութիւն մը որ կը հետեւի երաժշտական ուսմունքներու: Այս հանդիսաւոր առիթով իմ բաղձանքս է, որ այդ ուսանողութեան ընծայուած պատեհութիւնը ըլլայ իրենց մէջ չնորհք ու խորացում դէպի կոմիտասեան երգարուեստը, դէպի էութիւնը հայ հոգիին:

Փակելէ առաջ կ՝ուզեմ չնորհակալութիւնս յայտնել հայրենի պետութեան ու մեր պատուական ժողովուրդին՝ ձեզի՛, որ ա՛յնքան սրտբացօրէն, ա՛յնքան անկեղծօրէն ընդունեցիք մեր բոլորը, եւ ձեր հիւրասիրութեամբ ալ ա՛յնքան դժուարացուցիք մեզի համար ետ՝ սփիւռք վերադառնալու մտքին հետ հաչտուիլը...

Շնորհակալ եմ:

www.naregatsi.org

ԵՐԳԻՉԻ ՈՒ ԵՐԳԱՀԱՆԴԷՍԻ ՄԱՍԻՆ

(ՑՕԴՈՒԱԾԻ ՄԸ ԱՌԻԹՈՎ)

Վերջին տասնամեակին մեր գաղութին երաժշտական կեանքը, կամ ինչ որ նախապէս կար անկէ, յառաջդիմելո՞վ թէ յետադիմելով՝ իր գլուխն առած կ'երթայ. ի՛նքն ալ չի գիտեր թէ ո՛ւր: Ամէն կողմէ եկա՛ն ու կու գան նորանոր երգիչներ, երգի յաւակնոտ առաքեալներ, իրենց հետ բերել կարծելով երգի նո՛ր չափանիշներ: Խորքին մէջ աղաւաղելով սակայն Կոմիտասով վերընձիւղած իսկական հայ երգի ոգին:

Եւ այսօր, Նիւ Եորքէն մինչեւ Լոս Անճելըս, մա՛նաւանդ Լոս Անճելըս, ամէն երեք հոգի յանձնախումբ կազմելով «էսդրատայինն» երգահանդէս, եւ կամ երգահանդէս-պարահանդէս կը սարքէ անձնական կամ հաւաքական նպատակներու համար: Կու գան ու կ'երթան չարունակ երգիչներ՝ իրենց ետին թողնելով արեւելահասուն ոճի երգեցողութեան մը խառնահամ ճաշակը, Ափրիկէին ու Արեւելքին յատուկ՝ երգիչ-հանդիսականի միացեալ, ոիթմիք ծափերգութեան մը ճայթիքը: Թմրուկ ու բարձրախօս, այս «երգահանդէս»ներուն անրաժան զարդերն են առհասարակ: Իրենց անգութ, խլացնող պայթիւններով անոնք չարունակ կը խեղեն թէ՛ երգը եւ թէ իսկական ձայնը երգիչին:

Եղծանումի միքրոպը այս գաղութին բերուեցաւ ու դեռ կը բերուի, գլխաւորաբար Մերճաւոր Արեւելքէն ու, իր ծոցին Կոմիտասի անունով երաժշտանոց կանգնող... երեւանէն: Մանաւանդ վերջերս:

Ամերիկահայ բեմը, անցեալին, երբեք պատուոյ տեղ չէր տուած նման ձեռնարկներու, ինչպէս այսօր: 1920-ական թուականներէն սկսած ես ներկայ եղած եմ, եւ յաճախ մասնակցած բազմաթիւ երգահանդէսներու: Տեսած՝ չարանը երգչախումբերու, որոնք երգեցին հանգուցեալ Սիւնիի, Մեհրաբեանի, Թումաճանի, Սրուանձտեանցի, Տիգրանեանի, Ալէմշահի, Օննիկ Պէրպէրեանի, Սամուէլեանի եւ ուրիշներու ճիպոտին տակ, ինչպէս եւ ներկայիս դեռ պատնէշին վրայ եղող կարգ մը պատուական երաժշտագէտներուն: Հայերէն երգը, Գրիգոր Սիւնիի ղեկավարութեամբ, նոյնիսկ երկու անգամ առաջին մրցանակ չահեցաւ Պոսթընի մէջ, միջ-համայնքային մրցումներու ընթացքին 1925 եւ 1935 թուականին: Անհան-

www.naregatsi.org

դուրժելի է, որ այս պատուաբեր անցեալէն յետոյ այսօր վերադառնանք ներկայ անիշխանական, անփառունակ խառնիճաղանճին:

1965 թուականին, հայրենիք այցելութենէ մը վերադարձիս, «երաժշտական ակնարկ»ի մը տակ կը գրէի, թէ հանճարեղ Սայեաթ Նովան, իբրեւ աննման բանաստեղծ գագա՛թ մըն է ո՛եւէ ժողովուրդի գրականութենէն ներս, եւ մենք, իրմով հպարտ, ու նաեւ հարո՛ւստ ենք անչուշտ: Եւ սակայն մեր մշակութային կեանքին մէջ տարբեր են տեղերը Սայեաթ Նովա բանաստեղծին ու երգիչին: Իր երգերէն ոմանց եղանակները կրնան նոյնիսկ իրենը չըլլալ: Հետեւաբար, կ՚ըսէի, ամբողջապէս Արեւելք ու Կովկաս բուրող նովայականութիւնը պէտք չէ որ տիրապետող դառնայ մեր բեմերուն՝ իբրեւ հայերէն երգ ու երգեցողութիւն, մանաւանդ Կոմիտասէն յետոյ: Տարբե՛ր է հայ երգը:

Պարոյր Սեւակը, Սովետական Արուեստ *ամսագիրի չեմ յիշեր ո՛ր մէկ թիւերէն մէկուն մէջ*, իր օրին երկար յօդուածով մը անդրադառնալով սոյն հարցին, եւ յիշելով նաեւ իմ այդ գրութիւնը (որ յետագային անցաւ «Քարի եւ Հոգի Պատմութիւն» հատորիս մէջ), արձանագրեց եւ ի՛ր դիտողութիւնները՝ աւելի ուժգին կերպով:

Դժբախտաբար, անկէ ասդին բան մը չփոխուելէ զատ, կարծես այսօր քիչ մըն ալ ե՛տ կ՚երթանք:

Երգիչներուն հետ նոյնքան մեղաւոր են նաեւ կարգ մը հայկական ռատիոժամերը ամէ՛ն հայաշատ քաղաքի մէջ: Լեցնելու համար պարապը իրենց յատկացուած ժամերուն, ունկնդիր հասարակութեան կը ներկայացնեն ո՛եւէ երգիչ, որ հրապարակին վրայ ձայներիզ ունի, որ քանի մը անկապակից հայերէն բառեր իրարու քով չարելով «հայերէն կ՚երգէ»: Առանց նկատի առնելու, թէ առհասարակ պարսկական ու կովկասեան եղանակներէ ազդուած, կամ նոյնիսկ ընդօրինակուած, եւ ախուվախով լեցուն այդ մանիները, իրենց Արեւելք բուրող լալկան քաչքչուքներով ի՛նչ առընչութիւն կրնան ունենալ մե՛ր երգին հետ: Օդալիքներէն կու գան անոնք ու կը մտնեն, հայ կեանքի լուերուն կարօտ՝ բազմաթիւ տուներէ ներս: Կը մտնեն, դժբախտաբար, նաեւ մատաղատի մանուկներու դիւրընկալ ականջներէն ու դիւրաթափանց ջիղերէն ներս՝ իբրեւ մնայուն ճաշակ հայերէն երգի ու երգեցողութեան:

Ստեղծուած այս մթնոլորտին մէջ բնականաբար տեղի կ՚ունենայ արժէքներու չփոթ ու խախտում: Ճաշակներու այլասերում: Եւ քանի որ ժողովուրդը կ՚ընդունի տրուածը առանց բողոքի՝ իրարու հետ մրցութեան ելած կազմակերպութիւններ ու տենդոտ գործունէութեան լծուած բարեմիտ կարգադիր յանձնախումբեր, կը սկսին հեռուներէն հրաւիրել իրենց անծանօթ ո՛եւէ «աստղ», մտաղրուած ձեռնարկի յայտագիրին յարմա՛ր թէ անյարմար: Կարեւորը, հեռուներու սուրբին անունով հանդէսէն ներս «ժողովուրդ քաչել»ն է, ֆինանսապէս ձեռնարկը իբրեւ «յաջողութիւն» ար-

www.naregatsi.org

ձանագրելն է: Այսպիսի պայմաններու տակ կը պատահին տարօրինակ անակնկալներ:

Անցեալները, տարիներու վաստակ ու վարկ ունեցող երաժշտագէտի մը ղեկավարած երգահանդէսի ընթացքին, իր ձեռքին բռնած բարձրախօսը ստեպղինի հետ չփոթող մեներգիչ մը, գործիքը գրեթէ կապած ու կպած շրթներուն, իւրաքանչիւր բեմ երեւնալէ ետք երե՛ք անգամ հագուստ փոխելէ յետոյ՝ չփոխե՛ց բարձրախօսին դիրքը, ու չմեղմացո՛ւց անոր ականջ ծակող որոտմունքը: Ինչպէս եւ չդադրեցուց, նման գեղարուեստական երգահանդէսի մը բեմին օտար՝ ամերիկեան ճէզ երգողներու թեթեւական... մարմնամարզանքը:

Ըսելիք չունիմ, թէ ան, իր կանացի գրաւիչ կազմին ու զգացումի վարակիչ հաղորդականութեան հետ ունէր, նաեւ, նոյնքան հաճելի ձայն: Եւ, առանձնաբար, տարբեր բեմի վրայ, ճէզի ու բրուճինկի այս խելառ դարուն, պիտի գոհացնէր նման յայտագիրի մը ամէնէն պահանջկոտ ակնկալութիւնները: Բայց սխա՛լ տեղ էր: Հանդիսականները իրեն հետ էժանագին ծափերգութեան առաջնորդելու բեմը չէր այն օրուան բեմը:

Ըսելիք չունիմ, դարձեալ, թէ կապելայ ու թեթեւ ժամանց եւս իրենց տեղը ունին հաւաքականութեան մը առօրեայէն ներս: Նոյնիսկ չա՛հ մըն է, որ այս երգերով ու երգիչներով տաճկական լպիրշ շարքիներ իսպառասպուռ վտարուէին մեր չատ մը հարսանիքներէն: Պայմանաւ սակայն, որ կովկասեան աչուղական ոճը այս գաղութին չվաճառուի լուրջ երգահանդէսներու բեմերէն: Եւ յետոյ, Կոմիտասը ո՛չ միայն չմոռցուի, այլ անոր երգերուն նկարագիրը կամայականօրէն չեղծանուի մոտերնիսթիք կատարումներով, սխալ միջավայրի մէջ՝ աչուղականութի՛ւն բուրող աւելորդ գեղգեղանքներով:

Այս տողերը կը գրուին ո՛չ թէ ոեւէ արուեստագէտ ձաղկելու յետին մտադրութեամբ, այլ սրտցաւօրէն ցուցաբերելու մեր համայնքային կեանքէն ներս համեմատութեան եզրերը կորսնցուցած, ուղղութիւն չունեցող երեւոյթ մը, որ գաղութին մէջ վերածուեր է համաճարակի: Գրեթէ ամէն մարդ ազգ կը խաղայ: Գնահատելով հանդերձ աստանկներուն խանդն ու նուիրումը, հանդէս կազմակերպող մարդիկ սակայն, եւ հեռուներէն արուեստագէտ հրաւիրող կազմակերպութիւններ, ժողովուրդը առաջնորդելու եւ մեր չրջապատէն դաս առնելով, ժողովուրդին իրեն հետ Արեւելքէն բերած ճաշակը բարձրացնելու պարտականութի՛ւն մըն ալ ունին: Միմիայն պաֆսօֆիսով հետաքրքրուելով կարելի չէ ափափոյ կարգադրութիւններ ընել եւ նոյն բեմը բաժնել երկու տարբեր խառնուածքի, տարբեր բնիպրի արուեստագէտներու միջեւ: Մեղք է թէ՛ արուեստագէտներուն եւ թէ հանդէսներ քաջալերող տարբեր ճաշակի ժողովրդային խաւերուն:

www.naregatsi.org

Մեր թերթերու յօդուածագիրներէն ոմանք, փոխանակ սանձելու հրապարակի այս արձակունակ տրամադրութիւնները, եւ փոխանակ ժողովուրդը առաջնորդելու, ընդհակառակը, յաճախ իրե՛նք է որ կը ստեղծեն այս մթնոլորտը:

Դեռ վերջերս, «Համերգային երեկոյ»ի մը մէկ չողչողուն ջատագովականը չարադրելու ատեն, անանուն յօդուածագիր մը, Լոս Անճելըսի մեր թերթերէն մէկուն մէջ կը գրէր «առասպելական թէնոր»ի մը մասին, որ «իր ներկայացումներով ու կատարումներով, հայ երգը վերակենդանացրեց: Որպէս վարպետ, նրա մէջ միաժեղ կարելի է նկատել իր ձայնային տաղանդը, արուեստագէտի իւրայատուկ որոշումները եւ ամէնից կարեւորը՝ իր համամարդկային եւ յատկապէս ազգային նկարագրի արտայայտութիւնը. այս բոլորը յատկութիւններ են, որոնք յաճախ դժուար է մէկ անհատի մօտ մէկտեղուած տեսնել: ... (Ան) ողջունելի է նաեւ, քանի որ իր միջոցով հայկական ժողովրդական երգերի եւ երաժշտութեան չափանիշը յեղաշրջման ենթարկուեց»:

Իր գրութեան ընդհանուր թոնէն հետեւցնելով պիտի ընդունիլ, թէ ո՛վ որ է այս անստորագիր յօդուածին տէրը, ծանո՛թ է իր նիւթին ու լեզուին: Եւ սակայն գիտակցաբար կը չափազանցէ՝ ախորժա՛կ գրգռելու դիտաւորութեամբ, մոռնալով ամէն չափ ու կշիռ: Ո՛չ միայն կը հետամտի գրգռել ընթերցողին տրամադրութիւնները, այլ միաժամանակ կը չփացնէ նաեւ հրաւիրեալ արուեստագէտը:

Ի՞նչ կը նշանակէ «ձայնային տաղանդ»: Ձայնը ինքնին տաղանդ չի կրնար ըլլալ, աստուածատուր ատաղձ մըն է հազիւ, օդին մէջ արձակուած հնչիւն մը՝ որ կ'ալիքաւորուի հաւասարապէս մարդուն, թռչունին ու կենդանիին չունչովը: Տաղանդաւոր մարդո՛ւն՝ իմա երգիչի՛ն կողմէ է, որ լաւ ձայնը կը բարձրանայ արուեստին:

Ցետոյ, ի՞նչպէս կարելի է «նկատել... արուեստագէտի իւրայատուկ որոշումները», եւ մանաւանդ այս պարագային խօսքը ի՞նչ «որոշում»ի մասին կրնայ ըլլալ: Երթալ պաղ ջուրի լոգանք առնե՛լն ալ որոշումի մը արդիւնքն է:

Իսկ, յարգելի յօդուածագիրը, չարունակելով տակաւին, «առասպելական թէնոր»էն ետք կը գրէ՝ միեւնոյն բեմին վրայ թէնորին հետ երեւնալիք երգչուհիին մասին՝ «որը լուսաւոր աստղն է լինելու (առաջադրուած) երաժշտական ճեռնարկին»: Անիկա «արդէն... հռչակուած է... իր արժանաւոր տեղը ունի երգի աշխարհում», եւ ամէն ուր որ գացեր է «հիացում է պատճառել, երգը եւ երաժշտութիւնը արժէքաւորող դասակարգին»:

Երաժշտութիւնը «արժէքաւորող դասակա՛րգ» ալ կայ ուրեմն: Մենք կը խորհէինք, թէ երգը դասակարգային ապրանք չէ:

Բառե՛ր, բառե՛ր, բառե՛ր: Մեր գաղթական ժողովուրդին պէս իրենց ոտքին տակ հո՛ղ չունեցող, իրենց «արժանաւոր տեղ»էն խախտած պան-

www.naregatsi.org

գո՛ւխտ բառեր, «հայկական ժողովրդական երգերի եւ երաժշտութեան չափանիշը յեղաշրջող» մե՛ծ բառեր, «հայ երգը վերակենդանացնող... (կոմիտասին ականջը խօսի) առասպելակա՛ն» նորութիւններ, եւ ածականնե՛ր ու ածականներ: Որոնց բոլորը, իրաւամբ, «դժուար է մէկ անհատի մէջ մէկտեղուած տեսնել», մէկ յօդուածի մէջ ա՛յսքան առատութեամբ շարուած տեսնել...: Եւ ակնկալել, որ ամէն ընթերցող կարդայ ու մարսէ բոլորը: Հայերէն լեզուին մէջ ա՛լ ինչ ածական մնաց՝ գործածելու համար երջանկայիշատակ Շահմուրատեանի եւ Տէր Առաքելեանի նման ճամբա՛յ բացող, հայ երգին առաջին իսկական ճաշակը գրեթէ ստեղծագործող ու սերունդներուն փոխանցող Կոմիտասի երկու առաքեալներուն...

Վերջապէս, լեզու մը ունի ի՛ր արժանապատուութիւնը, ինչպէս՝ գրողը: Բառերը ունին իրենց կշի՛ռը: Ժողովուրդը առաջնորդելու կոչուած ինքնագիտակից ո՛եւէ գրող ու յօդուածագիր, թուղթի ու գրիչի պիտի մօտենայ միշտ յարգանքով: Կարելի չէ, տեղի անտեղի՝ բառերը նետել ապականող չափազանցութիւններու գիրկը յանուն հանդէսի մը ջատագովութեան, ո՛րքան ալ բարենպատակ ըլլայ ձեռնարկը: Ո՛չ միայն ժողովուրդը, այլ՝ երգիչը եւս կը կորսնցնէ իր հաւասարակշռութիւնը: Արդարեւ, վերեւ ակնարկուած երգահանդէսը, նոյն երգիչներով նախապէս մեր չրջանին մէջ տրուած միեւնո՛յն յայտագիրին կրկնութիւնն էր: Ո՛րքան ալ յաջող տնտեսապէս՝ ան չարձանագրեց իրմէ ակնկալուած գեղարուեստական բարձր չափանիշը: Ըսի արդէն, թմրուկ, բարձրախօս ու բեմի երգասրճարանային չեղումները խանգարեցին մթնոլորտը:

Ամփոփելու համար, պիտի աւելցնել, թէ առաջացած Արեւմտեան ազգերու մէջ երաժշտահանդէսները, եկեղեցական պատարագի մը արարողութեան նման, արուեստի խորանին նուիրուած լուրջ ձեռնարկներ են: Մարդիկ սրահներէ ներս կը մտնեն եկեղեցի մտած ըլլալու բարձրախորհուրդ զգացումներով: Կ'ակնկալուի մեր երգիչներէն ու հանդէս կազմակերպողներէն, որ խորանը չչփոթեն հասարակ բեմի հետ: Երբ մանաւանդ մարդիկ, իրենց զաւակներով ու թոռներով երգահանդէսի կու գան մեծ յայտարարութիւններով իրենց խոստացուածը ստանալու արդար ակնկալութեամբ:

Մափն ու պարը, ինչպէս Կանայեան Հարսանիքի գինին, իրենց առանձին տեղերը ունին... տաճարէն դուրս: Հայրենակարօտ այս պատուական ժողովուրդին դիւրահաւանութիւնը պէտք չէ որ չարաչահուի հրճգայինյայտարարութիւններով: Եւ մանաւանդ վեց հարիւր տարիներու տաճկավարի Արեւելքը, հին սերունդէն եաք, պէտք չէ՛ գոնէ խառնել մեր նոր սերունդներու արիւնին:

«Նոր Օր», Ցունիս 1990,

www.naregatsi.org

ՀԱՅ ԵՐԳԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԷՋ

Այս ակնարկը՝ «Հայ երգը եւ Հայ երաժիշտներ Ամերիկայի Մէջ» նիւթին չուրջ(*), պէտք չունի շատ հեռուները նայելու: Ամերիկահայ գաղութին կեանքը կը սկսի մօտաւորապէս Համիտեան Ջարդերէն: Գաղթի առաջին կարաւանները կազմուած կ'ըլլային մեծ մասով՝ ներքին գաւառներէ փախստական երիտասարդներէ եւ աղքատ այրերէ, որոնք ձեռք կ'առնէին ցուպը պանդուխտի՝ կա՛մ խուսափելու համար թուրք բանակի ծառայութենէն, եւ կա՛մ վերականգնելու քայքայուած տնտեսութիւնը հարստահարուած ընտանիքի մը:

Այսպիսի տխուր պայմաններու տակ, տունէ եւ ընտանիքէ հեռացած մարդոց առօրեային մէջ աւելո՛րդ պիտի ըլլար փնտռել համայնքային կեանք մը, որ տրամադրութիւն ցոյց տար հետաքրքրուելու գեղարուեստական

(*) Սոյն գրութիւնը հատորի մէջ կ'առնուի միա՛յն իր ժամանակագրական արժէքին համար: Ուղերձ մը՝ որ խօսուեցաւ Յունիս 17, 1960-ին, Նիւ Եորքի Մէնհէթըն Սէնդըրին մէջ, վազգէն Ա. Հայրապետին առաջին անգամ Ամերիկա այցելութեան առիթով Առաջնորդարանի կողմէ հապճեպով կազմակերպուած հրապարակային հանդէսին: Տրուած պայմաններուն տակ, ստիպողաբար, լոկ անձնական յիշողութեան վրայ յենած գրութիւն մըն է:

Այս առիթէն օգտուելով սակայն, կ'ուզեմ նաեւ աւելցնել թէ վերեւ յիշուած թուականէն ի՛չ յետոյ գարմանո՛վ նկատեցի, այս ակնարկին մէջ յայտնուած միտքերը գրեթէ ամբողջութեամբ իւրացուած՝ մեր օրերու նո՛ր խաչկոնցի մը կողմէ, որ մեծատա՛ռ վերնագրով յօդուածով մը կ'երեւնար Պէյրութի *Նայիրի* էջերէն:

Կանխելու համար ապագայ ոեւէ թիւրիմացութիւն յայտնելու եմ նաեւ, որ Յունիս 17-ի այդ նոյն յայտագիրը, ինչպէս եւ այս ուղերձը, *ամբողջութեամբ*, *ժապաւինագրուեցաւ* մի՛այն երկու անձերու՝ Արմենակ Մուրոյեանի եւ *Նայիրի*ի սոյն յօդուածագրին կողմէ...

Ց. Ա.

www.naregatsi.org

չարժումներով: Ցաւախ մտածած եմ, թէ արուեստները առաւելաբար կը զարգանան ու կը ծաղկին բարօրութեան շրջաններուն: Վատ օրեր ու կեանքի դժբախտ պայմաններ թերեւս կրնա՛ն տաչել նկարագիրը մարդուն, բայց նաեւ, միաժամանակ կը մաչեն անոր մէջ մղումը ստեղծագործ աշխատանքի: Գեղարուեստական որեւէ չարժում կարելի կը դառնայ հոն՝ ուր կայ ժողովուրդ մը, ազատ՝ կեանքի եւ ինչքի մտահոգութիւններէ եւ պատրաստ՝ չարժումը դիեցնելու:

Ուրեմն, այս գաղութին մէջ գեղարուեստական ապրումներու պահանջը սկսաւ յանկարծ, 1920-ական Թուականներէն ետքը միայն, երբ, Մեծ Եղեռնէն վերապրող հայու բեկորներ, Ամերիկայի այն ատեններու բաց դռներէն ներս խուժելով, փոխեցի՛ն, մշակութապէս նախնական ու կայուն նկարագիրը անոր:

1920 Թուականէն առաջ, որքան յայտնի է մեզի, այս ափերուն վրայ ունէինք մենք իրրեւ հայ երաժշտագէտ՝ Փրոֆ. Գալֆայեանը միայն, Ֆրէզնոյի մէջ: Գալֆայեան կը պատկանէր երաժշտագէտներու այն սերունդին, որոնց հայրենասիրական խորունկ զգացումները արտայայտութիւն կը գտնէին առաւելապէս արեւմտեան արուեստի ոճով: Իրմէ մեզի մնացած քանի մը երգերը, «Տրտում Տխուր» եւն., ինչպէս եւ իր գրած պատարագէն որոշ մասեր, զոր կրցած ենք լսել՝ ա՛յդ է որ կը վկայեն:

1920-էն ետքն էր որ սկսան Նոր Աշխարհ հասնիլ՝ Ցարութիւն Մեհրաբ, Գրիգոր Սիւնի, Միհրան Թումաճան, Վաղարշակ Սրուանձտեանց, Ռուբէն Տիգրանեան, Ալեքսանդր Ասլանօֆ, Քուչնարեան եւ ուրիշներ: Երաժշտագէտներու առաջին այս հոյլը, հայաշատ քաղաքներու մէջ իր կազմակերպած խումբերով ու համերգներով, տուաւ Կոմիտասեան բազմաճայն երգին առաջին ճաշակը այս ափերը նետուած ժողովուրդին:

Ց. Մեհրաբ արդէն կազմեր էր իր առաջին երգիչ խումբը, բաղկացած հայ եւ ռուս երգիչներէ, երբ քիչ ետք հասաւ նաեւ Գրիգոր Սիւնին: Ժամանակ մը միասին գործակցելէ եւ համերգներ տալէ ետք, իւրաքանչիւրը, սակայն, իր առանձին ճամբան գնաց չուտով:

Գրիգոր Սիւնին, առանձնապէս, կատարեց բազմաբեղուն աշխատանք: Ան էր որ երկու անգամ, 1925-ին եւ 1935-ին, Պոսթըն Սիմֆընի Հօլի մէջ տեղի ունեցող միջազգային երաժշտական մրցումներու ընթացքին, չատ մը ցեղերու մրցող խումբերէն չահեցուց առաջին մրցանակը հայ խումբին՝ իր դաչնաւորած Ալագեազ եւ Ձին ու Ձին ժողովրդական երգերով: Այդ մարդու արուեստին մէջ կար բա՛ն մը մոգական, որով ան կրնար առաջնակարգ երգ դուրս բերել նոյնիսկ երկրորդական խումբերէ: Սիւնին, Ամերիկայի մէջ դաչնաւորեց ու գրեց բաւական թիւով ինքնագիր գործեր ալ, որոնցմէ ոմանք տպագրուեցան թէ՛ հոս եւ թէ մայր հայրենիքի մէջ:

www.naregatsi.org

Սիւնիէն ու Մեհրաբէն յետոյ եկաւ Միհրան Թումաճանը: Որպէս Կոմիտասի աշակերտ՝ խստապահանջ արուեստագէտի կազմած իր «Հայ Երգ» խումբով եւ երկար տարիներու փայլուն համերգներով, Թումաճան խանդավառեց ոչ միայն Նիւ Եորքի, Ֆիլատելֆիոյ եւ Պոսթընի պէս հայահոծ քաղաքներու հայութիւնը, այլեւ իր մտերմիկ խառնուածքին համայքովը հրահրեց հայ երգի ճաշակը ամերիկածին բազմաթիւ տղոց ու աղջիկներու մէջ: Ասկէ զատ, իր երջանկայիշատակ Վարպետին պէս չրջելով տուներ եւ քաղաքէ քաղաք, Թումաճան հաւաքեց, հայ մամիկներու անհետացող սերունդին բերնէն, եւ կամ, տոհմիկ երգի ճաշակը իրենց հետ դեռ անխաթար պահող երիտասարդներէ՝ հարիւրաւոր երգեր, գեղջուկ կամ ազգային, հին կամ նոր, իրրեւ ազգագրական արժէքաւոր նիւթ փրկելով զանոնք վերջնական կորուստէ: Անտարակոյս օր մը պիտի օգտագործուին անոնք, ո՛չ միայն երաժշտականօրէն այլեւ մեր մօտաւոր անցեալի ընկերային ու քաղաքական ըմբռնումները պարզելու՝ կրկնակ աշխատանքներուն առընթեր(*):

Վաղարշակ Սրուանձտեանց, նոյնպէս Կոմիտասի հինգ սաներէն, Պոսթընի շրջանին մէջ երգեցիկ խումբեր կազմելէ եւ համերգներ տալէ զատ դաչնաւորեց, եւ իր ա՛յնքան անձուկ միջոցներովը տպագրեց ժողովրդական եւ ինքնագիր երգերու բազմաթիւ պրակներ:

Աւելի նուազ չափով՝ նա՛եւ Ռուբէն Տիգրանեանը, Ալեքսանդր Ասլանօֆը ու Քուչնարեանը ունեցան երաժշտական գործունէութիւն:

Առաջին այդ խումբին գործը յետոյ չարունակեցին, եւ դեռ մասով մը կը չարունակեն տակաւին, ուրիշներ: Առաքել Թաթեան, Նիւ Եորքի երաժշտական դպրոցէն՝ ժիւլիարտի շրջանաւարտ մը: Խմբական գործունէութենէ բացի, ան գրած է նաեւ ինքնագիր հակիրճ ուսմունքներ, էթիւտ, երաժշտական ընտիր դաչնաւորումներով, գրեթէ ամբողջութեամբ կազմուած հայ ժողովրդական երգերու հիմներգներէ (մօթիֆ): Ան դեռ նոր աւարտեց նաեւ օփերա մը, որ հիմնուած է Կոմիտասի կեանքին վրայ եւ որը ինք անձամբ Հայաստան պիտի տանի այս աշնան(**):

Այս երկրորդ խումբէն է նոյնպէս Տիգրան Թիւֆէնքճեան, որ բծախնդիր արուեստագէտի ճաշակով գրի առած ու դաչնաւորած է Արեւագալի կարգ մը երգեր: Ներսէս Ներսէսեան՝ որ դաչնաւորած է նոյնպէս, եկեղեցական չարք մը մեղեդիներ: Ռուբիկ Գրիգորեան՝ հայ երգի ժառանգական ճաշակով մը՝ ունի դաչնաւորած ժողովրդական եւ ինքնագիր երգեր: Նոյնպէս, երաժշտական խմբական գործերով զբաղած են Արթին Շալեան,

---

(*) 1992-ին տպագրուած Երեւան:
(**) Արդէն տարուած է այժմ:

www.naregatsi.org

Յարութիւն Էքիզեան, Թորգոմ Վրդ. Մանուկեան (այժմ Եպիսկոպոս)(*), Արսէն Սայեան, Գրիգոր Փիտիճեան եւ Թերեւս ուրիշներ՝ մեզի անծանօթ:

Այս չարքէն դուրս պէտք է նաեւ յիշատակել հինգ այցելու արուեստագէտները — Գուրգէն Ալէմշահ, Օննիկ եւ Համբարձում Պէրպէրեաններ, Աչոտ Պատմագրեան եւ Երուանդ Ալեքսանեան — որոնց բոլորն ալ, առաւել կամ նուազ չափերով սա հայրենակարօտ ժողովուրդին բերին հայ երգն ու երաժշտութիւնը: Ցիշուած այս հինգ անուններէն՝ Համբարձում Պէրպէրեանը վերջին տարիներուն փոխադրուած ու հաստատուած է Միացեալ Նահանգներ եւ հայաշատ կեդրոններու մէջ կու տայ համերգներ: Իսկ Ալեքսանեան հաստատուած է Քանատա եւ կը գործէ հոն:

Վերեւ յիշուած բոլոր անունները՝ Փրոֆ. Գալֆայեանէն մինչեւ Պէրպէրեան եւ Ալեքսանեան, կազմուած երաժիշտներ էին Նոր Աշխարհ գալէ առաջ, բացի, Թերեւս, Թաթեանէ: Ամերիկայի մէջ կազմուած իրրեւ նորեր, որ սպասարկէին հայ երգին, մենք ունեցանք, որքան մեզ յայտնի է՝ հազիւ Յարութիւն Սամուէլեանը (որ մեռաւ 1960-ի Յունիսին), Ֆլօրէնս Մարտիրոսեանը, Գուրգէն Սիւնին եւ Սիրանոյշ Տէր Մանուէլեանը:

Յարութիւն Սամուէլեան ձեռնասունն է Գրիգոր Սիւնիի եւ ունի արդէն տպագրուած չա՛րք մը հայերէն երգերու, որոնց մէջ զգալի է չնորհը ականջալուր մեղեդիի: Գրիգոր Սիւնիի ձեռնասունն է նաեւ իր զաւակը՝ Գուրգէնը:

Ֆլօրէնս Մարտիրոսեան, Տէր Մանուէլեանի նման, ծնունդն է Նո՛ր Աշխարհի: Հայ երգի իր առաջին ճաշակը կը պարտի Միհրան Թումաճանի, եւ իր գործունէութիւնները սահմանափակուած են կազմելով ու տարիներով ղեկավարելով՝ Քոզմոբոլիթըն երգիչ խումբը, որ սիրողներու խառնուրդ մըն է եւ կազմուած մեծ մասամբ օտար ուժերէ:

Վերջին տարիներ, Պոլսէն ժամանող նոր ուժերով, Կոմիտասի անունով երգիչ խումբ մը կազմեց Իսահակ Աբրահամեանը: Աբրահամեանի հրապարակէն քաշուելէն ետք Օննիկ Հէրէնը ստանձնեց ղեկավարութիւնը այդ խումբին՝ որ զանազան քաղաքներու եկեղեցիներուն տուած իր այցելութիւններով, մասնաւոր զարկ մը տուաւ Կոմիտասեան Եռաձայն Պատարագի՝ այս ափերուն վրայ ընդհանրացման գործին:

Ասոնցմէ դուրս կան անչուշտ տեղական-եկեղեցական երգիչ խումբեր, որոնց բոլորը յիշատակել կարելի չէ:

Մեր ակնարկը դարձնելով պահ մը դէպի Ամերիկեան երաժշտական հորիզոնը, մենք հոն ունինք տաղանդաւոր Ալան Ցովհաննէսը: Ունէինք վաղամեռիկ եւ բարձրօրէն խոստմնալի Հայկ Եաղճեանը, որպէս Փիցպըրկ քաղաքի նուագախումբին ղեկավար որ դեռ նոր վերադարձեր էր Լոնտոնէն, հոն կայացած միջազգային երաժշտական ֆէստիվալի առաջին մրցանակով: Ունինք Հրաչ Եագուպեանն ու Ռիչըրտ Եարտըմեանը՝ որպէս խոստումներ

(*) Ներկայիս պատրիարք Երուսաղէմի:

www.naregatsi.org

եւ Հէրրի Զառացեանը որ հայ ժողովրդական երգի իւրայատուկ մշակումներով պատրաստեց կարգ մը ընտիր ձայնապնակներ լարային գործիքներով: Ունինք, նաեւ, տեղական համեստ նուագախումբերու ղեկավարներ՝ Հայկ Բաբազեանը, Ջարլ Կարապետեանը, Արսլանեանը, Բեթըրսըն քաղաք օփերայի ղեկավար Արմէն Պոյաճեանը եւ ուրիշներ:

Այս շարքին ամէնէն աչքառու տեղ գրաւողը, անտարակոյս, Ալան Ցովհաննէսն է: Անոր քնարը կը բերէ մեզի առհասարակ արեւելահամ մեղեդիի քնքուշ դեգերումներ եւ գողտրիկ պատկերներ: Հակառակ անոր սկզբնական շրջանի տկար ագուցուածքին եւ տեղ-տեղ անկապակից, կարճ երաժշտական պարբերութիւններուն, իր ոճը բերաւ հոս՝ արեւմտեան լսողութիւնը հաճեցնող որոշ նորութիւններ:

Սակայն, ընդունելով հանդերձ որպէս հայ երաժշտագէտ՝ Ցովհաննէսի երաժշտական ոճը կարելի չէ գուտ հայադրոշմ նկատել այն ձեւով՝ որ Սարոյեանի մը գրական ոճն է: Կամ եթէ կ'ուզէք այն ձեւով՝ որ Անթօն Տվորժաքի մը Նոր Աշխարհ համանուագին մէջ ա՛յնքան ուժեղ արտայայտութիւն կը գտնեն Նիկրօ Սթիրիչուրրս կոչուող կրօնաչունչ երգերու ոճն ու երանգաւորումը, հակառակ, նոյնիսկ, հեղինակին կիսով մը Սլաւական ծագումին: Տարիներ առաջ, Պոսթընի Միրըր-Սբէֆթէյթըրին մէջ արտայայտած իր միտքերով, Ցովհաննէս չէր ընդունիր նոյնիսկ, թէ «Հայն ունէր ինքնուրոյն երաժշտութիւն» (Կոմիտաս) եւ կը չփոթէր զայն հնդկական եւ արեւելեան ոճերու հետ:

Բայց ասոնք տեսակէտներ են անշուշտ, որոնք կրնան ենթարկուիլ սրբագրութեան ու փոփոխութեան, եթէ արդէն չեն փոխուած՝ նախանցեալ տարի հայրենիք այցելութենէն ետք մանաւանդ: Կարեւորն այս պարագային այն է թէ Ցովհաննէսը մեզի համար հայ երաժշտագէտ մըն է, եւ՝ Ամերիկայի լաւագոյններէն:

Մենք ունեցած ենք նաեւ, եւ անշուշտ ունինք այսօր, Ամերիկայի մէջ, գործիքային երաժշտութեան բազմաթիւ կատարողներ, որոնք վարկ կը բերեն հայ անունին եւ որոնք յաճախ փայլը կը հանդիսանան շատ մը բեմերու: Հնարաւոր չէ յիշատակել անունները բոլորին: Սակայն, իբրեւ յարգելի բացառութիւն, մենք չենք կրնար չյիշել Մարօ եւ Անահիտ Աճէմեան քոյրերը, որոնք, իբրեւ գրեթէ առաջիններն իրենց սերունդին, (մէկն իր դաշնակով ու միւսը ջութակով) եղան ամէնէն հարազատ մեկնաբանողներէն եւ ամէնէն յամառ բրօքականտիստներէն Արամ Խաչատուրեանի եւ Ալան Ցովհաննէսի գործերուն ծանօթացման Ամերիկայի լայն երկրին մէջ՝ ուր ցեղային հատուածականութիւնը, դժբախտաբար, ունի ներքին ուժեղ հոսանքներ նոյնիսկ արուեստներու կալուածէն ներս:

Կարելի է յիշել նաեւ Սիրվարդ Փոլատեանը, որուն պատրաստած աւարտական թէզի արժէքաւոր թուղթը հայ երաժշտութեան ու անոր ոճին չուրջ, հատորով մը տպագրուեցաւ Հար. Գալիֆորնիոյ (U.C.L.A.) Համալսարանին կողմէ: Կարապետ Փայէլեանը՝ որ անգլերէն յօդուածներով ծանո-

www.naregatsi.org

քացուց հայ երգը մեր նոր սերունդներուն կամ տեղացիներուն, եւ Հայկունիի հետ տուաւ ճաշակ մը հայերէն որոշ երգերու՝ տպագրուած երգարանով մը: Իսկ ամէնէն կարեւորը, թերեւս, Ցակոբ Ց. Ասատուրեանի «Կոմիտաս վարդապետ եւ Հայ Երգը» հատորն է՝ որ Ամերիկայի մէջ, հայ երաժշտութեան մասին գրուած արժէքաւոր գիրքերէն գրեթէ առաջինն է:

Այս չարքէն դուրս կային, անշուշտ, Մեթրոփոլիթըն Օփերայի դժուարահաճ բեմը բարձրացող՝ Արմանտ Թոքաթեանը, որ իր վաւերուն անհատականութեամբ ա՛յնքան ուժեղ հայ էր, որքան եւ միջազգային չափանիշով յղկուած երգիչ-դերասան, եւ Բավլօ Անանեանը, որ հազուադէպօրէն լայն խաղացանկ մը ունէր: Կա՛ն դեռ այժմ, արուեստի եւ կեանքի իրենց գարունին մէջ, աննման Լուսին Ամարան եւ նոյնքան աննման Լուսի Զուգասեանը:

Այս բոլորով հանդերձ պէտք է դժբախտաբար ընդունիլ թէ հայ երգը, հոս, չկրցաւ արձանագրել չօշափելի յաջողութիւն: Սա տարամերժ ափերուն վրայ հայերէն ոճով երաժշտութիւն մը չզարգացնելէ բացի, մեր ունեցած երգերն իսկ սկսան տժգունիլ նորելուկ բերաններու մէջ: Եւ, անհանգրուան տատանումներով եկաւ ժամանակ, վերջապէս, որ 1920-ական թուականներէն սկսող համեստ չարժումներն իսկ գրեթէ դադար առին մահերով ու յոգնութեամբ:

Աննման Շահմուրատեանի սարքած քսանական թուականներու քանի մը երգահանդէսներէն ետք, իր հինցած երգապնակնե՛րն էին առաւելապէս, որ իրրեւ ամենահարազատ մասունք հայ երգի՝ ձեռք ձեռք կ՛անցնէին չարունակ եւ հայ տուներու գորչութիւնը կը մեղմացնէին: Ու թէեւ տակաւին պատնէշին վրայ էին, հայերէն հարազատ երգեցողութեան չարք մը խղճամիտ միւս պահնորդներն ալ՝ Ռօզ Զուլալեան, Զապէլ Արամ, Սիրուն Մանկրեան, Մաուի Արագեան, Զարուհի Էլմասեան, Տիրան Տինճեան, Մարտիրոս Քէօչէեան, Ցակոբ Ասատուրեան եւ ուրիշներ՝ սակայն գործելով ապերախտ պայմաններու տակ եւ գրեթէ միշտ ձրի բաշխելով իրենց ժամանակն ու արուեստը, անոնց բոլորն ալ յոգներ էին այլեւս եւ տարիքի բերումով ալ չափաւորեր իրենց գործունէութիւնը, եւ կամ բոլորովին մեկուսացեր:

Հայաստանեան ձայնապնակներու օրհնեալ հեղեղն էր յանկարծ, մկրտուած Արամ Տէր Ցովհաննէսեանի եւ Թաթուլ Ալթունեանի արուեստով, որ ճիշդ ատենին մաղուեցաւ ձայնասփիւռէն եւ ընտանեկան յարկերէն ներս եւ թարմացուց մեր կայունացած մթնոլորտը երգի ջերմ ու կենդանի ալիքներով:

Ասոնք են, մօտաւորապէս, պատկերները մեր երէկին ու այսօրին: Ամերիկեան ճէզի, Թրքական պար-եղանակներու, եւ միջազգային ծով երաժշտութեան փակագծին մէջտեղերը սեղմուած՝ ահա այսպիսի ճիգեր եւ իրագործումներ են որ կը կազմեն համագումարը մեր հայեցի ձայներուն, ապրումներուն եւ... հատնումներուն:

Ցունիս, 1960

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԳԸ»

Ա. ՀԱՏՈՐԻՆ ԵՒ ԶԱՅՆԱՊՆԱԿՆԵՐՈՒ ԱՌԻԹՈՎ

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org

ՅԱԿՈԲ Յ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
ԵՒ
ՀԱՅ ԵՐԳԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
1962

Առաջին հատորին կողքը

www.naregatsi.org

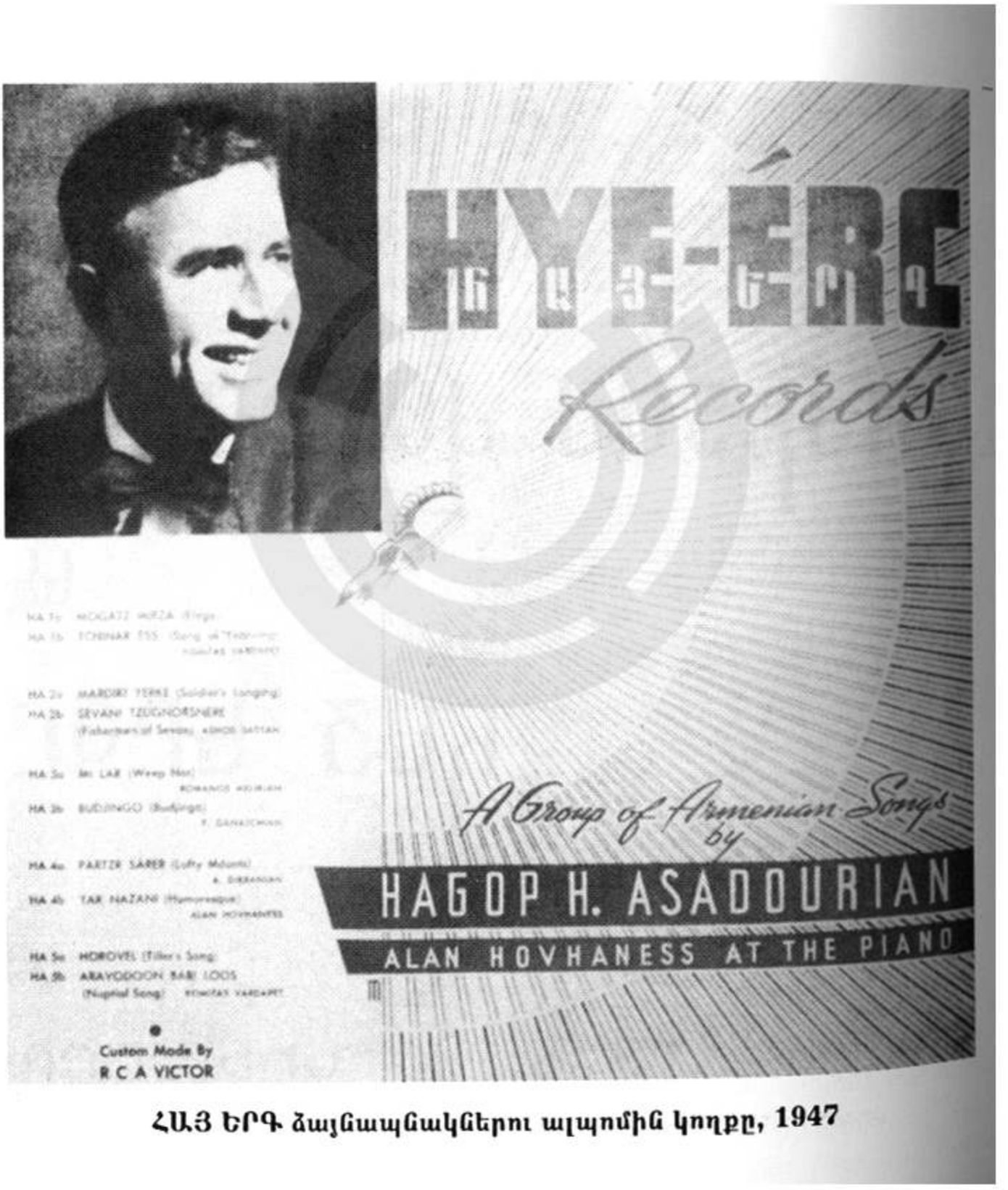

ՀԱՅ ԵՐԳ ձայնապնակներու ալպոմին կողքը, 1947

www.naregatsi.org

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԽՕՍՔԸ ԻՐ ԳՈՐԾԻՆ ՈՒ ԱՆՁԻՆ ՇՈՒՐՋ

Ստորեւ, որոշ յապաւումներով տեղ կու տանք ուղերձի մը, խօսուած՝ Դեկտմ. 18, 1968-ին, Հ.Բ.Ը. Միութեան Նիւ Եորքի Տիկնանց Կրթական Յանձնախումբին կողմէ կազմակերպուած պատուոյ հաւաքոյթին՝ «Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ Երգը» հատորին առիթով։ Խմբ.

Այս հատորը, բազմաշնորհ Կոմիտասի մէջ յայտնուած արուեստի զանազան երեսներուն միջեւ կամուրջ մը ձգելու, եւ զանոնք իրարմով բացատրելու փորձն է: Առհասարակ, Կոմիտասը ցարդ ներկայացուած է կա՛մ թէքնիքական չոր տուեալներով, երաժշտագէտներու կողմէ, եւ կամ զո՛ւտ զգացական յորդազեղ գիծերով՝ բանաստեղծ-գրողներէ: Երկուքն ալ կարեւոր են անշուշտ: Եւ սակայն, Կոմիտասը սովորական գեղարուեստասէրին քիչ թէ շատ հասկնալի, տեսանելի ընծայելու համար, վերոյիշեալ երկու ձեւերն ալ առանձնաբար, թերի են: Կոմիտասի իսկական մեծութիւնը վերբերելու համար կարծես պէտք կ'ըլլայ երաժշտութիւն ու գրականութիւն միախառնել: Ճի՛շդ է թէ Կոմիտասի պէս հանճարեղ մարդիկ թէեւ արդէն այլապէս ալ կը մեծնան, բայց անոնց կատարած գործին իսկական կշիռը ժողովրդային խաւերուն մատչելի ըլլալու, եւ Վարդապետը ամուր պատուանդանի վրայ դրուելու համար, կը խորհիմ թէ աւելի գործնական է մեր այս կերպ մօտեցումը: Իմ փորձածը, իբրեւ երգիչ ու իբրեւ գրող, այդ է ահա համեստ սահմաններու մէջ:

Կը հաւատամ, որ կոմիտասեան երգի բանահիւսութեան ու Կոմիտասի քերթողակա՛ն արուեստին շուրջ ներկայ հատորին մէջ արծարծուող կարգ

www.naregatsi.org

Ճեպանկար հեղինակի որդւոյն՝ Յակոբ Ռիչըրտ Ասատուրեանի

մը միտքեր ևո՛ր են, կ'արծարծուին առաջի՛ն անգամ: Իսկ, զանազան հայ եւ օտար մասնագէտներու վկայութիւններու այս էջերուն բերած նպաստը, վերլուծական ճամբով, կը խորհիմ թէ վրիպած աշխատանք մը չէ՝ Կոմիտասը, զգացական զեղումներէ վեր՝ բարձրացնելու համար իրեն արժանի գիտակցուա՛ծ, ամո՛ւր պատուանդանի մը:

Կեանքի մէջ, իմ ամենամեծ տպաւորութիւններէն ու տկարութիւններէն են, մանկութեան օրերէս եկեղեցւոյ դասին մէջ իմ հոգիիս դրոշմուած մեր սրբազան երաժշտութիւնն ու յետոյ՝ կոմիտասեան գեղջուկ երգերը: Իսկ երգերուն հետ ալ՝ գեղջուկ ու միջնադարեան մեր բանաճիւսութիւնը: Ասոնք, հայ հոգիին ամէնէ՛ն հարազատ ձայներն են: Ա՛յդ է պատճառը, որ պատանեկան տարիքիս Ամերիկա եկած առաջին իսկ օրերէս տեղական յորձանքին խառնուելու փոխարէն, մի՛շտ երգեցի հայերէն: Ահա անցա

www.naregatsi.org

քառասուն տարին, ամէ՛ն հանդիսաւոր առիթով ո՛ւր որ կանչուեցայ՝ անխտիր երգեցի հայերէն ամէ՛ն բեմէ: Չեղաւ գէթ մէ՛կ անգամ, որ փորձուէի շեղիլ ես ինծի համար գծած այս ուղիէն, այս սկզբունքէն:

Ո՛չ թէ որովհետեւ օտարալեզու երգերը չեմ սիրեր՝ այլ որովհետեւ մերինները աւելի՛ կը սիրեմ ու աւելի լա՛ւ կ'երգեմ: Մանաւանդ, որովհետեւ կարծած եմ թէ հայկական հաւաքոյթի մը մթնոլորտը, հայերէն երգո՛վ միայն կը ջերմանայ: Այլապէս, տեղական օտար երգեր լսելու համար հայ մը պէտք պիտի չունենար բնաւ, ձիւնին ձմեռին, մղոններով ճամբայ կտրելով, երթալ հայկական հաւաքոյթի մը մէջ իտալական **արիա** մը լսելու: Կրնար՝ իր տա՛նը մէջ լսել զայն, ձայնասփիւռէն եւ կամ՝ ձայնապնակներէ:

Երգի մասին իմ ունեցած այս հիմնական դիրքաւորումը, կը փոխադրուի ե՛ւ իմ գրական ըմբռնումներուս: Ես զիս աւելի հարազատ կը զգամ գրական ա՛յն միջավայրին մէջ, ու ա՛յն նիւթերուն հետ, որոնց ապրումի ակերը կը բխին հայ կեանքէն, ի՛մ կեանքէն: Մարդը՝ ես կը տեսնեմ հա՛յ մարդուն միջոցաւ: Ասիկա այլամերժ կեցուածք մը չէ բնաւ: Ծնունդիս ու փորձառութեանս իսկ բերումովը, եթէ իբրեւ հայ մարդ անկեղծ եմ ես ինծի հետ՝ ես կրնամ կեանքը դիտել միա՛յն իմ հայո՛ւ ակնոցովս: Ազգայինը հիմնական ա՛յն գիծն է, որ զիս կը տանի համամարդկայինին, կ'օղակէ անո՛ր: Ասոր պատճառը ես երբեմն փնտռած եմ՝ իբրեւ հայ՝ իմ շա՞տ տառապած ըլլալուս մէջ: Փնտռած եմ մեր պատմութե՛ան մէջ:

Ոմանց աչքին նեղ երեւցող այս ուղին, որ գծած եմ ես ինծի համար, կ'արդարացնեմ անով՝ որ Աստուա՛ծ իսկ երբ մարդը ստեղծեց, ըստ Աստուածաշունչ մատեանի, ստեղծեց զայն՝ Ի՛Ր պատկերին պէս, ո՛չ **ուրիշի**...

Այդ միեւնոյն սկզբունքով, ուրեմն, նուազագոյնը որ ես ի՛նքս կրնայի ընել՝ առաջնորդուի՛լն էր իմ գրչիս ընտանի ազգայի՛ն յոյզերով, ինծի հարազատ հա՛յ մարդու մտապատկերներով:

Հակիրճ տողերու մէջ ահա ասոնք եղած են ամբողջ կեանք մը զիս առաջնորդող տարրերը: Իմ բոլոր երգերս ու բոլոր գրական գործերս, մէջն ըլլալով անշուշտ ներկայ հատորը՝ անշեղօրէն ունեցած են ցարդ ա՛յդ նշանակէտը: Ուրախ պիտի ըլլայի, եթէ դոյզն չափով մը կրցած եմ փոխանցել իմ այդ հայեցի զգացումները ընթերցողին, ձեզի՛:

Շնորհակալ եմ:

«Արգէոս» պարբերաթերթ, 1963

www.naregatsi.org

Էջ Մը Մարգարիտ Բաբայեանի Ձեռագիրէն

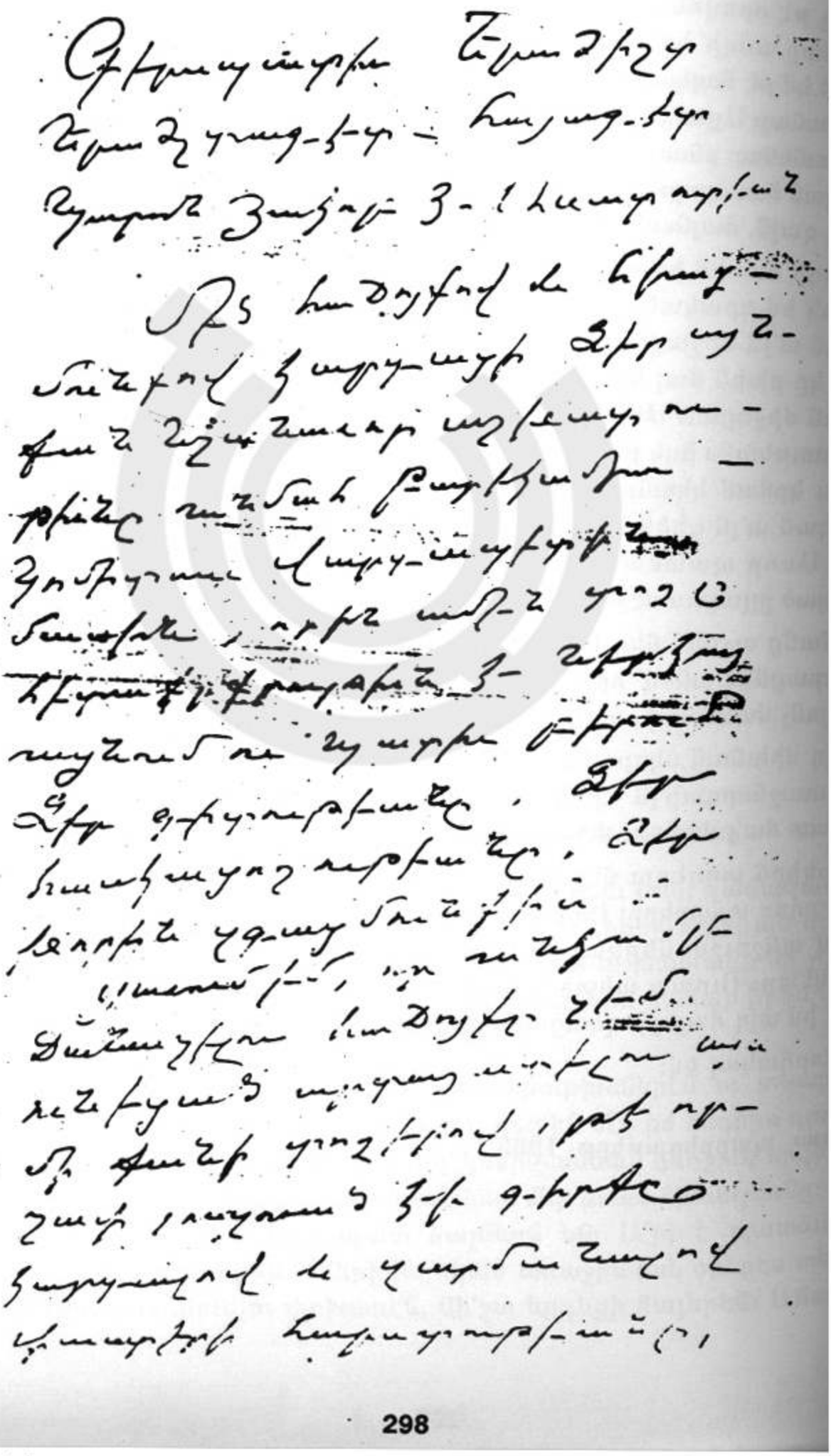

www.naregatsi.org

Opis, (A.M.) France

9 Օգոստ. 1963

Գերապատիւ Երաժիշտ
Երաժշտագէտ-հայագէտ
Պարոն Յակոբ Յ. Ասատուրեան

Մեծ հաճոյքով եւ հիացմունքով կարդացի Ձեր այնքան նշանաւոր աշխատութիւնը անմահ բարեկամիս — Կոմիտաս Վարդապետին մասին, որին ամէն տողը հետաքրքրութիւն է ներկայացնում ու պատիւ բերում Ձեր գիտութեանը, Ձեր հասկացողութեանը, Ձեր խորին զգացմունքին:

Ցաւում եմ, որ անձամբ ճանաչելու հաճոյքը չեմ ունեցած արտայայտելու այս մի քանի տողերով, թէ որչափ յուզուած էի գիրքը կարդալով եւ զարմանալով փաստերի հարստութեանը:

Ընդունեցէք յարգելի Պարոն Յակոբ, խորին շնորհակալութիւններս թէ՛ Ձեր նուէրին եւ թէ գործին համար: Կ'ուզեմ գաղափար տալ բարեկամիս՝ Պր. Ռոբերդ Աթայեանին, որ ձեր գիրքը (ի հարկէ Ձեր թոյլտուութեամբ) Հայաստանի գրագէտները թարգմանեն ռուսերէն եւ վրացերէն, Կոմիտասը պատկանում է աշխարհին:

Ընդունեցէք, խնդրեմ, խորին յարգանքիս, անկեղծ զգացմունքիս եւ սիրոյ արտայայտութիւնը:

Մարգարիտ Բաբայեան

Յ.Գ. Մնում եմ հարաւ մինչեւ 26 Օգոստ., այնուհետեւ կը վերադառնամ Փգ. իմ մշտական հասցէիս, 1, Rue Gergovie, Paris XIV

Ծանմուրատեանը թէեւ Փգի. մէջ կոնսերվատորիայի աշակերտ՝ կ'աշխատէր նաեւ ինձ հետ. ինչպէս եւ Մուղուճեանը, երեւելի տենորի ձայն ունէր. մեռաւ...

www.naregatsi.org

«Անլռելի Զանգակատուն»ի երկրորդ տպագրութեան առիթով,
20 Յուլիս, 1967

* * *

«Սայեաթ Նովա» հատորին առիթով, 28 Սեպտ., 1969

«Իմ շա՛տ սիրելի Յակոբին, սքանչելի գրողին, երգչին, մարդուն
Կոմիտասի Որդուն — Կոմիտասի Թոռից՝
Պարոյր Սեւակից
Հոգեհարազատութեամբ
եւ
մշտական նուիրուածութեամբ»:

www.naregatsi.org

թէ ի՛նչքան հիմնական ու ճիշդ է Յակոբ Ասատուրեանի հասկացողութիւնը Հայ Երգի էութեան մասին, ի յայտ կու գայ իր իսկ բացատրութեամբ, «Հայ Երգի Ոգին» յօդուածին մէջ:

... Հայ Երգի սիրով բաբախող հոգի մը, որ իր սիրազեղումը հաստցուցած է պաշտամունքի: ... Կ'արժէ որ Հայ Մշակոյթի, հայ երգի սիրահար, ու մօտաւորապէս հայեցի շունչի կարօտը քաշող որեւէ ընթերցող կարդայ այս գիրքը ուշադրութեամբ: Վստահ եմ թէ հոգեկան մեծ գոհացումով մը վարձատրուած պիտի զգայ ինքզինք:

ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՃԱՆ

«Պայքար» Եռամսեայ

Ակնարկած էիր իմ եւ Հայկին բացակայութեանը՝ Վարպետին (**Կոմիտասի, Յ.Ա.**) մաճուան 100 ամեակի հանդիսութեանց: Մեր ալ դառնութիւնը մեծ եղաւ անողորմ համաճարակի մը պատճառաւ որ զրկեց մեզ զիրար ողջագուրելու հաճոյքէն, այն ինչ տարիներ առաջ պատրաստուած կը սպասէինք այդ երանելի օրուան: Ցաւած եմ նաեւ Պր. Յակոբ Ասատուրեանի ծանօթանալու առիթէն զրկուելուս համար: Իր մասին համարումս մեծ է եղած կարդալով իր գիրքը «Կոմիտաս եւ Հայ Երգը» անունով, ինչպէս նաեւ **Սովետական Արուեստի** մէջ երեւցած յօդուածը(*) որոնցմով յայտնած տեսակէտները մեծապէս ուշագրաւ՝ կարծես մեր իսկ սրտէն բխած ըլլային: Միհրանը սովոր էր հինգ դասակիցներս մկրտել «Կոմիտասի Պոչերը» մակդիրով: Եթէ վերցնենք այս կոչումը իր ազնուական իմաստով, ապա ես իրաւացի կը գտնեմ Յակոբը դասել այդ «պոչերու» խմբին մէջ արժանաւորապէս:

ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Ծնթ. Հատուած՝ Կոմիտասի Հինգ Սաներէն Վարդան Սարգսեանի Դեկտմ. 6, 1978 թուակիր նամակէն, ուղղուած՝ Միհրան Թումաճանի քրոջ՝ Ալիսին (Տիկին Միհաս Միհասեան) եւ ամուսնոյն:

(*) Կ'ակնարկէ «Հոռովելները» յօդուածին (տես էջ 49) որ երեւցաւ, նախ, «Սովետական Արուեստ»ի մէջ թիւ 10, 1969:

www.naregatsi.org

ԵՐԿՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐՕ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԷ

Այս ինչ աքանչելի արուեստով էք լուսագրել մեծ Կոմիտասին...: Այսքան սիրտ ու հոգի, այսքան խորազնին իմացութիւն, նուրբ ընկալում ու լուսայորդ մտորումներ...: Հոգու կրակով կայծկլտացող էջեր են բոլորը: Ամբողջ գիրքը մի հրաշալի բանաստեղծութիւն է՝ խորամիտ, ջերմ ու արտառուչ բանաստեղծութիւն:

«Նոր Աշխարհ», Յունուար 11, 1964

* * *

Քո Կոմիտասեան երգի մեղեդին
Միտում է մարմանդ ու լուռ մորմոքում,
Մեր կարօտների մշուշուած խորքում՝
Տխրութեամբ խաղաղ,
Սէրերով շաղախ...

Հատուած՝ «Նուիրումներ» հատորի «Յ.Ա.ին» նուիրուած քերթուածէն:

* * *

Ձեր այս գործը Կոմիտաս Վարդապետի վաստակին նուիրուած՝ կու գայ պսակ մըն ալ աւելցնել Հայ Երգիչի ճակատին՝ արտասահմանէն, Հայ երգիչի մը կողմէ, Հայ երգի սիրահարին կողմէ: ... Այն համոզումը ունիմ, որ Կոմիտասի մասին արտայայտուող գրողներու մէջ լաւագոյն վերլուծողը եղած էք դուք:

Գրքին վերջին յօդուածը, Ա. Շահմուրատեանին նուիրուած, իսկապէս կը ներկայացնէ Շահմուրատեանը՝ որուն անձնապէս ծանօթ եմ բաւական մօտէն: Որքան հարազատօրէն ներկայացուցած էք իր անձնաւորութեան գիծերը, հոգեբանի մը վերլուծումով:

ՓՐՈՖ. ԳԷՈՐԳ Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

* * *

Անստգիւտ եւ անմոռանալի Կոմիտաս Վարդապետի ձեր հեղինակութիւնը... հազիւ կրցայ ունենալ շաբաթ մը առաջ: Կարդացի զայն մեծ հաճոյքով, նստած աղջկանս՝ Ալիսին ընդարձակ պարտէզին մէջ... Թռչուն, երգ, ծաղիկ ու բոյր, եւ՝ «Կոմիտաս Վարդապետ»: Ի՜նչ հեշտանք, ո՛րպիսի հմայիչ, թանկագին (նուէր), բարեկամս... անհունապէս շնորհակալ եմ այս թանկարժէք ձեր նուէրին համար:

www.naregatsi.org

Կարդացի՜, ու կարդացի՜ մանաւանդ էջեր՝ որոնք ապրեցուցին զիս հին յուշերս, վերապրում՝ հին կեանքի...

Կը շնորհաւորեմ... այս խիստ օգտակար հատորը (որ) սփիւռքի հայութեան համար Կոմիտասը անմահացնող կարեւոր աշխատութիւն մըն է... մտքի ու արտի՛ աշխատութիւն...

ՋԱՐՈՒՀԻ ԳԱԼԷՄՔԷՐԵԱՆ

Հատուածներ՝ նամակէ
Օգոստ. 19, 1963

ՀԱՅ ԵՐԳԸ(*)

Գեղամ Խանամիրեան հայ երգին ու երգուելու կերպին մեծ արժէքը երեւան բերաւ խիստ խնամոտ ու խօսուն աշխատասիրութեամբ մը(**) — ինչպէս յատկանիշն է իր բոլոր գրութիւններուն — որ հրատարակուեցաւ այս էջերուն մէջ, քանի մ'օր առաջ, սկսելով խորհրդաւոր ու յուզիչ ոգեկոչումով երաժշտութեան **վհուկին,** Կոմիտաս Վարդապետէն եւ հասնելով Յակոբ Ասատուրեանի, որուն երգեցողութիւնը իր մտքին մէջ ուղիղ գիծ մը թելադրած է Կոմիտասէն Ասատուրեան, այս օրերու երիտասարդ երգիչ մը:

Իրմէ առաջ Սուրէն Մանուէլեան, նորէն այս թերթի էջերուն մէջ զգայուն ու նուրբ տողերով տուաւ հմայիչ ու վերանորոգիչ տպաւորութիւնը զոր կրած է Ասատուրեանի երգապնակները լսելով:

Իսկ իրմէ ետք, եւ միայն զուգադիպումով, թերթին ուրիշ սիրուած մէկ աշխատակիցը, գրագէտ մը բառին ճիշդ որակումով, նոյն ճիւթին նուիրեց իր միտքերը, աւելի խորանալով, արուեստէն զատ, թէեւ առանց անտեսելու զայն, ազգային զգացումներու պարտադրութիւններուն մէջ, որ կրնար ծայրայեղ ազգայնականութեան գաղափարը կամ գայթակղութիւնը թելադրել ոմանց: Ս. Վաղինակ ծածկանունին տակ ծանօթ գրողի մը մասին է ակնարկութիւնը:

(*) «Պայքար»ի Դեկտմ. 22, 1949 խմբագրականէն հատուած

(**) Կ'ակնարկէ «Հարազատ Երգիչը» յօդուածաշարքին, նուիրուած Յակոբ Ասատուրեանի:

www.naregatsi.org

* * *

Ասատուրեան (երգիչը) տիրացած է իր արուեստին նրբութեանց... Հայկական ամէն հին կամ նոր երգ որ ձեռքն իյնայ, օրերով ու շաբաթներով աշխատութեան նիւթ կը հայթայթէ իրեն: ... Ատկէ՛ իր գործին զմայլելի եւ առինքնող յատկութիւնը:

ԳԵՂԱՄ ԽԱՆԱՄԻՐԵԱՆ

«Հարազատ Երգիչը»
«Պայքար»

* * *

... Կ'ուզեմ գրել արտաբուխ հիացումս յայտնելու քեզի, այնքան քիչ էջերու մէջ այնքան մեծ ու արժէքալից բովանդակութիւն սեղմեցնելու յաջողութեանդ համար: Երգիչը, երաժշտագէտը, բանասէրը, վերծանողը եւ գրողը իր բազմատեսակ շնորհները միացուցած՝ իր գեղեցիկ գրիչով անկորնչելի յիշատակարան մը կանգնեցուցած է անմահ Կոմիտասի յիշատակին:

ՀՐԱՉ ԵՐՈՒԱՆԴ

(Հատուած՝ անձնական նամակէ. Յուլիս 11, 1963)

* * *

Այստեղ արդէն երեւում է ճաշակաւոր, բառ ու բանի արժէքը նրբօրէն գիտակցող բանասէրը, որ սրտով ու արիւնով զգում է գեղջուկ երգի հմայքը եւ քաջ ծանօթ է նրա առանձնայատկութիւններին:

Ս. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

«Սով. Արուեստ», 1964 թիւ 2

* * *

Պր. Ասատուրեանը, որ ունի հաստատ ու հնչեղ ձայն, կ'երգէ զանոնք (երգերը) կենսունակութեամբ(*):

ՀԱՎԸՐՏ ԹՕՊՄԱՆ
(Howard Taubman)

(*) («Հայ Երգ» երգապնակներու երեւման առիթով)
«Նիւ Եորք Թայմզ», Փետր. 5, 1950

www.naregatsi.org

* * *

Պարոն Ասատուրեան օժտուած է թէնորի ձայնով մը, որուն երանգները շատ հնչեղ են ու կը կրեն Արեւելեան շեշտուած նկարագիր մը: Ուշագրաւ է իր մօտ իր խազերուն եւ զգացմունքին գեղջկական նկարագիրը, այնքան վճիտ ու հարազատ, որ կարծես թէ մեր հայրենի գաւառներու գիւղացիներէն մէկն է դէմդ երգողը: Բան մը, որ արժանի է բացառիկ գնահատանքի, տրուած ըլլալով, որ բանաստեղծ-երգիչը, տակաւին շատ երիտասարդ՝ թողած է իր հայրենիքը երթալ հաստատուելու համար Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, առանց սակայն կորսնցնելու իր ազգային դիմագիծը: Առոգանութիւնը շատ հարազատ է ու կ'երգէ ամբողջ սրտով:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԵԱՆ

"Le Jour", Փարիզ, 1 Հոկտմ. 1952
(Թարգմանեց Ժիրայր Աթթարեան)

* * *

Հայ երաժշտութեան գոյնն ու ոգին վերբերելու Պր. Ասատուրեանի կարողութիւնը ծանօթ իրողութիւն մըն է իր վրայ հիացող մեծաթիւ հասարակութեան: Իւրաքանչիւր երգի իր խոհուն մեկնաբանութիւնը, ցոլացումն իսկ է հայ երաժշտութեան հանդէպ իր տածած սիրոյն ու մեր մշակոյթի իր լայն ծանօթութեան:

...Տաղանդաւոր երգիչ, ու քերթողական խորքի տէր լուրջ արուեստագէտ մը՝ Պր. Ասատուրեան գիտէ, արդարեւ, հայերէն երգը սիրցնել հաւասարապէս հայ եւ օտար ունկնդիրներու:

A.G.D.

"The Armenian Mirror Spectator"
Dec. 31, 1949

* * *

Դուն խորապէս կը ճանչնաս հայ ժողովուրդի վշտադալար հոգին ու անոր հարազատ երգը: Այս ճանաչումը մասնաւոր արժէք մը կ'աւելցնէ հատորիդ վրայ: Ուրախ եմ որ լուռ չմնացիր եւ այս հատորով միացար հանճարեղ եւ անմահ Կոմիտասը փառաբանող համերգին:

Կոմիտասի երգերուն եւ անոր անմահ շունչին ամէնէն աւելի պէտք ունի արտասահմանի հայութիւնը, իր հարազատ հոգին սնուցանելու համար: Այս առումով ալ գործդ թանկագին ծառայութիւն մը կը բերէ մեզի:

ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ

www.naregatsi.org

* * *

Իբրեւ երգիչ-բանաստեղծ խոր գիտակցութեամբ եւ խղճմտօրէն կը վերլուծէ «ՄԵԾ ՎԱՐՊԵՏԻՆ» համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցի եւ դժուարին պայմաններու տակ ի յայտ բերած բազմակողմանի հմտութիւնն ու արդիւնքը, Հայ գեղջուկ երգի հիմնադրութեան ասպարէզին մէջ, իր անխառն հիացմունքը արտայայտելով:

Հ. ՊՍԱԿ

«Հայրենիք», 8-25-63

* * *

Գիրքին վերջին երկու գլուխները — «Հայ Երգին Ոգին» եւ «Արմենակ Շահմուրատեան» — նուիրուած են հայ երգի ոճի կատարմանը, որոնք թէ՛ ընթերցողին եւ մասնաւորապէս երգիչներուն համար չափէն աւելի շահեկանութիւն կը ներկայացնեն:

ԱՌԱՔԵԼ ԹԱԹԵԱՆ

«Լրաբեր», 7-16-63

* * *

Բանաստեղծ-երգիչ Յակոբ Ասատուրեան իր այս գիրքով... յաջողած է շատ հաճելի գրչով մը ծանօթացնել անմահ Կոմիտասը անոնց՝ որոնք միայն անունը լսած են կամ շատ քիչ բան գիտեն անոր մասին:

«Երիտ. Հայաստան», 7-12-63

* * *

... Լիովին ըմբռնած է Կոմիտասի կատարած գործին արժէքը եւ իր հատորին մէջ անհուն գուրգուրանքով կը ջանայ զայն մատչելի դարձնել իր ընթերցողներուն: Եւ, կը յաջողի՛ ալ:

ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶ

«Հայրենիք», 7-19-63

* * *

1912-ի Յուլիս ամիսն էր: Ծոփաց Գաւառէն նոր հասեր էի Պոլիս, երբ օր մը ինքզինքս գտայ Բերայի Էսայեան Վարժարանի մեծ սրահը, լսելու Կոմիտաս Վարդապետի դասախօսութիւնը՝ «Հայ Երգն ու Մանուկը» նիւթին շուրջ: Երկու ժամ տեւող իր այս դասախօսութիւնով Վարդապետը թուեց մասնայատկութիւնները Հայ երգին եւ անոր առընչութիւնը Հայ մանկան հոգեկան խառնուածքին: Այդ օրը, առաջին անգամ ըլլալով հասկցայ թէ Հայ երգը Հայ հոգիի արտայայտումն էր, իր վշտին եւ արբշռանքին արձագանգը:

Պատանեկան օրերուս կրած իմ այդ անջնջելի տպաւորութիւնն ու հիացումը, տարիներու ընթացքին, խորացաւ, արմատացաւ բանաւոր համո-

www.naregatsi.org

զումով մը թէ երաժշտագէտ Ներսէս Ծնորհալիէ մը ետք՝ ութ դարեր միայն կրցած են կեանքի բերել Կոմիտաս մը եւ ո՞վ գիտէ քանի դարեր պիտի անցնին մինչեւ ուրիշ Կոմիտաս մը ի յայտ գայ Հայ երաժշտական երկնակամարին վրայ:

Իմ այս համոզումը մեծ Վարդապետին մասին՝ լիովին արդարացած գտայ երբ կարդացի Յակոբ Ասատուրեանի «Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ Երգը», 92 էջնոց հատաքածուն իր ուսումնասիրութիւններուն Կոմիտասի էութեան եւ գործին շուրջ:

Չէ կարելի նախընտրութիւն մը ընել հատաքածոյի վեց յօդուածներուն միջեւ: Առանձին անկիւններէ դատելով, ամէնն ալ, առանձնապէս կը ներկայացնեն խոր արժանիք իրենց վերլուծական բնոյթով, տրամաբանական ուղիով եւ բանաստեղծական լեզուի սահուն երաժշտալուր գնացքով:

Խորին խորհուրդի, երաժշտական հասուն գիտակցութեան խտացումն է հատաքածոյին հինգերորդ յօդուածը, «Հայ Երգի Ոգին», որ կ'արժէ կարդալ ու ապրիլ, ետքէ կարդալ՝ հասունանալու, Հայ երգը երգելու արուեստին մէջ: Հեղինակը այս տեղ կը բնորոշէ Հայ երգը եւ կ'ընէ գեղեցիկ ու բանաւոր բաղդատականը Հայ եւ դրացի ոչ-հայ ժողովուրդի մը երգին: Հոգեբանական խոր հասկացողութեամբ Յակոբ Ասատուրեան այս գլխուն մէջ բանաստեղծական խոյանքով կը պատկերացնէ ներշնչեալ երգիչը Հայ երգին եւ ունկնդիր ընկալուչ ոգին՝ փոխադարձաբար ներշնչող:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՇԱԼԵԱՆ

«Հայաստանեայց Եկեղեցի»
Դեկտեմբեր, 1963
(Հատուածներ գրախօսականէ)

* * *

Այս գրքի մէջ Ասատուրեանը քննում է մի շարք հարցեր, բայց ուզում ենք ընդգծել յատկապէս մէկը՝ Կոմիտասի ստեղծագործական աշխատանքի մեկնաբանութիւնը: Նա շատ յստակ բնութագրում է այդ աշխատանքը որպէս բանահաւաքի, բանաստեղծի, երգչի եւ յատկապէս երաժշտահանճի ստեղծագործ վիթխարի լարումների միասնութիւն: ... Ասատուրեանի այս երկը եւ երաժշտական ամբողջական գործը՝ մի գեղեցիկ էջ է մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ:

ՀՐ. Ս. ԹԱՄՐԱԶԵԱՆ

«Յակոբ Ասատուրեան» մենագրութիւն,
Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1993

www.naregatsi.org

* * *

Հայ ժողովրդի, նրա ճակատագրի նկատմամբ ձեր ցուցաբերած բարի եռանդը, ծաւալած ազգօգուտ հասարակական գործունէութիւնը մեծ տառով պիտի թողնել անունդ Սփիւռքահայ մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Ձեզնով ու Ձեր բարեկամութեամբ հպարտ,

Ձեզ կեանք ու արեւ ցանկացող՝

(Երաժշտագէտ) ՓՐՈՖ. ՄԱՐԳԱՐԻՏ Ա. ԲՐՈՒՏԵԱՆ

3-VI-84, Երեւան

(Ձօնագիր՝ «Հայ Ժողովրդական Ստեղծագործութիւն» հատորի)

* * *

Կարդացի «Հարիւրամեակ, Հանդիպումներ, Յուշեր» խորագրով գիրքդ, որը հիմնականում նուիրուած է Կոմիտասի Հարիւրամեայ Յոբելինական օրերին Երեւանում... ստացած տպաւորութիւններիդ՝ որոնք օպյեկտիվ կերպով նկարագրել ես, չխնայելով (նոյնիսկ) նշելու դիտողութիւններդ: ... Ընթերցանութեան ընթացքին ինձ ուրախացրեց արուեստի, յատկապէս երաժշտութեան բնագաւառում քո ունեցած հարուստ գիտելիքները եւ այն նուրբ մասնագիտական դիտողութիւնները... որ մասնագիտական կրթութիւն չունենալով հանդերձ, երաժշտական բնագաւառի հմուտ տեսաբաններից մէկն ես:

ԳՈՀԱՐ ԱԶՆԱՒՈՒՐԵԱՆ

18-V-83, Երեւան

* * *

Թոյլ տուր, որ իմ ջերմ զգացումները արտայայտեմ հայաբոյր գրողիդ ու երաժշտիդ, հայոց հարազատ ոգու՝ Կոմիտասեան երգի փայլուն կատարողիդ, մանաւանդ քո ազնուագոյն անձիդ հանդէպ, որ հմայել է ինձ, երբ առիթ է եղել հայրենիքում ձեռքդ սեղմելու, ձայնդ լսելու, զուլալ հոգուդ մէջ ներթափանցելու:

ՍՏ. Մ. ԿՈՒՐՏԻԿԵԱՆ

30-4-1984, Երեւան

* * *

Ինձ ապշեցրեց այն խոր հմտութիւնն ու ծանօթութիւնը որ դու ի յայտ ես բերում անմահ Կոմիտասի գործի մասին: Դու լա՛ւ գիտես, թէ ինչի մասին ես խօսում: Մեր ժողովրդի արուեստն ու երաժշտութիւնը թանկ համարող սփիւռքահայերիս համար մեծարժէք եւ ուսանելի է քո ... աքանչելի երկասիրութիւնը:

Կ. ՍԻՏԱԼ

(անձնական նամակէ) Ֆիլատէլֆիա

www.naregatsi.org

* * *

Հիացումով եւ յուզումով թղթատեցի էջերը ու գտայ որ քու գիրքդ բոլորովին ինքնատիպ, մինչ այդ՝ չի կոխոտուած ճամբէ մըն է ընթացած ու նոր են քու հետապնդած նիւթերդ, լուսաբանել ուզած հարցերդ Վարդապետին գործին շուրջ եւ գործին վրայ սփռած լոյսերովդ: Եւրոպական առումով ու չափանիշով դատուած՝ քու գիրքդ գեղեցկագոյններէն է իր տեսակին մէջ:

ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ

Փարիզ

* * *

Վերջին տարուայ ընթացքում այն երկրորդ գիրքն է, որ ինձ անչափ խանդավառեց, յուզեց, ոգեւորեց: Միւս գիրքը Պարոյր Սեւակի «Անլռելի Զանգակատուն»ն է:

Հիացած եմ, զարմացած՝ որտեղի՞ց այդքան կրակ, այդքան սիրտ ու ոգի: ... Ինչքան կ'ուզէի այս րոպէին Ձեր հետ լինէի, եւ ոգեւորուած, բարձրաձայն հատուածներ կարդայի Ձեզ հենց Ձեր գրքից...:

... Յոյս ունեմ մի օր բախտը կ'ունենամ անձամբ ծանօթանալու ձեզ եւ ժամանակ (գտնել) շատախօսելու ձեր գրքի մասին: ... Մի քանի օր (զայն) տարայ Պարոյրին (Սեւակին), որ կարդայ, մի քիչ էլ նա խենթանայ...

Ս. Ք. ՔԷՉԷՉԵԱՆ

Երեւան, 1964

* * *

Հոգեկան մեծ հաճոյքով ունկնդրեցի ձեր երգն ու արտասանութիւնը, ա՜յնքան հարազատ ու ջինջ, այնպէս ինչպէս ինքը՝ Կոմիտասը կը ցանկանար որ երգուէր ու արտասանուէր: ... Ձեր, Կոմիտասի եւ Շարա Տալեանի կատարումների մէջ ինչ-որ ընդհանուր, տոհմիկ ու անաղարտ հարազատութիւն եմ տեսնում: Եւ այդպէս էլ պիտի լինի, այդպէս էլ մեկնաբանուի հայ երգը:

ՅԱԿՈԲ ԿԱՐԱՊԵՆՑ

1990

(Հատուած նամակէ)

www.naregatsi.org

* * *

Վայելք մը եղաւ ինծի՝ Վարդապետը անձամբ ճանչնալու բաղդը ունեցողիս, կարդալ ձեր այս գիրքը, ուր այլազան փունջովը ձեր յօդուածներուն, թափանցող հասկացողութեամբ, խանդավառ հիացումով ու վարակիչ սիրով ներկայացուցած էք հանճարեղ, ողբացեալ Վարդապետին կատարած գործը ձեր յատուկ ու գեղեցիկ ոճով:

ՅԱԿՈԲ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

«Նոր Աշխարհ», Յունուար 11, 1964

* * *

Երբեք չեմ մոռնար որ երբ Ասատուրեան (Քէցքիլի) ամարանոցի մօտիկ զառիվերը կը բարձրանար, ու իր թէնոր ձայնը արձակ համարձակ կը հնչեցնէր ջինջ ու պայծառ օդին մէջ, շրջակայ տուներէն օտարականներ դուրս կը խուժէին, ու հիացիկ կ'աղերսէին որ յաջորդ կամ վաղայաջորդ օրը գար ու իրենց յարկն ալ ողողէր իր երգին քաղցրութեամբ:

ՅՈՎՀ. ԱԻԱԳԵԱՆ

Հատուած՝
«Յակոբ Ասատուրեան Երգիչը» յօդուածէն,
«Նոր Գիր», թիւ 4, 1949

* * *

Ժամը 4-ն է առտուայ: ... Ըստ իմ սովորութեան արթնցայ նորէն: Աչքերս լիքն են, դեռ երէկ գիշերուանից մնացած արցունքով: Մտքիս մէջ հնչում է դեռ «Մի՛ լար...» երգդ:

Շնորհակալութիւնս եմ յայտնում քեզ, Ասատուրեան: Ջերմ հոգուդ թախծոտ ձայնով մեր հոգիները հաղորդեցիր: ... Մեր մթնոլորտի ծանրութիւնը թեթեւանում է մի պահ քո ձայնի շնորհիւ, մեր հոգիները մի պահ կարողանում են ազատ ճախրել եւ ազատ շնչել իրենց հարազատ երգերը լսելով:

Մեր արցունքները հոսում են առատ երբ երգում ես դու: ... Մեր ազգի գլխից անցած տառապանքի արցունքներ են դրանք, շնորհիւ հրաշքով ազատած մի պատանու ձայնի:

ՀԵՂԻՆԷ ԴԱՒԻԹԵԱՆ

«Երախտագէտ Է Քեզ Հայ Հոգին»
յօդուածէն հատուած մը:
«Նոր Գիր», թիւ 4, 1949

www.naregatsi.org

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՏ
(Հայ Երգի Արահետներով) - 1994 Գիրքին Առիթով

Հատուածներ՝ ստացուած նամակներէ

Իսկապէս համապարփակ պարագրումով գործ մը՝ որ կը ներկայացնէ անմահացուն Կոմիտաս Վարդապետի անձին, կեանքին, գործին եւ արժէքին այլազան երեսները: Ձեր հիացումին միացուցած էք գիտական պրպտող Միտքի արժանիքները: Մեր ծանօթութեան սահմանին մէջ այս նոր, վերատեսեալ եւ ճոխացեալ հրատարակութիւնը Կոմիտասի մասին ցարդ եղած ուսումնասիրութեանց ամէնէն ընդարձակն ու ամբողջականն է:

Ջերմօրէն կը շնորհաւորեմ Ձեզ, թող Ձեր գրիչը ըլլայ մշտահոս, ինչպէս եղած է առատահոս:

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
(ապա՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս)

Անթիլիաս,
1994, Նոյեմբեր 25:

***

Փառաւոր գիրք է եւ բովանդակութեամբ, եւ տպագրութեամբ, ամէն ինչով: Այս գրքով Յակոբ Ասատուրեանը դառնում է կոմիտասագէտների առաջին աւուններից մէկը:

ԼԵՒՈՆ ՀԱԽՎԵՐԴԵԱՆ
գրականագէտ, թատերագէտ

***

Այս արժէքաւոր հատորը, անկասկած, մեծ աւանդ է կոմիտասագիտութեան մէջ:

Ձեմ կարող չնշել գրքի լայն ընդգրկումը, նիւթի բանիմաց դասաւորութիւնը, հիանալի հայերէնը, տպագրութեան բարձր որակը եւ հետաքրքիր պատկերազարդումը:

Շնորհակալութիւն Ձեր կատարած տեղեկաջան աշխատանքի, գերազանց արդիւնքի համար:

ԱՐՄԷՆ ԲՈՒԴԱՂԵԱՆ
երաժշտագէտ

Երեւան,
1996, Նոյեմբեր 29:

***

... Փաստօրէն ճանաչողական եւ գրական մշակութային իր էութեամբ մեծահարուստ եւ աներկրորդելի հատոր մը՝ ՀԱՅ ՏԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ մէջ տեղ գրաւելու իր իրաւունքով:

ՄԻՆԱՍ ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ
գրականագէտ

Գրախօսական, «Հայրենիք» օրաթերթ,
Պոսթոն, 1995, Յունուար 12

www.naregatsi.org

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ
ԴԻՄ ՎԵՐԱԾՈՒԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԱՆԱՁՈՐԻ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՆԱՁՈՐԻ ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԱՐԱՆԻ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿԻ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻՆ

Ձեզ ենք ուղարկում ՀՀ ՎՃՌ նախարարության 1.03.1995թ. թիվ 1/1-1/1-1/1-

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

(ո՛չ-ամբողջական ցանկ օգտագործուած աղբիւրներու)

Աբեղեան, Մանուկ «Երկեր», Է. հատոր, Երեւան, 1975:

Աբեղեան եւ Կոմիտաս «Հազար Ու Մի Խաղ», Երեւան, 1969:

Ազատեան, Թորոս «Կոմիտաս Վարդապետ», Կ. Պոլիս, 1931:

Ազատեան, Թորոս «Կոմիտասի Քնարերգութիւններ», 1939:

Ազատեան, Թորոս «Ընդարձակ Տարեցոյց Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի», Պոլիս, 1932:

Ազնաւորեան, Գոհար «Արշակ Չօպանեան—Նամականեր», Երեւան, 1980:

Աթայեան, Ռ.Ա. «Կոմիտաս», Երկերի Ժողովածու, Երեւան, 4 հատոր, 1960, 1965, 1969, 1976:

Աթայեան, Ռ.Ա. «Կոմիտասի Ձեռագրերը», *Սովետական Արուեստ*, Երեւան, Սեպտմ. 1955:

Աթայեան, Ռ.Ա. «Հայկական Խազային Նոտագրութիւն», Երեւան, 1959:

Ահարոնեան, Աւ. «Իմ Գիրքը», Փարիզ, 1927:

Աղայեան, Մ.Ղ. «Կոմիտաս» Ազգագրական Ժողովածու, Բ. հատոր, Երեւան, 1950:

Ածառեան, Հրաչեայ «Հայոց Անձնանունների Բառարան», հատոր 4, Պէյրութ, 1972:

Ասատուրեան, Յակոբ «Անդաստան», Պոսթըն, 1946, *Նոր Գիր*, թիւ 1, 1946:

Բաբայեան, Մարգարիտ «Տպաւորութիւններ Կոմիտաս Վարդ.ի Անձին Ու Գործին Շուրջ», *Նաւասարդ* տարեգիրք, Պոլիս, 1914:

Բաբայեան, Մարգարիտ «Կոմիտաս Վարդապետ Իր Նամակների Միջով», տես «Ժամանակակիցները Կոմիտասի Մասին», Երեւան, 1960:

Բրուսով, Վ. «Հայ Ժողովրդի Պատմական Ճակատագրի Տարեգրութիւն», Երեւան, 1969:

www.naregatsi.org

Բրուտեան, Մարգարիտ «Հայ Ժողովրդական Երաժշտական Ստեղծագործութիւն», Երեւան, 1971 եւ 1983:

Բրուտեան, Ցիցիլիա «Կոմիտաս», Երեւան, 1960:

Գասպարեան, Գասպար Ն. «Ժամանակակիցները Կոմիտասի Մասին», յօդուածներ, Երեւան, 1960:

Գասպարեան, Ս.Գ. «Կոմիտաս», Երեւան, 1961:

Գէօթէկեան, Գ.Շ. «Ակնարկ Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան», 1963, (միացեալ աշխատակցութեամբ Ք.Ս. Կուշնարեանի եւ Մ.Հ. Մուրադեանի) Երեւան, 1963:

Գնէսին, Մ. «Հանդիպում Կոմիտասի Հետ», *Էջմիածին*, Ապրիլ-Մայիս, 1946:

Գույումճեան, Վահան «Ակնայ Եւ Շրջակայքի Ժողովրդական Բանահիւսութիւնը», տես *Ակն Եւ Ակնցիք*, Աշխատասիրեց Մկրտիչ Պարսամեան, Փարիզ, 1952:

Դուրեան, Եղիշէ Արք. «Քանի Մը Նկատողութիւններ Հայ Աշուղութեան Վրայ», տես *Հայաստանի Կոչնակ*, Նիւ Եորք, Յունուար 2, 1926:

Երեմեան, Արամ «Միջնադարեան Եւ Նորագոյն Հայ Կոմպոզիտորներ», տես *Պայքար* տարեգիրք, Պոսթըն, էջ 112, 1952:

Եօլեան, Ի.Ռ. «Կոմիտաս», Երեւան, 1969:

Թադէոսեան, Ալ. «Սպիրիդոն Մելիքեան Եւ Հայ Ժողովրդական Երգը», Երեւան, 1964:

Թահմիզեան, Ն. «Մեսրոպ Մաշտոց Հնագոյն Երգեր», Երեւան, 1971:

Թէոդիկ, «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1916-1920 եւ 1926:

Թէրզեան, Կլարա *Հայրենի Եզերք*, Երեւան, 8-91:

Թէրզեան, Տոքթ. Հ. *Հայրենիք* օրաթերթ, Պոսթըն, Ապրիլ 16, 1967:

Թէրլէմէզեան, Ռուբէն «Կոմիտաս», Վիեննա, 1924 — Կեանքն ու Գործունէութիւնը:

Թէրլէմէզեան, Ռուբէն «Կոմիտաս», Երեւան, 1941 — Յօդուածներ եւ Ուսումնասիրութիւններ:

Թորոսեան, Արսէն Քհնյ. «Պատարագամատոյց», Նիւ Եորք, 1933:

Իսահակեան, Աւ. *Անի*, Պէյրութ, 1948:

Լուազէն, Ֆէրտինան «Քաղաքակրթութեան Ազդեցութիւնը Բանաստեղծութեան Վրայ», 1859:

Լեւոնեան, Գարեգին *Ազգագրական Հանդէս*, հատոր 11:

Խրիմեան Հայրիկ «Պապիկ եւ Թոռնիկ»:

«Կոմիտաս» Յօդուածներու Ժողովածու, կազմեցին՝ Գարեգին Լեւոնեան, Մ. Աբեղեան, Ա. Քոչարեան եւ Հ. Յարութիւնեան, Երեւան, 1941:

«Կոմիտաս» Երկերի Ժողովածու, Պետհրատ, 1930:

«Կոմիտաս» Ազգագրական Ժողովածու, I, Երեւան, 1931:

«Կոմիտաս» Ազգագրական Ժողովածու, II, Երեւան 1950:

www.naregatsi.org

«Կոմիտաս Վարդապետ, Անձը Եւ Գործը», հրատարակութիւն Արեւելեան թեմի Նիւ Եորքի Առաջնորդարանին, կազմեցին՝ Յակոբ Ասատուրեան, Սուրէն Մանուէլեան, Ճէք Անդրէասեան, Նիւ Եորք, 1969:

Կուշնարեան, Ք. «Ակնարկ Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան» (միացեալ աշխատակցութեամբ Մ.Հ. Մուրադեանի եւ Գ.Ճ. Գէօդէկեանի), Երեւան, 1963:

Կուրտիկեան, Ստեփան «Կոմիտասեան Ղօղանջներ», Երեւան, 1969:

«Հայրենիք Երգարան», հրատարակութիւն *Հայրենիք* տպարանի, Պոսթըն, 1908:

«Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», նշանակուած թիւեր:

Հիսարլեան, Արիստակէս Քհնյ. «Պատմութիւն Հայ Ձայնագրութեան», Պոլիս, 1914:

Մարսէլ, Լիւք Անտրէ «Ջրոյց Կ. Փոլատեանի Հետ», *Սփիւռք*, Պէյրութ, 22-9-68:

Մելիքեան, Սպիրիդոն «Կոմիտասի Ստեղծագործութիւնների Անալիզը», Երեւան, 1932:

Մելիքեան, Սպիրիդոն «Հայ Ժողովրդական Երգերի Ժողովածու», Երեւան, 1949:

Մելիքեան, Սպիրիդոն «Ուրուագիծ Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան», Երեւան, 1935:

Մեսրոպեան, Աղաւնի «Յուշեր Կոմիտասի Մասին», *Էջմիածին* ամսագիր, Դեկտմ. 1955:

Մեսրոպեան, Աղաւնի *Գրական Թերթ*, Երեւան, Սեպտ. 25, 1959:

Միրիջանեան, Լ.Վ. «Բանաստեղծութիւններ Կոմիտասի», Երեւան, 1969:

Մուրադեան, Մ.Հ. «Ակնարկ Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան» (միացեալ աշխատակցութեամբ Ք.Ս. Կուշնարեանի եւ Գ.Ճ. Գէօդէկեանի), 1963:

Մուրադեան, Մ.Հ. «Հայկական Երաժշտական Մշակոյթի Պատմութիւն», II, Երեւան, 1970:

Մուրադեան, Մ.Հ. «Ուրուագիծ Արեւմտահայ Երաժշտութեան Պատմութեան», Երեւան, 1989:

Մուրադեան, Մ.Հ. *Սովետական Արուեստ*, Երեւան, Նոյեմ. 1955:

Յարութիւնեան, Գ. «Կոմիտասի Կենսագրութեան Վերաբերեալ Նիւթեր», յօդուածաշարք *Էջմիածին* հանդէսի, Մայիս-Յունիս 1947 եւ Յունուար-Փետր. 1948 թիւեր:

Յովհաննիսեան, Էդգար «Մեր Երաժշտական Արուեստի Հարցերից», *Սովետական Արուեստ*, Սեպտմ. 1955:

Յովսէփեան, Գարեգին Վրդ. «Կոմիտաս Վարդապետի Ճանապարհորդութիւնը Եւրոպայում», *Արարատ*, Հոկտմ.-Նոյեմ. 1907:

Շահվերդեան, Ալեքսանդր «Հայ Երաժշտութեան Պատմութեան Ակնարկներ», Երեւան, 1959:

www.naregatsi.org

Շիլլէր «Գեղօն Ցնծութեան», թարգմանուած Մէթրօբօլիթըն Օփերայի մէկ յայտագիրէն, տես Louis Untermeyer — թրգմ. Յ.Ա.

Շահպազ, Հրանոյշ *Ազատամարտ*, Յուլիս 9, 1914:

Չօպանեան, Արշակ *Անահիտ*, (նշանակուած թիւեր)

«Հերոսները», *Նոր Կեանք*, 8 Փետր. 1898:

«Ընդարձակ Տարեցոյց» Ս. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի, 1932, էջ 138/40:

Նամակ, *Էջմիածին*, թիւ Բ.Գ.Դ., 1965:

Պարոնեան, Յակոբ «Նօթաճի Համբարձում», Երկերի Լիակատար Ժողովածու, հատոր XI, Երեւան, 1948:

Պէրպէրեան, Շահան «Կոմիտաս Վարդապետ, Անձը Եւ Գործը», Երկլեզու հրատարակութիւն Նիւ Եորքի Առաջնորդարանին, 1969:

Սեւակ, Պարոյր «Անլռելի Զանգակատուն», Երեւան, 1966:

Վարդանեան, Վ. «Յաւերժի Ճամբորդ», Երեւան:

Վանեցեան, Գրիգոր «Անյիշաչար Մարդը», «Կոմիտաս» Երկերի Ժողովածու, Երեւան, 1930:

Տայեան, Հ.Ղեւոնդ «Կոմիտաս Վարդապետ», Վենետիկ, 1936: «Հայ Արդի Զայնագրութիւնը», *Գեղունի*, 1927: «Կոմիտաս Վարդապետ», *Բազմավէպ*, Յուն.-Փետր. 1936:

Տէտէեան, Խորէն «Կոմիտաս Վարդապետ», յօդուածաշարք, *Արեւ*, Գահիրէ, Օգոստ. 27, 1959:

Տէր Սահակեան, Ա. «Կոմիտաս Ժողովրդային Երգարան», Հալէպ, 1937:

Փափազեան, Վ. «Պատմութիւն Հայ Գրականութեան», Բ. տպագրթ., Կ.Պոլիս, 1931:

Քրիշճեան, Տոքթ. Մ. «Խորտակուած Քնար, Անմար Կանթեղ», Անթիլիաս, 1955:

Օշական, Յակոբ «Հայ Գրականութիւն», Պէյրութ:

Օրմանեան, Մաղաքիա Արք. «Ազգապատում», 3 հատոր, Երուսաղէմ, 1912-1927: «Հայոց Եկեղեցին», Պուէյնոս Այրէս, 1949:

Bauer and Peyser "Music Through The Ages", New York, 1932.

Der Hovanesian, Diana and Margosian, Marzbed "Anthology of Armenian Poetry", New York, 1978.

Gantzhorn, Volkmar "The Christian Oriental Carpet", Koln, Germany, 1991.

Gotchius, Percy, "The Theory and Practice of Tone Relations", New York, 1917.

Reese, Gustave "Music of the Middle Ages", N. Y., 1968.

"The Oxford History of Music", 2nd volume, 1955.

Untermeyer, Louis RCA "Program Notes", 1952, Schiller's "Odd to Joy" English translation.

"International Cyclopedia of Music and Musicians", 5th Edition, 1949.

www.naregatsi.org

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

Ընթերցողին 1

ԳԻՐՔ Ա.

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՏ

Երկու խօսք (Ա. հատորին յառաջաբանը) 7
Ներածական (Ա. հատորի) 9
Ի՞նչ է երաժշտութիւնը 15
Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ երգը 23
Կոմիտասեան երգին կազմութիւնը 39
Հոռովելները 49
Կոմիտասեան երգին բանահիւսութիւնը
եւ Կոմիտասի Ժողովրդական Արուեստը 61
Կոմիտասի Ազգագրական Վաստակը 91
Կոմիտաս Իբրեւ Ծօրինող 109
«Ան Գետս Բաբելացւոց» 123
Կոմիտաս Քաղաքացին ու Դաստիարակը եւ
Հայ Քաղաքային ու «Քաղաքական» Երգերը 131
Հայ Երգին Առաքելը 145
Հայ Երգի Ոգին 155
Հայկական Պատարագը (Կոմիտասեան Գրառութիւն) 163
Զարչարուած «Անտունի» 171
«Էս էլ Ես Եմ» 181

ԳԻՐՔ Բ.

ԿԻՍԱՏՈՒԱԾ ԿԵԱՆՔ...
ԱՆԱՒԱՐՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ճամբորդ Ցաւերժի 193
Կիսատուած Կեանք... Անաւարտ Կենսագրութիւն 195

www.naregatsi.org

Դէպի էջմիածին 197
«Նօթաճին» 199
Ձեռնադրութիւն 201
Երգահաւաքն ու Նորարարը 203
Պրպտումներու Ուղիով 205
Գերման Դպրոցն ու Կոմիտաս Գիտնականին Կազմաւորումը 207
Ուսուցիչ-Ուսանողի Յարաբերութիւն 209
Միջազգային Հորիզոնի Վրայ 211
Վերադարձ 213
Բեմերու Վրայ 214
Տարի Մը Փարիզի Մէջ 217
Կրկին Վերադարձ եւ Խրիմեան Հայրիկ 222
Կոմիտաս – Իզմիրլեան 224
Համերգային Գործունէութիւն 227
Հրաժարական Նամակ 229
Դժգոհութեան Պատճառները 231
Պոլիս... եւ Անաւարտ Կենսագրութիւն 233
Շփոթը Կոմիտասի Մահուան Թուականին Շուրջ 237

ԳԻՐՔ Գ.

ՅԱՐԱԿԻՑ ԷՋԵՐ

Համբարձումեան Զայնանիշեր եւ Պապա Համբարձում 245
Արմենակ Շահմուրատեան 255
«Հայրենի Երգ ու Բան» եւ Հեղինակը՝ Միհրան Թումաճան 259
Համբարձում Պէրպէրեան Երաժշտագէտը 274
Խօսք Հարիւրամեակի 277
Երգիչի ու Երգահանդէսի Մասին 279
Հայ Երգը եւ Հայ Երաժիշտներ Ամերիկայի մէջ 284
Վկայութիւններ «Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ Երգը»
առաջին հատորին եւ ձայնապնակներու առիթով 291
— Հեղինակին Խօսքը Իր Գործին ու Անձին Շուրջ 295
— Վկայութիւններ... 298

Մատենագիտութիւն 313
Բովանդակութիւն 317

www.naregatsi.org

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. **«Անդաստան»**, hերթուածներ, 1946, Պոսթըն
2. **«Հայ Երգ»**, երգերու ձայնապնակներ, 1947, Նիւ Եորք
3. **«Կոմիտաս Վարդապետ եւ Հայ Երգը»**, 1962, Պէյրութ
4. **«Ցովակիմի Թոռները»(*)**, 1965, Պէյրութ
5. **«Քարի եւ Հողի Պատմութիւն»**, 1969, Պէյրութ
6. **«Պարոյր Սեւակի Հետ»**, մենագրութիւն, 1971, Պէյրութ
7. **«Ցովակիմի Թոռները»**, բ. տպագրութիւն, 1947, Երեւան
8. **«Հարիւրամեակ, Հանդիպումներ, Ցուշեր»**, 1978, Պէյրութ
9. **«Ցովակիմի Թոռնորդիները»**, 1982, Պէյրութ
10. **«Տօ, Լա՛ճ Տնաւեր»**, 1986, Նիւ Եորք
11. **«Ո՞ւր, Վահրամ»**, 1990, Լոս Անճելըս
12. **«Կոմիտաս Վարդապետի Հետ – Հայ Երգի Արահետներով»**, 1994, Պէյրութ
13. **«Վերջալոյսի Ցոյզեր»**, 1996, Պէյրութ
14. **«Սերունդները Մխացող»**, 2000, Պէյրութ

Մենագրութիւններ՝
Նուիրուած Յակոբ Յ. Ասատուրեանի կեանքին ու գրականութեան

- **«Յակոբ Ասատուրեան»**, Հրանդ Ս. Թամրազեան, 1993, Երեւան
- **«Յակոբ Ասատուրեան, Սփիւռահայ գրողն ու երաժիշտը»**, Մարգարիտ Բրուտեան, 1999, Երեւան

(*) Այս հատորը պարգեւատրուած է, 1965ին Պէյրութի մէջ Թէֆէեան Մշակութային Միութեան կազմակերպած մրցանիին վէպի առաջին մրցանակով:

www.naregatsi.org

For Information visit:
www.naregatsi.org or www.asadourian.us

PRINTED IN LEBANON

www.naregatsi.org

www.naregatsi.org